

**ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ
АРХИВ, МЕДИЈИ И КУЛТУРА СЕЉАЊА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
НОВИ САД, 29–30. ОКТОБАР 2014.**

Б И Б Л И О Т Е К А

Посебна издања

За издавача

Бранимир Андрић, директор

Уредници

Мср Драгана Ћираковић, архивиста

Мср Мирослав Јаћимовић, архивиста

Уређивачки одбор

Проф. др Душко Радосављевић, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић у Новом Саду, Проф. др Слободан Бјелица, Филозофски факултет у Новом Саду, Milovan Pisarri, PhD, Италија, Мирко Себић, часопис за савремену културу Нова мисао, мср Мирослав Јаћимовић, мср Драгана Ћираковић, Архив Војводине, Нови Сад

ISBN 978-86-80017-32-7

Архив Војводине је организовао Међународну конференцију **Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату** која је одржана 29–30. октобра 2014. у Новом Саду. Организацију Међународне конференције и штампање *Зборника радова* са Конференције, омогућили су Министарство културе и јавног информисања Републике Србије и Секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине.

© Copyright: 2014, Архив Војводине

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ
АРХИВ, МЕДИЈИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
НОВИ САД, 29–30. ОКТОБАР 2014.

Нови Сад, 2014.

САДРЖАЈ/CONTENTS

Уводна реч/Foreword	9
Душко Радосављевић/ Duško Radosavljević	13
Социјалдемократске партије јужнословенских земаља током Првог светског рата	13
Social Democratic Parties of South Slavic Countries during the First World War	36
Предраг Вајагић/ Predrag Vajagić	37
Мобилизација нације – пропаганда у Великом рату	37
The Mobilization of the Nation – Propaganda in the Great War	56
Филип Крчмар, Аранка Балинт/ Filip Krčmar, Aranka Valint	58
Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе	58
The Beginning of the First World War in the Light of the Local Press in Veliki Bečkerek	72
Владимир Каљевић/ Vladimir Kaljević	73
<i>Глас Црногорца</i> о првим месецима Великог рата 1914.	73
Glas Crnogorca on the First Months of the Great War 1914	84
Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Вељо Поповић, Исидора Стојановић/Jelena Jovanović, Tijana Kovčić, Veljo Popović, Isidora Stojanović	87
Београд у Првом светском рату – Тематски водич кроз фондове и збирке Историјског архива Београда	87
Belgrade in the First World War – Thematic Guide through Fonds and Collections of Historical Archives of Belgrade	103
Љиљана Дожих/Ljiljana Dožić	105
Архиве бивше Аустро-Угарске монархије – питање грађе пореклом са данашње територије Војводине	105
Archive Fonds from Former Austro-Hungarian Monarchy – Question about Origins of Records from Today`s Vojvodina	118
Јасмина Живковић/Jasmina Živković	120
Судбина архивске грађе војне провенијенције у Првом светском рату	120
Destiny of Archival Materials of War Provenance in the First World War	134

Кире Филов/Kire Filov	135
Македонски идентитет у Првом светском рату	135
Macedonian Identity in the First World War	135
Јован П. Поповић/Jovan P. Popović	144
Први светски рат у мемоарској грађи, епској поезији и дневној штампи.....	144
First World War Painted with Memoirs, Epic Poetry and Daily Press	162
Мирослав Јаћимовић/Miroslav Jaćimović	164
Цивилна безбедност и Команда у Петроварадину 1914–1916.	164
Civil Safety and Command in Petrovaradin (1914–1916)	176
Милован Писари/Milovan Pisarri	178
Прилог историји Првог светског рата из женског угла.....	178
Enclosure to History of the First World War from Female Perspective.....	188
Лела Вујошевић/Lela Vujošević	189
Сукоб између слободе и тираније	189
Conflict between Freedom and Tyranny	211
Рамиза Смајић/Ramiza Smajić	212
Искушења svakodnevice у периоду Првог свјетског рата – iskustva muhadžira	212
Challenges of Everyday Life in the Period of the First World War	
– Muhajirs' Experience	224
Мезеи Жужана/Mezei Žužana	225
Народности у јужној Мађарској, и списи који се тичу	
Југословенског покрета – грађа из збирке Varia у Архиву Војводине	225
Nationalities in South Hungary and Records Related to the	
Yugoslav Movement – Records from Fond Varia in Archives of Vojvodina.....	241
Слободан Бјелица/ Slobodan Bjelica	242
Страдање Срба у Срему 1914.	242
Atrocities against Serbs in Srem in 1914	251
Љубомир Степанов/Ljubomir Stepanov	252
Арадска тврђава – логор за интерниране Србе током Првог светског рата	252
Arad Fortress – Camp for Interned Serbs during the First World War	266
Ђордано Мерлико, Марија Форнари	
/Giordano Merlicco, Maria Fornari	267
Сарајевски атентат: погледи из Италије	267
The Sarajevo Assassination: Views from Italy	267
Љиљана Бубњевић/Ljiljana Vubnjević	278
Прилог из архивске грађе Архива Војводине поводом Сарајевског атентата	278
Enclosure from the Records of Archives of Vojvodina	
on the Occasion of Sarajevo Assassination.....	290

Андреа Картени/Andrea Carteny	291
Италијанска мобилизација током неутралности: страни добровољци на Француском фронту (1914–1915).....	291
The Italian Mobilization during the Neutrality: Foreign Volunteers at the French Front (1914–1915)	291
Молнар Тибор/Molnár Tibor	300
Истраживање људских губитака у Првом светском рату са територије Војводине.....	300
Research about the Losses of People in the Territory of Vojvodina during the First World War.....	306
Власис Власидис/Vlasis Vlasidis	307
Поновно откривање Првог светског рата и српских споменика у Грчкој – од непознавања до ревалоризације и проучавања културног наслеђа	307
Rediscovering the First World War Serbian Monuments in Greece – from Ignorance to Consideration of the Cultural Heritage	307
Алберто Бекерели/Alberto Becherelli	328
Добровољци против Аустро-Угарске: Чехословачка легија у Италији (1918) ..	328
Volunteers against Austria-Hungary: The Czechoslovak Legion in Italy (1918).....	328
Андраш Ј. Хорват/András J. Horváth	340
Играње рата у дворишту, одржавање реда на фронту	340
Playing War in the Garden, Keeping Order in the Front	340
Азем Коџар/Azem Kožar	349
Архиви и архивска грађа у току рата и о ратним zbivanjima.....	349
Archives and Archival Materials during the War and War Events.....	359
Зоран Вељановић/ Zoran Veljanović	361
Архивска грађа о српским добровољцима у Историјском архиву Суботица – прилог за историју српских добровољаца у Првом светском рату.....	361
Archival Materials from the Historical Archives of Subotica about Serbian War Volunteers – Addition to the History of Serbian Volunteers in the First World War ..	376
Драгана Ћираковић/Dragana Ćiraković	377
Српски добровољачки корпус у Русији 1915–1917.	377
Serbian Volunteer Corps in Russia 1915–1917	383
Илија Комненовић/Илија Komnenović	384
Прва српска добровољачка дивизија – заставе, похвале и одликовања.....	384
First Serbian Volunteer Division – Flags, Praises and Medals.....	390

УВОДНА РЕЧ

Архив Војводине, установа културе од националног значаја, је у сарадњи са часописом за савремену културу *Нова мисао* из Новог Сада, започео реализацију међународног пројекта „**ВРЕМЕ–СЕЋАЊЕ–ИДЕНТИТЕТ–АРХИВ**“ чији је циљ валоризација и улога архивске грађе у савременом поимању садашњих и прошлих догађаја, као и компаративна анализа деловања и улоге страних и домаћих медија у једном конкретном историјском догађају или процесу.

У Европи и свету је 2014. године обележена стогодишњица почетка Великог рата, низом манифестација, научних и стручних скупова, тематских изложби, новим издањима, евоцирањем успомена итд. Министарство културе и информисања Владе Републике Србије координисало је и подржало те научне, културне и уметничке манифестације у обележавању овог јубилеја века. Сто година од почетка Првог светског рата је велики и обавезујући задатак пред свим генерацијама пре и после нас, посебно нас *заштитара* да се сходно нашој улози чувара историјских извора подсетимо ових трагичних и херојских ратних догађања и времена, са свевременом и универзалном поруком: „Да рата више никада не буде“.

Архив Србије је као централна установа заштите у Републици Србији, национални и матични архив, координисао активности на обележавању велике годишњице са свим институцијама и установама културе у земљи, дајући и свој непосредан допринос обележавању Првог светског рата. Архив Војводине се у оквиру ових активности, а у складу са својом улогом и могућностима, такође укључио у обележавање почетка Првог светског рата. Архив је био организатор Међународне конференције и публиковања *Зборника радова* са овог стручног скупа. Пошли смо од чињенице да Архив Војводине поседује архивску грађу насталу у доба Аустро-Угарске монархије, државе која је објављујући рат Србији, почела Први светски рат. Дакле, грађа коју поседујемо, настала је на данашњој територији АП Војводине, која је тада, у време Великог рата

била провинција и позадина великих ратних фронта и догађања. У вези с тим смо се определили да изнесемо на увид архивску грађу коју баштинимо, а која открива више друштвену историју свакодневног живота људи у рату, него политичку историју, и која се дешавала негде другде. Непосредно полазиште за овај пројекат, била је обрада докумената фонда Архива Војводине, Ф. 74. *Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад* (1914–1915). Грађу овог фонда чине белешке које је скоро свакодневно током прве године рата водио др Геза Рушаи, цивилни заповедник Петроварадина.

Затим смо организовали **Међународну конференцију Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату**, која је одржана под покровитељством Министарства културе и информисања Владе Републике Србије, **29. и 30. октобра 2014, у Новом Саду**, и коју је отворио секретар Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање АП Војводине, Славиша Грујић. Учесници Конференције су презентовали своје стручне и прегледне радове, износећи своја истраживања и погледе на различите појаве током самог рата, а које су обухватале теме: Архив у Великом рату; Ратни добровољци 1914–1918; Политичке партије у Првом светском рату; Жене у Првом светском рату; Одједи Сарајевског атентата у штампи; Одједи почетка Првог светског рата у штампи; Медији и Први светски рат; Заштита културних добара и Велики рат; Војни споменици – Велики рат.

Учесници Међународне конференције били су: Бранимир Андрић¹, Душко Радосављевић, Предраг Вајагић, Филип Крчмар и Аранка Балинт, Данијела Бранковић, Владимир Каљевић, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Вељо Поповић и Исидора Стојановић, Љиљана Дожић, Јасмина Живковић, Кире Филов, Јован Поповић, Мирослав Јаћимовић, Милован Писари, Лела Вујошевић, Рамиза Смајић, Жужана Мезеи, Слободан Бјелица, Љубомир Степанов, Ђордано Мерлико, Љиљана Бубњевић, Андреа Картени, Тибор Молнар, Влатка Лемић, Власис Власидис, Алберто Бекерели, Андраш Ј. Хорват, Азем Кожар, Зоран Вељановић, Драгана Ћираковић и Илија Комненовић.

Радови свих учесника Конференције који су достављени Уређивачком одбору у предвиђеном року, публиковани су у овом *зборнику радова*.

.....
¹ Уводни рад на Конференцији: *Живот у рату и документ*, који је презентовао Бранимир Андрић, објављен је као поговор у књизи *Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад* (1914–1915): службена преписка, у издању Архива Војводине, 2014, у библиотеци научноинформативна средства о архивској грађи, серија 18, која је била непосредно полазиште за Међународну конференцију, и на којој је књига била промовисана. Рад је доступан у књизи – СРП у БМС, ISBN 978-80017-33-4, или на сајту Архива Војводине www.arhivvojvodine.org.rs

Објављени радови резултат су рада и истраживања њихових аутора, који сами сnose одговорност за ставове и податке изнете у њима. У погледу термилошке и лексичке недоследности (нпр. Аустроугарска и Аустро-Угарска, Српство и српство, итд.), као и неуједначености у стиловима цитирања у навођењу литературе, држали смо се Упутства ауторима да нам шаљу лекторисане радове, а стилове цитирања смо оставили онако, како су се аутори сами определили. У припреми рукописа за штампу смо исправили само грубе коректорске омашке. Сматрамо да је испуњен основни циљ публикавања да се текст учини доступним и разумљивим што већем броју корисника и читалаца.

Циљ одржавања Конференције, а то је анализа улоге многих фактора који утичу на различита посматрања, проучавања, сагледавања и тумачења историјских догађаја и процеса је у потпуности испуњен, што је довело и до нових сазнања о овом конкретном историјском догађају, који је трагично обележио 20. век у светској и националној историји. Стога је потребно истаћи, али не само у овим узвишеним поводима колико је важно и неопходно откривање и објављивање изворних докумената и чињеница у њима. *Зборник* који је пред вама, леп је пример како се проучавају, припремају и објављују истине које су сачуване у грађи и како се проницљивим ишчитавањем откривају многи скривени фрагменти, који у зналачкој интерпретацији бришу варљиве границе времена.

Посебну захвалност Архив Војводине дугује Организационом одбору Међународне конференције и Уређивачком одбору *Зборника радова* чији су чланови: Бранимир Андрић, Душко Радосављевић, Слободан Бјелица, Мирко Себић, Милован Писари, Мирослав Јаћимовић и Драгана Тираковић.

Министарство културе и информисања Владе Републике Србије је у потпуности подржало реализацију ове конференције и публикавање *Зборника радова*, а Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање је подржао и објављивање књиге Заповедништво утврђеног места *Петроварадин – Нови Сад (1914–1915): службена преписка*, на чему се посебно захваљујемо.

Нови Сад, 4. 12. 2014.

Бранимир Андрић

Prof. dr Duško Radosavljević¹

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

SOCIJALDEMOKRATSKE PARTIJE JUŽNOSLOVENSKIH ZEMALJA TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA

Apstrakt: Tokom Prvog svetskog rata, dolazi usled raznih okolnosti, do promena u teorijskim postavkama i stavovima socijaldemokratskih partija južnoslovenskih zemalja o načinima ujedinjenja i stvaranja zajedničke države. Do izražaja dolaze okolnosti u kojima deluju, ratno okruženje, gubitak perspektive, nemogućnost političkog delovanja, zabrane, internacije, odustajanja od programa zajedničkog delovanja i drugi činioci. U radu ćemo prikazati i analizirati neke od ovih procesa.

Ključne reči: južnoslovenske zemlje, socijaldemokratske partije, Prvi svetski rat

„Borba čovjeka protive sile je borba sjećanja protiv zaborava.”

(Milan Kundera)

Jugoslovenska socijalno demokratska delavska stranka (JSDS) u Prvom svetskom ratu

Kada govorimo o JSDS u ratu, prvo ćemo pomenuti Ivana Cankara, koji je u svome predavanju², naglasio da su pobeđe balkanskih država u balkan-
.....

¹ **Prof. dr Duško Radosavljević**, redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu. Predsednik Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA), Novi Sad, Republika Srbija; vpans2010@gmail.com

² ZA, „Slovenci in Jugoslaveni, Predavanje Ivana Cankarja v Vzajemnosti 12. aprila

skim ratovima, na bitno drugačiji način postavile odnos prema rešavanju jugoslovenskog pitanja. On smatra da bi savezna jugoslovenska republika bio okvir koji bi najviše odgovarao interesima Slovenaca. Jugoslovensko pitanje nije samo kulturno-jezičko pitanje, nego je insistirao na kompleksnosti jugoslovenskog pitanja, primarno političkog problema, koji se razrešava političkim ujedinjenjem jugoslovenskih naroda, na osnovu njihove pune ravnopravnosti u državnoj zajednici. Zadatak austrijske socijaldemokratije bi bio da dualističku monarhiju pretvori u savez autonomnih naroda, koji bi zajedno sa savezom balkanskih naroda, pod vlašću socijaldemokrata, izbrisali vekovne nesuglasice.

Deveti kongres JSDS, održan je 28. i 29. juna 1914. godine u Ljubljani, na dan Sarajevskog atentata. Partija nije računala sa mogućnošću izbijanja rata. JSDS u atentatu nije videla događaj koji bi bitnije izmenio međunarodne odnose, usled uverenosti da je Socijalistička internacionala dovoljno snažna da osujeti planove međunarodnog imperijalizma. Događaj je tretiran sa principijelnog stanovišta o nedopustivosti takvog čina, uz istovremenu osudu satanizacije Srbije i srpskog naroda, koju su započeli slovenački klerikalci. Sa posebnom pažnjom je praćena antisrpska kampanja u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Partija je smatrala da je njen angažman najbolji izraz potrebe ujedinjenja Jugoslovena u političku zajednicu.

Odmah po izbijanju rata, JSDS je zabranjeno izdavanje publikacija. Našla se na udaru režima, jer se opredelila za politiku mira. U oktobru 1914. godine, zabranjen je i partijski organ *Naši zapiski*. Dodatni udarac bilo je i razočarenje u ratno opredeljenje vodećih socijaldemokratskih partija Evrope i njihovo prihvatanje ratne opcije, svojih buržoazija. Tako Josip Petejan kaže: „Taj postupak nije mogao apsolutno niko odobriti i s njim se složiti, jer je bio protiv svakog zdravog socijalističkog razuma i zato nas je sve iznenadio i osudili smo ga, jer je zaslužio osudu. Proleterska pamet ne može razumeti kako je moguće da isti oni koji su se do juče voleli i borili se zajedno za iste ciljeve, danas ubijaju jedan drugog.“³

Na sastanku Izvršnog odbora, održanom u oktobru 1914. godine, pojavila su se različita gledišta o ratu i Internacionali. Zato odlučuju da se partija orijentiše na rad sindikata i potrošačkih zadružnih organizacija. JSDS krajem 1916. godine održava vanrednu konferenciju, o temi saradnje sa građanskim partijama, u vezi s rešavanjem nacionalnog pitanja. Delegati su odlučili da

1913. v Ljubljani.“

³ ZA, „X. Zbor Jugoslavenske socijalno demokratske stranke – 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani – Poročilo tajnika Zvišavelnega odbora Josipa Patejana“, 300.

JSDS ne saraduje sa građanskim partijama i naglasili stav da budućnost slovenačkog naroda vide u socijalizmu, jer zbiljsko rešenje nacionalnog pitanja može biti ostvareno samo punom nacionalnom ravnopravnošću i autonomnom federacijom svih naroda. Ovo je bilo veoma važno za JSDS, potvrdilo je njen postepeni otklon od austro-marksizma, i dalo osnov za delovanje stranke u 1917. godini, sa sve izraženijom strujom koja se zalaže za ideje slovenačkog narodnog pokreta.

Slovenački nacionalni pokret svoju aktivnost razvija u završnici krize, koja je zahvatila dvojnu monarhiju usled teškog položaja na ratištima. Jugoslovenski poslanici koriste priliku otvaranja austrijskog parlamenta, 30. maja 1917. godine, i istupaju sa deklaracijom u kojoj se traži: „na temelju načela narodnosti i hrvatskog državnog prava da se sve teritorije Monarhije na kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine pod žezlom habsburškolotarinske dinastije u jedno samostalno od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj osnovi sagrađeno državno telo“.⁴

„Majska deklaracija“ od svoje pojave dobija veliku podršku slovenačkog naroda, koji nezavisno od okvira koji su joj dali njeni tvorc, vidi u deklaraciji mogućnost ostvarenja njene suštine, jugoslovenske države. „Deklaracijski pokret“, koji se širio preko svih očekivanja, stavio je na iskušenje JSDS, i javila se nužnost određenja stranke prema ovome pokretu. Sredinom juna 1917. godine, JSDS drži Zemaljsku konferenciju, ali u svojoj rezoluciji ne spominje pokret. U isto vreme, u SAD se održava skupština Slovenskega republikanskoga udruženja, čiji je inicijator bio Etbin Kristan. Skup usvaja tzv. „Čikašku izjavu“, koja pledira za ostvarenje jugoslovenske federativne republike. Kristan, menjajući svoje dotadašnje stavove, smatra da se ujedinjenje Jugoslovena ne može ostvariti ni u jednoj od postojećih država, te da je ono moguće samo u novoj zajednici – demokratskoj federativnoj republici. Ova izjava nije postala zvaničan deo programa JSDS, jer su se oko „Majske deklaracije“ počele okupljati sve nacionalne snage, te je objektivno dovela i do raskola u samoj JSDS. Praveći otklon od Tivolske rezolucije, Cankar i pripadnici socijalističke omladine idu korak dalje, tako da Albin Prepeluh smatra da: „potpuna teritorijalna autonomija u ujedinjenoj Jugoslaviji – to je naše geslo u toj velikoj borbi“.⁵ On se ne poziva na ostajanje u Austriji, već državu locira izvan Austro-Ugarske i njenog državnog sklopa.

.....
⁴ F. Šišić, *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919. Deklaracija Jugoslavenskog kluba*, Zagreb 1920, 94.

⁵ ZA, „*Ideja ali dogma?*“, *Abditus*, 291.

XX kongres JSDS, održan krajem 1917. godine u Ljubljani, potvrđuje Tivolsku rezoluciju iz 1909. godine, smatrajući je celovitijom od „Majske deklaracije“, koja se, po mišljenju kongresa, svodi na tumačenje hrvatskog državnog prava i dinastičkog prava u Austriji. „Strankin kongres (...) stoji na rezoluciji jugoslovenske konferencije od novembra 1909. te ponovo izražava kao cilj Jugoslovenske socijaldemokratske stranke uspostavljanje samoupravne kulturne, ekonomske i političke celine svih Slovenaca, Hrvata i Srba na ekonomski i saobraćajno povezanoj teritoriji“.⁶ Kongres je pozdravio „Majsku deklaraciju“, kao izraz političke svesti o potrebi rešavanja jugoslovenskog pitanja. Većina u JSDS nije bila spremna da se odrekne Tivolske rezolucije, smatrajući da se aktivnim učešćem u deklaracijskom pokretu gubi klasna čistoća JSDS, kao i vodeća uloga u borbi Slovenaca za nacionalno oslobođenje.

Tokom 1917. godine, delegacija JSDS je pripremila tekst Stokholmske spomenice⁷, baziran na Tivolskoj rezoluciji, koji je trebao da bude podnesen na Stokholmskoj konferenciji socijaldemokratskih partija. U njemu se navodi da su interesi trajnog mira najdublje povezani sa stabilnom demokratijom u državi. „Samo sa demokratskom Nemačkom i samo sa demokratskom austrijskom višenacionalnom državom moguće je sklopiti stabilan mir. Samo ako nemački narod i Jugosloveni dobiju punu političku i nacionalnu slobodu, samo ako ti narodi dobiju u parlamentu svoje vlastite zastupnike i ako njihovi predstavnici zajedno potpišu mirovni ugovor, samo će na taj način Evropa doći do mira bez aneksija i kontribucija... Sticanje autonomije za sve narode je, prema tome, zadaća celokupne internacionalne socijaldemokratije.“⁸

Deklaracijski pokret se širio, tako da je do sredine februara 1918. godine dobio podršku 564 opštinska odbora.⁹ Liberali i klerikalci su iznosili stav da JSDS zbog svoga neutralnog stav ne može računati na neku veću podršku slovenačkog radništva. Bilo je jasno da su slovenačke građanske stranke preuzele vođstvo u nacionalnom pokretu, i da JSDS gubi inicijativu. Rezultat je bio formiranje dve struje u partiji, jedna za pristupanje deklaracijskom pokretu, te druga, Izvršni odbor stranke, koji se držao zvaničnih partijskih dokumenat i stavova. U toj situaciji je Ivan Cankar obrazložio nužnost pristu-

.....
⁶ ZA, „Resolucija k političnemu položaju“, 319.

⁷ Autor dr Henrik Tuma.

⁸ ZA, „Iz Stokholmske Spomenice Jugoslavenske socijalno demokratske stranke leta 1917“, 452–456.

⁹ L. Ude, *Deklaracijsko gibanje na slovenskem, referat na Naučnom skupu u povodu 50-godišnjice raspada Austrougarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države*, Zagreb, 149.

panja stranke pokretu.¹⁰ Tokom maja meseca je partijska centrala učestvovala u više aktivnosti, što se smatralo kao izraz dobre volje da se saraduje sa vrlo šarolikim deklaracijskim pokretom. Ovo su bili i razlozi da se Ivan Cankar „odljuti“, te je održao predavanje „Slovenačka kultura, rat i radništvo“, u kojem je naglasio ulogu slovenačke nacionalne inteligencije u procesu sticanja nacionalne svesti, s tim što se ta i takva inteligencija u svome zadatku mora osloniti na slovenačke radnike proletere.

Ulazak JSDS u Narodno veće

Druga polovina 1918. godine je vreme raspada dvojne monarhije. Takva situacija dovodi do novog političkog stanja, građanskih i demokratskih revolucija. JSDS je morala da se politički odredi prema novoj realnosti, o pristupanju Narodnom veću. Prvo je Izvršni odbor JSDS obavestio dr Antuna Korošeca, predsednika Jugoslovenskog kluba „da JSDS ne ulazi u narodno veće, ali i ne otklanja saradnju...“¹¹ Sledeća akcija je održavanje Sveslovenskog radničkog dana, na kome slovenačko radništvo izražava volju za ujedinjenjem Jugoslovena u jednu državu. Tokom avgusta, Izvršni odbor JSDS poziva članstvo stranke da se izjasni po pitanju Narodnog veća.

Stavovi prvaka stranke u ovom periodu su vrlo protivrečni, tako da Rudolf Golouh smatra da je nacionalno pitanje stvar svih stranaka, dok Henrik Tuma misli da treba da se ujedine slovenačka, hrvatska, bosanska i srpska socijaldemokratska stranka, te bi tako ujedinjena, nova partija, bez saradnje sa buržoaskim partijama, radila na uspostavljanju jugoslovenske zajednice.

U Zagrebu je 6. oktobra 1918. godine održana Jugoslovenska socijalistička konferencija, sa zahtevom za ujedinjenjem Slovenaca, Hrvata i Srba u samostalnu demokratsku državu. Takođe je naglašeno da je „u interesu jugoslovenskog proletarijata, kao i u interesu nužnog rešavanja jugoslovenskog pitanja da stranke saraduju u Narodnim većima, odnosno u Narodnom odboru, zajedno sa ostalim strankama u narodu S.H.S. u svim tačkama koje se ne protive našim načelima“¹², tako su se stavovima zagrebačke konferencije napustili stavovi Tivolske rezolucije i prihvatila suština deklaracijskog poimanja jugoslovenstva.

Analiza istorijskih zbivanja u slovenačkim zemljama, na prelazu dva veka,

¹⁰ Vidi: D. Kermavner, *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, Ljubljana 1968.

¹¹ ZA, „*JSDS in Narodni svet – Iz resolucije Izvrševalnega odbora 4. junija 1918*“, 350.

¹² ZA, „*Poročilo o jugoslavenski socijalistični konferenci*“, 366.

pokazuje da se tu nisu mogle primiti ni „neoilirske“ koncepcije Kristana, zasnovane na jedinstvenom jeziku i personalnoj autonomiji, niti ideje Tume o jugoslovenskom političkom savezu u okviru jadransko/dunavsko/sudetske zajednice. Fran Cviter video je situaciju ovako: „U početku slovenačkog nacionalnog pokreta, Slovenci nisu imali sopstvenih viših klasa i nisu mogli da se pozivaju na istorijsko pravo. Postojanje pripadnika nemačkih viših klasa na slovenačkoj teritoriji, geografski položaj toga područja između teritorije nemačkog jezika i između Jadrana, susedstva sa Italijanima i zajednički život sa Italijanima u primorskim mestima stalno su upozoravali Slovence da propast Habsburške Monarhije mora biti povezana sa novim opasnostima za njihov nacionalni opstanak. Na drugoj strani, takođe, ideja o uključivanju Slovenaca u jugoslovensku političku jedinicu nije bila ostvariva bez zaoštavanja konflikata pripadnika te ideje sa nemačkim i italijanskim nacionalizmom; ona stoga nije bila ostvariva u okviru Habsburške Monarhije, a ni izvan toga okvira bez novih konflikata.“¹³

JSDS je delovala unutar snažne i teoretski profilisanije austrijske socijaldemokratije, što je za posledicu imalo nekritičko, ponekad i mehaničko preuzimanje stavova o raznovrsnim pitanjima. Ovaj uticaj je bio prisutan i u načinu postavljanja i rešavanja jugoslovenskog pitanja. JSDS se trudila i uspevala da u svemu tome očuva svoj relativno samostalan put, što joj je pomagalo u pronalaženju, formulisanju i prezentaciji sopstvenog viđenja nacionalnog pitanja, različitog od stavova austrijske socijaldemokratije, po svojim motivima i oblicima ispoljavanja.

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i početak Prvog svetskog rata

Neposredno pred Prvi svetski rat, hrvatski socijalisti misle da je najbolje rešenje balkanskog problema u stvaranju federacije balkanskih republika. Socijaldemokratska stranka, sa već oslabljenom organizacionom strukturom, i dalje se zalaže za ukidanje apsolutizma, i ima veru da će novi izbori za Sabor doneti demokratiju, te jasan i potpun sporazum o temeljima pune narodne ravnopravnosti. Da su sve te, vrlo korektno sročene i prezentirane ideje daleko od biračkog tela, pokazuju rezultati izbora, gde socijalisti ostaju bez mandata u Saboru.

Nacionalistička omladina, započinje sa taktikom terora i atentata. Tu

¹³ F. Zwitter, *Slovinci in habsburška monarhija*, Ljubljana 1967, 66–67.

akciju zaključuje Gavrilo Princip svojim atentatom nad austrijskim prestolonaslednikom Francem Ferdinandom, što Austro-Ugarskoj daje davno čekani povod za početak rata. Taj događaj istovremeno daje povoda i francovcima da obnove davno izrečene stavove na račun Srba, kao veleizdajnika i neprijatelja države. Počinju progoni i maltretiranja Srba, koje u odbranu uzimaju socijalisti Hrvatske. Oni nisu mogli da se pomire sa situacijom u kojoj društveni ološ i talog počinje da sprovodi samo njemu znan zakon linča i uništenja. Socijalisti su pojavu učestalih atentata tumačili teškim društvenim i inim uslovima života Jugoslovena koji su živeli u Monarhiji, i premda su ih odbacivali kao smisleni oblik ispoljavanja stavova u borbi za nacionalno oslobođenje, oni su osuđivali mere svake represije, prvo nad Srbima unutar Monarhije, a zatim i protivu svih ostalih jugoslovenskih naroda. Stranka nije ni mogla, ni htela da se odrekne svojega, vrlo principijelnog stanovišta. Ban Skerlec je zabranio rad stranci 1914. godine.

Stavovi stranke za vreme rata i pristupanje Narodnom vijeću

Rad stranke u uslovima zabrane nije bio osobito značajan, osim pokušaja Vitomira Koraća, u početku 1915. godine, da opravda ratna angažovanja, te da za rat isključivo optuži politiku vlade Nikole Pašića, koja je navodno isuviše bila pod uticajem oficira-političara. Grupa socijalista, okupljenih oko Koraća, odbija ideju bosanskih socijalista da se pokrene list koji bi pisao o ratu, o obnavljanju partije, te o inicijativama za mir. Ista grupa odbija i predlog Zemaljske vlade da obnovi političku agitaciju u proleće 1917. godine, i da prisustvuje socijalističkoj konferenciji u Stokholmu, procenjujući da je to još jedna u nizu podvala te iste vlade, i njena želja da se rad socijaldemokrata stavi pod kontrolu.

Tolika predostrožnost vlasti prema socijalistima ipak nije bila potrebna iz razloga što su brigu nad definisanjem jugoslovenskih političkih stavova preuzele buržoaske političke partije, prvo sa Majskom deklaracijom (30. maj 1917), koja je predviđala ujedinjenje Jugoslovena u okviru Monarhije, te Krfskom deklaracijom (juli 1917), zajedničkom deklaracijom vlade Kraljevine Srbije i Jugoslovenskog odbora u Londonu, koja je predviđala stvaranje jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj bi se nalazile Srbija, Crna Gora i jugoslovenske zemlje u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Socijalisti Hrvatske, nemajući svoj nacionalni program, smatraju da su dovoljni njihovi stavovi iz perioda pred rat, pa na osnovu njih kritikuju akcije

buržoaskih partija, što je umnogome bilo ispravno, ali oni sami nisu mogli da daju odgovarajuća rešenja jugoslovenskog problema, kako u teoriji, tako ni u političkoj praksi. Ipak, i pored ovog problema, socijalisti Hrvatske su se trudili da ne ostanu na marginama društvenih zbivanja. Ocenjujući ulogu Antante i SAD u novonastaloj situaciji, oni zaključuju da se one ne zalažu za stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca iz principijelnih razloga, no iz razloga zauzdavanja nemačkih i austrijskih imperijalističkih interesa. U kritici buržoaskih nacionalnih programa, oni polaze sa pozicija integralnog jugoslovenstva, koje počiva na srpsko-hrvatsko-slovenačkoj kompaktnosti i celini, te odbacuju sve ono što nije u skladu sa ovakvim gledištem. Istovremeno, ne gledajući na klasne razlike, uspostavljaju saradnju sa buržoaskim strankama u onim segmentima gde su im gledišta i interesi slični ili zajednički. U ovom periodu se može uočiti i napuštanje stavova hrvatskih socijalista iznetih na Ljubljanskoj i Balkanskoj konferenciji, koji se pominju uzgred i strogo formalno.

Neprihvatanje Memoranduma SDS HiS i SDS BiH, koji se zalagao za integralno nacionalno ujedinjenje Južnih Slovena, od strane socijalističke konferencije u Stokholmu, te prihvatanje stavova austrijske socijaldemokratije na istom skupu o očuvanju Monarhije, označilo je početak odbacivanja austromarksističkog gledanja o rešavanju nacionalnog pitanja u Monarhiji.¹⁴

Od kraja 1917. godine, razvoj političke situacije u Hrvatskoj je pokazivao sve osobine nesigurnosti i raspada političkog i društvenog poretka. Toga je svestan i režim, pa zahteva posebno energičnu akciju protiv onih snaga, koje pod firmom jugoslovenstva žele ostvariti prevrat većih dimenzija. Posebno je režim bio svestan mogućnosti uspostavljanja takve situacije, koja bi vodila stvaranju revolucionarne stihije, po uzoru na Rusiju. Blok nacionalne buržoazije i socijalne demokratije je sa dosta uspeha koristio ovu situaciju da progura ideje jugoslovenske nacionalne revolucije, što mu je posle dosta borbe i pošlo za rukom. U završnom procesu raspada Monarhije, i hrvatska se socijaldemokratija našla na raskrsnici – ona nikako nije mogla, a ni htela da sledi austromarksističku koncepciju, sa kojom je odlučno raskinula u pripremi za konferenciju u Stokholmu, a sama nije bila spremna da sledi put Oktobarske revolucije u Hrvatskoj, niti da ga inicira. Započet u toku 1917. godine, rascep između dva krila hrvatske socijaldemokratije se nastavio i u 1918. godini, sa nesagledivim posledicama za samu stranku. Događaji na

.....
¹⁴ Hrvatski su socijalisti, neposredno posle ovog događaja, zaključili da se stanovište austrijskih socijalista u vezi sa nacionalnim pitanjem ne razlikuje mnogo od gledišta austrijskog državnog vrha.

ratištu opredeljuju stranku da sazove sastanak hrvatske, slovenačke i bosansko-hercegovačke partije¹⁵, radi zauzimanja zajedničkih stavova, vezanih za rešavanje jugoslovenskog pitanja. Neposredno po završetka ovoga skupa, hrvatski socijalisti odlučuju da sarađuju sa strankama u okviru Narodnog vijeća¹⁶. Ova je odluka bila u skladu sa dotadašnjim razvojnim putem SDS HiS, jer ona od svog osnivanja nije bila sklona revolucionarnom putu, već se u ostvarivanju socijalističkih težnji i interesa radničkog pokreta uvek opredeljivala za legalne puteve i oblike klasne borbe.

Delatnost SDS BiH za vreme Prvog svetskog rata

Sarajevski atentat su vođe SDS doživele kao zločin, koji je, doduše, počinjen da se učini dobro svome narodu. Osuđujući atentat kao sredstvo, SDS je osuđivala i one stranke i osobe, koje su u njemu videle dobar povod za raspirivanje šovinističkih strasti. Ovi stavovi SDS nisu imali nikakav uticaj na politički život, jer je stranka već izgubila svoj pređašnji uticaj. Tako je sa izbijanjem rata prestala svaka aktivnost SDS BiH.

Sve do Ruske revolucije, partijski život se svodio na prepisku pojedinaca sa stranim socijalistima, kao i socijalistima iz Hrvatske i Slovenije. Ruska revolucija dala je impuls za oživljavanje radničkih organizacija u BiH, što se najviše svodilo na agitaciju i prikupljanje članstva. U ovom periodu, SDS je poslala svoje delegate (Markića i Glumca) na konferenciju socijalističkih partija u Stockholm. O jugoslovenskom pitanju su imali stav po kome se to pitanje rešava ujedinjenjem Jugoslovena u jednu od država unutar Austro-Ugarske. Što se tiče Srbije i Crne Gore, one bi mogle da se u kasnijem periodu, kao jugoslovenska manjina priključe Austro-Ugarskoj monarhiji.¹⁷

.....
¹⁵ Konferencija prvaka jugoslovenskih socijaldemokratskih partija iz Monarhije, održana u Zagrebu, 6. oktobra 1918. godine.

¹⁶ U Središnji odbor Narodnog vijeća su ušli predstavnici oba partijska krila V. Korać i V. Bukšeg.

¹⁷ Mišljenje o priključenju Srbije i Crne Gore Austro-Ugarskoj, a u slučaju pobeđe Centralnih sila, produkt je koncepcije austrijske socijaldemokratije, posebno u poslednjoj deceniji postojanja Dvojne monarhije. Najistaknutiji promoter ove ideje bio je dr Karl Rener, a u JSDS ovo mišljenje je zastupao dr Henrik Tuma. On je početkom Prvog svetskog rata ustvrdio kako poraz Srbije u ratu ne bi značio i kraj jugoslovenske ideje. Vidi: F. Zwitter, *Zlom avstro-marksizma pri Slovencih*, Zgodovinski časopis, zv. 1–2, Ljubljana, 1972.

Obnavljanje rada SDS BiH i učestvovanje u stvaranju nove države

Poseban značaj u razvoju jugoslovenskog pokreta u Dvojnoj monarhiji bilo je otvaranje austrijskog parlamenta, u maju 1917. godine. Majska deklaracija¹⁸ uticala je i na članove SDS BiH, tako da se partijska uprava obraća Manifestom radničkoj klasi BiH, u kome se zalaže za mir, demokratiju, slobodu i samoopredeljenje naroda, za afirmaciju ruske revolucije i obnovu Socijalističke internacionale. SDS BiH je predlagala put koji se razlikovao od puta stranaka građansko-nacionalne orijentacije. Ona je bila ubeđena da se do ovoga cilja treba ići radničkim putem, da se ne sme zaboravljati socijalističko gledište o jugoslovenskom pitanju. To pitanje u ovom periodu počinje da cepa kako građanske, tako i socijaldemokratske stranke, koje ne mogu da nađu zajednički minimum u stavovima i političkim aktivnostima vezanim za ovaj problem. Kod socijaldemokratskih stranaka se javlja i pitanje mogućnosti ikakve saradnje sa buržoaskim strankama, iz razloga čuvanja „klasne čistoće” radničkog pokreta. Razlika u stavovima između SDS BiH i slovenačkih i hrvatskih socijalista bila je očigledna, tako da se ova situacija nije više mogla popraviti. SDS je ostala sama na svojim pozicijama o balkanskoj socijalističkoj federaciji. Vezano sa tim je i gledište o nužnosti povezivanja svih partija jugoslovenskih zemalja, inicirano od strane SDS BiH, ali sama partija inicijator nije želela da se odrekne svoga stava o rešenju ovog pitanja u ime socijalističkog jedinstva. Tako je SDS BiH odbila da podrži stav socijalista Hrvatske i Slovenije, donet na konferenciji u Zagrebu, o učešću socijaldemokratskih stranaka u radu Narodnog vijeća SHS. SDS BiH ostaje čvrsto na svojem gledištu da je samo federacija balkanskih naroda onaj oblik države koji može zadovoljiti sve narode koji će živeti u njoj. Bosanski socijalisti su novu državu prihvatili kao realnost; njihova borba se nastavlja i u njoj, protiv domaće buržoazije, za ostvarenje načela međunarodne socijaldemokratije.

SSDP u Prvom svetskom ratu

Srpska je socijaldemokratska partija Sarajevski atentat smatrala kao upozorenje austrijskim i mađarskim vlastodržcima, šta se dešava kada se čitavi

.....
¹⁸ Inicijator Majske deklaracije, dr Korošec, posetio je Sarajevo u jesen 1917. godine, gde su mu sve važnije političke stranke i grupe pružile podršku za ostvarenje ciljeva iz deklaracije.

narodi drže u stanju pokornosti, bez šansi za širu društvenu i nacionalnu emancipaciju. Za njih je atentat pokazao da je snaga otpora jedne nacije kada brani svoju egzistenciju, velika, da se u toj borbi mogu izabrati i sredstva koja nisu mnogo uspešna, ali su istovremeno vrlo strašna.

SSDP je i u situaciji kada je rat protiv velike monarhije bio neizbežan, nastavila svoje antiratno zalaganje, pri čemu je bila izuzetak u porodici evropskih socijaldemokrata. Dosledna je i kada 1915. godine zahteva stvaranje Balkanske federacije, čiji će prvi korak biti unija Srbije sa Bugarskom. SSDP reaguje i na nagoveštaje da će se Italiji, kao nagrada za ulazak u rat, dodeliti istočna strana Jadrana. Braneći principe malih naroda da se bez njih ne može rešavati o njihovoj sudbini, SSDP smatra da protiv otmice Dalmacije mora reagovati i kao deo srpskog etničkog korpusa, te da stranka ima velikog interesa da ceo srpski narod bude oslobođen i ujedinjen.

Odgovarajući na poziv socijaldemokrata iz neutralnih zemalja (Holandija, Danska, Švedska), srpski su socijaldemokrati odlučili¹⁹ da učestvuju u radu Stokholmske socijalističke konferencije o miru.²⁰ Za predstavnike su bili određeni Dušan Popović, sekretar SSDP i Triša Kaclerović, narodni poslanik. Kao poslednja delegacija koja je stigla u Stokholm, srpski delegati su imali „prednost” da se upoznaju sa stavovima pojedinih partija, pre nego što oni iznesu svoja gledišta. Tako su saznali da bugarski tzv. „široki” socijalisti, zahtevaju, kao maksimalni uslov za mir, da Bugarska prisajedini sve okupirane teritorije. Granica bi na zapadu išla Velikom i Južnom Moravom, obuhvatala bi Toplicu, najveći deo Kosova i Metohije i celu Makedoniju. „Kompromisni” plan je predviđao da se Bugarskoj priključi Moravski deo (Niški, Pirotski, Leskovački i Vranjanski okrug) i Makedonija, jer je Makedonija, po njima, naseljena Bugarima. Ovi teritorijalni ustupci, bili bi dovoljni da u budućnosti ne dođe do konfliktnih situacija, a istovremeno bi predstavljali i primenu principa o pravu naroda na samoopredeljenje.

Pošto su se upoznali sa ovim stavom, kao i sa stavovima drugih delegacija, Kaclerović i Popović su predali „Memorandum o političkim stavovima SSDP”.²¹ Sadržaj ovoga dokumenta je delimično bio uslovljen upitnikom,

.....
¹⁹ Odluka o (ne) odlasku na Konferenciju u Stokholm dovela je do velikih rasprava između srpskih socijaldemokrata u okupiranoj Srbiji, a u vezi sa karakterom konferencije. Vidi: V. D. Lapčević, „Neke pojedinosti o odlasku srpskih socijalista na konferenciju u Štokholmu 1917. godine”, u: *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd 1980, 87–104.

²⁰ Otvaranje Konferencije bilo je predviđeno za 15. maj 1917. godine. Usled mnogobrojnih prepreka, početak rada je nekoliko puta pomeran, sve do januara 1918. godine, da bi konačno bio otkazan.

²¹ „Comite organisateur de la conference socialiste internationale de Stockholm”, Stockholm

koji je organizator skupa (Holandsko-skandinavski komitet), poslao svim socijaldemokratskim partijama Evrope, tokom proleća 1917. godine. Pitanja su se uglavnom odnosila na mogućnosti postizanja mira i obnovu rada Druge internacionale. Memorandum započinje sledećim rečima: „Srpska socijal-demokratija traži neodložno zaključenje mira. Ovo stanovište joj nameću interesi čitavog čovečanstva, interesi međunarodnog proletarijata, koji se svodi, pre svega, na pitanje opstanka ruske revolucije. Ruska revolucija je ogromna tekovina Socijalističke internacionale i, prema tome, svi članovi Internacionale trebalo bi da imaju na srcu njenu odbranu i njeno očuvanje. Iz istog razloga mi usvajamo devizu ruske revolucije: ‘Mir bez aneksije i kontribucije, zasnovan na pravu naroda na samoopredeljenje’.”

Dalje se u Memorandumu kaže: „Sve socijalističke partije treba da otpočnu energičnu borbu protiv rata koji je postao besmislen i kome je u izvesnim zemljama snaga jedino u velikom neiscrpnom moralnom kapitalu socijalističkog pokreta. Dosta je tri godine žalosnog patriotskog eksperimentisanja. Sada kada je nacionalistička maska pala sa obe strane i kada su se mnogi razotkrili kao cinični zavojevači, mi bismo trebali da izvršimo naš zadatak, što znači, da glasamo protiv vojnih kredita, da iziđemo iz ministarstva, da jasno ukažemo na licemerstvo svetog primirja da bismo omogućili mir narodima.”

Srpski socijalisti nisu prihvatili razgovore o pitanju krivca za izbijanje rata, niti su želeli da se o tome raspravlja na konferenciji. Ovo pitanje je po njima trebalo da se rešava posle rata; pravi efekat bi se sastojao u tome da se socijalisti pojave kao tužioci svojih vlada, koje su ih uvukle u ratni metež. Kao socijalisti iz zemlje koja se borila na strani Antante, srpski socijalisti su pozivali svoje kolege, socijaliste iz drugih zemalja Antante, da podrže akciju pokrenutu od strane ruske revolucije i holandsko-skandinavskog komiteta u borbi za uspostavljanje trajnog mira.

U Memorandumu su naglašeni i tzv. minimalni zahtevi za egzistenciju Srbije. To su: ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom, što bi bio kraj političkim i drugim provokacijama od strane Austro-Ugarske. Potrebna je pomoć velikih država za obnovu proizvodnih kapaciteta u Srbiji, uništenih za vreme austrougarske i bugarske okupacije. Lista se završava sa zahtevom za izlazak Srbije na Jadran.

Dok se ispunjenje ovog zahteva ostavlja za doglednu budućnost, zahtev za izlazak Srbije na Egejsko more kod Soluna dovodi u pitanje državnu egzist-

1918, 217–227; dokument je preveden i nalazi se u Arhivu Srbije, zbirka Triše Kaclerovića, kt. 5, 338.

enciju Srbije trenutno. Zbog toga, Srbiji treba na raspolaganje staviti čitavu Vardarsku dolinu. Solunska luka, kao najvažnija luka na Balkanskom poluostrvu, trebalo bi da postane zajednička luka Srbije, Grčke i Bugarske, koja bi bila spona saradnje ove tri države. Ovim rešenjem, privremeno bi se rešilo i makedonsko pitanje, koje ne može biti rešeno sa jednog nacionalnog stajališta. U Makedoniji niko nema većinu. Izjave o „svetoj” zemlji, Bugara, Srba ili Grka, znače širenje nacionalističke i smešne utopije. Socijalističke partije na Balkanu, koje na Makedoniju gledaju sa nacionalističkih pozicija, nalaze se pod uticajem ideologije reakcionarnih vladajućih krugova. Srpski socijalisti pri svojim predratnim stavovima, pa za rešavanje makedonskog pitanja predlažu formiranje Federativne republike Balkana, sa Makedonijom kao autonomnim delom. Tako bi Makedonija prestala da bude predmet sporenja i doprinosila bi balkanskoj zajednici naroda. Predlagano i stvaranje nezavisne albanske države, koja bi stupila u balkansku federaciju republika i dr.

Konferencija je prihvatila ovaj memorandum, te se on zajedno sa ostalima materijalima pojavio u već pomenutoj publikaciji o radu Konferencije u Stokholmu. Moramo naglasiti da Komitet konferencije nije prihvatio sve zahteve iz Memoranduma, a posebno je bilo sporno makedonsko pitanje. Pošto se Popoviću i Kacleroviću učinilo vrlo mogućim da Komitet usvoji predlog bugarskih „širokih” socijalista, oni su konačno predložili da se spor između Bugarske i Srbije reši očuvanjem granica prema Bukureštanskom miru iz 1913. godine. Sledeći predlog bio je da se Makedonija podeli između Bugarske i Srbije, linijom Vardara, dok bi Srbija i Bugarska imale pravo korišćenja solunske luke, koja bi bila pod upravom sve tri zemlje. Komitet konferencije je odlučio u vezi sa Makedonijom sledeće: „Srbija će, kao i Bugarska i Grčka imati slobodan pristup gradu i luci Soluna, koji će stajati pod sudbenošću ovih triju zemalja. U drugu ruku, udovoljava se teritorijalnim zahtevima Bugarske time, da će joj se priznati istočna Makedonija sve do Vardara, koji će ostati prometna linija Srbije do mora”.²²

Zatim su 10. novembra 1917. godine, Popović i Kaclerović su Komitetu predali još jedan Memorandum – o situaciji u okupiranoj Srbiji.²³ Ovaj memorandum, kasnije publikovan u više evropskih zemalja, pod naslovom „Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu”, govori o zločinačkoj politici Austro-Ugarske i Bugarske u okupiranoj Srbiji, te potkrepljuje konkretnim podacima

²² „Stockholm”, 493–516.

²³ Ovaj dokument je takođe publikovan u zbirci „Stockholm”, 228–259; publikovan je i u našoj zemlji, IA KPJ, T. III, Beograd 1950, 288–310, i T. Kaclerović, *Cimervaldska konferencija – Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu*, Beograd 1951, 32–52,

optužbe protiv okupacionog režima u Srbiji. Isti je izazvao duboko interesovanje u Evropi, i „znatno je pripomogao zaštiti i pomoći srpskom narodu”²⁴, prvenstveno materijalno, od strane organizacija i pojedinaca sa Zapada.

Prvi Memorandum o političkim stavovima SSDP, izazvao je lavinu komentara i protesta. Bugarska politika i „široki” socijalisti, optuživali su delegate SSDP da su agenti srpske vlade. Dok su se ovi napadi mogli očekivati i na njih spremiti adekvatan odgovor, Popović i Kaclerović nisu predvideli prigovore iz sopstvene sredine. Naime, srpski socijalisti iz zemlje, internirci po logorima u Mađarskoj, Bugarskoj i Austriji, emigranti u Švajcarskoj i Francuskoj, napadali su delegate SSDP za odstupanje od linije SSDP o stvaranju balkanske federacije republika.²⁵ Shvativši da su u pogledu Makedonije načinili stratešku grešku, Popović i Kaclerović su pokušali da što argumentovanije odbrane svoje stavove. Ovo su naročito pokušali da urade kod potpisnika njihovih punomoćja za put u Stockholm. U pismu koje je Popović uputio Sofiji Levi, 3. januara 1918. godine, a koje je bilo upućeno socijalistima Beograda, tvrdi se da on i Kaclerović i dalje smatraju balkansku federaciju, „sa Makedonijom kao autonomnim članom, za jedino pravilno, dobro... i jedino moguće rešenje tog pitanja”.²⁶ Međutim, prema Popoviću, vreme u kojem se ovaj konkretni problem rešava, nameće samo dva moguća izlaza: ili da se cela Makedonija priključi Bugarskoj, ili da se ostavi *status quo*, sa izvesnim sporazumnim izmenama. Prema njegovom mišljenju u tom trenutku nema puno šansi da se ostvari opšti mir na osnovu prava naroda na samoopredeljenje. Zasluga je delegacije SSDP što je Komitet konferencije odbacio maksimalističke zahteve bugarskih „širokih” socijalista o prisajedinjenju cele Makedonije Bugarskoj, pa Popović predlaže da se ova formula prihvati od strane SSDP kao ostvarljiva, zato što je formula o autonomnoj Makedoniji bez balkanske federacije politička besmislica. On smatra da bi Makedonija na taj način, bila prikriveno anektirana od strane Bugarske. Popović ovim pismom nedvosmisleno smatra da je predloženo političko-praktično rešenje makedonskog pitanja bilo jedino moguće i celishodno u datom trenutku.

Srpski socijalisti nisu prihvatili naknadna objašnjenja Popovića i Kaclerovića. Glavna uprava SSDP je po završetku rata njihov stav o makedonskom pitanju ocenila kao „lično mišljenje”.²⁷ Na završnom kongresu SSDP,

.....
²⁴ IA KPJ, T. III, 320.

²⁵ Vidi: *Preписка srpskih socijalista u toku prvog svetskog rata* (priredili V. Lapčević i T. Milenković), Beograd 1979.

²⁶ Isto, 217–219; IA KPJ t. III, 320–321.

²⁷ IA KPJ, T. III, 321.

održanom sredinom aprila 1919. godine u Beogradu, stav je bio još tvrdi: „Stojeći čvrsto i nepokolebljivo na gledištu koje su balkanske socijalističke partije zauzele ne interbalkanskim konferencijama u Beogradu (1909) i Bukureštu (1915), današnji kongres se, kao izraz cele partije, ograđuje od svih pojedinačnih mišljenja i stanovišta koja su zauzimana u balkanskom pitanju za vreme rata u kome nije postojao organizovan partijski život u Srbiji i u kome proletarijat, kao organizovana celina, nije bio u stanju davati direktive ni voditi kontrolu nad radom i gledištima pojedinaca. Kongres se najodlučnije izjašnjava za bratstvo balkanskih naroda i za federaciju balkanskih republika, u kojoj bi Makedonija, cela i nedeljiva, bila ravnopravni član”.²⁸

Triša Kaclerović je pravdao put u Stokholm, posle II svetskog rata, na sledeći način: „Tadašnje partijsko rukovodstvo nije znalo koje će sve socijalističke partije učestvovati na ovoj konferenciji, ali je znalo da se radi o miru i protiv rata, a međunarodni proletarijat je tako željno očekivao mir, te je zato i pristalo da učestvuje na jednoj međunarodnoj konferenciji”.²⁹

Srpska delegacija se na konferenciji nije držala stava o neophodnosti stvaranja balkanske federacije, zajednički stav balkanskih socijalista, niti stava o samoopredeljenju naroda, već je koristila argumente građanskih stranaka i diplomatija velikih sila.

Stavovi Filipa Filipovića o nacionalnom pitanju

Izvestan broj srpskih socijalista se za vreme rata nalazio izvan Srbije, među njima i Filip Filipović, koji je za vreme rata bio konfiniran u Beču. U prvoj polovini 1918. godine, u *Glasu slobode*, organu SDS BiH, objavljuje više priloga o nacionalnom pitanju. U ovim priložima, Filipović insistira da se rešavanju jugoslovenskog pitanja priđe sa marksističke pozicije. Filipović je ovim radovima pokazao da poznaje radove Kauckog i Lenjina o nacionalnom pitanju, dok je stavove Karla Renera i Ota Bauera upoznao za vreme konfinacije u Austro-Ugarskoj. O položaju Jugoslovena u Monarhiji pisao je „da pod samoopredjeljenjem naroda treba razumjeti njihovo izdvajanje od tuđih nacionalnih zajednica, treba razumjeti stvaranje samostalne nacionalne države”.³⁰ Jugoslovensko se pitanje počelo naročito postavljati u eposi imperijalizma, kada nacionalne države postaju prepreka krupnom kapitalu.

²⁸ IA KPJ, T. III, 326.

²⁹ AS, Zbirka T. Kaclerovića, kt. 5, br. 319, „Štokholmska konferencija”.

³⁰ „Nacionalno ujedinjenje”, u: *Glas slobode*, br. 20, Sarajevo 1918.

Imperijalizam traži nova tržišta, teritorije koje će pripojiti, aneksijama ili ratovima. Nasuprot tome, ruska revolucija je praksi pokazala kako socijalizam rešava nacionalno pitanje, principijelno, na osnovu prava naroda na samoopredeljenje. Kapitalisti ne mogu rešiti nacionalno pitanje zbog isključivog gledanja interesa sopstvene klase i nacije. Po Filipoviću, samo proletarijat priznaje svakoj naciji ravnopravnost i pravo na sopstvenu državu, s tim što lično smatra da je za radničku klasu najvažniji cilj uspostavljanje saveza proletera svih nacija. Imajući ova gledišta, Filipović je nužno došao u koliziju sa stavovima austro-marksista o nacionalnom pitanju. Direktan povod da se Filipović uključi u polemiku bilo je objavljivanje knjige Karla Renera „*Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Osterreich*”.³¹ Filipović je smatrao da Renerova personalna autonomija sužava prava nacionalne autonomije na prosvetno-kulturnu autonomiju, dok država zadržava pravo kontrole nad svim ostalim segmentima života. Na ovaj način se izbegava suštinsko samoopredeljenje naroda. Takođe, neodrživo je Renerovo gledište da se Austro-Ugarska može preurediti u smislu nacionalnih autonomija, sporazumom dvora, birokratije i vojske, koji bi bili faktor jedinstva države. Prema Filipoviću, ovaj poduhvat se ne može obaviti bez proletarijata, koji je zainteresovan za demokratsku lokalnu samoupravu. Svoje neslaganje sa Renerovom knjigom završio je konstatacijom preuzetom od Lava Trockog, da je Karl Rener „socijalistički advokat Podunavske monarhije”, te „duhovni vođa socijal-patriota iz redova austrijskih socijaldemokrata”.³²

Filipovićeви prilozi o nacionalnom i jugoslovenskom pitanju, bili su na liniji marksističkih stavova, što je istovremeno bio i znak da SSDP počinje koristiti Filipovića kao autentičnog tumača svojih teoretskih stavova.

SSDP i kraj rata

Srpski socijalisti u emigraciji, iskazuju svoja opredeljenja za stvaranje jugoslovenske države. Zajedno sa socijalistima iz Hrvatske, Italije i drugih jugoslovenskih zemalja, oni protestuju protiv okupacije jugoslovenskih krajeva: Gorenjske, dela Kranjske, Istre, Rijeke, severne Dalmacije i dela Crne Gore, što je bilo učinjeno od strane Italije, a neposredno pre primirja, 3. novembra 1918. godine. Na peticiji koju šalju Internacionali, nalaze se zajedno potpisi

.....
³¹ Knjiga je bila prerađeno izdanje Renerove knjige *Der Kampf de osterreichischen Nationen um den Staat*, koju je ovaj objavio 1902. godine, pod pseudonimom Rudolf Springer.

³² „Renerovo samoopredeljenje naroda”, u: *Glas slobode*, br. 30, Sarajevo 1918.

italijanskih i jugoslovenskih socijalista.³³

Kraj 1918. godine zatiče članove Glavne političke uprave SSDP u emigraciji, u austrijskim logorima u Srbiji, itd. Zbog toga, rukovodstvo nije u stanju da proprati na adekvatan način stvaranje nove države. SSDP dočekuje stvaranje te države pocepana i razbijena u teritorijalnom pogledu, kao i u političko-idejnom smislu. Rukovodstvo je posle smrti Dimitrija Tucovića počelo da odstupa od linije SSDP zacrtane na Prvoj balkanskoj konferenciji, da se idejno podvaja i stvara frakcije, što je rezultiralo nesposobnošću partije da se organizuje i odredi prema značajnim događajima. Vođstvo partije se oglasilo tek po okončanju procesa stvaranja države SHS, proglasom pod naslovom „Radnicima i socijaldemokratama”,³⁴ gde se kaže da su Srbi, Hrvati i Slovenci, ujedinjenjem u jednu državu ostvarili političku, ekonomsku i kulturnu pobjedu, da je proletarijat dobio otvoreno polje za klasnu borbu. Ujedinjenje će dobiti puni smisao tek sa formiranjem balkanske federacije slobodnih republika. Takođe su smatrali da se mora uspostaviti državni parlament, po srazmeri organizovanih političkih snaga u jugoslovenskim zemljama, koji bi na legitiman način formirao državnu vladu.

Poslednji kongres SSDP³⁵ razmatrao je aktivnosti partije za vreme rata i doneo „Rezoluciju o držanju partije za vreme rata”. Naglašeno je da „Kongres jednoglasno odobrava protivratno držanje parlamentarnih predstavnika socijalističkih i izjavljuje da držanje pojedinaca onda kada nije postojao organizovan partijski život, a to držanje nije saglasno sa ranije zauzetim stanovištem partije i partijskih parlamentarnih predstavnika, ni ukoliko, ni u principu ni u detalju, ne veže partiju”.³⁶

Rad završnog kongresa pokazuje da je SSDP smatrala da je formiranjem države SHS, rešeno jugoslovensko nacionalno pitanje. Kongres SSDP je, prihvatajući državu SHS kao nacionalnu državu jugoslovenskih naroda, smatrao za obavezu da zatraži od srpskih socijalista da se nastavi borba za ostvarenje balkanske federativne zajednice, te tako ispuni obaveza koju je proklamovala Prva balkanska konferencija iz 1910. godine, čemu je SSDP svojim teoretskim i praktičnim radom težila od svoga osnivanja.

.....
³³ AS, SSDP, 315.

³⁴ IA KPJ, T. III, „Radnicima i socijaldemokratama – Glavna uprava Socijaldemokratske partije”, 315.

³⁵ Održan u Beogradu, 16. aprila 1919. godine.

³⁶ IA KPJ, T. III, „Rezolucija o držanju partije za vreme rata”, 326

Nacionalno oslobođenje Jugoslovena i stvaranje jugoslovenske države

Izbijanje februarske Ruske revolucije u Rusiji 1917. godine doprinelo je ohrabrenju masa širom Evrope, a naročito u Austro-Ugarskoj, gde one sve izraženije negoduju zbog produžetka rata i zahtevaju uspostavljanje mira. Austrijski socijalisti, pripremajući se za konferenciju u Stokholmu, polaze od stava da će njihov angažman u Stokholmu najviše zavisiti od njihovog stava prema jugoslovenskom pitanju, te odnosa prema SSDP i socijaldemokratskim strankama iz jugoslovenskih krajeva Austro-Ugarske. Zbog toga su Karl Renner i Viktor Adler dali izjavu, da srpski narod treba da povрати svoju državnu samostalnost, te da ujedinjenjem Srbije i Crne Gore dobije izlazak na more. Što se tiče jugoslovenskih zemalja u Austro-Ugarskoj, oni se protive njihovom izlasku iz postojećeg sklopa, naglašavajući da oni podržavaju njihove zahteve za autonomijom unutar monarhije. Ovi su stavovi bili u saglasnosti sa dugogodišnjim stavovima austrijske socijaldemokratije, koji su u ime insistiranja na istorijskom kontinuitetu, trebali da obezbede nove, demokratske oblike austrijske i balkanske federacije. Karl Renner je naglašavao da činjenica što će Jugosloveni živeti u tri zasebne države, ne bi trebala da izazove manjak osećaja o svesti o njihovoj nacionalnoj povezanosti.³⁷ Na ovom skupu su austrijske socijaldemokrate mogle da se uvere da njihova platforma o nacionalnom pitanju nema podršku jugoslovenskih socijaldemokratskih partija, te da ovim partijama više ne odgovaraju dva rešenja za jugoslovensko pitanje – austrijska i balkanska federacija. Njihovo je nezadovoljstvo bilo veliko zbog Memoranduma SSDP, kojim se tražilo ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i Dalmacijom, na koji bi način Srbija postala jadranska država. Gledano iz ugla ujedinjenja Jugoslovena, ni predlog austrijske delegacije, ni predlog SSDP, nisu predlagali ukidanje političke razdvojenosti Jugoslovena. Program koji bi ovaj problem adekvatno rešio nisu imali ni SSDP, a ni ostale jugoslovenske stranke.

Značajan doprinos mogućnosti ujedinjenja, promocija „Majske deklaracije”, većinom koriste građanske partije, koje uspevaju pridobiti široke narodne mase. Posle pojave Krfske deklaracije Jugoslovenskog odbora i srpske vlade, deklaracijski pokret počinje da izražava težnju za ujedinjenjem u samostalnu jugoslovensku državu. Jugoslovenske socijaldemokratske stranke

.....
³⁷ Kao gost SSDP na njenom VII kongresu, Renner je rekao da Srbi treba da se pomire sa političkom rasepkanošću, da je prihvate kao istorijsku činjenicu, što je pre njih prihvatio i nemački narod; *Radničke novine*, br. 62, 28. maj 1909.

iz monarhije nisu mogle duže ostati izvan deklaracijskog pokreta. Tako je na ovaj način Austro-Ugarska bila lišena podrške bilo kog značajnijeg političkog faktora u jugoslovenskim zemljama.³⁸

Početak 1918. godine niko od vođa Antante, Lojd Džordž, Žorž Klemanso ili Vudrou Vilson, ne smatra da je ratni cilj rušenje Austro-Ugarske. Vilsonov plan u tački 10. naglašava da je Austro-Ugarska dužna da svojim narodima osigura najširu autonomiju. Ovo su bile okolnosti koje su išle u prilog socijalističkom, Brnskom nacionalnom programu. Međutim, u Austriji izbijaju štrajkovi, te pobuna mornara u Boki kotorskoj, u kojoj su se najviše isticali Česi i Jugosloveni. Bio je ovo znak da vlasti ne mogu više zauzdati ni vojsku, najvažniji oslonac u sprovođenju politike dvora i vlade.

Političke grupacije i stranke iz jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske okupljaju se na sastanku u Zagrebu, 2. i 3. marta 1918. godine, konstatuju da je nužna nacionalna koncentracija, te da se u skladu sa pravom naroda na samoopredeljenje traži stvaranje nezavisne, demokratski uređene države Slovenaca, Hrvata i Srba. Ovom skupu su prisustvovali i predstavnici SDS i HiS, i priključili se politici nacionalne koncentracije.

Slovenačka JSDS prolazi kroz unutarpartijske sporove zbog insistiranja vođstva na principima iz Tivolske rezolucije. „Socijalistička omladina” to kritikuje i traži da partija usvoji načelo o pravu naroda na samoopredeljenje, i da zatraži ujedinjenje slovenačko-hrvatsko-srpskih zemalja u jugoslovensku federativnu republiku. Ovoj polemici se pridružio i Ivan Cankar, koji je bio uveren da će prihvatanjem ovih principa, JSDS umeti da zadovolji interese slovenačkog naroda.³⁹

Postepeno dobijanje podrške na međunarodnom planu za rešenje jugoslovenskog pitanja, rezultat je Jugoslovenskog odbora na čelu sa Antom Trumbićem i kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske, održanog u Rimu od 8. do 10. aprila 1918. godine, koji obznanjuje stav o pravu Jugoslovena da žive u samostalnoj državi.⁴⁰ Sledi proboj Solunskog fronta i kapitulacija Bugarske, koji su nagovestili da je poraz Centralnih sila pitanje vremena. U Zagrebu se 6. oktobra osniva Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Ono proklamuje program u kom se zahteva „ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba

³⁸ U Hrvatskoj je interese Beča do kraja rata zastupala Frankova stranka prava, a u Bosni i Hercegovini grupa oko Štadlera je podržavala trijalističko rešenje, dok se muslimanski krug Arnautovića držao ugarskih stavova.

³⁹ ZA, „Očišćenje in pomlajanje – Predavanje I. Cankara 20. aprila 1918. v Ljudskem odru v Trstu”, 341.

⁴⁰ D. Janković i B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I–20. XII 1918), I tom, *Opšta rezolucija kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske*, Beograd 1964, 171.

u narodnu, slobodnu i neovisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenu na demokratskim načelima”.⁴¹ Istog se dana u Zagrebu susreću delegacije socijaldemokratskih stranaka Slovenije i Hrvatske i odbacuju Tivolsku rezoluciju, te shodno pravu naroda na samoopredeljenje, zahtevaju ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku jugoslovensku državu. Delegacije stranke odlučuju da će raditi u okviru Narodnog veća „u svim točkama koji se ne protive socijalističkim načelima”.⁴² Sa ovim se nije složila SDS BiH, koja je insistirala na ostvarenju balkanske federativne republike, koju bi tvorili Srbi, Hrvati i Slovenci sa ostalim balkanskim narodima, „kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslovenska nacija”.⁴³

Imajući shvatanje o Srbima, Hrvatima i Slovencima kao o jednom narodu, vodstvo SSDP nije uspevalo da formuliše određeniji stav o rešavanju jugoslovenskog pitanja. SSDP se u svom stavu prema nacionalnom programu dosledno držala odluka Prve balkanske konferencije, koje su bile i njen nacionalni program. Jedna od grupa srpskih socijalista, tzv. Pariski komitet socijalista, po uzoru na hrvatske i slovenačke socijaliste, propagirala je ideju o oslobođenju i ujedinjenju u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi. Ova država bi se formirala uz pomoć zemalja Antante. Tako se pokazalo da je stvaranje nove, jugoslovenske države, koje se poklopilo sa krajem Prvog svetskog rata i raspadom Austro-Ugarske, bilo obeleženo rascepkanošću i nepovezаноšću jugoslovenskih socijaldemokratskih partija. Jugoslovenske partije u Austro-Ugarskoj, izuzev SDS BiH, prihvatile su nacionalne programe jugoslovenske buržoazije, čime su pomogle da se izvrši viševjekovni zadatak stvaranja zajedničke jugoslovenske države, ali su istovremeno i pomogle buržoaziji da uzme vlast, da stabilizuje društvene tokove, te da izbegne opasnosti od revolucionarne stihije, koja je u to vreme zahvatila Evropu.

U Beogradu je 1. decembra 1918. godine proglašeno ujedinjenje Srbije sa zemljama države Slovenaca, Hrvata i Srba u kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴⁴ Na ovaj se način ostvarila viševjekovna želja Jugoslovena za stvaranje jedinstvene države, koja je nastala u saradnji sa blokom Antante, pobednikom u Prvom svetskom ratu.

Šok izazvan početkom Prvog svetskog rata i proratnim stavom većine

.....
⁴¹ D. Janković i B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I–20. XII 1918), I tom, *Opšta rezolucija kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske*, Beograd 1964, 332.

⁴² Isto, 331.

⁴³ Arhiv KP BiH, T. II, 301.

⁴⁴ D. Janković i B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. I–20. XII 1918), II tom, *Objava Narodnog vijeća*, Beograd 1964, 673–676.

socijaldemokratskih partija Evrope, posebno austrijske socijaldemokratske partije, bio je praćen osećanjem zbunjenosti i izgubljenosti u jugoslovenskim socijaldemokratskim partijama. Kada se situacija popravila, posle februarske i oktobarske revolucije u Rusiji, ove su se partije našle u vrtlogu političkih promena bez nacionalnog programa. Bez većih mogućnosti da utiču na događaje, one su bile pasivne ili se priključile građanskim strankama u ovim akcijama. Izuzetak je činila SDS BiH, koja je čvrsto opstojala na principima zauzetim pred rat, koji su bili daleko od potrebe partije da se praktično-politički angažuje. SSDP, koja je posle smrti Dimitrija Tucovića bila lišena sposobnog vođe, razbila se na više međusobno suprotstavljenih grupa, koje nisu bile u stanju da vrše veći uticaj. Neke od grupa su tvrdoglavo ponavljale teze sa Prve balkanske konferencije, dok su druge sledile politiku srpske vlade.

Ostvarenje jedinstvene države, najvažniji istorijski cilj Jugoslovena, za jugoslovenske socijaldemokratske partije značio je novi zadatak – početak rada na izradi sopstvenog nacionalnog programa. Ovo se nametalo kao primarni zadatak zato što su socijaldemokratske partije u završnim godinama Prvog svetskog rata bile primorane da prihvate nacionalne programe buržoaskih partija, i na njima utemeljenu politiku nacionalne koncentracije. Ipak, na ovom se zadatku nije moralo kretati od nule; postojali su od ranije pojedini izvori koji su se mogli koristiti u stvaranju koncepcije zajedničke partije, kao što su bili Memorandum SSDP o položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, istupanja Cankara i slično. Takođe, za stvaranje programa su se mogla koristiti međunarodna iskustva, prvenstveno primeri Rusije i Austro-Ugarske. Dok je jedna poštovanjem prava naroda na samoopredeljenje uspela da zaustavi dezintegracione procese, dotle je druga, izbegavajući primenu tog istog prava, doživela raspad svoje viševjekovne državno-pravne strukture.

Literatura:

1. *Arhiv KP BiH. 1951. Tom II, Socijalistički pokret u BiH 1905–1919, Sarajevo*
2. M. Bogdanović. 1989. *Srpski radnički pokret 1903–1914: Naličje legende, Zagreb*
3. V. Bogičević. 1956. *Građa o počecima radničkog pokreta u BiH OD 1875–1905, Sarajevo*
4. V. Bučar. 1991. *Politička istorija Slovenačke, Beograd*

5. Comite organisateur de la conference socialiste Internationale de Stockholm. 1918. *Stockholm*, Stokholm
6. L.J. Ćirić-Bogetić/M. Đorđević. 1980. *Iz političke istorije jugoslovenskih naroda XIX i XX vek*, Beograd
7. S. Dimitrijević. 1982. *Socijalistički radnički pokret Srbije 1870–1918*. Beograd
8. M. Đorđević. 1979. *Srpska nacija u građanskom društvu*, Beograd
9. Filip Filipović – *Revolucionarna misao i delo*, 1983. Beograd
10. M. Gros. 1956. *Socijalna demokratija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890–1902*, Zagreb
11. J. Horvat. 1991. *Stranke kod Hrvata i njihova ideologija*, Beograd
12. *Istorijski arhiv KPJ*, Tom III, *Socijalistički pokret u Srbiji 1900–1919*; 1950. Beograd
13. *Istorijski arhiv KPJ*, Tom IV, *Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892–1919*. 1950. Beograd
14. D. Janković. 1967. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, Beograd
15. D. Janković. 1964. *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Beograd
16. E. Kardelj. 1973. *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd
17. D. Kermavner. 1966. *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*, Ljubljana
18. F. Klopčič. 1982. *Austromarksizam, slovenačka buržoazija i drugo, u: Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd
19. V. Korać. 1929/1930/1933. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj*, 1–3, Zagreb
20. E. Kristan. 1898. *Nationalismus und socialismus in Osterreich*, Akademie, Socialisticka Revue, Praha, 11. 8. 1898
21. D. Lapčević. 1979. *Istorija socijalizma u Srbiji*, Beograd
22. D. Lapčević. 2010. *Rat i srpska socijalna demokratija*, Zemun
23. V. Lapčević i T. Milenković (prir.) 1979. *Preписка srpskih socijalista u toku Prvog svetskog rata*. Beograd
24. V. D. Lapčević. 1980. *Neke pojedinosti o odlasku srpskih socijalista na konferenciju Štokholmu 1917. godine*, *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd
25. V. I. Lenjin. 1979. *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd
26. S. Marković. 1966. *Sabrani spisi*, Beograd

27. K. Marks/F. Engels. 1972. *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, Beograd
28. W. A. Owings. 1968. *Socialism in South Slav Lands Before 1914: Antecedents of the Communist Party of Yugoslavia*, Michigan
29. L. Perović. 1985. *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd
30. D. Radosavljević. 2001. *Elite i transformacija*, Novi Sad
31. D. Radosavljević. 2010. *Svetozar Marković: Crtrice o nacionalnom i federalnom pitanju*, Novi Sad
32. D. Radosavljević. 2010. *Eduard Bernštajn i Fabijanci: Sudbonosni londonski susreti*, Novi Sad
33. D. Radosavljević. 2013. *Pogled s leva*, Novi Sad
34. R. Ratković. 1965. *Politička teorija austromarksizma*, Beograd
35. E. Redžić. 1963. *Prilozi nacionalnom pitanju*, Sarajevo
36. E. Redžić. 1976. *Karl Renner o nacionalnoj kulturnoj autonomiji i jugoslavnekom pitanju*, u: *Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd
37. *Srpska socijaldemokratska* (naučni skup 1964). 1965. Beograd
38. D. Stojanović. 1994. *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912–1914*, Beograd
39. V. Strugar. 1963. *Jugoslovenske socijaldemokratke stranke 1914–1918*, Zagreb
40. F. Šišić. 1920. *Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb
41. A. F. P. Taylor. 2001. *Habsburška monarhija 1815–1918*, Beograd
42. L. Trocki. 1989. *Sarajevski atentat*, Beograd
43. D. Tucović. 1950. *Izabrani spisi*, knj. 2, Beograd
44. D. Tucović 2011. *Srbija i Arbanija*, Beograd
45. L. Ude. 1969. *Deklaracijsko gibanje na Slovenskem*, Zagreb
46. E. B. Vahtel. 2001. *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd
47. P. Vranicki. 1978. *Historija marksizma*, knj. I, Zagreb
48. M. Zečević. 1989. *Jugoslovenstvo od ideje do države 1918. godine*, u: *Marksistička misao* br. 1, Beograd
49. *Zgodovinski arhiv KPJ*, Tom V, *Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*. 1951. Beograd
50. F. Zwitter. 1967. *Slovinci in Habsburška monarhija*, Ljubljana
51. F. Zwitter. 1972. *Zlom avstromarkizma pri Slovencih*, *Zgodovinski časopis*, zv. 1–2, Ljubljana

Summary
**SOCIAL DEMOCRATIC PARTIES OF SOUTH SLAVIC
COUNTRIES DURING THE FIRST WORLD WAR**

During the First World War, due to various circumstances, the Social-Democratic Parties changed their theoretical assumptions and attitudes towards the ways of unification and creation of the joint state. Certain circumstances in which they operate came to the fore, some of them being war environment, loss of perspective, inability of political activity, bans, internments, abandonment of the joint program of action and other factors. This paper shows and analyzes some of these processes.

Др Предраг М. Вајагић¹

Основна школа „Вук Караџић“, Бачка Паланка

МОБИЛИЗАЦИЈА НАЦИЈЕ – ПРОПАГАНДА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Апстракт: Велики рат представља прекретницу у развоју модерне пропаганде. Вођење „Тоталног рата“ је подразумевало мобилизацију свих ресурса нације: материјалних, моралних и психолошких. Како је рат одмицао појавила се потреба код свих зарађених страна за обликовањем јавног мњења у сврху одржавања потребног нивоа морала. За остваривања брзог и поузданог протока информација користили су се сви расположиви медији тога времена. Путем медија се вршила пропаганда у циљу придобијања подршке јавности, регрутације нових војника или приказивања ратних успеха. Свака армија је своје војнике представљала као борце за праведну ствар, док је противничка страна била зло које је требало уништити. Медијску пропаганду држава у рату контролисале су владе, манипулишући подацима и текстовима у новинама на таквом нивоу да читаоци то нису могли да примете. Манипулацијом осећања и мишљења развијала се мржња према непријатељу после чега су се широке масе без проблема укључивале у рат. У овоме је нарочито предњачила Велика Британија, а за њом је следила Немачка. Власти САД су издвајале велика новчана средства за пропаганду из које је проистекао плакат *Uncle Sam Want You*, а уз њега и низ постера који су у уметничком смислу били савршени. За ауторе књига, памфлета, летака били су ангажовани универзитетски професори, научници и историчари. Ратни хероји су учествовали на

.....
¹ Др Предраг М. Вајагић, Основна школа „Вук Караџић“, Бачка Паланка, Република Србија; pedja1975@gmail.com

турнејама током којих су масама описивали своје подвиге, истовремено позивајући их да помогну ратне напоре државе. Веома брзо се увидео значај филма за очување морала код војске и цивила због чега он постаје важно пропагандно средство. Рад намерава да прикаже начине којима су се служили медији приликом извештавања о ратним догађајима, а све у циљу опште мобилизације нације. Ратна пропаганда утемељена током Великог рата наставила се развијати и користити у ратним сукобима који су обележили XX век.

Кључне речи: ратна пропаганда, Први светски рат, организација пропаганде, пропагандна средства

Једна од главних карактеристика Првог светског рата јесу велике људске жртве и огромна ратна разарања која су била системског карактера. Овај војни сукоб од савременика назван Велики рат донео је „промене свих врста“. Нагли развој технике који је обележио крај XIX и почетак XX века био је један од пресудних чинилаца у овоме рату који је довео до тада незабележеног обима насиља. У проучавању историје овог војног сукоба од посебне важности по нашем мишљењу јесте улога пропаганде.² Од најстаријих времена постојала је потреба да се различитим поступцима утиче на ставове и понашање појединаца и друштвених група. Зарађене стране су ради остварења својих ратних циљева психолошки припремале своје војнике, због чега је пропаганда била саставни део ратовања. Обим сукоба у Првом светском рату указао је на потенцијал и снагу којом је располагала пропаганда, јер се показало да за победу нису били довољни економски капацитети и војна моћ државе. Овакво становиште било је апсолутно супротно тадашњој немачкој ратној стратегији која је сматрала да се рат може решити искључиво војним средствима.³

Први светски рат представља важну фазу у развоју масовних медија као инструмената масовне пропаганде. Много новца је уложено у цензуру, надзор информација и утицај на медије, а најчешће коришћена

² За разлику од европске и америчке историографије, домаћа историографија се није бавила питањем пропаганде у Првом светском рату. Једини изузетак чини рад Александра Јазића, научног сарадника на Институту за међународну политику и привреду у Београду, видети: Александар Јазић, „Пропаганда у Првом светском рату“, у: *Нова српска политичка мисао*, Vol. XVIII, по. 1–2 (2010), 119–138.

³ Историја ратовања се може посматрати и преко деловања разноврсних пропагандних метода и техника. Видети: Раденко Шћекић, „Рат и пропаганда – историјски осврт, примјери и анализе“, у: *Војно дело*, год. 64, бр. 3 (2012), 389–401.

информација односила се на ратне злочине. Вршењем пропаганде требало је постићи два циља, максимирати учешће људи у активностима своје групе, односно минимизовати учешће непријатеља у активностима сопствене групе. Првим циљем је требало створити групни идентитет који је подразумевао осећај припадности групи у рату, јачање емоција према својој земљи, идентификација појединца са државним вођством, прихватање прокламованих ратних циљева и стварање самопоуздања да ће се постављени циљеви остварити. Максимализација учешћа појединца у ратним напорима се изједначавала са „високим моралом“. Други циљ је у основи представљао „обрнуту слику у огледалу“, чиме се требало деловати у тренуцима губитка самопоуздања нације тако што су се доводиле у сумњу вредносне основе и ратни циљеви непријатеља.⁴ На механизме којима се пропаганда служила током Првог светског рата у виду аргумената и начела први је указао британски социолог и политичар Артур Пронсби⁵, а њихову систематизацију у виду десет модела аргументације је извршила белгијска историчарка Ана Морели:

1. Ми не желимо рат
2. Непријатељ је искључиви кривац за рат
3. Непријатељ има демонске особине
4. Ми се боримо за добру ствар, а не за себичне циљеве
5. Непријатељ намерно чини злочине. Кад ми погрешимо, то је увек нехотице
6. Непријатељ се користи недопуштеним оружјем
7. Наши губици су незнатни, а противнички велики
8. Нашу ствар подржавају уметници и интелектуалци
9. Наша мисија је света
10. Издајник је онај ко сумња у наше извештаје⁶

.....
⁴ Иван Шибер, „Ратна пропаганда“, у: *Политичка мисао*, Vol. XXIX, No. 1 (1992), 89–90.

⁵ Артур Пронсби (Arthur Ponsonby 1871–1946), британски политичар, социолог и писац. У својој књизи *Falsehood in War-time: Propaganda Lies of the First World War* (1928) написао је: „Када се прогласи рат, истина је прва жртва“. Књига има тему коришћење лажи у ратном времену, идентификујући улогу пропаганде у Првом светском рату, аутор наводи и обрађује листу од преко 20 лажи које су биле у оптицају током Првог светског рата.

⁶ Michael Kunczik, Astrid Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb 2006, 265–268.

Вођење „Тоталног рата“ подразумевало је мобилизацију свих ресурса нације: материјалних, моралних и психолошких. Због таквог приступа потребно је мобилизацију посматрати у много ширем смислу него што је уобичајено у историјској анализи Првог светског рата. Примарни процес мобилизације јесте војни, који је масовно подизао војне обвезнике из популације, а затим их је пребацивао на ратиште у оквирима војних јединица. Секундарни процес је подразумевао економску мобилизацију, која се брзо показала као не мање значајна за исход рата у индустријским друштвима, која су је генерисала и посветила јој добар део пажње. Мобилизација моралних и психолошких ресурса захтева истраживање о ангажовању различитих колективних представа и веровања у вредност система, која су се одвијала организовано кроз државу и цивилно друштво. Природа националне мобилизације је била тако дефинисана да је у појединим манифестацијама била условљена развојем политичког и културног живота предратних друштава. Због тога националну мобилизацију суштински можемо посматрати као политички и културни процес. На почетку сукоба августа 1914. године на рат се гледало као рационалан инструмент за постизање политичког циља, он је био „нужно зло“, па чак и користан за културни развој. Дотадашње ратно искуство навело је команде зараћених страна да у првим месецима трајања сукоба у пропаганди истакну борбе „прса у прса“ и херојске подвиге.⁷

Међутим, када је постало очигледно да се рат неће завршити брзо, дошло је до пада морала код војника и цивилног становништва. Због тога се појавила потреба код свих зараћених страна за обликовањем јавног мњења у сврху одржавања потребног нивоа морала. За остваривања брзог и поузданог протока информација користили су се сви расположиви медији тога времена. Путем медија се вршила пропаганда у циљу придобијања подршке јавности, регрутације нових војника или приказивања ратних успеха. Безбројни плакати, разгледнице, карикатуре, песме, новине, часописи, леци, радови писаца и уметника, предмети за свакодневну употребу, али и модерни медији као што су фотографија и филм коришћени су у пропагандне сврхе. Пропагандне кампање током Првог светског рата биле су ограничене техничким и комуникацијским ресурсима. Упркос томе неке од њих попут чувеног постера Uncle Sam

.....
⁷ John Horne, „Introduction: mobilizing for „Total war“ 1914–1918“, State, society and mobilization in Europe during the First World War (editing John Horne), Cambridge University Press, Cambridge 1997, p. 1–17.

Want You, којим се вршила регрутација у америчкој војсци, остале су забележене у историји као преломни догађај и током рата.⁸

Организација пропаганде

Развој ратних дејстава је пред владајуће кругове као ургентан проблем поставио решавање многобројних проблема везаних за регрутовање добровољаца, попуну буџета подизањем ратних зајмова, организовање бриге за рањенике, обезбеђивање исхране становништва, обезбеђивање социјалног мира и низ других значајних питања. За њихово успешно решавање била је потребна шира друштвена подршка до које се долазило пропагандним деловањем. У циљу што успешније мобилизације нације приступило се стварању институција са задатком организације пропагандних активности.

На почетку рата Британска империја је имала највећи број професионалних новинара, велики број дописника широм света и савремене штампарије из којих су излазили утицајни дневни листови. Постојање дипломатско-конзуларне мреже, уз развијен поштанско-телеграфски саобраћај били су предуслов и за успешну пропагандну делатност, али се појавио проблем координације између различитих агенција.⁹ Због тога су власти тежиле да пропагандне активности централизују, у оквиру Министарства иностраних послова основан је Биро за ратну пропаганду (War Propaganda Bureau – WPB)¹⁰ на чије чело је постављен професионални новинар Чарлс Мастерман.¹¹ Биро,

⁸ Аутор плаката *Uncle Sam Want You* био је амерички уметник и илустратор Џејмс Монтгомери Флаг (James Montgomery Flagg 1877–1960). Његов најпознатији рад, плакат који је позивао Американце на мобилизацију настао је 1917. године. Инспирацију је пронашао у сличном постеру који је приказивао лорда Киченера који је позивао Британце да се пријаве за регрутацију. Преко четири милиона примерака овога постера су штампана током Првог светског рата, а коришћен је и за пропагандне потребе током Другог светског рата.

⁹ Видети: Крысько Владимир Гаврилович, *Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт)*, Минск 1999.

¹⁰ M. L. Sanders, „Wellington House and British propaganda during the First World War“, *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 1 (Mar., 1975), p. 119.

¹¹ Чарлс Мастерман (Charles Masterman 1873–1927), британски политичар, припадао Либералној партији, сарађивао са Дејвидом Лојд Џорџом и Винстоном Черчиллом на социјалним реформама које су спроведене у Великој Британији у времену пре почетка Првог светског рата.

познатији као Кућа Велингтон (Wellington House), био је смештену оквиру Бакингемске палате, а његов циљ је био да обезбеди подршку за рат у британској јавности користећи се манипулацијама везаним за информације о Централним силама. Секундарни циљ Бироа био је подстицање САД да уђу у рат на страни сила Антанте.

Поред Куће Велингтон влада је била основала још две организације са задатком да се баве пропагандним радом. Први је био Поткомитет за неутралне државе (Neutral Press Committee) који је добио задатак да преноси штампи неутралних земаља податке који су се односили на рат. Друга организација је било Одељење за вести Министарства иностраних послова (Foreign Office News Department) које је служило као извор страној штампи за све службене изјаве у вези британске спољне политике. Током ране фазе рата, постојале су многе добровољне аматерске организације и појединци ангажовани у својим пропагандним напорима, што је повремено резултовало тензијама са Кућом Велингтон.¹² Тек у завршној фази рата марта 1918. године целокупна пропагандна активност је обједињена у оквиру новооснованог Министарства за информације (The Ministry of Information) које је било подељено на четири одељења: обавештајно (МИ7), пропагандно, персонално и одељење за изразу пропагандног материјала.¹³

Француска влада је одмах по уласку у рат забранила колпортерима уличну продају новина. Ова мера је имала за циљ да спречи панику и дезинформације међу становништвом које су се ширили на улицама од стране продаваца који су узвикивали новинске наслове. Такође, 5. августа 1914. године усвојен је Закон који је увео контролу и цензуру над информисањем чиме се желело спречити да непријатељ дође до обавештајних података.¹⁴ Немачка инвазија и премештање француске владе у Бордо успорило је примену мера и спровођење националне цензура. У првим месецима рата за цензуру, у престоници Паризу, била

¹² M. L. Sanders, Wellington House, p. 120–121.

¹³ „Ратна пропаганда“, *Документи данашњице*, год. II, бр. 17, Седма сила, Београд 1940, 18.

¹⁴ Строго је било забрањено штампање текстова који су садржали војне информације (обележавање положаја војске, покрете трупа, приказивање губитака) и дипломатских детаља (ратних циљева, преговора са неутралним земљама, критика савезника). Закон је такође забранио све информације које би могле да имају „утицај на размишљања војске и становништва“. Оваква реакција француске владе била је последица сећања на рат из 1870–1871. године када је пруска војска опколила француску на основу информације о француским положајима које је објавио лист *Le Temps*. Delporte, Christian, *Les journalistes en France 1880–1950. Naissance et construction d'une profession*, Paris/Seuil 1999, p. 180–181.

је одговорна војна влада, а она је имала сарадника у Бироу за штампу који је био у склопу Министарства рата. Против овакве организације цензуре и пропаганде били су француски новинари, они су сматрали да Биро за штампу нема кредибилитет за тај посао. На иницијативу тадашњег министра правде Жоржа Клемансоа¹⁵ у августу 1915. године основан је Одбор који је требало да координише сарадњу између медија и владе, а покренут је и процес усвајања Закона који је требало цензуру да стави у надлежност цивилних власти. Као резултат тога влада на челу са Аристид Бријаном¹⁶ је 1. јануара 1916. године оформила „Кућу штампе“ (Maison de la presse) са задатком да координира цензуру и пропаганду у оквиру јединственог информационог система. Биро за штампу је претворен у Одељење за односе са штампом (Direction des relations avec la Presse) које је испоручивало новинарима огроман број војних, дипломатских и политичких вести, чиме се сузбијало деловање лажних вести међу становништвом. Вођење ратне пропаганде је у завршној фази рата прешло на Генерални комесаријат за пропаганду (Commissariat général de la propagande) који је основан 30. маја 1918. године. Веома важну улогу у вођењу француске ратне пропаганде је имала „Кућа штампе“ која се налазила у једној Париској петоспратници. У њој је била смештена штампарија, сала за јавне скупове, фотохемијска лабораторија која се бавила стварањем фотомонтажа. На другом спрату су се налазили службеници задужени да превode пропагандни материјал на више светских језика. Тако су настајала штампана издања која су затим била слата у државе Северне и Јужне Америке, односно у Швајцарску, Шведску и остале неутралне земље.¹⁷

Једна од првих одлука коју је донео председник Вудро Вилсон¹⁸ после уласка Сједињених Америчких Држава у Први светски рат била је она о оснивању Комитета за јавне информације (The Committee on Pub-

¹⁵ Жорж Клемансо (Georges Clemenceau's 1841–1929) француски политичар, ратни председник француске владе, кабинет је формирао 16. новембра 1917. године и водио га до завршетка рата. Један од велике четворце на Версајској мировној конференцији.

¹⁶ Аристид Бријан (Aristide Briand 1862–1932) француски политичар, председник француске владе од октобра 1915. до марта 1917. године. Добитник Нобелове награде за мир 1926. године.

¹⁷ Delporte, Christian, *Les journalists*, p. 182–184.

¹⁸ Вудро Вилсон (Thomas Woodrow Wilson 1856–1924) историчар, публициста, политичар, 28. председник САД у два мандата 1913–1921. године. Предводио САД у Првом светском рату, као први амерички председник који је посетио Европу, учествовао је у раду Версајске мировне конференције. На његову иницијативу створена је Лига народа што му је 1919. године донело Нобелову награду за мир.

lic Information – CPI). Комитет је био замишљен као независна владина агенција створена да утиче на јавно мишљење о америчком учешћу у Првом светском рату. За председавајућег Комитета је постављен новинар Џорџ Крејл¹⁹ који је истовремено представљао цивилну контролу, док су за чланове именовани државни секретар, секретар рата и секретар морнарице.²⁰ Полазна идеја Џ. Крејла је била да не врши пропагандну у правом смислу те речи, већ да „пропагира веру“.²¹ За време свог деловања²² Комитет је био организован у више од двадесет бироа и дивизија, а имао је и девет повереника у различитим државама.²³ Основне организације су се бавиле дистрибуцијом вести и филмова, који су требали да пренесу ратне поруке. Комитет је издавао званични дневни „Билтен“ (Official Bulletin) у почетку на осам, а касније на тридесет и две стране, који се дистрибуирао у сваку новинску редакцију, пошту, владину канцеларију и војну базу. Новински текстови су били конципирани тако да преносе само позитивне вести.²⁴ Да би дошао до пажње оних Американаца који нису читали новине, присуствовали јавним скуповима или нису гледали филмове, Крејл је формирао сликарско одељење (Division of Pictorial Publicity) које је током рата публиковало 1.438 пропагандних плаката, разгледница и карикатура.²⁵

Као главна мета пропаганде у царској Русији била је јавност коју је требало мотивисати за борбу тако што би јој се показали разлози и циљеви рата. Овде се пропаганда сусрела са ограничавајућим факторима попут традиционалног руског друштва које је представљало

.....
¹⁹ Џорџ Крејл (George Creel 1876–1953) амерички новинар и политичар близак америчком председнику Вудро Вилсону, био је на челу његове изборне кампање 1916. године.

²⁰ Woodrow Wilson: „Executive Order 2594 – Creating Committee on Public Information“, April 13, 1917. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, *The American Presidency Project*.

<<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=75409>> (20. октобар 2014.)

²¹ Џорџ Крејл је узор имао у Ватикану и његовој Светој конгрегацији за ширење вере (lat. Sacra congregatio de propaganda fide). Creel, George, *Rebel at Large: Recollections of Fifty Crowded Years*, New York, 1947, p. 158.

²² Комитет је укинут одлуком председника 30. јуна 1919. године. Creel, Gorge; *How we advertised America*; New York & London, 1920, p. IX

²³ Jackall, Robert; Janice M. Hirota, *Image Makers: Advertising, Public Relations, and the Ethos of Advocacy*, Chicago, 2003, p. 14.

²⁴ Thomas Fleming, *The Illusion of Victory: America in World War I*, New York, 2003, pg. 117.

²⁵ Creel, Gorge, *How we advertised America*, p. 7.

један изолован свет са својим националним, социјалним, религијским и културним особеностима. Масовна култура у Русији пред почетак Великог рата тек се почела развијати у урбаним срединама, а читање као главни инструмент политичког извештавања било је ограничено на само 40% писменог становништва. Почетком XX века започело се са развојем штампе, али је тираж дневних новина 1913. године био такав да је на 1.000 становника долазила тек 21 копија новина.²⁶ У свом развоју руски национални идентитет је био у великом заостатку за Француском или Немачком, где је национализам био врло важан фактор у мобилизацијама. Због тога се у Русији пропаганда није могла заснивати на националном сентименту, а на тај проблем су указивали и водећи руски војни стратеги попут генерала Алексеја Бруслова.²⁷

Незванична ратна пропаганда у Русији је долазила од стране појединачна, политичких партија, јавних организација и одликовала се различитим мишљењима. Званична пропаганда вођена је у оквиру три министарства: Министарству унутрашњих дела (Министерство внутренних дел – МВД), Министарству војске (Военное министерство) и Министарству иностраних дела (Министерство иностранных дел – МИД). Важну улогу у вођењу пропаганде је имала Главна управа штампе (Главное управление по делам печати – ГУДП), она је била највиши орган цензуре у царству и контролисала је сва штампана издања која су била лојална влади, подржавши њене ратне напоре. Пропаганда, коју је водила војска, налазила се под контролом посебног одељења у оквиру Генералштаба и била је окренута ка доказивању непријатељских ратних злочина, односно на војнике словенског порекла у оквиру Аустроугарске војске.

Одлука Италије да уђе у светски рат изазвала је социјално-економске тензије које су као последицу имале општу кризу у држави. Већина Италијана се противила уласку у рат, али мањина оличена у милитантним националистима заступала је другачији став. Улазак у рат се сматрао као прилика да се остваре дипломатски и династички

.....
²⁶ Кошман Лидија Васильевна, „Город на рубеже столетий: лаборатория и хранитель культуры“, *Очерки русской культуры. Конец XIX – начало XX вв., Т.1. Общественно-культурная среда*, Москва 2011, 31.

²⁷ Генерал Алексеј Брусилов (Алексей Алексеевич Брусилов 1853–1926) водећи руски војни стратег у Првом светском рату, у својим мемоарима је записао да је конфузија владала и око идеје домовине. Према његовим запажањима руски сељаци који су чинили већину у војсци „не само да не знају шта је Немачка, а камоли Аустрија, они нису схватили ни идеју Мајке Русије“. Брусилов А. А, *Мои воспоминания*, Москва 2013, 75.

циљеви који су били дефинисани у тајном Лондонском уговору у виду великих територијалних добитака, који су обухватили градове Трент и Трст насељене Италијанима, а који су се налазили у оквиру Аустроугарске монархије. Италијани су се нашли у рату који нису тражили, нити разумели, а од њих се захтевало да се жртвују за краља и државу, са којима већина није имала јаке везе. Из тог разлога држава је морала да убеди или примора војника да се бори и умре, док је раднике и пољопривреднике морала да натера на производњу. За решење овог проблема влада је имала могућност да се окрене принудним мерама или да до подршке дође убеђивањем становништва путем пропаганде.²⁸

Тешки порази на бојном пољу натерали су владу да се окрене ка пропаганди као средству које је требало да покрене широке масе на акцију ради одбране државе. Ратна пропаганда у Италији долазила је из три различита центра. Први је била либерална влада која је преко својих министара слала поруке, али уз присутну дозу неповерења према народу због страха од дефетизма и разарања. Други пропаганди центар се налазио у војсци која је слично влади споро уводила пропаганду у оквиру својих ратних дејстава. У таквој ситуацији иницијативу на пољу пропаганде преузели су представници крупног капитала, који су формирали мрежу за пропагандно деловање. Произвођачи оружја су финансирали штампу која је пропагирала рат, између осталих и лист „Народ Италије“ (Il Popolo d'Italia) који је уређивао Бенито Мусолини. Од велике важности је била кампања за упис ратног зајма код банака. Средства пропаганде у Италији су била под контролом државе, војске, интервенционистичке елите и крупног капитала, а њихов заједнички циљ био је промовисање рата.²⁹

²⁸ Прва реакција италијанског народа на улазак у рат био је умерен ентузијазам, сматрало се да ће рат бити врло кратак. Многи добровољци су се пријавили у војску верујући да ће брзо стећи ратну славу. Међутим држава је била војно и економски неспремна за рат. На почетку рата пропаганда није била приоритет, а цивилне и војне власти су се трудиле да заведу дисциплину и принуду. На оваквом ставу посебно је инсистирала војска која је усвојила низ репресивних мера које су обухватале истовремено војне обвезнике и цивилно становништво. Пропаганда је била присутна у штампи у виду сатире, док су новински текстови писани од стране кругова који су били за улазак у рат. Како је рат потрајао дошло је до мобилизације нације за „Тотални рат“, на чега су се надовезали катастрофалан пораз код Капорета и повалачење на реку Пјаву, после чега се североисточни део земље нашао под котролом непријатеља. Row, Thomas, „Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War“, *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, Vol. 24, Design, Culture, Identity: The Wolfsonian Collection, 2002, p. 140–144.

²⁹ Ibid., p. 144–148.

Немачко царство је спадало у групу држава које су и пре избијања Првог светског рата настојале да утичу на јавно мњење унутар и изван својих граница. Много раније од избијања рата у великом делу немачког друштва као идеалне карактеристике биле су прихваћене непослушност, беспоговорна верност, храброст и дисциплина.³⁰ Јавни дискурс у Немачкој непосредно након мобилизације у великој мери је био дефинисан ратном пропагандом коју су креирали: новинари, интелектуалци, уметници, али и обични Немци. Они су путем афирмативних чланака или писама износили своја тумачења ратног сукоба.³¹ Новине су биле преплављене текстовима који су величали ратне идеале и патриотизам, позивали на национално јединство, истовремено ширећи мржњу према непријатељу. Овако се у масама формирао ратни начин размишљања чиме се оправдавала одлука нације да иде у рат.³²

Бригу о контроли над ратном пропагандом у Немачкој је водило III Одељење (Abteilung III b) војно обавештајне службе под управом мајора Валтера Николаја.³³ У саставу Одељења се налазио одсек за штампу који се делио на три департмана: први који је контролисао домаћу штампу, други који је пратио писање иностране штампе и трећи задужен за цензуру.³⁴ Пропагандне акције према неутралним и земљама чланицама Антанте водило је Министарство иностраних послова преко свога Централног бироа, а за преношење информација био је задужен телеграфски биро. Захтеви Генералштаба да се ратна пропаганда централизује нису били прихваћени све до августа 1918. године када је Крунски савет донео

³⁰ Ulrich, Bernd; Vogel, Jakob; Ziemann, Benjamin (eds.): *Untertan in Uniform. Militär- und Militarismus im Kaiserreich 1871–1914. Quellen und Dokumente*, Frankfurt am Main, 2001, p. 187.

³¹ Lückemeier, Kai: *Information als Verblendung. Die Geschichte der Presse und der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 2001, p. 464.

³² Видети: Oberschelp, Reinhard, *Viel Feind, viel Ehr! Rätsel aus dem Ersten Weltkrieg als Übermittler von Kriegspropaganda*, Hildesheim, 1992.

³³ Валтер Николај (Walter Nicolai 1873–1947) немачки војни обавештајцац, завршетак Првог светског рата дочекао је у чину пуковника, после чега напушта активну војну службу. У међуратном периоду политички је био активан у ултранационалистичкој Отаџбинској партији (Fatherland Party). После доласка Адолфа Хитлера на власт био је ангажован у Империјалном институту за изучавање новије немачке историје. Након немачког пораза у Другом светском рату, бива ухапшен и затворен у Москви где је и умро. По решењу руских војно-судских органа 1999. године је рехабилитован. Написао је две књиге о својој војној каријери.

³⁴ Николаи, Вальтер, *Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время*, Киев 2005, 120–124.

одлуку да се формира Централни биро за пропаганду (Zentralbüro für Propaganda). Међутим његово оснивање је дошло касно, јер је Немачка заједно са својим савезницима изгубила рат током јесни 1918. године.

Рат, који је Аустро-Угарска монархија објавила Србији врло брзо је прерастао у сукоб светских размера. На почетку рата Аустро-Угарска није имала проблема са мобилизацијом која се одвијала без већих проблема и међу њеним словенским становништвом. Међутим, национално питање у Монархији у виду реконструкције дуалистичког уређења у корист словенских народа није било решено. Због тога у мултиетничкој Аустро-Угарској монархији није било могуће остварити национални консензус по питању вођења рата, а политичке одлуке су биле важне у одржавању грађанског поретка, при чему се користио читав низ репресивних метода које су обухватиле прекид рада Парламента и цензуру штампе.³⁵ Малобројне новинске агенције у Аустро-Угарској биле су под контролом Ратне надзорне канцеларије (Kriegsüberwachungsamt – KÜA), која се преименовала у Министарску комисију у Министарству за рат (Ministerialkommission im Kriegsministerium – МК/КМ). У мађарском делу Царства превентивна цензура није постојала све до 1917. године, угарска влада противила се захтевима да КÜА добије овлашћења на територију којом је она управљала, то је био разлог за формирање Ратне надзорне угарске комисије (Ungarische Kriegsüberwachungskommission – KÜK). Војска је имала Ратну информативну службу (Kriegspressequartier – КРQ) која је била основана од стране Врховне команде аустроугарске војске (Armeoberkommando – АОК) 28. јула 1914. године. Војска је вршила врховни контролу над радом КÜА и КÜК-а, док су јој потчињени били ратни дописници из савезничких и неутралних земаља. Поред ових служби у оквиру Министарства спољних послова деловао је Литерарни биро (Literarisches Bureau) са задатком да служи као веза између Министарства спољних послова и штампе. Биро је вршио утицај на јавно мњење у земљи и иностранству, састављао је преглед штампе за цара и обрађивао материјале из домаћих и међународних извора за потребе Министарства спољних послова.³⁶ Највећи број људи био је ангажован од стране КРQ, у касну јесен 1914. године, тај број је износио

.....
³⁵ Cornwall, Mark, *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke, 2000, p. 18.

³⁶ Goll Nicole-Melanie; Franzens Karl, „Heroes wanted! Propagandistic war efforts and their failure in AustriaHungary during World War I“, *War and Propaganda in the XXth Century*, (ed.) Maria Fernanda Rollo, Ana Paula Pires, Noémia Malva Novais, Lisboa 2013, p. 91–92.

880 особа. Међу њима је највише било уметника, сликара, илустратора, фотографа, музичара и новинара који су обављајући „дужност са пером“ избегли да буду послати на фронт. У извештајима су истицани злочини и кршење међународног ратног права од стране непријатеља, док се насупрот томе величао морал Аустроугарске војске дуж линија фронта.³⁷

Средства пропаганде

Разноврсна визуелна пропаганда током Првог светског рата користила се сликама које су имале за циљ да преносе идеје широј јавности. Широки спектар пропагандног изражавања путем слика коришћен је код израде плаката, карикатура, разгледница, илустрација и филмова. Све зарађене државе креирале су пропагандне плакате, који су се између себе разликовали по утицају, али суштински обухватили су исте мотиве. Ратна дешавања су створила посебан календар којим се обележавају различити датуми, а за то су коришћена најчешће визуелна средства, доступна широким масама становништва.

Плакати су били ефикасна пропагандна средства на којима су своје место пронашле историјске личности, ратни хероји, војни команданти и државници. За њима су следиле алегоријске фигуре попут Британије, Германије, Маријане, Колумбије и Светог Георгија. Лик жене на плакатима представљао је персонификацију слободе, док се победа истицала преко Цона Була и Ујка Сема, противник је био насликан као сплет змија, чудовиште или демон. Као важан фактор за мобилизацију нације против непријатеља коришћен је страх. Велики публицитет на плакатима су добијали ратни злочини над цивилима и ненаоружаним војним заробљеницима. Немачка је користила поморску блокаду која јој је била наметнута као пропагандни мотив ради подстицања беса свога становништва према Британији. Међутим потапање Луситаније, погубљење болничарке Едит Кавел,³⁸ уништење катедрале у француском

³⁷ Broucek Peter, „Das Kriegspressequartier und die literarischen Gruppen im Kriegssarchiv 1914–1918“, in: *Österreich und der Große Krieg 1914–1918. Die andere Seite der Geschichte*, (eds) Amann, Klaus; Lengauer Hubert, Vienna 1989, p. 136.

³⁸ Едит Кавел (Edith Louisa Cavell 1865–1915) била је британска болничарка, рат ју је затекао у Белгији, где је након немачке окупације организовала мрежу за помоћ британским и француским ратним заробљеницима при бекству у неутралну Холандију. Након што су је немачке власти откриле, осуђена је на смртну казну која је извршена упркос бројним дипломатским интервенцијама од стране неутралних држава. Њено

граду Ремсу и подморнички рат на плакатима су били приказани као доказ немачког варварства. Док су Централне силе као хероје истицале пилоте и заповеднике подморница, коришћење техничких средстава за вођење рата сматрало се видом кукавичлука. Тако су немачки авиони представљани како нападају мисију Црвеног крста, односно бомбардују Њујорк.³⁹ Британци су окупацију неутралне Белгије од стране Немачке максимално користили у пропагандне сврхе ради мобилизације добровољаца у војску, али и да утичу на САД да уђу у рат. Неколицина британских постера је приказивала силовања жена и убијање цивила од стране немачких војника, после чега су следиле поруке „За свој дом се вреди борити“ или „Запамти Белгију“.⁴⁰

Карикатура је такође била мобилисана од стране пропаганде и она је своје место пронашла у сатиричним часописима, дневним листовима, разгледницама, лецима који су бацани из авиона у противничке ровове. За разлику од националних стереотипа који садрже у себи мешавину грубости, добродушног хумора и дивљења предностима суседа, војни клишеи су истицали искључиво лоше особине противника. У предратном руском фолклору Немцима су давани надимци „кобасица“, „димљени“, „месари“, а истицане су особине карактеристичне за Прусе ароганција, ратоборност и педантност. Као инспирација карикатуристима највише је служио цар Виљем II, док су у мањој мери подсмеху били изложени цар Фрањо Јосиф и султан Мехмед V. У земљама Антанте немачки цар је сматран главним кривцем за избијање рата и приказиван је као патетичан владар који је патио од сумануте идеје да влада целим светом. Британски карикатуристи су исмевали немачку ратну технику, па је тако непријатељска авијација приказана у виду дирижабла у облику свиње која је уместо бомби бацала кобасице уз коментар „Када свиње почну да лете“. Слично стање је било на супротној страни где су Немци приказивали Русе као некултуран народ, агресивне „полуазијате“ који нису имали никакве везе са цивилизацијом Западне Европе. Руси су описивани као окрутни, сурови и непоштени противници, а официри руске војске су били представљени као алкохоличари који бичем терају своје војнике у борбу. Као медиј карикатура се користила да истакне

погубљење је максимално искоришћено од стране сила Антанте за пропаганду против Немачке.

³⁹ Aulich, James, „Graphic Arts and Advertising as War Propaganda“, <<http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/Arts>> (26. октобар 2014).

⁴⁰ Видети: Caroline Jacobi, Ava, *Into the Abyss: The Legacy of the „Rape of Belgium“ Propaganda*, Senior Honors Thesis in History, Georgetown University, 2009.

добре особине сопствене нације, а насупротив томе користећи хиперболу противника је требало приказати тако што би се истакле све негативне карактеристике његовог националног карактера.⁴¹

Кинематографија је на почетку рата била млада уметност која је започињала свој развој. За пропаганду је била идеалан медиј због могућности комуникације са широким народним масама, док је са друге стране њена популарност убрзано расла. У биоскопским салама гледаоцима су пуштане филмске новости које су садржале сцене снимљене на линијама фронта. Међу првим државама које су филмску индустрију устројиле према националном узору, видевши у њој ефикасно ратно оружје била је Немачка. У Немачким филмским новостима највише пажње је добијао цар Вилхелм II, а за њим је следио начелник штаба немачке војске генерал Ерих Лудендорф. Како би што ефикасније водила пропаганду у америчкој јавности немачка влада је финансирала тајну филмску компанију која је радила на ширењу прогерманског расположења. Велики утицај на британску јавност имало је приказивање филма Битка на Соми (*The Battle of the Somme*) августа 1916. године чиме је рат добио једну нову визуелну димензију приказа. Филм започиње сценама насмејаних војника који крећу на фронт, следе њихове припреме за напад, а потом шок за гледаоце приказ смрти британског војника. На крају филма следе сцене спровођења заробљених немачких војника, односно мртвих противника. Филмски приказ битке на Соми је од гледаоца сакрио праву истину о једној од највећих војних катастрофа, коју је британска војска доживела у својој историји.⁴² Супротно томе филмске новости у Француској нису приказивале смрт својих војника ради очувања морала код становништва. Тек неколико сцена је приказивало војника у рову, савезнички војници се готови нису ни приказивали, јер је рат сматран као француско-немачки сукоб. Уместо рата пажња филмских журнала била је усредсређена на гламурозне, сензационалне или драматичне аспекте цивилног живота.⁴³ У САД су током рата снимљена три комерцијална филма чији су наслови били Першингови

⁴¹ Дмитрий Евгеньевич Цыкалов, „Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны“, *Всеобщая история*, Вестник ВолГУ. Серия 4: История, 2012, № 1 (21) 85–90.

⁴² Reeves Nicholas, „Cinema, spectatorship, and propaganda: Battle of the Somme (1916) and its contemporary audience“, *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 17, No. 1, (1997), p. 5–28.

⁴³ Sorlin Pierre, „French Newsreels of the First World War“, *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No.4, (2004), p. 507–515.

крсташи (*Pershing's Crusaders*), Амерички одговор (*America's Answer*) и Под четири заставе (*Under Four Flags*). Америчка јавност међутим није показала претерану заинтересованост за дугометражне филмове који су врло брзо потиснути од стране филмских журнала.⁴⁴ Биоскоп је своју способност да утиче на „масовни сентимент“ нације открио на почетку Првог светског рата. На почетку је филм био експериментално пропагандно средство, али је на крају постао централни инструмент за оно што се назвало „национализација маса“. Тада се путем манипулације емоцијама вршила мобилизација људи за националну ствар против замишљеног или стварног непријатеља.⁴⁵

Књижевност је играла важну улогу у креирању борбеног духа народа током Првог светског рата. Иако често постоје сличности између различитих искустава књижевници су почињали да пишу о рату из много разлога. Начела британског пропагандног рада током рата била су усвојена на тајној конференцији у чијем раду су учествовали најзначајнији британски писци, а неколицина од њих је пристала да својом делатношћу подржи британске ратне напоре. На тајној конференцији учествовало је 25 водећих британских писаца међу којима су били Артур Конан Дојл (Arthur Conan Doyle), Арнолд Бенет (Enoch Arnold Bennett), Џон Едвард Мајсфилд (John Edward Masefield), Форд Медокс Форд (Ford Madox Ford), Вилијам Арчер (William Archer), Гилберт Честертон (Gilbert Keith Chesterton), Хенри Џон Њуболт (Henry John Newbolt), Џон Голсворти (John Galsworthy), Томас Харди (Thomas Hardy), Радјард Киплинг (Rudyard Kipling), Хорацио Гилберт Паркер (Horatio Gilbert George Parker), Џорџ Маколи Тревелјан (George Macaulay Trevelyan) и Херберт Џорџ Велс (Herbert Georg Vels); као и сликари Францис Едгар Дод (Francis Edgar Dodd) и Паул Неш (Paul Nash).⁴⁶

Након уласка САД у рат неколицина значајних америчких писаца почели су да пишу о догађајима у Европи, а међу њима било је и оних који у били укључени у креирање пропагандне још од 1914. године. Међутим, нису сви били про-британски и про-француски оријентисани,

⁴⁴ McKernan Luke, „Propaganda, Patriotism and Profit: Charles Urban and British Official War Films in America during the First World War“, *Film History*, Vol. 14, No. 3/4, (2002), p. 369–389.

⁴⁵ Stern, Frank, „Screening Politics: Cinema and Intervention“, *Georgetown Journal of International Affairs*, Vol. 1, No. 2 (2000), p. 65–73.

⁴⁶ Paul Gough, *A Terrible Beauty: British Artists in the First World War*, Bristol, 2010, pp. 21–31; в: Gary S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War*, 1992, New York.

левичари попут Уптона Синклера (Upton Sinclair's) и Џимија Хигинса (Jimmie Higgins) подржавали су рат који је водила Антанта, коју су сматрали за мање зло од „немачког варварства“ које је било са друге стране.⁴⁷

Француски књижевници су учествовали у културној мобилизацији нације ради њеног уједињења у борби против Немачке. Француски председник Рејмон Поенкаре⁴⁸ је позвао Француску академију да користи „своје оловке и своје речи“ како би помогла нацији.⁴⁹ Многи млади француски писци ступили су у редове војске и били послати на прву линију фронта. Међу њима се посебно истицао Анри Барбус (Henri Barbusse) који је 1916. године написао роман „Огањ“ (Le Feu), пронашавши инспирацију у свом личном ратном искуству. Критикујући рат он га је истовремено прихватио као нужно средство за победу над немачким милитаризмом. Књижевни критичари су његов роман сврставали у натуралистички правац, сматрајући га готово чињеничним извештајем онога што се дешавало у рововима. За многе је Барбусов роман представљао наставак књижевне традиције коју је утемељио Емил Зола, а до завршетка рата штампан је у тиражу од преко 300.000 примерака.⁵⁰

Од самог почетка сукоба 1914. године, већина немачких интелектуалаца је дало своју подршку рату. Деценијама пре тога у немачким интелектуалним круговима, рат је виђен као „део божанског или природног поретка“, сукоб између немачке културе и западног материјализма.⁵¹ Тако је створена атмосфера у јавности која је оправдавала рат у коме је све било дозвољено укључивши и кршење неутралности Белгије, односно спровођење репресије према цивилном становништву окупираних територија. Књижевници су истицали идеје супериорности немачке

.....
⁴⁷ Matthews, John T., „American Writing of the Great War“, Vincent Sherry (ed.), *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War*, Cambridge, 2005, p. 223.

⁴⁸ Рејмон Поенкаре (Raymond Poincaré 1860–1934), председник Француске Републике 1913–1920.

⁴⁹ Hanna, Martha: *The mobilization of intellect: French scholars and writers during the Great War*, Cambridge 1996, p. 1.

⁵⁰ Smith, Leonard V, „Masculinity, Memory, and the French First World War Novel: Henri Barbusse and Roland Dorgelès“, Coetzee, Frans/Shevin-Coetzee, Marilyn (eds.): *Authority, Identity and the Social History of the Great War*, Oxford, 1995, p. 262.

⁵¹ Jelavich, Peter, „German Culture in the Great War“, in: Roshwald, Aviel/Stites, Richard (eds.): *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment and Propaganda 1914–1918*, Cambridge 1999, p. 43.

нације, а међу њима својом подршком рату се истицао Томас Ман (Thomas Mann), због чега се сукобио са рођеним братом Хајнрихом Маном (Heinrich Mann) који је био противник рата. Томас Ман је заједно са другим немачким интелектуалцима попут економисте Вернера Сомбарта (Werner Sombart), социолога Јохана Пленге (Johann Plenge), историчара Фридриха Мајнекеа (Friedrich Meinecke) и Герхарда Хауптмана (Gerhard Hauptmann) писао есеје који су имали задатак да дефинишу „идеје 1914. године“.⁵² Повезани са немачким књижевним круговима били су аустријски писци Роберт Мусил (Robert Musil) и Штефан Цвајг (Stefan Zweig) који су такође са одушевљењем поздравили почетак рата.

Штампа је за време трајања Првог светског рата била главни медиј за дистрибуцију вести, при чему су сва новинска издања бележила до тада незабележен раст тиража. У Немачкој и Аустро-Угарској постојале су сличности у вези правила која су била установљена за новинско извештавање током рата од стране владе и војне команде. Гушеће слободе штампе и ригидна цензура биле су нешто израженије у Аустро-Угарској чији су се грађани врло често информисали читајући немачку штампу.⁵³ Већина новинара у ове две државе били су спремни за своју ратну улогу, коју нису само сагледавали кроз извештавање јавности, већ и кроз образовање нације у патриотском духу. Ово је нарочито било очигледно током првих недеља рата када су аустријски новинари захтевали предузимање оштрих мера против Србије, док су њихове немачке колеге тражиле да се Аустро-Угарска монархија подржи у вези одлуке да ступи у рат.⁵⁴ Почетни ентузијазам новинара како је рат одмицао био је угушен стегама цензуре и одбијањем да се постигне компромис на нивоу слободе који су новинари захтевали. Због тога је у Немачкој и Аустро-Угарској изостала подршка новинара онда када је била најпотребнија у завршној фази рата. Слично стање је било и са друге стране Западног фронта у Великој Британији и Француској где су новине биле подложне цензури. Међутим за разлику од држава Централних сила цензура није била толико строга, а нарочито се у Великој Британији препознала моћ штампе која се усмерила на обликовање свести свога становништва. Британским новинарима је успело да изграде самоцензуру

⁵² Natter Wolfgang G., *Literature at War, 1914–1940. Representing the “Time of Greatness” in Germany*, New Haven 1999, p. 124.

⁵³ Wilke Jürgen, *Presseanweisungen im 20. Jahrhundert. Erster Weltkrieg–Drittes Reich-DDR*, Köln/Weimar/Wien 2007, 16 f.

⁵⁴ Koszyk Kurt, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf 1968, 13 f.

свом извештавању о ратним догађајима, чиме се избегавала цензура од стране државе.⁵⁵

На страницама дневних новина налазили су углавном цензурисани садржаји, а преовлађивали су наручени текстови који су за циљ имали управо манипулацију осећањима читалаца. Такви текстови су изазивали мржњу према непријатељу, после чега би број људи који су се пријавили за мобилизацију обавезно растао. Овакав вид медијске пропаганде трајао је током целог Првог светског рата, а комбинација преувеличавања и лажи се у пракси показала као врло ефектна.

Сумирајући горе исказано, може се закључити да је током Првог светског рата у структури државне власти водећих земаља постојао систем институција које су вршиле централизовано управљање цензуром и пропагандним активностима. Први кораци на организованој ратној пропаганди били су предузети у Великој Британији, владе САД и Француске су пропаганду користиле у интересу националне одбране; са друге стране у земљама блока Централних сила према пропаганди се поступало конзервативним приступом којим се требало постићи централизована контрола над информацијама, односно остварити психолошки ефекат на војнике Антанте.

За време трајања рата медији су били под потпуном контролом влада зараћених држава, а манипулације подацима и новинским текстовима биле су свакодневне. На тај начин је требало код становништва пробудити патриотска осећања и натерати га да се активно укључи у рат. Степен контрола медија тих година је достигао ниво са којим се до тада грађани и читаоци нису били срели, због чега је манипулација осећањима и размишљањем била олакшана. Натписи у новинама су се врло брзо показали као недовољни, а пропаганда је достигла врхунац масовном употребом постера у чему су предњачиле САД. За потребе пропаганде троше се велика новчана средства, а постери који су у то време настали били су у уметничком смислу савршени. Текстови који су требали становништво да убеди како противник представља зло које треба бити уништено нису могли бити дело аматера, већ су владе за њихово писање ангажовале најбоље стручњаке. Због тога су аутори многобројних књижица, памфлета и летака који су се делили грађанима, били историчари и универзитетски професори. Слично стање

.....
⁵⁵ MacLeod Jenny: Asmead-Bartlett, Ellis, „War Correspondence and the First World War“, in: McEwen, Yvonne T. / Fiskens, Fiona A. (eds.) *War, Journalism and History*, Oxford 2012, p. 39.

је владало у књижевности и музици тога периода, уметничка дела су требала да говоре о ратној слави сопствене нације, за инспирацију су служили херојски подвизи појединца на фронту. Ратни хероји су врло често били повлачени са фронта у позадину где су били ангажовани на пропагандним скуповима који су организовани по већим градовима. Њихов задатак је био да усвојим обраћањима оправдају вођење рата и наговоре нове масе да се пријаве у војску. Обрасци и правила вођења пропагандног рата који су тада настали биће коришћени у свим будућим сукобима током XX века. Ратна пропаганда Првог светског рата је својом делатношћу ударила темеље индустрије медијског маркетинга који је постао неизоставни део глобализације људске цивилизације.

Summary

THE MOBILIZATION OF THE NATION – PROPAGANDA IN THE GREAT WAR

The Great War is a milestone in the development of modern propaganda. Keeping “total war” meant the mobilization of all the resources of the nation: material, moral and psychological. As the War progressed, it became necessary for all warring parties in shaping public opinion in order to maintain the required level of morality. For achieving rapid and reliable flow of information were used all available media of the time. Through the media, the stifle propaganda aimed at gaining public support, recruiting new soldiers or viewing war success. Each army troops represented as fighters for a just cause, while the opposing side was evil that must be destroyed. State media propaganda in the war was controlled by the government, manipulating data, and articles in newspapers at such a level that the readers are not able to notice. Manipulation of feelings and thoughts developed hatred for the enemy, after which the broad masses without any problems involved in the war. At the forefront of this is particularly the United Kingdom, and it was followed by Germany. United States authorities set aside a lot of money for propaganda, from which emerged a poster Uncle Sam Want You, accompanied by a series of posters that are in the artistic sense vas perfect. For the authors of books, pamphlets, leaflets were engaged university professors, scientists and historians. War heroes are part of the tour, during which the

masses described their exploits, while urging them to help the war effort in the state. Very quickly realized the importance of the film to preserve morale in the army and civilians, which is why it becomes important propaganda tool. The work aims to show how they used the media when reporting about the war, with a view to a general mobilization of the nation. War propaganda is based in the Great War continued to develop and use in armed conflicts that have marked the twentieth century.

Мер Филип Крчмар¹, Аранка Балинт
Историјски архив Зрењанин, Зрењанин

ПОЧЕТАК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СВЕТЛУ ВЕЛИКОБЕЧКЕРЕЧКЕ ШТАМПЕ

Апстракт: Непосредно по избијању Првог светског рата, великобечкеречка штампа претрпела је огроман преображај. Док је једини српски лист *Великобечкеречке новине* забрањен свега два месеца пре Сарајевског атентата, немачки недељник *Gross-Becskereker Wochenblatt* и мађарски дневни лист *Torontál* претворили су се из провинцијских новина са помало учмалим и једноличним садржајем не само у прилежне хроничаре рата, већ и у главне загађиваче друштвене климе свакодневним пласманом ратнохушкачке и антисрпске реторике. Њихово почетно извештавање о ратним збивањима у Србији одликовало се оптимистичким прогнозама и непоколебљивом вером у победу аустроугарског оружја, својеврсним прећуткивањем непожељних вести или умањивањем њиховог значаја, односно пренаглашавањем мањих или готово никаквих успеха на бојном пољу. Ратна еуфорија и чврста вера у брзу победу у рату против Србије коју су ревносно ширили *Torontál* и *Wochenblatt* нестали су после пар месеци. У раду се анализира њихово писање у периоду од Сарајевског атентата до краја 1914. године.

Кључне речи: Први светски рат, Велики Бечкерек, штампа, *Gross-Becskereker Wochenblatt*, *Torontál*

Уочи Првог светског рата, Велики Бечкерек био је провинцијски градић са нешто више од 25.000 становника на јужном ободу

.....
¹ Мер Филип Крчмар, архивиста; Аранка Балинт, виши библиотекар, Историјски архив Зрењанин, Република Србија; arhivzrenjanin@gmail.com

Аустроугарске монархије.² Имао је статус града са уређеним сенатом и седишта Торонталске жупаније, административне области Угарске чије се границе грубо поклапају са данашњим српским Банатом. Још крајем XIX века било је довршено његово повезивање са значајним центрима Јужне Угарске укључивањем у систем мађарских железница, а привредни и културни развој били су у замаху; о томе сведочи оснивање и рад читавог низа друштава и удружења пољопривредног, трговачког, занатског, просветног и културног карактера³.

Оваква, на први поглед идилична атмосфера, била је оптерећена затегнутим међунационалним односима који су своје историјско изходиште имали у сукобу Мађара и Срба током Револуције 1848/49. године.⁴ Из увида у шаролику демографску структуру Великог Бечкерек у освит Првог светског рата⁵ може се тек делимично наслутити подељеност и расположење његових житеља, које је 28. јун 1914. и дефинитивно учврстио на супротним и сучељеним странама историје.

Када је о великобечкеречкој штампи оног времена реч, она је до 1914. године имала за собом дугу традицију, започету средином XIX века. Њене темеље поставио је Франц Паул Плајц, књижар и штампар из Регенсбурга, који је 1851. године покренуо *Gross-Becskereker Wochenblatt* (*Великобечкеречки недељник*), најстарији новински лист на немачком језику на подручју данашње Војводине. Из његове „печаторезнице“, тј. штампарије, до 1918. године излазили су бројни немачки, мађарски и српски листови, као и разне друге публикације.

.....
² Према последњем попису становништва рађеном уочи Првог светског рата (1910), Велики Бечкерек имао је 25.470 становника; то се сматрало умањењем у односу на ранији период, пошто се из његовог састава издвојило насеље Горња Мужља. У самом граду било је укупно 2.928, а у предграђима око 900 кућа. Móricz Miklós, *Nagybecskerek*, у публикацији: Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1912, 576.

³ Можда су најбољи примери за то „Јужномађарска фабрика шећера“ и Музеј Торонталске жупаније, који су почели са радом пар година уочи избијања рата. За списак ових удружења в.: Feliks Mileker, *Istorija varoši Veliki Bečkerek 1333–1918 (prevod Jovan Valrabenshtajn)*, Zrenjanin 2011, 102–103;

⁴ О Великом Бечкерек у Револуцији в. до данас непревазиђени рад, од чијег је објављивања прошло пола века: Лазар Ракић, „Велики Бечкерек (Зрењанин) револуционарне 1848–1849. године“, у: *Зборник за друштвене науке*, 37–39, Нови Сад 1964, 5–34.

⁵ Већ поменути попис становништва из 1910. године показао је да „у Великом Бечкереку живи 9.148 Мађара, 8.934 Срба, 6.811 Немаца, 456 Словака, 339 Румуна, 74 Хрвата, један Русин и 243 другојезичних, највише Чеха и Цигана“; Feliks Mileker, *Istorija varoši Veliki Bečkerek 1333–1918 (prevod Jovan Valrabenshtajn)*, Zrenjanin 2011, 79.

Важно је истаћи чињеницу да у време избијања Првог светског рата српска штампа у Великом Бечкереку није постојала. Њен дотадашњи историјски развој, започет у другој половини осамдесетих година XIX века, показао је сву узалудност покушаја и настојања локалног српског живља да има сопствени лист који би био посвећен борби за очување националног идентитета. Српски листови који су до тог времена излазили – а чије писање по правилу није било по укусу мађарских власти – били би гашени недуго након свог оснивања. Последњи српски лист који је излазио у овом граду уочи Првог светског рата (*Бечкеречке новине*), био је угашен априла 1914. године, дакле, свега пар месеци пре Сарајевског атентата.⁶ Његови уредници – Славко Жупански и Драгутин Мојић – биће интернирани одмах на почетку рата као истакнути српски народни прваци.

Насупрот томе, најчитанији и најзначајнији мађарски лист у Великом Бечкереку – *Torontál* – имао је непрекинуту традицију излагања дужу од четири деценије и важио за званично гласило власти Торонталске жупаније; његов први број појавио се 1872. године, а од 1892. излазио је као дневни лист, који је традиционално стајао на званичном курсу мађарске владе. За нешто више од четрдесет година, *Torontál* је прешао дуг пут од билтена који је објављивао искључиво службене вести, прописе и законе, преко листа у ком су доминирали књижевни прилози за време уредништва Густава Лауке⁷ и Лајоша Брајера⁸, до гласила чија ће се уређивачка политика одликовати „хладном стручношћу“ (1908–1914)⁹, да би у време избијања Великог рата била прожета нескривеним говором мржње усмереним против српског народа. Бележећи понекад и по три издања дневно у ратним данима (јутарње, подневно и вечерње),

⁶ Ferenc Nemet, *Istoriya štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 101, 224.

⁷ Густав Лаука (мађ. Lauka Gusztáv; Витка 1818 – Велики Бечкерек 1902) је био мађарски писац, новински уредник, почасни јавни бележник и главни архивар Торонталске жупаније. Уредник листа *Torontál* од 1882. до 1892. године. О Лауки види: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia délszlav országo kból II*, Újvidek 2003, 217; Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1105; Ferenc Nemet, *Istoriya štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 49–52.

⁸ Лајош Брајер (мађ. Brájer Lajos; Велики Бечкерек, 1865 – Зрењанин, 1943), писац, новинар, новински уредник и преводилац, власник Плајдове штампарије у Великом Бечкереку. Обављао дужност главног уредника *Torontál*-а од 1892. до 1908. године. О Брајеру в.: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszlav országo kból I (A – GY)*, Újvidek 2003, 160.

⁹ Од 1908. до 1917. године (дакле, непосредно уочи избијања и за време Првог светског рата) главни уредник листа био је Јанош Шомфай.

као и ванредна издања недељом, *Torontál* је несумњиво постао главни узрочник загађености друштвене климе свакодневним пласманом ратнохушкачке и антисрпске реторике. Осим тога, његово извештавање се неретко одликовало својеврсним прећуткивањем непожељних вести или умањивањем њиховог значаја, односно пренаглашавањем мањих или готово никаквих успеха на бојном пољу. Еклатантан пример таквог ратног новинарства представља извештавање о ратним збивањима током Церске и Колубарске битке (на основу ког читалац неминовно стиче утисак о српској катастрофи), као и детаљан опис сукоба српске Тимочке и 29. аустроугарске дивизије код Чеврнтије, који је описан као „судбоносан“ по српску страну. Догађаји с јесени 1914. године само ће утицати на нестанак почетног ратног одушевљења и потврдити колико је стварно стање на српском фронту било другачије од натписа у *Torontál*-у Овај лист наставио је да излази и после рата, све до 1944. године (од 1930. под називом *Hirádó*). Све до 1997. године важио је за најдуговечнији лист на мађарском језику на подручју данашње Војводине.

Сличне оцене могу се изрећи и на рачун немачког *Gross-Beckereker Wochenblatt*-а, који је од свог покретања 1851. године излазио као недељник и 1914. ушао у 64. годину излажења. Будући да је Плајцова штампарија штампала и *Wochenblatt* и *Torontál*, чест је био случај да *Wochenblatt* преноси немачке верзије мађарских оригиналних текстова, уз незнатне или никакве измене. Такође, пошто је излазио једном седмично, *Wochenblatt* је био у прилици да сумира важне догађаје који су се дешавали током недеље. Ипак, ваљало би приметити да су ратна реторика и вокабулар *Wochenblatt*-а знатно блажи и умеренији од *Torontál*-ових. Услед већ поменуте мобилизације техничког особља, а касније и недостатка материјалних средстава, *Wochenblatt* се 1917. године сјединио са другим немачким листом – *Südungarische Rundschau* (Јужномађарски преглед) – и наставио да излази под именом *Südungarisches Volksblatt* (Јужномађарски народни лист)¹⁰ до 1919. године.

На вест о Сарајевском атентату, жупанијске и градске власти, привредни, просветни и културни кругови, верске заједнице и групе грађана започели су утркивање у осудама тог „гнусног, одвратног злочина“ и позивима на рат против Србије. Лавина антисрпског сентимента коју су покренули пуцњи Гаврила Принципа представљала је последњи у дугом низу догађаја због којих је српски живаљ на подручју

¹⁰ Ferenc Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 205, 206, 222, 223, 225.

Јужне Угарске четири године касније без икаквих предумишљаја и ограда донео историјску одлуку о присаједињењу Краљевини Србији. Убиство надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге у јавном дискурсу перцепирано је као „трагедија престолонаследничког пара“ и у тој формулацији постало је централна тема новинских натписа током јула месеца 1914. године. Тих дана, масе Великобечкеречана демонстрирале су на градским улицама и пред Жупанијском палатом, изражавајући своју жељу и спремност за рат против Србије.¹¹ У великобечкеречким храмовима свих вероисповести одржана су богослужења за покој душе Франца Фердинанда и војвоткиње Софије¹², а када рат буде почео – и за победу и славу аустроугарског оружја¹³. У таквим околностима, држање српског живља у граду представља посебно занимљив феномен, који би тек требало подробније истражити. Још је давно примећено да је Сарајевски атентат поделио српски народ у Аустроугарској – на буржоазију и цркву (под јаким мађарским утицајем) који га нису одобравали и ниже класе и омладину, који су га (иако не отворено) поздравили, видевши у њему почетак последњег чина борбе за уједињење Јужних Словена. Оваква подела била је евидентна и у Великом Бечкереку: део српских народних првака одмах је ухапшен и интерниран, док је део пришао жупанијским властима и осудио атентат. Такав је, нпр. био случај са угледним адвокатом Милошем Ђорђевићем, који се на Жупанијској скупштини, наступајући испред локалне српске заједнице, оградио од атентата.¹⁴ Великобечкеречка пивара Лазара Дунђерског, једног од најбогатијих Срба у Јужној Угарској, донирала је огромну суму од 2.000 круна за ратне потребе¹⁵, а темишварски (касније банатски) владика Георгије Летић позивао је своје сународнике на верност аустроугарској Отаџбини и држао већ поменута богослужења за победу њеног оружја.¹⁶

¹¹ „Hirek. A háboru izgalmai. Nagybecskerek is tüntet a háboru mellett“, *Torontál* 168 sz., 1914. július 27, 2. o.; „Hirek. A háboru mellet tüntető Becskerek“, *Torontál* 169 sz., 1914. július 28, 2. o.; „Hirek. Nagybecskerek tüntet a háboru mellett“, *Torontál* 170 sz., 1914. július 29, 2. o.; „A háborus Nagybecskerek“, *Torontál* 171 sz., 1914. július 30, 20.

¹² „Lokales. Die Trauer für das Thronfolgerpaar“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 27, 4. Juli 1914, 4.

¹³ „Tagesneuigkeiten. Siegesfreude“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 36, 5. September 1914, 3.

¹⁴ „Die Trauer des Komitates für das Thronfolgerpaar“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 28, 11. Juli 1914, 1.

¹⁵ „Die Trauer des Komitates für das Thronfolgerpaar“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 28, 11. Juli 1914, 1.

¹⁶ „Tagesneuigkeiten. Serbischer Gottesdienst zum Wohle des Vaterlandes“, *Gross-Bec-*

Овакво ратно држање није утицало да касније, у међуратном периоду, сва тројица буду истицани као светли примери патриотизма, несумњиво под изговором и оправдањем да су чинили све што је било у њиховој моћи како би заштитили угрожено српско становништво које се нашло на удару јавног мњења).

Ратна грозница наставила је да тресе Велики Бечкерек и након објаве рата Србији 28. јула 1914, у данима када се још није очекивало да ће овај сукоб попримити светске размере.¹⁷ Штампа је детаљно извештавала о ратној солидарности, пожртвовању и слози Великобечкеречана, ревносно бележећи њихове новчане и робне прилоге намењене породицама мобилисаних и погинулих војника¹⁸, отварање народних кухиња у граду¹⁹, одрицање градских чиновника од дела плате за хуманитарну помоћ²⁰ или петиције оних који су остали код куће да и они буду позвани под оружје.²¹

Међутим, како је време одмицало, почетни ентузијазам постепено се губио, иако штампа о томе није отворено писала. Уз оптимистичне и охрабрујуће вести о победама на српском фронту – које су редовно писале о великим губицима непријатеља и огромном ратном плену – почеле су се јављати и вести о првим жртвама и објаве жалости због смрти синова угледних великобечкеречких породица (оне ће временом прерасти у сталне рубрике).²² Почетком септембра у град је стигао први

skereker Wochenblatt 33, 15. August 1914, 2.

¹⁷ На самом почетку извештавања о ратним догађајима у Србији, *Torontál* је 30. јула пренео лажну вест о заузећу Београда („Belgrádöt megszálltuk”, *Torontál. Rendkívüli kiadás*, 1914. július 30, 1. o.), коју је *Wochenblatt* касније „неупадљиво“ демантовао („Die Welt in Waffen. Vom serbischen Kriegsschauplatze“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 32, 8. August 1914, 1–2). Све до краја 1914. године писање великобечкеречке штампе карактерише се оптимистичним прогнозама и непоколебљивом вером у победу аустроугарског оружја.

¹⁸ „Tagesneuigkeiten. Hilfe für die Familien der Einberufenen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 32, 8. August 1914, 2; „Tagesneuigkeiten. Wohlthätige Kriegsspenden“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 33, 15. August 1914, 2; „Tagesneuigkeiten. Die Frauen im Dienste des Vaterlandes“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 33, 15. August 1914, 2; „Tagesneuigkeiten. Für die Kriegswohlthätigkeit“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 37, 12. September 1914, 3 итд.

¹⁹ „Tagesneuigkeiten. Eröffnung der Volksküchen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 33, 15. August 1914, 2.

²⁰ „Tagesneuigkeiten. Für die Kriegswohlthätigkeit“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 37, 12. September 1914, 3.

²¹ „A nagybecskereki férfiak a miniszterelnökhöz”, *Torontál* 212 sz., 1914. szeptember 19, 3 o.

²² „Tagesneuigkeiten. Heldentod“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 37, 12. September 1914, 3; „Tagesneuigkeiten. Heldentod“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 39, 26. September 1914, 3; „Lokales. Heldentod“, *Gross-Becskereker Wochenblatt*, 41, 10. Oktober 1914, 5; „Lokales. Heldentod“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 41, 10. Oktober 1914, 5; „Lokales.

контингент рањеника из Србије²³. На месном католичком гробљу одређен је посебан простор за сахрањивање погинулих војника²⁴, а учестали су новински позиви на регрутацију млађих годишта.²⁵ Иако то нигде није експлицитно изречено, било је јасно да се рат не одвија жељеним током.

Ове промене сликовито је описао један од највећих српских писаца Милош Црњански (1893–1977), који је рат провео као војник 29. пешадијског пука „Барон фон Лаудон“ (нем. 29. k. u. k. Infanterie Regiment „Freiherr von Loudon“) са седиштем у Великом Бечкереку. Његове ратне успомене представљају сушту супротност једноличним и еуфемистичким казивањима локалне штампе: „Бечкерек се орио од пијане песме батаљона стајаће војске која је одлазила. То су били људи, сељаци, тако бирани, тако стасити – цвет Баната – да се ћуприја од њиховог парадног корака тресла. Већ првих дана јесени, сва су та лепа, мушка тела, била мртва“. На другом месту, Црњански је о ратним дешавањима у јесен 1914. забележио: „Тако сам и ја убачен у батаљон, први на реду, који је полазио у Галицију и тако сам ушао у вагон, на станици, у Бечкерек, уз плач и кукњаву Бечкеречана, који су знали да, већину, у смрт, испраћају (...) Иако је дисциплина у аустријској војсци, особито у стајаћој војсци, била ужасна, као у француској Легији странаца, већ је у Бечкерек, у гарнизону, долазило до инсубординација. Затвори су били, већ крајем 1914, пуни мародера, а саботажа је, у аустријској војсци, нарочито у славенским пуковима, била општа...“²⁶. (Страдање 29. пешадијског пука и његових земљака у Галицији инспирисало је Црњанског да напише своју песму у прози под називом „Апотеоза“, својеврсни некролог младости Баната која је пронашла смрт на Источном фронту).

Упркос томе, великобечкеречка штампа настојала је да у јавности

Heldentod“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 43, 24. Oktober 1914, 5; „Lokales. Gefallene Helden“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 45, 7. November 1914, 5; „Lokales. Heldentod zweier Brüder“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 49, 5. Dezember 1914, 4.

²³ „Tagesneuigkeiten. Verwundete in Nagybecskerek“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 37, 12. September 1914, 3. Рањеници су махом били чешки војници.

²⁴ „Tagesneuigkeiten. Eine Grabstätte für die gefallenen Soldaten“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 40, 3. Oktober 1914, 3.

²⁵ „Lokales. Meldung der Landsturmpflichtigen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 43, 24. Oktober 1914, 5; „Lokales. Neue Vaterlandsverteidiger“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 44, 31. Oktober 1914, 5; „Lokales. Die Assentirung der 24–36-jährigen Landstürmler“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 46, 14. November 1914, 4; „Lokales. Assentirung“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 47, 21. November 1914, 5; „Lokales. Subskription der 18-jährigen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 50, 12. Dezember 1914, 4.

²⁶ Crnjanski, *Komentari poezije*, Beograd 2013.

одржи слику о успешном току рата, истичући да је коначна победа само питање дана. Редовно су објављиване догодовштине мађарских и немачких војника на српском фронту, које су имале за циљ да прикажу аустроугарско ратовање у Србији као обичан „излет“. Тако је нпр. *Torontál* доносио писма и извештаје о мађарским војницима који се коцкају²⁷ и организују гозбе у рововима²⁸, бројно слабији уништавају двоструко моћнијег непријатеља²⁹, победоносно јуришају на непријатеља и потискују га пред собом, пленећи његове залихе оружја и хране³⁰. С друге стране *Wochenblatt* је објављивао кратке прилоге о хумору мађарских војника у Србији: „Мађарско хонведско друштво, које борави у Србији ради одмора, приређује сваке вечери кућну забаву са музиком за плес и ватрометом, на коју најсрдачније позива поштовану јавност. Хладна јела и врући напици обезбеђени. Програм: 1. „Буђење топова“, у изведби музичког хора хаубице Лаци 36 (инструменте љубазно уступила Крупова фабрика); 2. „Јуриш“. Ратна игра, у изведби бајонета Ферчи; 3. „Бежање Срба“, у аранжману рацког војводе Путника; 4. „Лудаци“, декламују Ђорђе и Александар Карађорђевић. 5. „Ишао бих, али не знам куда“, пева Пашић; 6. „И отићи ћу бестрага“, пева српска војска. Позивница служи као улазница. Сав приход послужиће за покривање трошкова

²⁷ „Tábori élet Szerbiában”, *Torontál* 243. sz., 1914. október 26, 3. o.

²⁸ „Élet a lövészarakban”, *Torontál* 271 sz., 1914. november 27, 3. o.

²⁹ Két szerb ezred pusztulása”, *Torontál* 247 sz., 1914. oktober 30, 3. o.

³⁰ Један немачки војник овако је описао заробљавање Срба у писму које је објавио *Wochenblatt*: „Видели смо како разоружани Срби трче према нама са свих страна, неки крварећи, сви са подигнутим рукама; већина њих са покретима који су показивали да им не радимо ништа. Како смо ускоро затим сазнали, српски официри казали су људству да ће сваки наш заробљеник бити обешен. Сви су дрхтали и показивали на грла: не – не!. Одбио сам их приличан број. Један је хтео да ми да свој новчаник, други ми је љубио руку, трећи је непрестано викао: „Живео Фрања Јосиф!“; већина је изгледала срећно, што се нашла у сигурном заробљеништву. Обучени су прилично отрцано: боја униформе је браон, са црвеним и плавим реверима. Ја лично нисам имао никакве потребе да пуцам; код осталих другова, којима Срби нису предали одмах оружје, непријатељ је наравно без милости био саван са земљом; међутим, њих је био тек мањи број. Укупно смо заробили 1180 неповређених људи, а избројано их је исто толико мртвих и рањених“. „Feuilleton. Episoden aus dem Weltkrieg. Ein siegreicher Sturmangriff in Serbien“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 50, 12. Dezember 1914, 2–5. На другом месту, један војни лекар забележио је о борбама са Србима: „Срби ретко јуришају, а када ми јуришамо, они беже. Пуштају нас да им приђемо на 20 метара, онда бацају њихове ручне бомбе – једно сасвим обично оружје – и затим беже, најчешће уз махнито псовање. Иначе су међутим врло безопасни. Највише се боје наших митраљеза и – Мађара.“ („Feuilleton. Episoden aus dem Weltkrieg. Kriegsbilder aus Serbien“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 51, 19. Dezember 1914, 2–3).

забаве поводом откривања надгробног споменика великосрпској идеји“.³¹

Почетком децембра 1914, аустроугарска војска заузела је Београд, и то на 84. рођендан Фрање Јосифа. Овом догађају, који је проузроковао велико одушевљење не само у Великом Бечкереку, већ широм читаве Аустроугарске, штампа је посветила велику пажњу, описујући га до најситнијих детаља³². *Torontál* је, поред извештаја о гранатирању српске престонице, штети која је учињена том приликом и заузећу самог града, пренео и утиске са велике војничке смотре освајача, која је одржана на Калемегдану. Утолико је веће морало бити разочарање када је недуго затим аустроугарска војска била приморана да напусти Београд, а *Torontál* и *Wochenblatt* да признају својој читалачкој публици да ствари на Српском фронту баш и нису тако „ружичасте“ како су писали претходних месеци. Правдајући неуспехе у Србији ангажовањем на важнијем, Источном фронту, *Wochenblatt* је објавио: „На овом месту мора се отворено рећи и нешто о противнику. Извештаји из различитих извора о деморализацији и невољности за борбу српске војске били су нечувене измишљотине. Аустроугарске снаге ратују против добро организоване армије, наоружане храброшћу очајника. За похвалу је што наше војно руководство у овој борби, која у погледу настављајућег се светског рата има тек споредан војни значај, не троши безобзирно наше војне снаге, већ опрезним вођством тежи циљу поковања земље. Имамо све разлоге да са сигурношћу очекујемо, да српска војска и [заједно] са њом земља која је изазвала ужасе овог рата неће моћи да избегну судбину коју су заслужили“³³. Ова вест била је праћена кратком објавом оставке Оскара фон Поћорека, главнокомандујућег Балканског ратишта³⁴, ког је *Wochenblatt* свега месец дана раније помпезно означио као „победиоца Срба“.³⁵

Не треба посебно ни наглашавати колико је рат променио дотле устаљени и помало учмали живот Великог Бечкереча. И пре него што

.....
³¹ „Vermischte Nachrichten. Der Humor unserer Truppen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 47, 21. November 1914, 6.

³² О томе види: Katona Béla, „Nándorfehérvárban“, *Torontál*, 279. sz., 1914. december 7., 3. o; „Der Völkerkrieg. Unsere Entscheidungskämpfe in Serbien“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 49, 5. Dezember 1914, 1–2.

³³ „Der Völkerkrieg. Der Feldzug gegen Serbien“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 52, 26. Dezember 1914, 2–3.

³⁴ „Wechsel im Oberkommando der südlichen Armee“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 52, 26. Dezember 1914, 3.

³⁵ „Im General Potiorek haben die Serben ihren Meister gefunden“. „Der Völkerkrieg. Siegreiches Vordringen in Serbien“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 47, 21. November 1914, 1–2.

су почели да пристижу извештаји са разних фронта, у Јужној Угарској на снагу су ступили посебни прописи и мере – од ограниченог кретања преко повећане будности државних органа до суспензије пороте при судовима.³⁶ Прилагођавање ратним условима значило је прилагођавање новом начину живота, у ком је било забрањено прелазити државну границу или ширити непроверене гласине и вести о ратним збивањима, док су трачеви и скандали локалног карактера уступили своје место ратним сензацијама са далеких бојишта у Француској, Италији и Галицији. Великобечкеречка штампа савесно се потрудила да својим читаоцима пренесе правила којих се требало придржавати у ратним околностима: почев од позива на уздржавање од алкохола (!)³⁷, преко апела на редовно измиривање пореских обавеза (што је у рату постало патриотска дужност)³⁸, до позива на уписивање обвезница мађарског ратног зајма.³⁹ *Wochenblatt* је пренео и упутства о држању органа власти у случају непријатељског запоседања⁴⁰, о начину и условима слања поклона војницима на фронту⁴¹, обештећењу власника превозних средстава реквирираних за ратне потребе од стране војске⁴², те висине прописаних казни за ширење панике и лажних вести.⁴³

Преласком из мирнодопског у ратно стање руководиле су, поред градских власти Великог Бечкереча на челу са градоначелником Золтаном Перишићем, и власти Торонталске жупаније, које су спроводиле званичну политику мађарске владе. Оне су спроводиле мобилизацију

.....
³⁶ „Für König und Vaterland!“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 31, 1. August 1914, 1–2.

³⁷ „Tagesneuigkeiten. Fort mit dem Alkohol!“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 33, 15. August 1914, 3.

³⁸ „Tagesneuigkeiten. Der Krieg und die Steuern“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 34, 22. August 1914, 3.

³⁹ „Lokales. Die Kriegsanleihe“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 47, 21. November 1914, 4–5; „Lokales. Das Ergebnis der ungarischen Kriegsanleihe“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 48, 28. November 1914, 5.

⁴⁰ „Vermischte Nachrichten. Das Verhalten der Behörden bei feindlichen Besetzungen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 41, 10. Oktober 1914, 5.

⁴¹ „Was soll man den im Felde stehenden Soldaten spenden?“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 44, 31. Oktober 1914, 6; „Zulassung von Feldpostpaketen zur Weihnachtszeit“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 49, 5. Dezember 1914, 4; *Gross-Becskereker Wochenblatt*, 50, 12. Dezember 1914, 5.

⁴² „Tagesneuigkeiten. Entschädigung für Pferde und Fuhrwerke“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 37, 12. September 1914, 3.

⁴³ „Vermischte Nachrichten. Bestrafung wegen Verbreitung falscher und Schreckensnachrichten“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 41, 10. Oktober 1914, 5–6.

на овом подручју, организовале прикупљање помоћи и пружање логистике и уводиле посебне мере које је прописала мађарска влада. У тим настојањима, кључну улогу имали су торонталски велики жупан Лајош Делиманић и поджупан Агоштон Јанко. Делиманић је на самом почетку рата именован за владиног комесара за Јужну Угарску⁴⁴, чиме су његова овлашћења, али и простор деловања били знатно проширени. Водећу улогу у збивањима на подручју Торонталске жупаније и Великог Бечкерека преузео је Агоштон Јанко. Поред већ поменутих задатака, Јанко је у својим јавним наступима самоуверено ширио оптимизам и веру у коначну победу Аустроугарске⁴⁵. Иронијом судбине, он је био тај који је 17. новембра 1918. године предао власт српској војсци која је, предвођена бригадиром Драгутином Ристићем, ушла у Велики Бечкерек.⁴⁶

⁴⁴ „Tagesneuigkeiten. Ernennung der Regierungskommissäre“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 31, 1. August 1914, 2–3.

⁴⁵ *Torontál* је у два своја броја почетком децембра 1914. пренео опширно предавање које је Јанко одржао о мађарској националној свести у рату: „Nemzeti öntudatunk a háboruban. Jankó Ágoston alispán előadása a háborúról“, *Torontál* 274 sz., 1914 december 1, 2–4. o.; „Nemzeti öntudatunk a háboruban. – Jankó Ágoston alispán előadása a háborúról“, *Torontál* 275 sz., 1914. december 2, 2–4. o. Његова суштина огледала се у јасној поруци да је аустроугарска победа у рату неминовна, а жртве које се при том принесу на олтар отаџбине – занемарљиве.

⁴⁶ О томе в.: Драгутин Ј. Ристић, 17. новембар 1918, у публикацији: Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938, 71–75. Овај ситни историјски детаљ наговештава и тек делимично отвара још једно интересантно и недовољно истражено питање које се односи на међуратни положај, држање и стање колективне свести оних Великобечкеречана који су 1914. одушевљено и махнито заговарали рат против Србије, у њему учествовали или у њему изгубили своје рођаке или пријатеље. По завршетку рата, они су се обрели у новим границама, у оквиру нове државе која је сматрана једном од победница и у радикално измењеним политичким и друштвеним околностима у односу на дотадашње. „Уместо мађарског, службени језик постао је српски, што је наравно за већину становништва представљало нову тешкоћу; уместо круна и филера, појавили су се динари и паре, забрањено је певање мађарске химне, а уместо ње је требало научити речи „Боже правде“ и више није требало викати „éljen“ већ „живео“ у складу са духом новог времена“ (Биљана Шимуновић Бешлин, „Просветна политика у Дунавској бановини 1929–1941“, Нови Сад 2007, 36). Такође, требало се навићи на нову реалност, у којој 1918. година није означавала годину „преврата“ (назив који се усталио у штампи, научној и књижевној продукцији народа поражених у Првом светском рату), већ је донела „ослобођење“. Владарска династија Карађорђевић, Србија и српска – до јуче непријатељска – војска – преко ноћи су се од предмета поруге, исмевања, омаловажавања и вређања на ратним скуповима претворили у предмет слављења и поштовања. О утицајима оваквих промена на колективну свест дојучерашњих владајућих народа Аустроугарске може се само нагађати, али неке од њихових последица свакако би ваљало потражити у априлским данима 1941. године. Због тога су сасвим на месту

Имајући у виду да су оба поменућа листа – *Wochenblatt* и *Torontál* – излазили у време Првог светског рата и били његови главни хроничари у локалној средини, њихов садржај данас представља одличан историјски извор, али и врло занимљиво читалачко штиво. Упркос томе, аустроугарско виђење рата у Великом Бечкереку изостало је из токова овдашње завичајне историографије; главне разлоге за то требало би тражити, на првом месту, у њеном инструментализованом и идеолошком карактеру у међуратном и послератном периоду, а затим и у њеној данас свеприсутној хроничној бољци – језичкој баријери.

Досадашњи историјски радови о Великом Бечкереку у Првом светском рату могу се избројати на прсте једне руке и скоро без изузетка приказују победничко виђење рата, у складу са устаљеном максимумом да историју пишу победници. Не сме се нипошто изгубити из вида чињеница да је овај град – налик многима – рат започео на једној, а завршио на другој страни. Чувени банатски завичајни историчар Феликс Милекер исправно је приметио у својој повесници Великог Бечкереча да је за његову историју „1918. године наступило ново раздобље“.⁴⁷ Ставивши тачку на свој историјат овог града код 1918. године, Милекер је био свестан да се он суштински завршава у 1914. години, која је означила зачетак великог друштвеног и државног лома.⁴⁸ Насупрот горе поменутом држању и стању свести мађарске и немачке мањине у граду, нове – југословенске – власти настојале су да потисну сећање на Аустроугарску у оним својим крајевима који су се до 1918. године налазили под њеном влашћу; у решавању тог проблема Први светски рат одиграо је изванредну улогу. У међуратном периоду, овде је брижљиво негована „култура сећања“ на Велики рат, али не на мађарске или немачке војнике, већ на локалне Србе – добровољце и интернирце. Широко је популарисан великобечкеречки српски национални покрет који се организовао тек уочи рата, а његови предводници који су за време рата били хапшени, малтретирани и логорисани широм Угарске истицани су као светли примери и узорци друштвеног понашања. Већина њих која је преживела рат наставила је да у међуратном периоду даје замајац политичком и друштвеном животу Великог Бечкереча (од 1935. Петровград) и Баната.

давно изречене оцене историчара да је Први светски рат „пракатастрофа двадесетог века“ и да су у њему истовремено и корени Другог светског рата.

⁴⁷ Feliks Mileker, *Istorija varoši Velikog Bečkereka 1333–1918*, Zrenjanin 2011, 104.

⁴⁸ Feliks Mileker, *Istorija varoši Velikog Bečkereka 1333–1918*, Zrenjanin 2011, 119.

У међуратном периоду, у овом граду сећање на Први светски рат било је евидентно у јавном дискурсу кроз иницијативе за подизање споменика и спомен-обележја, обележавање пригодних јубилеја и писање локалне штампе. Упркос великом ентузијазму, за нешто више од двадесет међуратних година (1919–1941), настало је тек неколико значајнијих историографских наслова у којима је обрађена ратна проблематика. У том смислу ваљало би поменути радове Милоша Ст. Станојевића из 1927⁴⁹, односно Уроша Јовановића из 1930. године.⁵⁰ Ипак, парадигматична је монографија *Петровград* из 1938. године, која је објављена поводом обележавања две деценије од стварања југословенске државе.⁵¹ Историјски преглед Првог светског рата – који је по свом обиму приближно једнак прегледу целокупне градске повеснице до 1914. године – написали су главни овдашњи актери тог догађаја на српској страни: адвокат др Славко Жупански (који је писао о Народном већу чије је оснивање иницирао пред крај Првог светског рата)⁵² и пуковник Драгутин Ристић, који се осврнуо на догађаје који су пратили улазак српске војске под његовом командом у град 1918. године⁵³. Њиховим писаним сведочанствима претходио је кратак увод Милана Јевтића, у то време угледног новинског уредника, под називом „Велики Бечкерек у борби за ослобођење и уједињење“; у Јевтићевом излагању је тек донекле обрађен сам почетак ратних збивања у граду, али је он махом био посвећен интернацији истакнутих српских првака.⁵⁴ Већ из ових детаља види се да је тежиште излагања хронолошки било смештено на завршну фазу рата, у јесен 1918. године, те да је догађаје у Првом светском рату приказивало са становишта победничке, српске (односно југословенске) стране. Остала дешавања у граду с почетка рата била су практично сасвим изостављена из централног излагања.

Иза 1944. године, наступио је својеврсни период „ћутања“ о Првом светском рату. Стављајући акценат на историјски развој локалног

⁴⁹ Милош Ст. Станојевић (ур.), *Споменица петнаестогодишњице Соколског друштва у Великом Бечкереку 1912–1927*, Велики Бечкерек 1927.

⁵⁰ Урош Јовановић, *Национални борци за Југославију*, Велики Бечкерек 1930;

⁵¹ Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938 (Зрењанин 1997², 2004³).

⁵² Славко Жупански, *Народно веће*, у публикацији: Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938, 67–70.

⁵³ Драгутин Ј. Ристић, *17. новембар 1918*, у публикацији: Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938, 71–75.

⁵⁴ Милан Јевтић, *Велики Бечкерек у борби за ослобођење и уједињење*, у публикацији: Александар Станојловић (ур.), Петровград, Петровград 1938, 62–67.

комунистичког и радничког покрета, Народнослободилачки покрет и борбу у Другом светском рату, зрењанинска завичајна историографија иза 1944. године још дубље је потиснула у заборав дешавања у Првом светском рату. Примера ради, у најобимнијој градској монографији из 1966. године, овај догађај у потпуности је изостављен из историјског прегледа!⁵⁵

Тек у новије време, деведесетих година прошлог и крајем прве деценије овог века, пробудило се интересовање за догађаје у Првом светском рату на подручју некадашњег Великог Бечкереча. О томе сведоче вишеструке иницијативе за подизање спомен-обележја посвећених важним историјским личностима и учесницима рата, попут обнове у међувремену порушеног споменика краљу Петру I Карађорђевићу или постављање спомен-обележја на Граднуличком гробљу у знак сећања на српске и руске војне заробљенике. Од историјских радова који се у овом периоду издвајају својим значајем ваљало би поменути монографију бившег управника Историјског архива Зрењанин Милана Ђуканова о Српском народном одбору у Великом Бечкеречу 1918. године⁵⁶, и – преглед дешавања у Банату за време „Великог рата“ његовог колеге Јована Пејина, који се најпре појавио у виду новинског фељтона, да би касније био публикован у оквиру посебног зборника посвећеног историји и култури Баната⁵⁷

.....
⁵⁵ Todor Malbaški (ur.), *Zrenjanin*, Zrenjanin 1966.

⁵⁶ Милан Ђуканов, *Српски народни одбор у Великом Бечкеречу, 1918. године. Први српски народни одбор у Војводини*, Зрењанин 1998. Друго издање књиге публиковано је 2010. године под нешто измењеним насловом: Милан Ђуканов, *Први српски народни одбор 1918*, Зрењанин 2010.

⁵⁷ Јован Пејин, *Банат у Великом рату 1914–1918*, у публикацији: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 217–246. Пејинов рад представља светао изузетак када је реч о коришћењу локалне штампе као историјског извора, будући да се аутор у више наврата позивао на извештавање *Torontál*-а.

Summary
THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR IN
THE LIGHT OF THE LOCAL PRESS
IN VELIKI BEČKEREK

Outbreak of the Great War introduced significant changes into previously monotonous and somewhat lethargic writings of the local press in Veliki Bečkerek. With one and only Serbian newspapers being banned just before the assassination of the Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo, Hungarian daily *Torontál* and German weekly *Gross-Becskereker Wochenblatt* turned themselves into disseminators of the anti-Serbian propaganda and began advocating vigorously war against Serbia during the July crisis. Once it began, they were transformed into major chronicles of the war and until late 1914 were quite optimistic about the prospects of Austro-Hungarian army at southern battlefield. In that sense, their reports on war actions were characterized by unquestioned and undoubted fate in quick and positive outcome of Serbian campaign, that eventually proved to be wrong. Both *Torontál* and *Wochenblatt* would often emphasize less important events, or turn the blind eye on military failures. In addition to that, they were constantly trying to mobilize the public opinion in favor of war and maintain the war enthusiasm that erupted after Sarajevo assassination. They gave the instructions for desirable conduct of civilians in war circumstances, called for abstinence from alcohol, paying taxes on regular basis, purchase of war bonds, humanitarian aid for soldiers and their families etc.

As their writings reflected the opinion of the parties that eventually had lost the war, *Torontál* and *Wochenblatt* were regarded as undesirable historical sources during the interwar period. Their content was purposely left out from local historiography that was trying to show the war from strictly Serbian (Yugoslav) perspective. Beside the arrests and persecution of the local Serbian leaders, other issues from the beginning of the war were omitted in most of cases, with focus being placed at the very end of war. In the local historiography of the later period, First World War was overshadowed by the Second World War and further pushed into oblivion, only to be awakened at the beginning of the 1990's.

Мср Владимир М. Каљевић¹
ОШ „Братство јединство”, Врбас

ГЛАС ЦРНОГОРЦА О ПРВИМ МЕСЕЦИМА ВЕЛИКОГ РАТА 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: Овај рад се бави писањем у *Глас Црногорца* о првим месецима Великог рата. Као провладино и режимско гласило излазио је једном недељно, сваке суботе. Од Сарајевског атентата 28. јуна до краја 1914. године изашло је 39 бројева и то почевши од броја 33 до броја 72, закључно са 31. децембром. Помно пратећи дешавања на фронтима, ово гласило је свом читаоству пружало најважније информације и нудило му политичке трактате и анализе ратне и политичке ситуације у Европи и на Балканском фронту. На основу писања овог листа уочљиви су јасни покушаји редакције, односно званичне Црне Горе, да у најбољем светлу прикажу однос Црне Горе и Србије у првим месецима овог светског сукоба. Такође, посебна пажња посвећена је активностима црногорског суверена Николе I и династије Петровић. Пратећи писање *Гласа Црногорца* у другој половини 1914. године, не можемо стећи утисак да се Црна Гора налази како у војној тако и у политичкој кризи, иако нам чињенице говоре супротно. Иако се катастрофа ближила, *Глас Црногорца* то не примећује или свесно прећуткује. Али није усамљен у томе, и оновремена српска, па и европска штампа постале су средство пропаганде у ратне сврхе, што говори да су посленици писане речи свакако ухватили корак са временом помажући ратне напоре својих држава и народа, често скривајући праве информације улепшавајући стварност.

.....
¹ **Мср Владимир Каљевић**, професор историје, ОШ „Братство јединство“, Врбас, Република Србија; kaljevic.vladimir13@gmail.com

Кључне речи: Велики рат, штампа, Црна Гора, *Глас Црногорца*

Сведоци смо данас, да основну агенду у формирању јавног мњења играју електронски и штампани медији. Век раније, у време Великог рата, сходно технолошком напретку, штампани медији били су неупоредиво важнији и значајнији у креирању свести како појединца тако и целокупног друштва, него данас.

У кнежевини и краљевини Црној Гори почетком XX века излазило је неколико јавних гласила, са дужим или краћим роком излажења. Најтрајнији и најдуговечнији био је *Глас Црногорца*.² Први број штампан је на Цетињу 21. априла 1873. године, а последњи 20. децембра 1915. године. Укупно је изашло 2374 броја ових новина. У току четрдесет двогодишњег излажења Глас Црногорца је имао седамнаест уредника, од којих су свега четворица били рођени Црногорци. Остали су били Срби „пречани” или родом из Србије. Многи у томе виде његов „југословенски карактер” и основну замисао о југословенском уједињењу. Од броја 26. за 1895. годину у поднаслову је додата одредница: „лист за политику и књижевност”.³ Лист је важио као полувластито орган црногорске владе и на првој страни је имао додаток „Службени дио”, где су објављивани закони, уредбе, прогласи владе и други службени материјали. Након капитулације Црне Горе, *Глас Црногорца* излази у емиграцији од 1917. године и има упоредни наслов на француском језику *La voix du Monténégrin*, а до броја 58. из 1918. године имао је поднаслов *Journal officiel du Rozame de Monténégro*,⁴ док од броја 59. из исте године лист има поднаслов и на српском језику „Службени орган Краљевине Црне Горе”.⁵

На основу писања листа Глас Црногорца током првих месеци 1914. године не би се могло закључити да Аустро-Угарска према Црној Гори и Србији гаји непријатељство. Наиме, све до броја 32. који је изашао у суботу 14. јуна 1914. (по старом календару) ни у једном чланку се

² Први лист у Црној гори *Црногорац* почео је да излази 1871. године. У наредне две године до 1873. године изашло је укупно 106 бројева. Главни уредник био му је Јован Сундечић. Лист је имао задатак да промовише побуне Срба у Херцеговини. Дистрибуиран је углавном на територији Аустро-Угарске монархије и Србије. Међутим, након што су аустројске власти забраниле дистрибуцију на својој територији, лист се угаѕно. Овај лист с правом можемо сматрати претечом *Гласа Црногорца*.

³ *Глас Црногорца*, бр. 26 од 24. јуна 1895, насловна страница.

⁴ *Глас Црногорца*, бр. 58 од 2/15. новембра 1918, насловна страница.

⁵ *Глас Црногорца*, бр. 59 од 24. новембра /7. децембра 1918, насловна страница.

не спомиње било какав однос Монархије према двома краљевинама. Чланци које лист доноси углавном се односе на кратке вести са Бечког двора о дипломатским посетама и свакодневним активностима царске породице. У том маниру у краткој вести у броју 32 насловљеној „Аустроугарски престолонаследник у Сарајеву” каже се да је надвојвода Франц Фердинанд „стигао на Илићу да изврши преглед маневара” и да је „дочекан одушевљеним овацијама”.⁶

У наредном 33. броју од суботе 21. јуна, занимљива је одлука главног уредника, да иако је вест о атентату у Сарајеву, који се догодио шест дана раније, обишла свет, извести тек на другој страни. Вест о убиству аустроугарског надвојводе следила је тек након „службеног дијела”. У подлистку „Неслужбени дио” следе на 2. и 3. страни вести везане за атентат у Сарајеву. Вести су поређане по устаљеним правилима, прво дворске и дипломатске вијести, телеграми итд. У оквиру вести приспелих у рубрику „Телеграми”, детаљно се описује кретање престолонаследника до момента атентата, сам чин атентата, атентатор Гаврило Принцип. О атентатору Гаврилу Принципу читаоци су обавештени кратком вешћу да „има 19 година и већ дуго времена је намјеравао да убије једну високу личност из националистичких побуда. Принцип тврди да није имао саучесника”.⁷ Атентат је и окарактерисан као „безумни терористички акт усамљених фантаста” а догађај је „наишао код нас свуда на опште жаљење и једнодушну осуду”.⁸ Свакако да у овим тренуцима, гласило званичне Црне Горе пази о свом извештавању, иако је ситуација у Црној Гори била сасвим другачија. Званична Црна Гора није се могла сагласити нити одобрити атентате као средство за постизање политичког циља, а морало се водити рачуна и о моћном суседу. Лист нас извештава о дворској жалости, поменима који су чињени Францу Фердинанду и Софији, избегавајући да спомене опште одушевљење које је владало међу обичним народом изазвано делом Младе Босне. Црногорски министар Љубо Бакић описао је прве утиске о атентату у Сарајеву следећим речима: „Радост и зебња од овог догађаја наступила је код одговорних фактора, а у народу само радост”.⁹ У истом броју читамо вести о погромима и хапшењима Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини. Телеграфске вести од 16, 17. и 18. јуна пристигле из Сарајева сведоче да је „муслиманска и

⁶ Глас Црногорца, бр. 32 од 14. јуна 1914, 2.

⁷ Глас Црногорца, бр. 33 од 21. јуна 1914, 2.

⁸ Исто.

⁹ Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Цетиње 1969, 26.

хрватска омладина, праћена масом народа, носећи цареву слику и пјевајући цареву химну, клицаше монархији и династији уз повике противу Срба. На већем броју српских кућа разбијени су прозори”.¹⁰ „Јутрос су војска и полиција растјерали демонстранте, који су се били скупили на осталим тачкама вароши, гдје је демонстрација узела озбиљнији карактер. Маса је јурнула на српске трговине, поразбијала их и опљачкала. Због опасног вида демонстрација и опште узрујаности у вароши проглашено је опадно стање и све главније тачке посјела је војска”.¹¹ „За вријеме демонстрација разбијени су прозори и на митрополитовој палати. Митрополит се намолио на једном прозору и био је лако рањен”.¹² Из Сарајева се пише о демонстрацијама у Добоју и Брчком. Телеграм под датумом 16. јун, из Загреба јавља: „Синоћ су ђаци носећи хрватску заставу обавијену црном врпцом, извршили опход кроз варош грдећи Србе, и изјављујући жалост за Насљедником Франца Фердинанда. У исто време прављене су демонстрације пред редакцијом српских листова”.¹³

Ни у следећем, 34. броју уредник Вељко Милићевић није променио устаљену праксу, којом би вестима везаним за новонастале догађаје дао примат. Након „Службеног дијела” који се овде налази на прве четири стране, тек на петој страни прилаже вести везане за Сарајевски атентат. Извештаји о смрти надвојводе почињу вешћу о сахрани. Следе краћи дописи о активностима српске владе да ублажи новонасталу ситуацију, демантујући вести мађарских листова о „покушајима са се ослободити творци сарајевског атентата”, као и вест једног британског листа (име се не наводи) о „тобожњој демонстрацији пред аустроугарским посланством у Београду”.¹⁴ У издању за 8. јул лист преноси изјаву грофа Тисе у Бечком парламенту у којој се каже да „односи са Србијом потребују разјашњења која не морају неопходно да изазову ратне компликације”.¹⁵ Ова вест је убрзо демантована, јер већ у следећем броју за суботу 12. јул *Глас Црногорца* доноси целокупан текст Аустро-Угарске ноте упућене Србији, као и реаговања која је она изазвала у Србији и Аустро-Угарској монархији.¹⁶ Међутим, занимљиво је да нема коментара или анализе овог

¹⁰ *Глас Црногорца*, бр. 33 од 21. јуна 1914, 2.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ *Глас Црногорца*, бр. 34 од 1. јула 1914, 5.

¹⁵ *Глас Црногорца*, бр. 35 од 8. јула 1914, 3.

¹⁶ *Глас Црногорца*, бр. 36 од 12. јула 1914, 2.

важног историјског тренутка. Овде можемо констатовати да уредник и редакција листа ни по једној приспелој весту нису приложили свој осврт на догађај о коме извештавају. То је свакако потврда, колико се водило рачуна од стране званичне Црне Горе да се не упушта у коментарисање или уплитање у међусобне односе Аустро-Угарске и Србије.

Догађаји око почетка рата Србије и Аустро-Угарске, тј. објава рата и гомилање непријатељске војске, побудили су већу пажњу уредника, па је у издању за уторак 15. јул 1914. године на првој страни објављен „Указ“ краља Николе о мобилизацији црногорске војске, да би тек при дну прве стране, као „најновија вест“ стајало да је Аустро-Угарска објавила рат Србији, а на другој страни следи Одговор српске владе на аустроугарску ноту и то у целости. На првој страни штампан је телеграм регента Александра „Његовом величанству краљу“ и одговор који је следио са Цетиња, у коме краљ Никола поручује: „Моји Црногорци већ спремни на граници да гину у одбрани Наше независности”.¹⁷ Следећи број (38) доноси *Резолуцију* владе у којој се тражи да се Аустро-Угарској „која је препадом напала братску Србију, објави рат”.¹⁸ У „Писму“ српској влади, која је у то време већ боравила у Нишу, Народна скупштина и њен председник Мило Дожић јасно стављају до знања да Србија може да рачуна на помоћ Црне Горе у њеном сукобу са Аустро-Угарском. У тексту пренетом из руског листа „Новоје времја“, под насловом, „Русија на историјском путу“, читатељство је обавештено о уласку Русије у рат. Реаговања из осталих држава, донета су у додатку „Телеграфске вијести о великом рату“. Преносе се реаговања из Беча, Петрограда, Лондона, Париза, Брисела, Рима, Ниша, Софије, Атине, Берлина.¹⁹ У наредном броју, од 25. јула читава прва страна посвећена је краљевској прокламацији којом Црна Гора објављује рат Аустро-Угарској. На другој страни истог броја, у поднаслову „Господарева прокламација“, стоји: „Господарева прокламација чији текст саопштавамо на челу листа, јуче је била спремљена за штампу. Пошто је прокламација била преписана, потписала су је претходно сва господа министри, па је синоћ поднесена Његовом Величанству на одобрење. Господар је у присуству министара и осталих великодостојника, узео перо, прекрстио се, призвао Божју помоћ и благослов на свој мили народ и цијело Српство и Словенство, те је ставио свој потпис на ову историјску ратну прокламацију. Сви

¹⁷ *Глас Црногорца*, бр. 37 од 15. јула 1914, насловна страница.

¹⁸ *Глас Црногорца*, бр. 38 од 22. јула 1914, насловна страница.

¹⁹ Исто, 2–3.

присутни државни великодостојници, тронути дирљивошћу тренутка, устали су и честитали Господару изјавивши живе жеље да српска и словенска праведна ствар победиједи”.²⁰ На истој страни налази се и „Нота“ о прекиду дипломатских односа између Црне Горе и Аустро-Угарске. У овом броју по први пут од атентата у Сарајеву, помињу се „народне манифестације” на „глас да су односи са Аустријом прекинути и да Црна Гора улази у рат, пријестоничко грађанство је дало израза својој радости у одушевљеним манифестацијама пред посланствима Русије, Србије, Француске и Енглеске. Војна музика је пролазила је улицама свирајући родољубиве српске и словенске пјесме”.²¹ Као посебан додатак овом броју на странама 3. и 4. дат је текст др Николаја Велимировића под насловом „Бесједа о народном пророчанству”.²² Овај текст заправо је теолошко-историјска анализа догађаја везаних за српску средњовековну историју, о Косовском боју, правди и неправди, са наравоученијем својственим потоњем епископу Николају. Сврху ове „Бесједе“ није потребно посебно објашњавати, ако знамо време у коме се она штампа, у данима објаве рата једној великој сили и борбе која је очекивала Црну Гору.

Од броја 40. штампаног у суботу 2. августа, до последњег броја 72. који је за ту 1914. годину изашао 31. децембра, *Глас Црногорца* прати догађаје на црногорско-српско-аустроугарском фронту, али и на осталим фронтовима у Европи, посебно на источном фронту. На овом месту, због количине и обима вести које су пристизале са фронтова, не можемо се позабавити свим писањем *Гласа Црногорца*, те смо се одлучили да бираним извештајима представимо шта је тих првих ратних месеци читала његова публика.

У поменутом броју 40. стижу први извештаји са линија фронта. Извештачи са Грагова, Кука и Ловћена јављају о аустријским акцијама и црногорским противедејствима. У телеграму са Кука од 2. августа пише да су „аустријске ратне лађе бомбардовале наше положаје испод Ловћена”, те да „Непријатељ није нашим положајима нанио никакве штете”.²³ Неколико телеграма који су до закључења тог издања стигли из Ниша и Крагујевца сведоче о аустроугарским нападима на Србију и бомбардовању Београда, Обреновца, о првим операцијама на Дрини.²⁴

²⁰ *Глас Црногорца*, бр. 39 од 25. јула 1914, 2.

²¹ Исто.

²² Исто, 3–4.

²³ *Глас Црногорца*, бр. 40 од 2. августа 1914, 2.

²⁴ Исто.

Већ у наредном броју стижу вести о бојевима на Дрини – Церској бици и величанственој победи српске војске. У извештајима се може приметити одушевљење које ратни извештачи шаљу редакцији описујући успехе савезничке Србије. Вест која је 8. августа стигла из Крагујевца сведочи о томе: „Велика битка код Дрине и Љешнице завршила се данас прије подне великом побједом српске војске. Тучен у свим правцима непријатељ нагло одступа, хитајући, да се дочепа својих мостова на Дрини. Наша га војска узастопно гони и већ туче његове мостове. У свом бјекству непријатељ оставља богат плијен. Заробљено је мноштво официра и војника. Заплијењено је колико се до сада зна, 40 топова од којих је велики број хаубица, мноштво коња и осталог убојног материјала. Непријатељ оставља за собом цјелокупне пољске болнице, са свим персоналом и прибором... Непријатељ је претрпио огромне губитке. Има читавих пукова који су потпуно уништени”.²⁵ У истом броју, у тексту пренесеном из Петроградске *Газете* под насловом „Њемачка најезда“, читаоству се јасно ставља до знања ко је кривац за рат који је отпочео, јер аутор текста тврди да је „напад на Србију и Русију био ријешен концем маја текуће године на састанку Вилхелма II са аустријским престолонаследником Францем Фердинандом и главних команданата њемачке и аустријске војске генерала Молткеа и Хецендорфа. Рат се морао објавити 1. августа и да није било атентата на Франца Фердинанда у Босни”.²⁶

Занимљив је извештај који је у редакцију пристигао из Ваљева под датумом 22. август. Чланак заслужује да буде пренет у целини: „Према исказима аустријских заробљеника, аустријски су официри говорили својим војницима да су Срби некултуран народ који не заслужује да живи и чију ће државу Аустрија збрисати с карте Европе. Говорили су им још, да је Србија једно разбојничко легло и да ниједном Србину не верују ништа. Рат са Србијом представљао се као један мали поход, који ће се брзо свршити. Међу војницима нарочито Чесима расположење за рат није никакво, али морају да иду напријед, јер их активни официри, који се држе позади, гоне револвером у руци. Заробљеници казују за команданта 92. пјешадијског пука и 19. дивизије да је нарочито подстицао своје војнике на борбу противу Срба до истраге, али да је 4. августа приликом првог судара са Србима, чим је наша артиљерија почела дејствовати, узвикнуо ‘бјежи’! Његов се пук онда разбјегао куд који”.²⁷ У следећој

²⁵ *Глас Црногорца*, бр. 41 од 9. августа 1914, 2.

²⁶ Исто, насловна страница.

²⁷ *Глас Црногорца*, бр. 41 од 22. августа 1914,

вести датованој истог дана, такође у Ваљеву, читамо „Наша је војска нашла један примјерак штампаних упутстава 9. аустријског корпуса под натписом ‘Директиве за држање према становништву у Србији’. У тим се упутствима каже, да рат води аустријска војска у непријатељској земљи, чије је становништво задојено фанатичном мржњом према Аустријанцима и да према таквоме становништву никаква хуманост и благородство нијесу ни најмање умијесни, него шта више, штетни. Зато се наређује трупама највећа строгост према Србима. Сви неуниформисани борци на српској страни имају се безусловно потући. Ко у том случају буде имао милости, биће најстроже кажњен. Чим се уђе у једно мјесто, треба узети неколико таоца од попова, учитеља и угледнијих посједника. Ако ма који метак буде из мјеста испален на трупе, сви се таоци имају безусловно побити. У сваком мјесту извршиће се претрес кућа и покупити оружје. Свака кућа, у којој се нађе оружје, биће уништена. Ако се становници такве куће не би могли ухватити, објесиће се најугледнији мјештани, који би према околностима могли дати обавјештења, а отежу да даду. Више од три човјека не смију стајати на улици. Ниједно звоно не смије звонити. Служба Божја допушта се само мјештанима и само на отвореном мјесту пред црквом. Проповијед се неће ни у ком случају допустити. За вријеме службе држаће се у близини одјељење, спремно за палбу. Пуцаће се у становништво, које би изван насељеног мјеста нарочито у шумама организовало банде, које су своје оружје негдје сакриле. Сви људи ако само ма по чему изгледају сумњиви биће стријељани. Заповијед издана у Руми 2/14. августа и носи број 38”.²⁸

Од броја 46. штампаног 4. септембра 1914. године, можемо пратити дешавања на црногорско-српском фронту према Босни и Херцеговини. Тако тај број доноси вест о продирању црногорске и српске војске у унутрашњост Босне, где се каже да је „ситуација за нашу војску све боља”. Заузето је Горажде и Јабука. У наредном броју видимо да су исте јединице под командом дивизијара Јанка Вукотића заузеле Чајниче, Фочу и Рогатицу. Црногорске јединице се „све више у побједоносном надирању приближују Сарајеву...”²⁹ До броја 51. нема вести са овог бојишта. Међутим, у издању за 24. септембар 1914. године читамо кратку вест на насловној страни да је црногорска војска око Билеће и Гацка заробила „преко 100 аустријских војника и 3 официра”. У истој вест и даље се набрајају непријатељски губици у наоружању и муницији, док

²⁸ Исто.

²⁹ *Глас Црногорца*, бр. 47 од 6. септембра 1914, насловна страница.

се за црногорске губитке каже да су незнатни. Наредни извештај са овог црногорског фронта читамо у броју 54. На другој страни у „Неслужбеном дијелу“, у поднаслову „Са црногорских бојишта“, донесена је вест из околине Сарајева. У вестима се каже да „црногорска војска која оперише око Сарајева, непрестано је у његовој близини на Романији, држећи важне положаје с истока и југа. Непријатељ се повукао ка Жлијебу и Кладњу, пошто не могаше одољети продирању наших трупа... Ситуација је наших трупа око Сарајева врло повољна. Непријатељски гарнизон у Калиновику у јачини од 8.000 војника не смије да се упушта у борбу са нашом војском, већ се ограничио на строгу одбрану својим рововима и спољним утврђењима”.³⁰ Дешавања на овом делу фронта поново пратимо у издању за 8. октобар, где се наводи да је непријатељска војска кренула у офанзиву на Санџачки одред, наводећи да „колико је борба била очајна, види се најбоље из тога, што је само једна батерија испалила 1.780 метака за два дана непрекидне борбе”. У вестима се даље каже да се и Дрински одред код Калиновика и даље одупире непријатељу и „постигнути су врло добри резултати”.³¹ Дешавања на овом фронту можемо пратити из броја у број све до краја 1914. године.

Упоредо пратећи дешавања на српском фронту, Глас Црногорца од почетка септембра до броја 63. издања за суботу 8. новембар 1914. године доноси вест у краткој форми, наводећи ситне чарке између српске и Аустро-Угарске војске. Међутим, од овог броја у редакцију пристижу извештаји о новој Аустро-Угарској офанзиви и Колубарској бици. Из времена затишја на овом делу фронта, једна вест нам је привукла пажњу. Под насловом „Зверства Ћесарове војске“ читамо о злочинима које су окупаторске трупе чиниле над недужним цивилним становништвом у околини Љубовије и Крупња. Вест дословце гласи овако: „Кад је аустро-угарска војска упала у Србију, једна њена колона која је наступала од Љубовије преко Крупња, ударила је на село Тонисавац у срезу рађевском, родно мјесто пуковника М. Масаловића, који је додијељен нашој Врховној Команди. Аустријанци су одмах распитали за кућу Масаловића, и ту су извршили такво разбојништво, какво се не памти ни из времена најезде Турака на Балканско Полуострво. Нарочито су тражили кућу г. Пуковника, и кад су је нашли, убили су његову снаху, жену најстаријег му брата, који је могао имати својих 60 година, затијем су убили пуковникова синовца, сина те исте жене, младића од 20 година. Тога

³⁰ Глас Црногорца, бр. 54 од 3. септембра 1914, 2.

³¹ Глас Црногорца, бр. 56, од 8. октобра 1914, насловна страница.

јаднога младића војници Апостолског Величанства исјекли су на комаде, па су исјекли још двоје млађе дјеце. Што нијесу исјекли, поробили су и одвели са собом. Кад је српска војска из тијех крајева протјерала црножуте варваре, звјерове и разбојнике, она је у Крупњу нашла заробљене жене и ослободила их је. Два брата г. пуковника Масаловића, један од 58 други од 54 године и сва мушка дјеца од четири брата одведена су незнано куда, и тако је кућа Масаловића угашена. Ово дивљаштво извршила су створења, која су личила на људе, а била су у униформама са иницијалима Његовог Апостолског Величанства Цара и Краља Франца Јосифа! Као што се види, аустријска војска не бори се само са наоружаном војском, него пали и коље гдје год шта стигне и дохвати, убија бабе, старце и дјецу. Што не убије, одводи у ропство и најзад све то убија, дакле затире цио један народ противно свим обзирима човјечанства на срамоту просвјетљеног XX вијека. Зар може бити већег звијерства него кад се на очима домаћина куће и оца убија жена и син сијече на комаде, па се све то тако оставља и цијела се породица води у ропство? Овај прилог најсрамотнијим страницама историје свијета уз Хуне и Вандале и Турке из првих им времена дала је само Аустрија. Исто тако не памти се да је данас која војска поробљену дјецу и жене и уопште нејач стављала испред свог стрељачког строја, да буду убијани од куршума њихових сопствених отаца и браће и милих и драгих³². Сваки коментар на овом месту био би сувишан, међутим, овде се свакако ради и о дози ратне пропаганде, што се свакако може тумачити одређеним квалификацијама злочинаца, којима је прибегао извештач, како би дао на јачини вести коју шаље у свет.

Као што је напред речено, од 8. новембра 1914. године, поново можемо пратити вести везане за српски фронт и нову офанзиву на Србију. Вести које су наредних недеља стизале у цетињску редакцију из Србије, сведочиле су о озбиљности ситуације фронту и херојском отпору који је пружала армија под командом Живојина Мишића.³³

Такође, став црногорских званичника према владајућим круговима у Београду који заузима видно место у извештајима, ни на који начин не наговештава било какав сукоб између црногорских и српских власти. О томе сведоче телеграми, објаве и честитке од стране суверена Црне Горе које је упућивао краљу Петру I и регенту Александру. Користећи врло живе изразе својствене обраћању најближим сродницима, краљ Никола

³² Глас Црногорца, бр. 58 од 13. октобра 1914, 2.

³³ Глас Црногорца, бр. 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, новембар – децембар 1914.

поздравља сваки успех српског оружја. „Глас Црногорца“ ове објаве владара доноси на насловној страни, иако су оне и званично упућене поменутиим личностима. Тако обраћање након објаве рата Србији, Његовом Краљевском Височанству Насљеднику Александру, краљ Никола завршава речима: „Живио. Мој мили Унуче, на радост твојега драгог Оца и Моју! Живјела храбра српска војска! Живјело наше мило Српство! Твој ђед НИКОЛА”.³⁴ Лист преноси и честитку краља Николе унуку, регенту Александру, поводом ордена који је овај добио од руског цара.³⁵ Након српске победе у Колубарској бици краљ Никола шаље честитке краљу Петру I, регенту Александру и генералу Божу Јанковићу, шефу штаба Врховне команде црногорске војске. Честитајући краљу Петру славу св. Андрију, краљ Никола му честита и „Вашу бојну славу, Ваше лично јунаштво...честитам дивљења достојне успјехе Ваше храбре војске”, док регенту Александру честита „Дан у којем је Београд опет повраћен у српска њедра уз катастрофалан пораза нашег непријатеља, један је од најрадоснијих у мојем животу”.³⁶

Глас Црногорца своје читаоце редовно извештава и о догађајима на осталим фронтима у Европи. Међутим, чини се да је највише простора посвећено вестима које стижу са Источног фронта, на коме су се водиле борбе између немачких и руских јединица. То нам се чини разумљивим из разлога што је култ Русије у Црној Гори био веома јак. Свакако да је и званична Црна Гора имала удела у таквој уређивачкој политици листа, јер се и даље на Русију гледало као на заштитницу свеколиког словенства и православља. Напред смо у пар наврата споменули пренесене текстове из руских листова „Новео времја“ и петербуршка *Газета*, што је од почетка рата постала свакодневна пракса. За разлику од телеграмских вести, текстови пренесени из руских листова имали су циљ да аналитички одговоре на изазове ратне пропаганде и читалачкој публици објасне узроке и повод Великог рата. Наиме, оно што је недостајало извештачима и новинарима који су писали за *Глас Црногорца* надомештено је преношењем текстова из ових листова.

Још један од разлога сталног присуства вести са руског ратишта, можемо наћи и у родбинским везама црногорске династије са царском кућом Романов. Зет краља Николе, велики кнез Николај Николајевић Романов био је главнокомандујући руских трупа у овој првој фази рата.

³⁴ *Глас Црногорца*, бр. 37 од 15. јула 1914, насловна страница.

³⁵ *Глас Црногорца*, бр. 46 од 4. септембра 1914, насловна страница.

³⁶ *Глас Црногорца*, бр. 67 од 6. децембра 1914, насловна страница.

Тако о његовим победама и подвизима читамо из броја у број. Ређају се вести под насловима: „Велика битка у Галицији“,³⁷ „Нова руска побједа“,³⁸ „Нове сјајне руске побједе“,³⁹ итд.

Радам ова тема ни издалека није исцрпљена. Циљ нам није био да до краја одговоримо о писању једног листа какав је био Глас Црногорца. Покушали смо на основу анализе неколико сегмената овог листа да читаоцу укажемо на значај штампе, која се у то време све више истицала као основно средство обавештавања јавности али и политичке пропаганде у ратне и политичке сврхе.

Summary

GLAS CRNOGORCA ON THE FIRST MONTHS OF THE GREAT WAR 1914

At the beginning of the 20th century in Montenegro several newspapers were published. Certainly, the one with the longest tradition was The Voice of Montenegrin (Glas Crnogorca), whose first issue came out in 1873. By the end of its publication in December 1915, that is until the capitulation of Montenegro, this newsletter was printed in 2374 numbers. For those few decades of publishing, this newspaper profiled the public of Montenegro and influenced the establishing of national consciousness of Montenegrins. According to The Voice of Montenegrins, the first months of 1914, until the assassination in Sarajevo, could not be concluded that Austria-Hungary had harbored hostility against Montenegro and Serbia. Articles which were published were related to short news from the court of Vienna, on visits and daily activities of the royal family. However, the number 33 began reporting on the events which had happened on Vidovdan in Sarajevo. Mainly it included incidental news, without superfluous commentary, transferred from the foreign press, as the Austro-Hungarian, German and Serbian.

In the heat of the July crisis in 1914, when it became apparent that the military conflict between Austria-Hungary and Serbia was inevitable, the official newsletter of the Montenegrin government still did not attach much

³⁷ *Глас Црногорца*, бр. 43 од 23. августа 1914, насловна страница.

³⁸ *Глас Црногорца*, бр. 57 од 10. октобра 1914, насловна страница.

³⁹ *Глас Црногорца*, бр. 61 од 25. октобра 1914, насловна страница.

importance to the political ‘games’ that were lead around Serbia, and therefore around Montenegro. During those weeks ‘The Official part’ still occupied the first few pages of The voice of Montenegrins. Usually, as observed, that part was followed by the news of the assassination in Sarajevo, funeral of the crown prince and princess and echoes that this event caused in Europe. Certainly, at this time, the official newsletter list of Montenegro was aware of their reporting, although the situation in Montenegro was completely different. In the newsletter was being written about the royal mourning, the significance which was committed to Franz Ferdinand and Sophie, ignoring to mention the general enthusiasm that prevailed among the common people caused by the work of Young Bosnia.

Events around the beginning of the war between Serbia and Austria-Hungary, the declaration of the war and the accumulation of the enemy army aroused greater attention to the then editor Veljko Milićević who published on Tuesday, July 31, 1914 on the first page the decree on the mobilization of the army of the king Nikola, and only at the bottom of the first page were written ‘breaking news’ which stated that Austria-Hungary declared war on Serbia, and on the other side followed by the Serbian government’s response to the Austro-Hungarian note in its entirety. The Voice of Montenegrins followed events on the Montenegrin-Serbian-Austrian-Hungarian front, but also on other fronts in Europe, especially on the ones from the eastern front. Very often news from the eastern front were related to grand duke Nikolas Nikolajević, commandant of the Russian forces, and the brother-in-law of Montenegrin king. It is written about the romantic and the winning spirit of his merits in commanding the Russian army. During this period (until end 1914) the generous tone to the Serbian military victories was visible, which is understandable, considering alliances, joint military actions and joint command, where it has been the Montenegrin army. Also, the attitude towards the royal circles in Belgrade, which occupied a prominent place in the reports, and in no way implied any conflict between Montenegrin and Serbian authorities. After the first fight, newsletter brought up the lists of murdered and wounded Montenegrin soldiers from units at the front. Following the writing of The Voice of Montenegrins in the second half of 1914, we can get the impression that Montenegro was located both in military and political crisis, even though the facts tell us otherwise. Although the disaster approached, The Voice of Montenegrins did not notice it or knowingly glossed over it. However, it was not alone in that. Other contemporary Serbian and even European press had become a tool of propaganda for the war effort,

which showed that the workers of the written word certainly caught up with the time by helping the war effort of their countries and people, often hiding the real information and embellishing reality.

**Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Вељо Поповић,
Исидора Стојановић¹**
Историјски архив Београда, Београд

БЕОГРАД У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ТЕМАТСКИ ВОДИЧ КРОЗ ФОНДОВЕ И ЗБИРКЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА БЕОГРАДА

Апстракт: Чланак представља резултате рада на изради тематског водича под насловом *Београд у Првом светском рату – кроз фондове и збирке Историјског архива Београда*. Који је приређен поводом обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата, његов циљ је да, као научно-информативно средство упуту истраживаче на тематски одређену архивску грађу. Аналитички је обрађено више од 1.000 докумената из 59 фондова и збирки који се чувају у Историјском архиву Београда, а односе се на Велики рат. Представљена архивска грађа пружа целокупну слику живота у окупираном Београду и Србији, затим војних операција и преласка Албаније као и живота у избеглиштву на Крфу и у расејању. У раду је издвојено пет предмета који са различитих аспеката представљају живот у окупираном Београду, прилике у аустроугарском Земуну, живот у расејању, живот на фронту, као и успомену на жртве рата. Земун у време бурних ратних дешавања, који се пре и током Великог рата налазио у саставу Аустроугарске монархије, представљен је кроз архивску грађу фонда Земунског магистрата. Међу сачуваним

.....
¹ **Јелена Јовановић**, дипл. историчар, архивиста у Историјском архиву Београда, jelena.jovanovic@arhiv-beograda.org; **Тијана Ковчић**, дипл. филолог, архивиста у Историјском архиву Београда, t.kovcic@gmail.com, tijana.kovcic@arhiv-beograda.org; **Вељо Поповић**, дипл. политиколог, архивиста у Историјском архиву Београда, arhivbeograda@sezampro.org; **Исидора Стојановић**, дипл. класични филолог, архивиста у Историјском архиву Београда, Република Србија; isidora.stojanovic@arhiv-beograda.org

записницима Општине града Београда представљен је и један са седнице одржане 10. октобра 1915. када је у престоници заведен окупациони режим. Из фонда Трговинске коморе приказана је архивска грађа о Изложби уметности и кућне радиности одржане 1917. године у Лиону. Овај догађај на занимљив начин представља тежњу српских власти у избеглиштву да промовишу српску и југословенску идеју. *Илустровани лист*, часопис који је излазио након Првог светског рата, бројним фотографијама, илустрацијама и причама илуструје ратне догађаје, од повлачења српске војске и становништва до одликовања које је град Београд примио од стране Француске и Чехословачке за храброст показану у Првом светском рату. Архивска грађа о Одбору за подизање споменика на Мачковом Камену и спомен-цркве с костурницом у Крупњу представљена је као пример неговања успомене на Први светски рат и његове жртве.

Кључне речи: Тематски водич, Први светски рат, архивска грађа, Историјски архив Београда, Београд

Поводом обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата група архивиста Историјског архива Београда приступила је истраживању обимне архивске грађе из овог периода.² Као резултат вишемесечног рада настао је Тематски водич под насловом *Београд у Првом светском рату – кроз фондове и збирке Историјског архива Београда*. Његов циљ је да, као научно-информативно средство, упути истраживача на тематски одређену архивску грађу.

Период Великог рата доста је изучаван у домаћој историографији и о њему постоји велики број објављених извора и радова, пре свега о политичким и војним приликама. У много мањој мери постоје подаци о историји Београда у овом периоду. То је донекле оправдано чињеницом да је октобра 1915. српску престоницу напустио велики број становништва и органа власти носеће са собом документацију државних институција.

У Првом светском рату Београд је био два пута окупиран. Прва окупација престонице трајала је кратко, од 30. новембра до 16. децембра 1914. године. До новог напада дошло је почетком октобра 1915, а престоница је освојена већ 10. октобра исте године.

.....
² Руководилац пројекта Тематски водич on line: **Слободан Мандић**; Координатор на пословима истраживања, одабира и обраде података: Олга Латинчић; Аутори: Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Олга Латинчић, Горан Маринковић, Вељо Поповић, Исидора Стојановић; Библиографија публикација о Првом светском рату и лектура: Весна Лекић.

Након повлачења српске војске, Владе и народа из земље, уследиле су три године аустроугарске, бугарске и, делимично, немачке окупације Србије. У аустроугарској окупационој зони формирана је посебна територијално-административна јединица на челу са војним гувернманом. Била је подељена на 12 округа у којима је највишу власт имао окружни командант и град Београд. После освајања у разрушеном Београду непријатељ је затекао скоро опустео град. Убрзо је формирана нова општинска власт, а целокупна окупациона политика имала је за циљ не само потчињавање становништва и експлоатацију привредних добара, већ и трајно уништење националног идентитета. Глад и тешкоће у снабдевању основним животним намирницама, пљачка државне и приватне имовине, реквизиције, интернирање, незапосленост постали су свакодневица за становништво престонице. Културни живот у окупираној Србији био је одређен политиком окупационих власти. Забрањена је употреба ћирилице, рад књижара и штампарија, вршено је одузимање књига и часописа из државних и приватних библиотека.

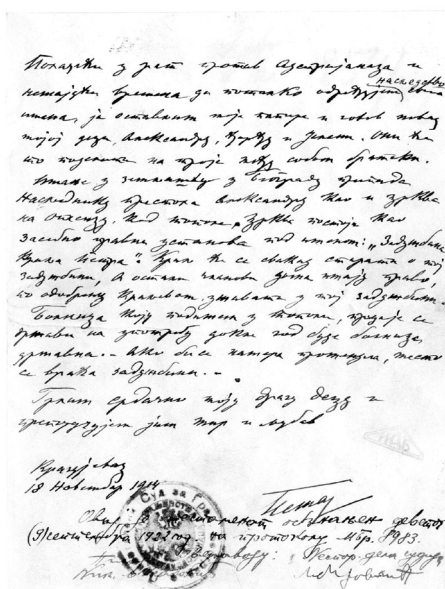
За првог гувернера у оквиру аустроугарске окупационе зоне постављен је крајем 1915. генерал Јохан гроф Салис-Севис. Уз војног гувернера, као његов помоћник, налазио се цивилни комесар биран из редова високих чиновника Мађара. Први цивилни комесар био је Лудвиг Талоци, историчар и балканолог. Јула 1916. Севиса је на дужности заменио генерал Адолф барон фон Ремен, а шеф штаба постао је пуковник Хуго Керхнаве. По погибији Талоција, у саобраћајној несрећи новембра 1916, на његово место постављен је Тодор Кушевић, бивши високи чиновник Земаљске владе Босне и Херцеговине.

Одмах по заузимању Београда, 10. октобра 1915, капетан Ервин фон Егер преузео је власт у Београдској општини. По његовом наређењу састављен је нови општински одбор чија је дужност била да извршава налоге окупационих власти, штити интересе града и њених грађана као и да се брине о сиромашнима. На чело одбора постављен је Коста Поповић. Почетком новембра 1915. командант Среза Београд постао је мајор Франц. Он је заједно са цивилним комесаром фон Ременом сазвао седницу општинског одбора на којој је за новог председника постављен др Стеван Левај, зубни лекар. Фебруара 1916. на чело општинске управе дошао је цивилни комесар Бенко Јун, а на чело општинског одбора др Војислав Вељковић.³

.....
³ Душан Миликић, *Београд под окупацијом у Првом светском рату*, Годишњак града Београда, књ. V, Београд 1958, 263–316.

Рад Општине града Београда током окупације био је потпуно подређен аустроугарским властима. Ипак, то је била једна од ретких институција која је наставила са радом. Под окупацијом, на територији Србије радиле су и друге општине и начелства. Један број данашњих београдских општина се пре Првог светског рата налазио на територији Аустроугарске монархије не прекидајући свој рад⁴. Државна управа Краљевине Србије наставила је рад у избеглиштву.

Подаци из архивске грађе, који су представљени у Тематском водичу, класификовани су према групама фондова и збирки а у складу са класификацијом Прегледа архивских фондова и збирки у издању Савеза друштава архивских радника Југославије (1978). За сваки фонд или збирку дат је кратак увод са основним подацима о фонду и архивској грађи о Првом светском рату коју фонд поседује, затим су представљени подаци из одабраних књига, а затим из списка. Више одабраних докумената има и електронску копију. Подаци прате поредак грађе у фонду или збирци, односно структуру фонда или збирке. Поред аналитичке обраде значајних предмета из архивске грађе, дата је и аналитичка обрада избора из библиотечког фонда. Аналитички су обрађени текстови и илустрације *Илустрованог листа* из 1920. и 1921. године, јер представљају значајну допуну изабране архивске грађе. На крају Тематског водича дата је Библиографија публикација о Првом светском рату: из библиотечког фонда Историјског архива Београда. Тематски водич садржи више од 1.000 аналитички обрађених докумената из 59 фондова који се чувају у Историјском архиву Београда.

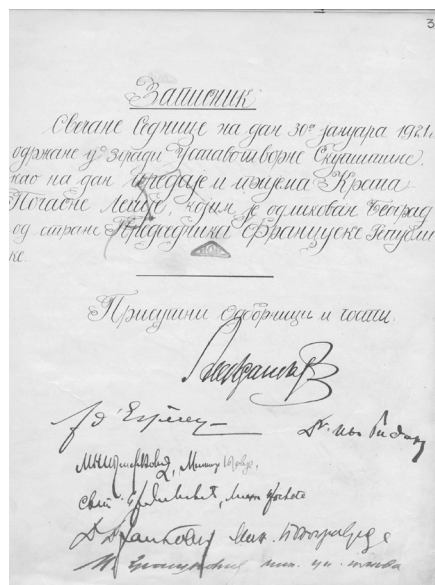

Тестамент краља Петра I Карађорђевића, Крагујевац, 18. новембар 1914, ИАБ, З Арх.

⁴ О томе сведочи сачувана архивска грађа Земунског магистрата и Општине Овча.

Подаци из изабране архивске грађе дају целокупну слику живота окупираног Београда и Србије, војних операција и преласка Албаније, као и живота у избеглиштву на Крфу и у расејању. Архивска грађа коришћена у Тематском водичу представља извор изузетног значаја за истраживаче а подаци дају свеобухватну слику живота у периоду 1914–1918.

Међу представљеним раритетима су тестамент Петра I Карађорђевића, написан у Крагујевцу 18. новембра 1914. пред краљев полазак у рат, којим је своју имовину поделио деци Александру, Ђорђу и Јелени. Цркву на Опленцу утврдио је као задужбину а болницу у Тополи предао држави. Подаци из записника Општине града Београда приказују живот у окупираном Београду, а записници са свечаних седница су сведочанства о пријему одликовања Београда француским Крстом почасне легије и чехословачким Ратним крстом. Документа Министарства просвете и црквених послова дају бројне податке о раду Владе и животу Срба у избеглиштву. Телеграми српског пресбириоа извештавају о ратним догађањима у европским престоницама. Архивски списи обилују списковима одликованих, рањених и погинулих војника, инвалида, лекара, трговаца, привредника у земљи и расејању, списковима деце упућене на школовање у европске градове, списковима учитеља, чиновника у земљи и избеглиштву. У мемоарској архивској грађи сачувано је више дневника војника, жена и деце, са фронта, из окупиране земље и током повлачење преко Албаније. Подаци из архивских списа илустровани су богатом збирком фотографија.

Записник са свечане седнице Београдске општине од 31. јануара 1921, Београд, ИАБ, ОГБ

Тематски водич поред докумената из Првог светског рата садржи и архивску грађу институција које су настале након 1918, а које пружају податке о неговању успомена на рат и његове хероје. Овом приликом издвојили смо пет предмета који са различитих аспеката, представљају живот у окупираној престоници, живот у расејању, живот на фронту и пружају успомену на жртве рата.

Земун у Великом рату

Земун је као град на граници дочекао Велики рат бурно.

Почетак рата обележио је догађај стрељања цивила о коме се сазнаје из „Мртвозорничког записника“ 1915–1925. године.⁵ Наиме, 20. септембра 1914. у Земуну су стрељани цивили: Алагић Ђура, хлебар; Ердџан Лаза, гајдаш; Николић Драга, супруга столарског помоћника; Николић Душан, столарски помоћник; Вулегић Перо, надничар; Гудовић Стеван, пиљар; Филиповић Даница, супруга таљигаша; Виоглавић Миша, кочијаш; Ивковић Сава, ратар; Ивковић Илија, ратар; Копревница Милка, радница; Стричевић Лазар, ратар; Старчевић Петар, трговац; Диаматовић Стаја, ратар; Диаматовић Светислав, ратар.⁶ Истрага о овом догађају водила се 4. децембра 1914. године за коју је сачувана и копија записника.⁷ Сва стрељана лица су ексхумирана 30. марта 1917. године. После рата истрага је обновљена на захтев градског заступника Петра Јеловца да се казне лица „која су се огрешила о своје дужности за време рата“.⁸

Уследиле су наредбе бана Ивана Шкерлеца од 28. септембра 1914, достављене Градском поглаварству у Земуну⁹ о поступку управних области, градских и општинских поглаварстава, о држању и поступку управних области у случају уласка (*провале*) непријатеља у поједине делове, области под његовом управом.

Следе извештаји Ивана Маковеца, владиног повереника за град Земун, који нам приказују дешавања приликом уласка српске војске у Земун и околину.

⁵ ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3688, књига *Мртвозорнички записник* 1915–1925, 72–73.

⁶ Имена Диаматовић Стаје, ратара, и Диаматовић Светислава, ратара, налазе се на стр. 80.

⁷ ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3607, 59/1919.

⁸ ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3607, 59/1919.

⁹ Поверљиве наредбе бр. 6556 и бр. 6557, од 22. септембра 1914; ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 4/1914 и ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 5/1914.

Из Стара Пазове (30. септембра 1914) писао је Иван Маковец бану да је 27. септембра стигао у Земун и затекао пуст град. Становништво је отишло из града са „србијанском војском“, већина институција је напустила град у коме није било животних намирница. Повратак становништва у Земун био је неизвештан.¹⁰

У извештају из Инђије од 16. децембра 1914. године, Иван Маковец је обавестио владиног повереника у Вуковару о: повлачењу из Земуна након пада Београда; доласку у Инђију; стању насталом услед тога; институцијама које су, такође, прешле из Земуна; тешкоћама становништва приликом изласка из града; оштећеним путевима, са молбом за даља упутства.¹¹

Из списка се сазнаје и о дешавањима у 1915. години када Краљевска хрватска, славонска и далматинска Земаљска влада, *Одељење за богопоштовање и наставу*, из Загреба, 11. фебруар 1915. године тражи од Градског поглаварства у Земуну имена учитеља и ученика који су припадници држава које су у рату са Аустроугарском, а раде у школама, забавиштима, стручним заводима или се школују у њима.¹²

Из исте године су и Огласи – наредбе краљевског владиног повереника за град Земун, Ивана Маковца, да све особе грчко-источне вере, српске народности, а које се налазе у Земуну, морају најкасније до петка 17. септембра 1915. отићи из Земуна. Лојалном становништву града Земуна даје савет да се у властитом интересу склони из Земуна због евентуалног „непријатељског пуцања“.¹³

Иван Маковец је децембра 1915. тражио од Повереништва Краљевско хрватско-славонско-далматинске земаљске владе у Загребу да одложи повратак становништва грчко-источне вере у Земун за два месеца уз уобичајену накнаду коју су добијали, како би се набавило жито и брашно и стекли остали услови за повратак.¹⁴

Наредбе и извештаји Ивана Маковца сачувани су и за 1918. годину.

¹⁰ ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 3/1914.

¹¹ ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 16/1914.

¹² ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 8/1915.

¹³ Земун, 15. септембар 1915, ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, 27/1915.

¹⁴ Земун, децембар 1915, ИАБ, ЗМ, инв. бр. 3606, XII/1915.

Увођење окупационе управе у Београдској општини

У фонду Општине града Београда делимично је сачувана документација о раду ове државне институције током рата. По значају се истичу записници са седница општинског одбора из 1915. и 1918. године. Они су од изузетног значаја за проучавање прилика у Београду који је до почетка октобра 1915. био под српском управом, а потом, до 1918. – аустроугарском.

Сачувани записници Општине града Београда из 1915. године сведоче и о увођењу окупационе управе у српској престоници.

Прва седница „одбора и часништва општине београдске“ у окупираној престоници одржана је 27. септембра/10. октобра 1915. у згради Суда београдске општине.¹⁵ Седници је присуствовао делегат Војне управе, капетан Ервин од Егра. Привремени председник општине Коста Поповић представио му је чланове суда и одборнике који су пристали да врше своју дужност и раде према наредбама нових војних власти. Том приликом Ервин од Егра саопштио је присутнима: „Ја од Вас не тражим формалну заклетву, али пружајући Вам руку моју и рукујући се са сваким од вас ја вас утврђујем за часнике Општине београдске, а ви рукујући се са мном дајете обавезу да ћете одговорити својим дужностима“. Потом су проглашени кметови суда и одборници, а Коста Поповић¹⁶, директор Народне банке, именован је за председника. Чланови Суда – кметови проглашени на седници били су: Исидор Николић, Димитрије Јанковић и Лука Павићевић, дотадашњи општински одборници. Таса Милојевић постао је благајник, а одборници: Таса Милојевић, архитект; Павле Павловић, новинар; Влада Вељковић, кафеџија; Милан Драговић, машиниста; Миливоје Петровић, свештеник; Филип Кремић, трговац; Илија Ђорђевић, кафеџија; Живојин Димитријевић, хлебар и Јеврем Рајчевић, рентијер.

Утврђено је да је стара општинска управа која се повукла из града, понела са собом сва акта и књиге, па је било потребно поново уредити администрацију и књиговодство. Приликом евакуације, управа је Исидору Николићу оставила 10.000 динара. Тај новац требало је искористити за давање помоћи сиромашним грађанима али и за друге потребе општине.

¹⁵ ИАБ, ОГБ, ЗОО, инв. бр. 34, 1–8.

¹⁶ На седници од 26. октобра/8. новембра 1915. за новог председника Општине изабран је др Стеван Левај, зубни лекар, пошто је Поповић поднео оставку, ИАБ, ОГБ, ЗОО, инв. бр. 34, 119–127.

Исидору Николићу наложено је да достави рачуне за новац који је узет из наведене суме.

Истакнуто је да ће се строго кажњавати несавестан рад пекара, месара, пиљара и продаваца животних намирница уопште. Уколико би и након два пута изречене казне исто лице поновило кривицу било би упућено војно-полицијској власти која би га протерала у Аустроугарску.

Општинском суду наређено је да објави наредбе које су се тичале продаје животних намирница и снабдевања становништва водом. Прописане су мере за спречавање заразних болести и лечење сиромашних. Стога је наложено да се др Богосав Завађил ангажује за општинског лекара, као и да се пронађу апотекари и отворе апотеке. Општински суд и одбор добили су задатак да се поделе на секције које ће вршити реквизицију намирница и станова за војску и становништво. На седници је решено и питање саобраћаја, односно наређен је попис коња и кола за реквизицију потребних за комуналну делатност. До поправке електричних инсталација грађане главних улица је требало обавестити да прозоре кућа окренуте ка улици осветљавају гасом и свећама.

Општини је признато право да наплаћује трошарине, аренде, кланичне и пијачне таксе, као и таксе које је наплаћивала пре евакуације.

Решено је да се изврши попис општинске, државне и дворске имовине. Наложено је да се Војној управи подносе извештаји о политичким и неполитичким удружењима, о становима војне команде и трупа које су пред евакуацију постојале у Београду, новинским редакцијама и листовима.

Утврђено је да ће се администрација и преписка општине и даље водити на српском језику, ћирилицом, а решења ће се доносити по законима Краљевине Србије који су постојали до дана евакуације вароши¹⁷. Након тога седница је закључена.

И на следећим заседањима Одбора Београдске општине регулисана су нова правила за живот у окупираном граду.

У Тематском водичу аналитички су обрађени сви значајнији предмети фонда Општине града Београда који сведоче о ратним годинама српске, тј. будуће југословенске престонице.

Влада, државне, привредне и културне институције које су се нашле

.....
¹⁷ На седници од 15/28. октобра 1915. одборницима је саопштено да је Ервин од Егра усмено наложио одборнику др Стевану Левају да убудуће ниједан акт „на концепту“ не пише са грбом и натписом Краљевске српске општине. Исто је важило и за општински штампил, ИАБ, ОГБ, ЗОО, инв. бр. 34, 71–79.

у расејању трудиле су се да одрже континуитет у свом раду, али и да пропaгирају југословенску идеју, о чему сведочи Изложба уметности и кућне радиности у Лиону, коју је организовала Трговинска комора Србије.

Изложба уметности и кућне радиности у Лиону

Трговинска комора, основана 1910. године, по избијању Првог светског рата своју активност наставила је у избеглиштву, у Француској. Комора је напустила бомбардовани Београд и преселила се у Ниш, где је њен рад био усресређен на привредне проблеме изазване ратом. Пошто је већина виђенијих трговаца била у иностранству, решено је да се у Марсеју образује Привремена Трговачка комора, а за председника изабере трговац из Београда др Коста Ризнић, који је био њен оснивач и први председник. Како је велики број Комориних чланова био настањен у Ници, седиште је пребачено из Марсеја у Ницу, где је радила све до ослобођења отаџбине. Главни рад Коморе у том периоду био је фокусиран на питање обнове земље.¹⁸

У разноврсном спектру представљања југословенске и српске културе, на иницијативу Трговачке коморе, у чији су одбор ушли: др Коста Ризнић, председник и др Коста Јовановић, секретар, а у споразуму са одбором госпођа у Паризу (Ђурђина Пашић, председница; супруга Миленка Веснића, потпредседница и Лепосава Христић, потпредседница) и Ници (супруга Симе Лозанића, председница) приређена је у Лиону маја 1917. *Изложба уметности и кућне радиности*. Целокупни прилог са ове манифестације је био намењен заробљеним и интернираним Србима. Из сачуване архивске грађе Трговачке коморе: извештаја, признаница, рачуна, каталога... може се реконструисати припрема и организовање ове значајне манифестације. Према подацима из извештаја о изложби у Лиону, поднетог почасном члану одбора, тадашњем министру народне привреде др Војиславу Маринковићу, од стране одбора за приређивање изложбе, сазнаје се да је циљ био да изложба обухвати све гране уметности и привреде које су у тадашњим приликама биле заступљене, како би на тај начин француској публици приближили културу и привреду Србије. Изложба је, такође, представљала једно од средстава пропаганде коју су водили српски грађани избегли у иностранство, како би тамошњи свет заинтересовали за прилике у Србији, а, истовремено, представљањем

¹⁸ ИАБ, ТК, К. 54–1.

домаћих израђевина, француској публици отворили могућност већег запошљавања српских избеглица. Пошто је Лион био један од најјачих индустријских центара Француске, и од великог интереса за будуће трговинске везе са Француском, изложба је приређена у том граду, и то у Индустријској сали Трговачке палате, коју је Општина лионска ставила Одбору на располагање. Изложба је отворена 18. маја у присуству др Миленка Веснића, српског краљевског посланика, дипломате, државника, научника и јавног радника.

Изложба је имала два одељења и то: уметничко, у коме су били заступљени сликарство и скулптура, и привредно.

У уметничком одељењу су били изложени радови већине познатих сликара: Мирка Рачког, Ј. Кљаковића, П. Почека, Ники. Јеремића, Надежде Петровић као и скулптора: Томе Росандића, Ивана Мештровића, Ђоке Јовановића.... Учесће на изложби нису узели само уметници из Србије, већ како се наводи у поднетом извештају, „и из осталих српско-хрватских земаља, тако да је ова изложба могла значити још једну манифестацију јединства нашег троименог народа.“

У другом одељењу изложене су израђевине кућне радиности које су биле прикупљене од избеглица у Француској. Ту су, на првом месту, били ћилими, костими из разних крајева Србије, Македоније, Босне и Далмације. Значајно место заузимала је збирка Надежде Петровић, затим везови, тканине, лончарија српских избеглица на Корзици који су радили под старатељством Енглескиње Леди Бојл, једне од угледних личности које су подржале оснивање Српског потпорног фонда (основаног септембра 1914 године у Лондону, који је деловао као приватно и хуманитарно друштво). Ту су били изложени и радови српских ђачких колонија...

У овом одељењу је била изложена и збирка фотографија српских цркава и манастира коју је израдио Мије, професор на Сорбони, као и једна уметничка географска карта Србије коју је припремио професор Дероко.

За прикупљање предмета и ангажовање излагача највеће заслуге имале су: Лепосава Христић и српска сликарка Делфа Иванић као и професор Универзитета др Божа Марковић.

У склопу изложбе приређен је и концерт, чији су програм чиниле српске композиције. У организацији концерта значајну улогу је имао српски композитор Милоје Милојевић. Припрема концерта је много коштала, али нису остварени никакви приходи.

Изложбу је посетило око 2.000 лица. Због слабог одзива публике,

великих трошкова и других неприлика трошкови су били већи од прихода. Главни разлог био је што је српска колонија у Лиону била врло мала, тако да су све припреме и организација обављани у Паризу и Ници¹⁹.

Значајну допуну архивској грађи обрађеној у Тематском водичу представљају текстови, илустрације и фотографије објављене у *Илустрованом листу*.

Каталог Српске изложбе уметности и народне радиности у Лиону, 1917, ИАБ, ТК

Илустровани лист 1920–1921.

У Историјском архиву Београда чувају се издања *Илустрованог листа* од 1920. до 1927. године.

Илустровани лист је часопис чији је власник и одговорни уредник био Иван Зрнић, са штампаријом у Београду, у Космајској улици 22. Први број часописа је изашао 25. децембра 1919. године, а потом је излазио на 15 дана све до 1927, када је угашен. Сви наслови и текстови су били упоредо написани на српском, хрватском и словеначком језику.

Био је налик модерним европским часописима са бројним фотографијама и илустрацијама. У разноврсним рубрикама приказане су све сфере живота – политика, књижевност, друштво, уметност, мода, политички и друштвени догађаје из света, спорт. Лист садржи велики број реклама, а стална рубрика били су и ребуси, игре за разоноду.

Издања *Илустрованог листа* из послератних година 1920. и 1921. баве се, у готово сваком броју, догађајима из Првог светског рата,

¹⁹ ИАБ, ТК, К. 54–16.

илустровани су бројним фотографијама, од којих су многе раритети. Међу бројним фотографима који су овековечили славне, тешке али и свакодневне тренутке српске војске и становништва у Великом рату су Риста Марјановић, Станислав Краков, Арчибалд Рајс, Драгомир Глишић као и познати београдски фотографски студио Мерћеп и Савић.

Текстови и фотографије Илустрованог листа који се односе на Први светски рат могу се сврстати под теме: повлачење српске војске и становништва преко Албаније; живот у избеглиштву у Солуну; живот и борбе српске војске на фронту; жене у Првом светском рату; злочини окупатора над становништвом; одликовање Београда орденом Легије части.

Пратећи фотографије, илустрације и приче из Првог светског рата може се пратити след догађаја од повлачења српске војске и становништва до одликовања града Београда за храброст показану у Првом светском рату.

Изузетно су вредне и бројне фотографије које приказују повлачење српске војске преко Албаније. „Прелазак преко Бојане код Скадра“ – „Из тешких дана повлачења кроз Албанију“ приказује искрцавање српских цивила из брода након преласка реке Бојане.

Серија фотографија „Од Драча ка Валони“ – „Наше повлачење преко албанских врлети“ илуструје повлачење српске војске, а симболично почиње фотографијом дела академског сликара Милоша Голубовића под називом „Краљ Петар на путу кроз Албанију“. Затим следе фотографије повлачења војске од Драча ка Валони, сахрана војника приликом повлачења, укрцавање војске у Драчу.

Текст који је извештавао са изложбе ратног фотографа и првог српског ратног фото репортера Ристе Марјановића, под називом „Наше повлачење 1915. године“, илустрован је фотографијама с призорима повлачења српске војске на челу с краљем:

Насловна страница Илустрованог листа, Београд, 1920, ИАБ

- „Краљ Петар на Белим Водама“ 14. октобра 1915. године
- „На Кумановском друму“
- „Из страха од непријатеља“
- „Ка Албанским гудурама“
- „Евакуација Великог Поповића“
- „Слика повлачења на моравском путу“

Бројне приче и фотографије из избеглиштва и са фронта описују и илуструју живот и борбе српске војске.

Живот српске војске у избеглиштву у Солуну представљен је фотографијом српских добровољаца, који се превозе из Солуна на фронт, фотографијом израде одбрамбене линије на фронту и фотографијом патроле у истакнутом рову. Приказан је и избеглички логор у Солуну и ратни брод „Србија“ у Солуну који превози лешеве српских војника умрлих на Виду.

Посета престолонаследника Александра српским авијатичарима на фронту илустрована је серијом фотографија, међу којима се налази и снимак српске летелице у току борбе.

Живот војника приказан је фотографијом српских војника при ковачким, столарским и коларским радовима у радионици инжењерског арсенала на фронту, фотографијама војника у рововима на првим борбеним линијама, затим логора иза првих борбених редова, фотографијама српских артиљераца у борби на црногорским положајима и српске артиљерије за време борби у Македонији.

Уз приче о фронту објављена је и фотографија са састанка Срба у Индијан Харбору у Америци на Ђурђевдан 1917. године. Са овог састанка кренуло је из Америке око пет стотина добровољаца на Солунски фронт.

Значајан простор Илустровани лист поклонио је женама у рату. Текст и серија фотографија „Шкотске жене за наш народ“ приказује добротина која су шкотске жене, болничарке, учиниле у Србији. Фотографије приказују шефа мисије др Изабел Емсли, особље мисије шкотских жена и болницу шкотских жена у Острову.

Лист извештава и о женама које су учествовале у борбама. Фотографија објављена поводом смрти Јелене Шаулић Бојовић, јунакиње Првог светског рата и учеснице Топличког устанка 1917. године, приказује Јелену Бојовић у војничкој униформи.

„Из збирке бугарских зверстава“, је серија фотографија која приказује осакаћене лешеве српских официра, старица, жена и деце. Фотографију

заклане старице фотографисао је професор Арчибалд Рајс. Под насловом „Нова Теле-кула“, серија фотографија представила је парастос одржан у Сурдулици над посмртним остацима жртава бугарских зверстава.

Извештај о посети генерала Франше Депереа и уручивање ордена Легије части Београду је у неколико бројева Илустрованог листа заузело централно место.

Свечано уручивање ордена Легије части којим француски генерал Депере одликује српске официре представљено је на фотографији „Одликовање Београда – Одликовање наших официра орденом Легије части“.

„Признање граду Београду“ је чланак у коме је представљено одликовање Београда орденом Легије части. На фотографијама је приказан генерал Депере који сабљом производи одликоване официре у витезове Легије части, престолонаследник Александра Карађорђевића и генерала Депереа у разговору као и предаја поклона француском генералу од стране српских официра.

Под насловом „Призори са београдских свечаности“ представљене су фотографије на којима је приказано проглашење генерала Франше Депереа почасним војводом српске војске, како је изгледао орден Легије части уручен граду Београду и приказује помен на гробовима француских војника палих приликом одбране Београда.

Поред поменутих и описаних фотографија, у *Илустрованом листу* налазе се многе друге слике, приче, илустрације и фотографије из Првог светског рата. То указује на чињеницу колико су искуства, последице и сећања на Велики рат, у првим послератним годинама, били присутни у медијима, политичком и културном животу. Тековине Великог рата неговане су и у наредном периоду.

Споменик на Мачковом камену и Спомен-црква с костурницом у Крупњу

После рата оснивана су удружења и друштва која су имала задатак не само да брину о породицама изгинулих ратника, већ и да чувају успомену на жртве и страдање у Првом светском рату. Тим поводом основан је и Одбор за подизање Споменика на Мачковом камену и Спомен цркве с костурницом у Крупњу.

Борбе на Мачковом камену, на планини Јагодњи, вођене су септембра

1914. у склопу чувене Дринске битке. Том приликом из строја је избачено преко 5.700 српских војника и официра. Међу рањенима био је и принц Ђорђе Карађорђевић.

На челу Одбора за подизање Споменика на Мачковом камену и Спомен цркве с костурницом у Крупњу налазио се председник Коста Николић. Он је у име Одбора упутио молбу Општини града Београда да одреди извесну суму новца за подизање Споменика на Мачковом камену и Спомен-цркве с костурницом у Крупњу. Београдски одбор за подизање Споменика на Мачковом камену, на чијем челу се налазио председник Ђорђе Вајферт и Данило Калафатовић, као потпредседник, заједно са Крупањски одбором, изнели су у свом „Апелу“ значај подизања ових споменика и обавестили да ће пренос костију и освећење бити извршено у августу 1931. године. Општина града Београда је одлучила да се из општинске касе одвоји десет хиљада динара Одбору за подизање споменика на Мачковом камену, „који ће бити видан знак захвалности и признања оним јунацима који су храбро пали, бранећи своје положаје на Мачковом камену“.²⁰

.....
²⁰ ИАБ, ОГБ, инв. бр. 76, Ф. 2, р. 21/1931. У предмету се налази и плакат (47 x 64) „Подизање споменика на Мачковом камену и Спомен-цркве с костурницом у Крупњу“.

Summary

BELGRADE IN THE FIRST WORLD WAR – THEMATIC GUIDE THROUGH FONDS AND COLLECTIONS OF HISTORICAL ARCHIVES OF BELGRADE

Celebrating the anniversary of the beginning of the First World War a group of archivists of the Historical Archives of Belgrade began a vast research on archival material from this period. The result of this work is Thematic guide BELGRADE IN FIRST WORLD WAR – THROUGH FONDS AND COLLECTIONS OF HISTORICAL ARCHIVES OF BELGRADE. Thematic guide, as a scientific finding aid, informs researchers about specific archival material.

Thematic guide contains more than 1000 analytically processed documents from 59 funds and collections preserved in Historical Archives of Belgrade. Among other rarities, a testament of King Petar Karađorđević, written just as the war started, is represented, then records from the minutes of the Municipality of the City of Belgrade that illustrate the life in occupied Belgrade, and minutes of the Solemn Assemblies about the reception of the French Legion of Honor order and Czechoslovakian War Cross.

Documents of the Ministry of Education and Religion provide us with data about the work of Serbian Government and about life of Serbs in refuge. Telegrams of Serbian Press Bureau inform about war operations in European capitals. Archival documents contain numerous lists of decorated, wounded and diseased soldiers, lists of invalids, doctors, merchants, businessmen in country and in refuge. There are many lists of children sent to schooling in European countries, of teachers and clerks. The collection of memoir records preserves more diaries of soldiers, women and children, from the front, from the occupied country and diaries written during the withdrawn over Albany. Data from archival documents are enriched with the photographs preserved in the photograph collection.

Archival material used in Thematic Guide represents the source of great importance for the researchers.

This essay points out five records from the guide, one illustrates life in occupied Belgrade, others situation in Austro-Hungarian Zemun, life in refuge, life on the front line and one cherishes memories of the victims of the war.

Documents selected from the funds of Magistrate of Zemun testify about the war events in Zemun, an Austro-Hungarian border town. Minute from the

assembly of the Municipality of the City of Belgrade, held on 10th of October 1915, is the first-class historical source for researches of government work in occupied Belgrade. Archival documents from the Chamber of commerce about the exhibition of art and home crafts in Lyon in 1917, testify about the efforts of Serbian government in refuge to promote Serbian and Yugoslav idea through this cultural event. Presented magazine “Review Illustrated” throughout many photographs, illustrations and stories illustrates the events from First World War, from the withdrawn of Serbian army and citizens up to the decoration of Belgrade for the courage demonstrated in WWI. Archival material that demonstrates the work of the Board for the erecting of the monument on Mačkov kamen and memorial church with ossuary in Krupanj represents an example for numerous associations and societies that took care about the families of the dead soldiers and cherished the memory of the victims and sufferings in the First World War.

Мср Љиљана Дожих¹
Архив Војводине, Нови Сад

АРХИВЕ БИВШЕ АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ – ПИТАЊЕ ГРАЂЕ ПОРЕКЛОМ СА ДАНАШЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ ВОЈВОДИНЕ

Апстракт: Аутор се у раду бави питањем поделе архива бивше Аустро-Угарске монархије између њених земаља наследница у периоду између два светска рата, са акцентом на архивским споразумима које је Југославија склопила са Аустријом, Мађарском и Румунијом којима је, између осталог, било регулисано и питање грађе пореклом са територије данашње Војводине.

Кључне речи: Архивска грађа, регистратурски материјал, архив, архива, архивско питање, архивски споразум (конвенција), реституција, Аустро-Угарска, Војводина, Државна архива у Новом Саду

Полазна основа за решавање архивског питања између Краљевине СХС и наследница Аустро-Угарске монархије су били мировни уговори које су земље победнице склопиле са Аустријом – Сенжерменски мировни уговор од 10. септембра 1919. и са Мађарском – Тријанонски мировни уговор од 4. јуна 1919. године.² Сенжерменски мировни уговор се бави архивском проблематиком у чл. 93, 191–193. и параграфима 10. и 13. у додатку чл. 249. и 250, а Тријанонски у чл. 77, 175–178. и параграфима 10. и 13. у додатку чл. 232. и 233. Проблем ових одредби је био у њиховом општем карактеру, а све у циљу задовољавања интереса свих држава наследница Аустро-Угарске монархије. Њихова општост је

¹ **Мср Љиљана Дожих**, виши архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија; ljiljana.d@arhivvojvodine.org.rs

² Привремени закон о Уговору о миру, протоколу и декларацији закљученом у Тријанону, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 140-III, 25. јуни 1921.

касније била узрок различитим интерпретацијама и проблемима.

Аустрија је о питању поделе архивског фонда Аустро-Угарске чврсто стајала на становишту принципа провенијенције (порекла). На различите начине је посматрала архивску грађу и регистратурски материјал, који су настали радом централних органа, и ону грађу која је настала радом обласних органа. Што се тиче ове друге грађе, Аустрија је без противљења пристала да она припадне оној држави у којој се после рата та област налази. За осталу грађу, Аустрија је сматрала да треба да остане у Аустрији, а ако би некој од држава наследница био потребан неки материјал, да се обрати њој ради договора о условима коришћења. Међутим, државе наследнице Монархије нису желеле да се одрекну докумената насталих радом централних органа. Сматрали су да је тај материјал настао као продукт заједничког живота свих земаља и народа бивше Аустро-Угарске, а не само аустријских земаља. Сенжерменски мировни уговор није прихватио ни једно од ових решења, већ је направио компромис у виду становишта које је првенствено требало да буде израз практичности. Наиме, грађа је требала да припадне оној држави са чијом управом (или другим органима или установама) је повезана, без обзира на то да ли је њен творац централна власт бивше државе или неки покрајински орган, а све са циљем омогућавања новој управи да што ефикасније функционише.³

Први споразум о подели архивске грађе и регистратурског материјала који је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца склопила са Аустријом била је тзв. Ренер-Спалајковићева конвенција, склопљена 5. и 15. априла 1920. године.⁴ Ова конвенција је била преурањена, склопљена је пре ратификације мировних уговора и оно што је касније највише критиковано, признала је принцип провенијенције као основни принцип којим ће се руководити обе државе приликом решавања архивског питања. Конвенција је признала принцип провенијенције као основни принцип приликом решавања архивског питања, те је у Краљевини СХС оцењена као незадовољавајућа и очекивало се да буде ревидирана.

Иако неповољна по Краљевину СХС, Конвенција је имала и позитивних резултата. На основу њених одредби, Аустрија је нашој држави предала архиве Дубровачке Републике и Сплитског Каптола.

³ Josip Nagy, *Arhivski ugovori i Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, godina I, Zagreb 1925, 1–16.

⁴ Текст споразума је доступан у: Josip Nagy, *Arhivski ugovori i Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, godina II, Zagreb 1926, 85–86.

У Риму је 1921. и 1922. године одржана конференција наследних држава Аустро-Угарске која је имала за циљ да пронађе решења за многобројне проблеме који су се појавили на разним странама приликом извршења одредаба мировних уговора. Једно од питања које је разматрано на конференцији је било и архивско питање. При конференцији је формирана архивска комисија, а резултат њеног рада је била архивска конвенција, позната као Римска конвенција о архивима, потписана 6. априла 1922. године.⁵ Циљ Конвенције је био да се архивско питање ликвидира на свим странама и она се односила на решавање архивског питања не само између Аустрије и Мађарске и осталих држава, него и на решавање архивског питања између свих држава наследница међусобно. Међутим, услед различитих интереса појединих држава, Конвенција није донела очекивана решења – одредбе мировних уговора које су се односиле на архивску грађу ни овај пут нису прецизиране. Потписнице су једино успеле да се договоре о начину реституције, односно начину предаје грађе. Римска конвенција о архивима је била значајна за нашу државу, јер је за последицу имала потписивање новог архивског уговора са Аустријом.

У Бечу је 26. јуна 1923. године на основу одредби Сенжерменског мировног уговора и Римске конвенције склопљен *Споразум између Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустријске Савезне Владе о извршењу чланова 93. и 194. до 196. Сенжерменског уговора*.⁶ Чланови наше делегације приликом потписивања Споразума били су: др Живан Лакић, др Владимир Ћоровић и др Јосип Нађ, а прототип овог споразума је био архивски уговор између Аустрије и Чехословачке, потписан 18. маја 1920. године.⁷

Архивски споразум Краљевине СХС са Аустријом је прецизирао који материјал треба да се врати односно преда, одредио је шта се подразумева под појмом „архивалија“ односно „писани материјал“,⁸ утврдио

.....
⁵ Опширније видети: Josip Nagy, *Arhivski ugovori u: Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, godina II, Zagreb 1926, 92–95; Josip Nagy, „Rimska konvencija o arhivima g. 1922.“ у: *Arhivist*, godina I, sveska 2, Beograd 1951, 12–18.

⁶ Архив Војводине (даље АВ), Ф. 121 Архив Војводине – Нови Сад (1926–), 1926–1991, кут. 192, *Споразум између Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустријске Савезне Владе о извршењу чланова 93. и 194. до 196. Сенжерменског уговора*.

⁷ Исто, Извод из Хрватског елабората.

⁸ *Под појмом „архивалија“ односно „писаног материјала“ треба разумети:*

„Архиве и канцеларијске регистре и протоколе (ексхибите, реферате, концепте, изјаве, мишљења, протоколе, прилоге, коректуре, евентуално још нерешене односно

је начела према којима ће се материјал предавати, начин предаје грађе, као и како треба да се поступи са грађом са подручја која су припала Краљевини СХС од Аустро-Угарске, а како са оном која је од интереса за више различитих земаља. Аустрија је гарантовала нашој земљи позајмицу, фотографисање и испитивање грађе за коју би наша земља била заинтересована. У Анексу споразума⁹ се налази попис архивалија које је Аустрија требала да преда Краљевини СХС, али и оних које је наша држава требала да преда Аустрији. Споразум је ратификован 29. новембра 1923. године.

Аустрија се обавезала да ће Краљевини СХС вратити „сва акта, документа, старине и уметнине, као и сав научни и библиографски материјал однесен са заузетих територија“.¹⁰ Такође, Аустрија је требало да преда Краљевини СХС „архиве, регистре, планове, исправе и документа сваке врсте који припадају грађанским, војним, финансијским, судским или другим управама уступљених области“.¹¹ Аустрија се обавезује и да ће вратити све „акте, документе и мемоаре историске који се налазе у њеним јавним установама, а који стоје у непосредној вези са историјом уступљених територија, а били су однети за протеклих десет година“.¹² Предвиђено је да се на детаљан захтев преда сва она грађа која је предмет Споразума, а која је настала у периоду 1888–1918. године, док је из

непослане акте, даље штампане или ма како умножене списе који се односе на текуће послове, као мемоаре, саопштења, доказе, прегледе итд); регистре (званичне књиге, као баштинске књиге, регистре протоколисаних трговачких радњи, књиге рудничке и железничке, регистре протоколисаних жигова итд, даље регистре, деловодне протоколе и експедиционе књиге, изводе, рачуне, књиге и забелешке благајничке, статистичке прегледе, обавештења, извештаје, катастре и списе државних установа и ратних економских централа који су до распада Аустро-Угарске монархије стајале под државним надзором итд); планове (географске карте, пројекте, скице, студије, програме, списе, преписе и матрице уколико их има итд); правне акте и документе (сваковрсне документе као задужбинске исправе, међународне и остале јавне или приватне уговоре, исправе о концесијама, статуте, књиге, услове итд), све то без обзира на материјал на коме су израђени и за који су притврђени“. – АВ, Ф. 121, кут. 192, *Споразум између Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустријске Савезне Владе о извршењу чланова 93. и 194. до 196. Сенжерменског уговора*, члан V.

⁹ Josip Nagy, „Arhivski ugovori“ у: *Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, година II, Zagreb 1926, 111–114.

¹⁰ АВ, Ф. 121, кут. 192, *Споразум између Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустријске Савезне Владе о извршењу чланова 93. и 194. до 196. Сенжерменског уговора*, члан I.

¹¹ Исто, члан III.

¹² Исто, члан IV.

периода 1868–1888. требало да буду предати само предакти. За поједине управне гране била је предвиђена предаја предакта закључно са 1. мајем 1848. године. За старију грађу предвиђена је могућност позајмице, док је за исправе које имају правно конститутивни карактер и на којима су засновани правни односи који су и даље активни, због њихове важности, од случаја до случаја требало да буде постигнут накнадни договор.¹³ Члан VII предвиђа: „Од архивалија које не потпадају под члан I–VI Аустрија изјављује, да је готова да изда Краљевини СХС све архивалије које су постале од Аустрије на уступљеној територији Краљевине СХС као архивалне јединице, и које су као такве доспеле одатле на територију Аустријске Републике“.¹⁴ Споразумом је било предвиђено да грађа аустроугарских централних органа управе не може бити предмет споразума, али је Краљевини СХС у зависности од њених потреба загарантован неограничен и слободан приступ потребној грађи и информативним средствима.¹⁵ Све наведено је важило и за грађу аустријских војних органа, осим за ону која је настала у периоду 1914–1918. и која се односила на Први светски рат. Она није могла бити предмет предаје, али је Краљевина СХС имала слободан приступ за њено проучавање, репродуковање па чак и за позајмљивање појединих аката.¹⁶ Чланом XXV је било прецизирано које врсте катастарског материјала могу бити предмет предаје и то само у случају уколико се они у потпуности односе на територије које су ушле у састав Краљевине СХС.¹⁷ Краљевина СХС се обавезала да, мимо обавеза које су одређене чланом 193 Сенжерменског мировног уговора, гарантује Аустрији потпуни реципроцитет у погледу поступања са материјалом који је предмет Споразума а који се могао налазити у њеном поседу.¹⁸

¹³ Исто, члан VI.

¹⁴ Исто, члан VII.

¹⁵ Исто, члан IX.

¹⁶ Исто, члан XIX.

¹⁷ Исто, члан XXV.

¹⁸ Исто, члан XX. Занимљив је податак који Димитрије Кириловић наводи у допису упућеном Команди места у Новом Саду 22. октобра 1940. године – да је архива Аустро-Угарске Војне болнице у Петроварадину, заједно са другим војним архивама, бачена у Дунав 1919. године. Податке је сазнао од *неких грађана Петроварадина*. Кириловић такође моли да Министарство војске и морнарице истражи да ли још негде постоје аустроугарске војне архиве, ако постоје да се среде и да се, уколико се оне налазе на територији Дунавске бановине, подаци о њима доставе Државној архиви у Новом Саду ради евиденције. – АВ, Ф. 121, 197/1940.

Према Анексу споразума, Краљевини СХС је требало да буде предата следећа грађа која се односи, односно води порекло, са територије данашње Војводине:

– из Државног архива – *Pirico-Serbica*, архивалије Српске Војводине, архивалије Илирске канцеларије и акта Војне границе и

– из Војног архива – акта и исправе које су из архива митрополије у Карловцима пренете у Беч и акта аустријско-српског војног корпуса из 1848/49. године.¹⁹

Предаја материјала требала је да отпочне одмах по ступању Споразума на снагу.²⁰ Предмет предаје прво је требала да буде грађа наведена у Анексу, а за остала архивска потраживања било је предвиђено да се по прикупљању података решавају дипломатским путем.

Према расположивим подацима од материјала наведеног у Анексу, а који се односи на Војводину, до Другог светског рата Аустрија је нашој држави, односно Патријаршијској архиви у Сремским Карловцима, предала само око 80 повеља.²¹ Остала грађа, или неки њени делови, су предати Југославији у периоду после Другог светског рата. Ево и шта је узрок томе.

Мађарска влада је одмах након распада Аустро-Угарске положила право на некадашње „заједничке архиве“. Мађарска и Аустрија су ступиле у преговоре око поделе научних институција и културних добара некадашње Монархије, али су се преговори одужили. Тајни архивски споразум је склопљен маја 1926. у Бадену, а на снагу је ступио 1. јануара 1927. године. Овај тајни споразум је познат под именом „Баденска конвенција“. Према Баденском споразуму, Мађарској је предата сва грађа која је искључиво мађарске провенијенције.²² Касније се испоставило да је Аустрија тада предала Мађарској и грађу која води порекло са територије данашње Војводине, посматрајући ову територију искључиво

¹⁹ Josip Nagy, „Arhivski ugovori“ у: *Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, година II, Zagreb 1926, 111–112.

²⁰ АВ, Ф. 121, кут. 192, Споразум између Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустријске Савезне Владе о извршењу чланова 93. и 194. до 196. Сенжерменског уговора, члан XIV. Опширније о Споразуму и његовој примени видети: Катарина Марковић, „Архивска конвенција између Краљевине СХС и Краљевине Угарске, 14. децембар 1924.“ у: *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, 2013, 113–119.

²¹ АВ, Ф. 121, Реституције, кут. 193, Реституције архива од Аустрије (аутор документа је вероватно др Војислав Јовановић Марамбо, а документ је настао 1949. године – прим. аутора).

²² http://mnl.gov.hu/kapcsolatok/kulfoldi_leveltari_intezetek/ausztria.html##0, цитирано 21. 10. 2014.

као „угарске земље“. Ову грађу је Мађарска предала Југославији у периоду после Другог светског рата.

Споразум са Мађарском склопљен је 14. децембра 1924. године.²³ Предмет Споразума је „писани материјал“,²⁴ а Мађарска се обавезала да ће Краљевини СХС предати сав писани материјал, који припада искључиво грађанским, војним, финансијским, судским и другим управама територија уступљених држави СХС, а који се налазе у архивама и регистратурама краљевских угарских централних власти и њима додељеним централним местима и административним заводима, као и свих оних угарских државних и аутономно-провинцијских власти, чија се управна делатност простирала на уступљеним територијама.²⁵ Мађарска је требала да преда грађу која је настала у периоду од 1. јануара 1886. до 30. октобра 1918. (за хрватско-славонске области доња граница је била 1868. година), док је Краљевина СХС требала да преда Мађарској материјал настао у периоду од 1. јануара 1898. до 30. октобра 1918. године. Старији списи нису били предвиђени за размену, али су се у случају потребе могли давати заинтересованој страни на послугу.²⁶ За исправе које су имале правно конститутивни карактер и на којима су били засновани и даље активни правни односи, било је предвиђено да од случаја до случаја буду предмет накнадних договора.²⁷ Материјал, који се односио и на територију Краљевине СХС и Мађарске, могао се међусобно позајмљивати, а ако се односио на више држава, било је предвиђено да буде предмет накнадног споразума заинтересованих страна. Поред

²³ АВ, Ф. 121, Реституције, МПК 13/26, *Споразум склопљен између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца с једне и Краљевине Угарске са друге стране, односећи се на узајамну измену писаног материјала и архива.*

²⁴ Под појмом „писани материјал“ треба разумети: „Архивна и регистратурна акта (ексхибита, реферати, концепти, изјашњења, мишљења, расправни протоколи, евентуално још нерешени и непслати предмети са свима припадајућим подацима сваке врсте, без обзира на то да ли су исти писани, штампани или на други начин умножени); Регистри (јавне и званичне књиге, као грунтовничарске, трговачки регистри, рударске књиге, жељезничке књиге итд, даље реперије, индици, улазни протоколи, експедиционе књиге, елонде, каталози, рачуни, благајнички искази, статистичке табеле итд); Планови (карте, цртежи, пројекти, снимача, негативи, скице, рељефни планови, студије, програми, списи, евентуално постојеће копије и олеатне матрице); Титуле и правне исправе (документи сваке врсте, као завештаји, јавни и приватни уговори, концесије, статути, пријемни услови, сертификати, рачуни и рачунски прилози)“. – Исто, члан 5.

²⁵ Исто, члан 1.

²⁶ Исто, члан 5.

²⁷ Исто, члан 6.

основног текста, саставни део Конвенције је чинило и осам анекса који су се односили на писани материјал: железница, пошта, телеграфа и телефона; саобраћајних и водених путева; земљишно-пореског катастра; хидрографске, хидротехничке и метеоролошке службе; војничких места; судских аката; грађевинских књига; матичарских регистара.²⁸

Споразум је ступио на снагу 7. априла 1925. године. Одабирање регистратурског материјала за размену требало је да започне одмах по његовом ступању на снагу, а обострана предаја детаљних спискова материјала који се потражује била је предвиђена у року од шест месеци.

Грађа од Мађарске је била жељно ишчекивана, јер је била неопходна за решавање многих политичких, правних али и економско-финансијских питања. Краљевина СХС је пре свега потраживала оснивачке акте, статуте и друге исправе фондова којима је до тада руковало, односно вршило надзор мађарско Министарство унутрашњих дела, затим инвентаре и билансе жупанија Ваш, Зала, Барања, Бачка, Торонтал и Чонград, као и општина пресечених граничном линијом чији имовинско-правни односи још увек нису били уређени према одредбама мировног уговора. Потраживали су се и списи у вези са 38.000 јутара шуме имовне општине 14. граничарског пука у Белој Цркви и Конвикта у Новом Сегедину, затим списи о „шајкашким ритовима“ (откуп иберланда IV, V и VI банатског и дунавског залива), списи жупанијских и општинских зајмова за упис деоница ради градње вициналних железница, као и списи депозита малолетних лица при печујском, залаегерском и сомбатхељском сирочадском столу, као и списи о укидању породичних задруга у бившој Војној граници. Из Мађарске се потраживао и регистратурски материјал који се односио на административне школске списе и пензије просветних радника, на задужбине, уметничке предмете и тзв. историјске архиве.²⁹

Највећи део ових докумената односио се на питања која су била у надлежности Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС. Због тога је ресорни министар већ 15. маја 1925. донео решење којим је детаљно регулисан поступак припрема за примопредају. Све послове који се односе на извршење Споразума по овлашћењу Министарства унутрашњих дела стављено је у надлежност његовом Одељењу за Банат, Бачку и Барању. Државни органи са територија уступљених Краљевини СХС били су дужни да одмах отпочну са прикупљањем података о материјалу који потражују од Мађарске, али и оном који јој треба уступити. Подаци су

²⁸ Исто, члан 15.

²⁹ АВ, Ф. 121, Реституције, МПК 13/26.

требали да буду послати надлежном централном државном органу ради процене и сачињавања коначних листа потраживања.³⁰

Примопредаја грађе просветне провенијенције отпочела је у мају 1926. године. Томе је претходило именовање посебне делегације у саставу Јован Живојиновић, др Јосип Нађ и Драгољуб Павковић 3. априла 1926. године од стране Министарства просвете Краљевине СХС. Ова делегација је 10. маја у Будимпешти започела рад на преузимању архивског материјала. Чланови наше делегације су проценили да се ради о већој количини материјала просветне провенијенције која се односи на Банат, Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје и да је количина списка за преузимање 1–2 вагона. Поставило се питање његовог транспорта у Краљевину СХС и потоњег смештаја. После краћег разматрања, Министарство просвете Краљевине СХС је 18. маја донело одлуку да се сви списи пренесу у Нови Сад и сместе у просторије Просветног инспектората,³¹ уз образложење да у Београду нема довољно простора за смештај, како у згради Министарства, тако и у Државној архиви. Грађа је у Нови Сад требала да буде допремљена бродом, а по смештају је требало да буде сређена, да се том приликом издвоје списи који се односе на Међумурје и Прекомурје ради даље предаје тамошњим просветним инспекторатима, а преостала архивска грађа историјско-просветног значаја је требало да се преда Државној архиви у Београду.³²

Грађа је у Нови Сад допремљена у више наврата током лета и јесени 1926. године. Из тог периода интересантан је предлог Јована Живојиновића, делегата Министарства просвете Краљевине СХС за преглед и пријем архивског материјала из Мађарске и за фондовску Конвенцију са Мађарском, од 15. јула 1926. упућен Министарству просвете чији један део гласи: (...) да се упути (у Нови Сад, прим. аутора) „постављени државни архивар за ову архиву, да је одмах прими на рад и пре свега узме је у проучавање у том правцу: да ли се из примљених аката и са њима у вези налази још предмета које би ваљало (...)“, даље нечитко, прим аутора).³³ Међутим, Решењем помоћника министра просвете 5. августа 1926. године, за архивара Државне архиве у Новом Саду

³⁰ Исто.

³¹ АВ, Ф. 121, Реституције, Деловодник Комисије Министарства просвете за пријем архивалија од Мађарске, унос под редним бројем 6. од 24. маја 1926.

³² АВ, Ф. 121, Реституције, МПК 17/26.

³³ Исто, 22/1926.

постављен је др Димитрије Кириловић.³⁴ Када је основана Државна архива у Новом Саду и да ли је њено оснивање било повезано са грађом која је у том тренутку пристизала из Мађарске, у овом тренутку су питања која остају без одговора.

На молбу Димитрија Кириловића, Министарство просвете Краљевине СХС је 29. септембра 1926. године одобрило да се материјал примљен из Мађарске смести у просторије Државне архиве. Грађа је у Државну архиву примљена 30. октобра 1926. године, у количини од 1.487 свежњева подељених у девет група:

- О вероисповедним и општинским школама,
- О државним основним школама,
- О економским (продужним) школама,
- О средњим школама,
- О пензијама,
- О грађанским и учитељским школама,
- О задужбинама,
- О вероисповедним предметима и
- О уметничким предметима.³⁵

Према расположивим подацима, Државна архива у Новом Саду је осим ове грађе до почетка Другог светског рата од Мађарске примила још једино део архиве са подручја општине Зала, 1928. године. Пошто је грађа била примљена преко Министарства просвете, претпостављам да су били у питању списи просветне провенијенције.³⁶ Када је Димитрије Кириловић 1928. године покренуо питање извршења уговора у погледу архива некадашњих административних тела са територије Војводине, одговорено му је од стране Министарства иностраних дела Краљевине СХС да ми на њих имамо права, али да су у току извршења Споразума искрсле несугласице између наших и мађарских делегата и да се то негативно одразило на повратак грађе. Очекивало се да се преговори наставе, али је до тога дошло тек после Другог светског рата.³⁷

Од архивских уговора које је Краљевина Југославија склопила са

³⁴ *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 203, 9. септембар 1926.

³⁵ АВ, Ф.121, 19/1926.

³⁶ Исто, 155/1928.

³⁷ Радмила Поповић Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд 1972, 173.

другим државама, за грађу која води порекло са територије данашње Војводине значајан је и споразум са Румунијом. *Конвенција о архивама које интересују територије додељене Краљевини Југославији и Краљевини Румунији Трианонским уговором о миру и протоколом којим је утврђена дефинитивна гранична линија између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније, потписаним 24. новембра 1923. године у Београду* склопљена је 30. јануара 1933,³⁸ а ратификована је 6. октобра исте године.³⁹

Споразум је требало да између две суседне државе регулише питање о архивама које интересују територије додељене Југославији и Румунији Трианонским мировним уговором и протоколом о разграничењу између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније 1923. године и предвиђа размену материјала са обе стране. Предмет Споразума су „архиве“ или „писани материјал“,⁴⁰ који су настали у интервалу између 1. јануара 1897. и 31. јула 1919. године,⁴¹ без обзира да ли се налазе код ствараоца или се чувају у архивима, музејима итд.⁴² Питање грађе од значаја за нацио-

³⁸ *Конвенција о архивама које интересују територије додељене Краљевини Југославији и Краљевини Румунији Трианонским уговором о миру и протоколом којим је утврђена дефинитивна гранична линија између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније, потписаним 24. новембра 1923. године у Београду, Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 213-LXIV, 19. септембар 1933.

³⁹ *Ратификација конвенција, споразума и протокола закључених између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније 30. јануара, 10. и 11. марта 1933. године, Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 237, 17. октобар 1933.

⁴⁰ Под изразом „архиве“ или „писани материјал“ ... имају се разумети:

а) Акти и документи канцеларијски (регистри и јавне књиге сваке врсте, извештаји, експозеи, концепти, изјаве, записници окружних скупштина и варошких и окружних одбора, подразумевајући ту и акте још несвршене и још неекспедоване са свима прилозима који се на њих односе, било писаним, штампаним или на други начин умноженим);

б) регистри (јавни регистри и књиге, земљишни регистри, катастарске књиге, трговачки регистри, рударски регистри, жељезнички регистри, репеторији, индекси, деловодни протоколи, експедиционе књиге, каталози, рачуни, благајничке књиге, статистичке табеле, итд);

в) планови (карте, цртежи, пројекти, нацрти, графички прикази, негативи, скице, рељефни планови, студије, програми, описи, прозрачне копије и матрице);

г) титулуси и документи судски и други документи сваке врсте као: дипломе и повластице, документи породичног интереса, племићке дипломе, задужбинске повеље, јавни и приватни уговори, акти о концесији, статуту, сведоцбе, рачуни и прилози“.

– Исто, члан 2.

⁴¹ Исто, члан 3.

⁴² Исто, члан 5.

налну историју једне од страна, а која се још увек налази на територији друге стране, требало је да буде решено посебном конвенцијом за коју је предвиђено да буде закључена у року од шест месеци од ратификације ове конвенције.⁴³ За материјал који је био од интереса за обе стране, било је предвиђено да остане у поседу земље где се у том тренутку налазио, док је друга страна требала да добије копију.⁴⁴ Ако се материјал односио на више држава, било је предвиђено да буде предмет накнадног споразума заинтересованих страна.⁴⁵ Поред основног текста, саставни део Конвенције чинило је и осам прилога, који су се односили на писани материјал у архивама железница; пошта, телеграфа и телефона; друмова и речних путева; катастра и управа државних домена; хидрографске и хидротехничке службе; војних власти; судске администрације, земљишних регистара и комасације; матичарски регистри.⁴⁶ Послови око размене материјала требали су да отпочну одмах по ступању Споразума на снагу.⁴⁷

Министарство просвете је 7. марта 1933. године донело одлуку да Димитрије Кириловић, управник Државне архиве у Новом Саду, отпутује у Темишвар ради пријема дела архиве старих српских магистрата из XVIII века.⁴⁸ Није познато да ли је путовање било повезано са извршењем Споразума, као ни да ли је дошло до његове реализације. Према расположивим подацима, први помен активности које је Државна архива у Новом Саду предузела по питању извршења Споразума са Румунијом је био одлазак Д. Кириловића у Велики Бечкерек (Зрењанин), по наређењу Банске управе Дунавске бановине од 14. новембра 1933. године „у погледу архиве бившег поджупана и управног одбора“, а све у вези са извршењем поменутог архивског уговора.⁴⁹

У смислу извршења Споразума, Краљевска банска управа Дунавске бановине је била дужна да организује сређивање грађе бивше Тамишке жупаније и издвајање оног дела материјала који је припадао Румунији.⁵⁰

⁴³ Исто, члан 1. Према расположивим подацима, ова конвенција није склопљена у периоду до почетка Другог светског рата.

⁴⁴ Исто, члан 4.

⁴⁵ Исто, члан 10.

⁴⁶ Исто, члан 11 и 1126–1136.

⁴⁷ Исто, члан 6.

⁴⁸ АВ, Ф. 121, упис у Деловодни протокол Државне архиве за 1933. годину под редним бројем 65. Предмет под тим бројем није сачуван.

⁴⁹ АВ, 277/1933.

⁵⁰ АВ, Ф. 121, 71/1936.

Према навођењу Д. Кириловића: „Приликом евакуације Тамишвара од стране наше војске, пренета је у Југославију и архива Тамишке жупаније. Највећи део те архиве пренет је у Петровград (Зрењанин, прим. аутора) и склоњен у шупе које се налазе у дворишту жупанијске зграде. Мањи део ове архиве пренет је у Вршац и смештен је у тамошњем Градском музеју“.⁵¹ На предлог Д. Кириловића, Краљевска банска управа Дунавске бановине је 1. априла 1936. године донела одлуку да се сређивање грађе Тамишке жупаније која је смештена у Петровграду и издвајање дела за предају Румунији повери Богољубу Алексићу.⁵² Д. Кириловић је у својству управника Државне архиве вршио надзор над извршеним пословима. Посао је отпочео одмах, издвајање дела предвиђеног за предају Румунији је завршено марта 1939. године, а сређивање и пренос југословенског дела грађе у Државну архиву у Новом Саду су настављени све до почетка Другог светског рата. Материјал из Градског музеја у Вршцу пренет је у Државну архиву 1938. године,⁵³ а део из Петровграда издвојен за Румунију није јој предат у периоду до почетка Другог светског рата.⁵⁴

Извори и литература:

1. Архив Војводине, Ф. 121 Архив Војводине – Нови Сад (1926–), 1926–1991.
2. Архив Војводине, Ф. 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941), 1929–1941.
3. *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 140-III, 25. јун 1921.
4. *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 203, 9. септембар 1926.
5. *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 213-LXIV, 19. септембар 1933.
6. *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 237-LXIX, 17. октобар 1933.
7. Радмила Поповић Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд 1972.

.....
⁵¹ АВ, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941), 1929–1941.

⁵² АВ, Ф. 121, 71/1936.

⁵³ Исто, 37/1938.

⁵⁴ АВ, Ф. 126, Реституције, кут. 185, Пов. 16/1–1959.

8. Josip Nagy, „Arhivski ugovori“ у: *Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, godina I, Zagreb 1925, 1–16.
9. Josip Nagy, „Arhivski ugovori“ у: *Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu*, godina II, Zagreb 1926, 82–114.
10. Josip Nagy, „Rimska konvencija o arhivima g. 1922.“ у: *Arhivist*, godina I, sveska 2, Beograd 1951, 12–18.
11. Катарина Марковић, „Архивска конвенција између Краљевине СХС и Краљевине Угарске, 14. децембар 1924.“ у: *Архив*, часопис Архива Југославије, бр. 1–2, 2013, 113–119.
12. http://mnl.gov.hu/kapcsolatok/kulfoldi_leveltari_intezetek/ausztria.html##0 , цитирано 21. 10. 2014.

Summary

ARCHIVE FONDS FROM FORMER AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY – QUESTION ABOUT ORIGINS OF RECORDS FROM TODAY'S VOJVODINA

On the 26th of June 1923 in Vienna the archive agreement was concluded between Austria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. By this agreement Austria committed to return *all acts, documents, antiquities and artwork, as well as complete scientific and library materials taken from occupied territories*. Also, Austria should have returned: *records, registers, plans, papers and documents of all kind which belong to civil, military, finance, court or other institutions of ceded territories*. Austria had obliged to return and all *acts, documents and historical memoirs which are in their public institutions, and which are in direct connection whit history of ceded territories taken in the last ten years*. All of that was related to the records created between 1888 and 1918, while for the period from 1868 to 1888 it should be returned only prior acts. For older records the possibility of borrowing was predicted. Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes obliged to Austria for the reciprocity in terms of the contract.

According to the Annex of contract, records originated from the territory of today Vojvodina was supposed to be ceded to the Kingdom of Serbs,

Croats and Slovenes: Ilirico-Serbica, archival materials of Voivodeship of Serbia and Illyrian Office, acts of Military Frontier, files and papers taken from Metropolis Archives in Karlovci in Vienna and files of Austro-Serbian military corps from 1848/1849.

However, in period between two World Wars better parts of those records was not ceded to Yugoslavia. The cause of this was secret archival agreement, concluded in May 1926 in Baden, between Austria and Hungary. According to the Baden Agreement, all the records of Hungarian provenance were given to Hungary. Later, it turned out that Austria gave to Hungary also the records originated from the territory of today Vojvodina, considering this territory exclusively as *Lands of the Crown of Saint Stephen*. Those records were given to Yugoslavia by Hungary after the Second World War.

Archival agreement with Hungary was concluded on the 14th of December 1924. The subject of the Agreement was *written material*, and Hungary obliged to give all written material belonging to civil, military, finance, court and other administrations to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which were transferred to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and were kept in archives and register offices of Royal Hungarian Central Authorities, as well as in all those Hungarian state and autonomous provincial-government of the ceded territories. Hungary was supposed to return the records created in period from the 1st of January 1886 to 30th of October 1918, while as the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes should have returned material created between the 1st of January 1898 and 30th of October 1918 to Hungary.

Handover documents of educational provenance started in May of 1926. The records were delivered repeatedly during summer and autumn, and by the end of October in 1926 were located in the State Archives in Novi Sad.

From all archive contracts concluded between Kingdom of Yugoslavia and other states, for the records originated from today Vojvodina, significant is the agreement with Romania, concluded on the 30th of January 1933. It anticipated the exchange of records from both sides, and the object were *records and written material*, created in period between the 1st of January 1897 and 31st of July 1919, regardless were they kept at the creator or in archives, museums, etc. The question about the records significant for national history of one side, and which were still in the territory of the other side, should have been resolved by the special convention within six months from its ratification. However, this special convention was not concluded by the beginning of the Second World War.

Мср Јасмина Живковић¹
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац

СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ВОЈНЕ ПРОВЕНИЈЕНЦИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Први светски рат је нанео Србији, држави и народу, немерљиве штете. Губитак у људству и материјална разарања, заувек су променили развојни пут српске државе и народа. У ратној стихији, неизвесна је била и судбина архивске грађе, писаног сведочанства о историји српског и других народа који су живели на овим просторима. Значајна количина архивалија је уништена, заувек изгубљена, похарана, трајно оштећена, на који начин је девастиран један сегмент државности, историје, културе. У раду је учињен покушај да се, на основу сачуваних записа и архивалија, расветли судбина архивске грађе за време дешавања у Великом рату. Предмет истраживања је било кретање архивске грађе војне провенијенције, на који начин смо покушали да прикажемо шта се у ратном вихору догађало са овим делом културне баштине, на националном нивоу. На основу општег разматрања задате теме, могуће је сагледати и стање, степен сачуваности и однос различитих субјеката према архивској баштини на регионалном нивоу.

Кључне речи: Први светски рат, архивска грађа, војска краљевине Србије, уништење, архивска грађа, очување, канцеларијско пословање, наређења, упути

.....
¹ **Мср Јасмина Живковић**, дипл. правник и историчар, виши архивиста, Историјски архив Пожаревац, Република Србија; jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs

Историјски догађаји су одувек представљали неисцрпан извор сазнања о природним и друштвеним појавама које су обележиле одређено време и одређено место. Проучавајући прошлост, спознајемо своје корене, добијамо одговоре на питање ко смо, одакле смо и куда идемо. Основне одреднице будућег времена често представљају битна дешавања у прошлости. Драгоцене сазнања о времену, људима и догађајима иза нас црпимо из писаних трагова – архивских докумената. Архивска грађа представља део културне баштине, доказ идентитета народа и државе, историјски извор првог реда, „памћење историје“. Као покретно културно добро од општег друштвеног интереса и значаја за науку, културу, историју, уметност и друге научне и оперативне потребе, предмет је заштите сваког друштва. Статус архивске грађе у Србији данас је регулисан Законом о културним добрима из 1994. године.² Појмовно одређење архивске грађе у овом закону подразумева сав изворни и репродуковани писани, цртани, компјутеризовани, штампани, фотографисани, филмовани, микрофилмовани, фонографисани или на други начин забележени документарни материјал, који је „од посебног значаја за науку и културу“, и који је „настао у раду државних органа и организација... без обзира на то кад је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван ње“. Оваква формулација архивске грађе, како у погледу материјала на коме се налазе архивски записи, тако и у погледу њихових стваралаца, представља општу квалификацију из које произилази да су војни органи и организације као део државне структуре, релевантни творци архивске грађе која је кроз историју имала посебно место и значај за судбину народа и држава, безмало и светске цивилизације у целини.

Идеја о прикупљању, чувању и заштити писаних историјских трагова, на подручју Србије практично се појавила, као део културне политике, још у првим годинама Кнежевине Србије, о чему сведоче сачувана архивска документа из тог периода.³ У контексту тога сагледавамо и улогу Друштва српске словесности (1842), чија је мисија, поред „образовања српског језика и распрострањивања наука на српском језику“, већ од 1846. године била проширена и на „прикупљање података и извора за проучавање и обраду новије српске историје“.⁴ Управо је ово Друштво пред јавност изнело предлог за покретање „образовања Државне архиве

² *Службени гласник Републике Србије*, бр. 71/1994.

³ ИАП, архивски фонд *Начелство среза звишког, Кучево*, 1839.

⁴ Б. Лекић, *Архивистика*, Београд 2006, 44.

у Београду, као специјализоване установе за прикупљање и заштиту архивских извора”.⁵

Закон о државној архиви је донет 1898. године и представљао је синтезу свих дотадашњих предлога о теми којом се бавио. Пошто је одређено да ће деловати под ингеренцијама Министарства просвете и црквених послова, Законом су кратко, сажето и јасно били утврђени основни задаци Државног архива – „да прикупља, сређује и чува све документе од општег значаја и историјске вредности“.⁶ Законом је, у члану 4. тачка б) било предвиђено постојање „одељења историјског“, чији је задатак био да прима и чува „све документе, која се односе на политичку, војничку и верску историју Србије, ранијег и новијег времена“. Овом формулацијом је први и, за своје време, напредан архивски пропис Краљевине Србије, верификовао, већ раније започете, напоре на прикупљању, сабирању и очувању архивских докумената за „исписивање војне историје“ Србије и српског народа.

Почеци писања војне историје, самим тим прикупљања и заштите војних архивалија, везују се за име Јована Драгашевића, српског пуковника и професора историје и географије у Артиљеријској војној школи.⁷ Један од првих српских официра који се бавио научним радом и редовни члан Српског ученог друштва, Драгашевић је 1865. године предложио Министру војном да се „нареди сакупљање грађе за нашу ратну историју“. Позивајући се на историју Грка и Римљана, у предлогу је навео и да „ми Срби, који смо толико векова после њих живели, немамо скоро никаквих спомена о делима наших предака“, за чије време је „морало бити великих и славних дела“. Јер, аргументовао је даље Драгашевић „сваки је народ славан, који имаде славних дела. Али и поред свију славних дела, народ може бити без славе, ако му дела остану незнана. Стога је увек нужно, да се та славна дела искупе и побележе, да се метну у историју, као чуварку народног живота, па да их потомство зна, знајући уважава и поштује, уважавајући и поштујући подржава...“ Свој предлог је поткрепио и мишљењем да је потребно у српској војној историји „догађаје критички историјски оцењивати“, а што није било могуће само на основу „нагађања, које и није знање“.⁸ Требало је

⁵ Б. Лекић, *Архивско законодавство Србије*, Архивски преглед 1–2, 1990, 54.

⁶ *Српске новине*, бр. 271/1898, 1.

⁷ Јован Драгашевић је рођен 1836. у Пожаревцу а умро 1915. у Нишу. Поред редовне војне службе, и професоровања у Војној школи, хонорарно је предавао и на Великој школи, и био уредник војних часописа *Војин* и *Ратник*.

⁸ ВА, П1-К1-Ф1-Д1.

значајне догађаје бележити, а записе о њима чувати и сачувати, како би се методом критичке анализе могли валоризовати догађаји који се у њима описују. Због тога је у наредним својим напорима на остварењу мисије израде војне историје, сачинио и војном министру доставио Пројекат под називом „Начин како да се скупља грађа за новију српску ратну историју“. У 30 основних тачака и са „узредном белешком“, Пројекат је, поред детаљне методологије израде војне историје, истакао подједнаку важност војне, као и политичке, историје за једну државу.

Деценију касније, 1876. године, на основу Закона о устројству војске, донет је први пропис о стварању институције којој је задатак истраживачки рад на пољу војне историје под називом „Устројство Ђенералштаба“. Тада је формирано треће одељење Ђенералштаба са задатком да архивска документа „прибира за ратну историју, пише их, уређује и чува“, као и „руководи библиотеком и целом Ђенералштабном архивом“.⁹

На основу Закона о устројству војске Краљевине Србије из 1883. године, донети су и други, посебни законски прописи, чије су поједине одредбе биле од важности за положај војне архиве. Закон о војној администрацији из 1883. године предвидео је положај министра војске као „управника целокупне војне администрације, коју врши преко својих органа, начелника одељења у министарству“. Надлежност органа и начелника одељења у Министарству војске је била одређена Законом о устројству војног министарства, донетом исте 1883. године. Исти Закон је предвидео да у делокруг рада општег војног одељења, поред осталих питања, спада и „надзор над општом архивом војног министарства и над општом експедицијом“.¹⁰

Претходно сачињени пројекти и методологија израде војне историје и војни прописи који су озаконили неопходност чувања и заштите војне архиве, осликавали су се на поступање војних органа и формација према сопственој документацији, али и на даље ангажовање „хисториског одељења Главног Ђенералштаба“. Оно је већ 1884. године увелико остваривало мисију сакупљања и историјских чињеница за војну историју Србије. Јован Драгашевић, који је тада био начелник историјског одељења, продубљивао је своје прве поставке у погледу методологије прикупљања архивалија и бележења сазнања, догађаја од значаја за историју рата и војске у Србији. Његова прецизна и детаљна упутства су

⁹ www.isi.mod.gov.rs (15. 10. 2014).

¹⁰ ВА, П14-К7-Ф2-Д23.

била прихваћена као одређена врста обавезе за све војне обвезнике или друге учеснике у војним операцијама, да током свог војног ангажовања, било на фронту или у позадини, бележе дешавања за време рата.¹¹ Одговоран приступ родоначелника војне писане историје, инспирисао је његове сараднике и наследнике, тако да је Милутин Мишић, као вршилац дужности начелника историјског одељења Генералштаба, саставио Пројекат плана за израду историје ратова 1876. и 1876–1877. године. Недуго затим, био сачињен „Распоред грађе за историју рата 1876“,¹² као и Пројекат плана за израду историје рата са Турцима 1877–1878. године, према којим смерницама је требало писати историју „војне за независност 1876–1878“.¹³

Однос Драгашевића према архиви која се „рађала“ деловањем војних органа и формација, у другој половини 19. века, одразио се и на статус војне документације за време Првог светског рата. Истражујући историографске теме везане за догађаје из Великог рата, изненађујуће је било сазнање да у грађи из овог периода која се чува у Војном архиву Србије, постоји знатан број докумената који се односи на стање и поступак, „кретање“ архиве војних органа. Прво сазнање било је о постојању утемељеног канцеларијског пословања у војним органима, командама, формацијама, одељењима војног министарства. Сва преписка се водила уз деловодне протоколе и друге помоћне административне књиге, а један документ, с краја рата, потврдио је праксу строгог придржавања свих наредби, упутстава и расписа у вези третмана и поступања са војном документацијом. У акту који је оперативно одељење Команде друге армијске области упутило Земаљској влади за Босну и Херцеговину, јасно је био изражен захтев да сва пошта која се упућује овој армијској области, поред „позива на број аката и расписа послатих из штаба“, мора да садржи и број и ознаку одељења из кога је акт потекао“.¹⁴

Уређено канцеларијско пословање представљало је основ за одговоран однос према архивским документима насталим у току деловања војске за време Великог рата. Војна архива, без обзира на степен важности, предавала се комисијски, „сређена и регистрирана“, по списку.¹⁵ О томе су сачувана прецизна упутства, појединачна наређења

¹¹ ВА, П1-К3-Ф1-Д14.

¹² ВА, П1- К3-Ф1-Д16.

¹³ ВА, П1-К3-Ф1-Д3.

¹⁴ ВА, П4/2 К83-Ф3-Д8/1.

¹⁵ ВА, П6- К303-Ф1-Д1/2.

виших органа нижима, надлежних за поступање са архивом. Крајем рата, архиву команди дивизија које су се укидале, требало је предати „одговарајућим претпостављеним штабовима“, односно понети са собом ради ликвидације, а по свршеној ликвидацији предати армијској команди“. На основу овог упутства, уследило је наређење командантима Прве пешадијске бригаде, артиљерије и колонске коморе, да архиву команди Тимочке дивизије треба „сређену и регистрирану предати ађутанту команде тимочке дивизије“.¹⁶

У архиви Тимочке дивизије пронашли смо можда највећу количину архивских докумената о начину чувања, предаје, пописивања, преноса, кретања војне архиве. Команда тимочке дивизије 2. позива је тако обавестила Врховну команду да шаље „по списку у дубликату три сандука архиве штаба ове команде с молбом да се један списак овери и врати“. У прилогу акта се налазило „седам спискова пописане архиве по одељењима“. Архива је пописивана „као акта одељења – по деловодним бројевима“. Примедба забележена у пропратном документу референта артиљерије Тимочке дивизије приликом предаје архиве Артиљеријском одељењу Врховне команде, била је да су сва акта „овде изложена потпуно на броју“. Сва акта су пописана по деловодном броју, сваки предмет одвојено, а приликом примопредаје вршен је преглед и провера стања архиве која се по списку, сређена и регистрирана предаје и прима „на потпис“.¹⁷ Сачувани Регистар операцијске преписке Команде артиљеријске Тимочке дивизије Солунски фронт, за 1916–1919. годину, указује да су поред „регистрираних“ аката, односно сређених по регистратурском пословању које је примењивано у органима војске, делом постојала и нерегистрирана акта, која су била сређивана „хронолошким редом по датуму“, са израђеним списком за иста.¹⁸

Непосредна брига о архивалијама војних органа, штабова, дивизија осведочена у сачуваним документима говори не само у поштовању одредаба о канцеларијском пословању, већ и о збрињавању архивских докумената, њиховом архивирању по одређеном поступку. У овом случају уочили смо и постојање одређених норми архивског пословања, које уколико се примењују, представљају гаранцију да ће архивска грађа бити сачувана. У грађи војне провенијенције сазнали смо, на пример, да су током Првог светског рата, „...за пренос командантских ствари,

¹⁶ ВА, П6 -К364 -Ф1-Д1-2.

¹⁷ ВА, П6- К236-Ф1-Д3/1.

¹⁸ ВА, П6-К275-Ф2-Д8/1.

архивског материјала и официјерског прибора, требована два теретна аутомобила...“, затим да је „...добављен сандук са поверљивом архивом ове команде који је био у Краљеву...“. Оперативна је архива известила начелника оперативног одељења о „примитку предмета за архивирање 1916. године“, или конкретније да је „мајор Антоновић известио начелника оперативног одељења да је примио архиву и деловодни од потпуковника Миличевића“.¹⁹

Нормативе поступања са архивом у ратним условима, које је одликовала хијерархијска уређеност права и обавезе, и њихово беспоговорно поштовање, пронашли смо и у сачуваним примерцима Службеног војног листа – „органа и издања Министарства војног“, из ратних година Великог рата. Један од таквих прописа био је Упут за поступак са архивом и стварима команди и установа које престају дејствовати по наређењу О. бр. 27749. од 6. 2. 1916. године. На овај пропис „наслонио се“ потоњи Распис ОББр. 4615. од 12. јуна 1916. године, објављен у Службеном војном листу за 1917. годину. Њиме је била је прописана веома строга процедура отварања архива предатих Новчаном депоу, а ми долазимо до сазнања да се у време „Албанске голготе“ српске војске и народа, војна архива једно време чувала у новчаном депоу који је био смештен на Крфу и у Солуну. Отварање архива у овом случају се могло обавити по утврђеном поступку: одређена војна команда је упућивала „нарочитог“ курира, официра или чиновника, са актом насловљеним на управу Новчаног депоа и спроводним листом који је добијен од депоа приликом предаје архиве истом. Уз таква обезбеђења, управник Новчаног депоа је могао отворити сандук са архивом, преузети акта која су потребна, након тога „сандук поново затворити и запечатити“. Чињеница да је архивска грађа војске била смештена у добро чуваном депоу у који су се одлагале залихе државног новца, још једном потврђује већ изнето мишљење о значају војне архиве и њеном третману не само од стране војних органа већ и од стране цивилних органа државне власти.

Описани строги поступак за издавање архиве и Новчаног депоа, по разним захтевима, отежавао је рад, посебно у случајевима када се појавила потреба да се војна архива користи у поступцима пред првостепеним судом у Битољу. Као хитним по закону, пред овим судом су се сматрала, на пример, поступци који су се односили на доношење решења о инвалидској потпори. Због тога је министар војске Терзић

¹⁹ ВА, ПЗ-К94-Ф1-1/1-1/8.

1917. године донео решење којим је овластио управника Новчаног депоа да „убудуће може и сам доносити решење да се отвори ова или она архива“, а што је могао учинити „помоћу комисије од два члана коју ће одредити сам управник на Крфу, од чиновника и обвезника чиновничког реда придодатих му у службу“. У Новчаном депоу у Солуну, то се могло чинити помоћу сталне комисије при магацину, коју је наређењем одредио министар војске. Отварање архиве по посебном решењу је било прецизно утврђено за случајеве у којима се примењивало. Поред потреба судова у наведеним споровима, хитним случајевима су се сматрале и „попуна државне касе, иследничка потраживања, питања посмртне плате или потребе за каквим важним подацима из релација и других извештаја“. У свим другим случајевима који су „могли да чекају редовно време“ наложено је да се не одобрава отварање архива по решењу „*lex specialis*“.²⁰

О предаји архиве управи Новчаног завода на чување налазимо податак у Наређењу министарства војног О. Б. бр. 36611. датираног 20. јуна 1918. на Крфу. Архива се предавала у „солидним сандуцима“, како је то већ било предвиђено наређењима из 1914. и 1917. године, чија тежина није смела да прелази 60 килограма, ради лакше манипулације од стране предаваоца. Друга обавеза односила се на печатење оперативне архиве. Печатење ове архиве приликом предаје, вршило се „печатом команде и личним печатом лица које је од стране дотичне команде било одређено да архиву спакује, ађутант или нарочити други официр или чиновник“. Предаја архиве се спроводила у складу са тачкама 70, 71, 74. и 75. Правила службе I део и Уредбом о положајима, надлежностима и властима старешина у војсци Ф. Ђ. бр. 3202. од 16. априла 1897. године.²¹ Током рата су били забележени и случајеви да су поједине команде издавале магационеру новчаног депоа наређења да архиву „безусловно“ прима онакву каква је послата од стране команде, без обзира што није спакована по пропису.²² Због тога је Министарство војно издало наређење о поштовању напред наведених правила службе. О томе сведочи и непосредна преписка између новчаног депоа и команди јединица.²³

Изложени третман архивске грађе војне провенијенције осликава унутрашњу организацију и однос војних власти и органа према документацији која је током Првог светског рата настајала и која

²⁰ *Службени војни лист*, бр. 2, 1917. година, 19.

²¹ Исто.

²² *Службени војни лист*, бр. 24, 1918. година, 346–347.

²³ ВА, П6- К672-Ф1-Д3-2.

представља извор за „исписивање војне историје“, како је то пројектовао Јован Драгашевић. Међутим, архивска грађа војне провенијенције није могла остати „нетакнута“, изван свеукупних дешавања у току и непосредно после Великог рата.

Биланс рата био је, свеукупно посматрано, више него трагичан. Дошло је до „прекрајања Европе“, јер су са међународне политичке сцене нестале до тада постојеће велике државне силе. Девастација српске државности огледала се у чињеници да је до тада међународно призната Краљевина Србија престала да постоји, а на просторима на којима се у доминантном броју живели Срби, била је образована нова државна заједница – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевина Југославија. У унутрашњим, националним оквирима, Србију је задесила демографска катастрофа непримерених размера: више од 1.200.000,00 људи погинуло, умрло од последица заразних болести, нестало, обogaљено. Земља је претрпела велика материјална разарања, привреда је била руинирана, а националне, породичне, личне несрећа обичних људи, немерљиве.²⁴

Несрећни биланс Великог рата није мимоишао ни културну баштину. Један број непокретних културних и историјских споменика је уништен у ратним разарањима. Сличну судбину је доживела и архивска грађа некадашњих државних надлештава, органа, удружења, привредних предузећа. Један део писане историјске баштине српског народа је оштећен, уништен, нестао или заувек изгубљен у току Првог светског рата.

У хронологији Државне архиве Србије у Београду (данас Архив Србије), забележено је да је Први светски рат посебно током 1914. и 1915. године „донео посебне тешкоће у раду ове установе“. Са намером да се сачувају сва највреднија акта, део архивске грађе која се у овом архиву чувала, био је послат из Београда у Ниш, док је други део грађе остао у депоу Архива. Приликом повлачења српске војске, грађа која је пренета из престонице, делимично је уништена, делом изгубљена, а највећим делом је завршила у вагонима који су остали на железничкој станици у Крушевцу. Захваљујући залагању др Марка Т. Лека, заступника председника Српског црвеног крста, Живана Живановића, државног саветника и Љубомира Ковачевића, члана Српске краљевске академије, али и других појединаца, током периода 1915–1918. године, сачуване

²⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 231–240.

су поједине мање целине архивске грађе која је до 1914. године чувана у Архиву Србије.²⁵

У Првом светском рату су забележени бројни примери уништавања докумената и другог писаног материјала, од канцеларија најнижих органа власти, преко окружних начелстава, па све до владарских канцеларија и највиших органа државне власти. Значајна историјска документација је „да не падне непријатељу у руке“, изношена у разне иностране архиве или намерно уништана. Примера ради, из страха од одмазде, председница тадашњег угледног женског патриотског и просветног удружења у Србији, Кола српских сестара, Мирка Грујић, је спалила целокупну архиву овог друштва од његовог оснивања 1903. године.²⁶

Рат је учинио да и значајна архивска грађа на локалном нивоу буде заувек изгубљена за историју. Постоје сведочанства о масовном уништавању архивске грађе локалних органа управе и самоуправе у тадашњем Пожаревачком округу, које су чиниле бугарске окупационе власти у периоду од 1915. до 1918. године. Према службеним евиденцијама Историјског архива Пожаревац, у једном од најзначајнијих архивских фондова који се односи на рад управног органа – Начелство среза звишког са седиштем у Кучеву, сачуван је веома мали број архивских докумената из периода Бугарске окупације у Првом светском рату. Међу њима, као и из година непосредно после рата, налазе се документа која представљају сведочанства о страдању архивске грађе разне провенијенције на овом подручју у ратном периоду.²⁷

Каква је била судбина војне архивске грађе током ратних година, а посебно приликом боравка војске, државе и народа „у егзилу“, после повлачења пут Албаније 1915. године? Иако смо подробно објаснили настојања војних органа да обезбеде прописане и оптималне услове заштите своје архиве у ратном вртлогу, неминовна су била и страдања ове врсте архивске грађе. Значајан број докумената Војске Краљевине Србије је уништен, што речито говори и „...наређење министра војног у вези архиве и књига које су уништене, а које су биле од непроцењиве важности за оцену пореске моћи народа...“ из 1914. године. Било је примера уништавања строго поверљивих књига и аката по „...наређењу

.....
²⁵ www.archives.org.rs (17.10. 2014)

²⁶ Ј. Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац 2007, 44.

²⁷ ИАП, службене евиденције Одељења заштите архивске грађе у архиву (депо) – Досије фонда „Начелство среза звишког, Кучево, 1839–1914“

команданта I армије... да не би пали непријатељу у руке...“ (1915).²⁸

Архивска грађа војне провенијенције пратила је судбину српске војске. Албанска голгота је била заједнички именитељ. Према истраживању М. Мраовић,²⁹ велики број архивских докумената војске је настрадао приликом повлачења, заплешен и покраден од стране непријатељских јединица. Архиву војних надлештава са територије Краљевине Србије однеле су делом аустроугарске власти за време окупације током 1915–1918. године. То нам илуструју и подаци из сачуване грађе, као на пример документ из 1919. године, којим, „...потчињене јединице извештавају команданта Дунавског артиљеријског пука да су примиле наређење Врховне команде у вези прикупљања архиве коју је непријатељ са собом однео...“. Комисија за прикупљање архиве и књига је током 1919. године дошла до сазнања да су поједине месне команде у земљи, посебно у северном и западном делу, „ненадлежно спровеле овој комисији архиву аустроугарских пуковнија 27. и 55.“ Комисија је сматрала да „ове архиве треба чувати тамо где су нађене, до потребе за њима, као грађом за историју овога рата, коју ће најбоље оценити министарство војно и морнарице“.³⁰

Из сачуване грађе смо утврдили да је архива војске пратила војне јединице у њиховим операцијама, походима, збрињавана како би се сачувала у највећој могућој мери. Почетком рата, 1914. године, штаб Друге армије је обавестио Врховну команду да је „архива команде велика и да је тешко понети, јер нема довољно комора и где да пошаље непотребну“.³¹ Према јављању министра војног Врховној команди, „архива Главног генералштаба ратна нарочито није склоњена“, па је било потребно да се пренесе у Ниш.³² Такође, постоје документа која потврђују да је војна архива у једном периоду (1915) била премештена и смештена на чување у манастиру Студеница.³³

Поред већ поменуте наредбе војних власти о поступању са архивом смештеном у новчаном депоу у Солуну и Крфу, о судбини архивске грађе војне провенијенције приликом повлачења војске, говоре и сачувана изворна архивска документа у фонду Војног архива Србије. Тако

²⁸ ВА, П6- К100-Ф2-Д40/1.

²⁹ Маријана Мраовић, историчар, виши архивиста у Војном архиву Србије.

³⁰ ВА, Р6 -К672 -F1 -D3-7.

³¹ ВА, П3-К51-Ф4-Д6/1.

³² ВА, П3-К51-Ф4-Д6/2.

³³ ВА, П3-К51-Ф4-Д6/5-/23.

један документ из 1916. године сведочи да се архива Дринске дивизије налазила у логору Ст. Матијас, где је била „спремљена за предају по наређењу команде војске“. Штаб врховне команде је извештавао начелника војне станице у Микри „о стању 12 сандука архиве“.³⁴ Два извештаја из 1916. године, Вардарске и Дринске дивизије, достављена команданту 1. бригаде, садрже наређење Врховне команде бр. 29465 да се сва непотребна архива остави на Крфу.³⁵ Било је и случајева изгубљене архиве, као што се то догодило са архивом Дунавске дивизије на путу од Драча до Крфа,³⁶ покушаја да се јединице ослободе „сувишне архиве“, али и случајева „тражење изгубљеног сандука са архивом“.³⁷

Бројна документа (као на пример извештаји који су се слали из Бизерте Министарству војном и Врховној команди) нестала су у великом пожару у Солуну, августа 1917. године. Пожар је захватио и војну архиву. Сачуване евиденције нису сасвим прецизне, посебно када се ради о најкритичнијој фази рата. У таквим условима деловодни протоколи су вођени фрагментарно, као и извештаји о раду, кретању јединица, санитету, па се о дешавањима више може сазнати из послератних извештаја и експозеа него из званичних докумената.³⁸

Током рата је било и случајева проналажења и заплене архиве окупационе војске. Тако је током 1917. године Прва пешадијска бригада Шумадијске дивизије доставила команди дивизије „заплењену Београдску архиву“. Постоје документа о архиви „нађеној код непријатеља, закопаној архиви усташких трупа на Јастрепцу,³⁹ заплењеној архиви мајора Занганера, која се прописно доставља надлежним војним органима.⁴⁰ Поред старања о сопственој архиви, може се закључити да су војни органи поступали одговорно и у складу са прописима, према пронађеним архивалијама другог порекла, на пример, бивших аустроугарских окружних команди, које су, пошто „нису потребне нашим пуковским окружним командама“, предаване Комисији за проналажење однетих архива и књига у Београду.⁴¹ На тај начин је учињен покушај да

³⁴ ВА, ПЗ-К297-Ф1-Д1/1.

³⁵ ВА, П6- К 33 -Ф1-Д 3/1.

³⁶ ВА, П4/3-К9-Ф1-Д3/2.

³⁷ ВА, П4/3-К9-Ф1-Д3/1-3/17.

³⁸ М. Мраовић, *Велики рат у архивској грађи Војног архива* (рукопис), приређен за објављивање у: *Записи*, Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 3, Пожаревац 2014.

³⁹ ВА, ПЗ-К163-Ф3-Д 8/1.

⁴⁰ ВА, ПЗ-К 94-Ф 1-Д1.

⁴¹ ВА, П6- К672-Ф1-Д3/5.

се приберу виђења ратних дешавања из угла окупационих снага, али и да се надоместе заувек изгубљена архивска документа војних и других органа српске државе у Великом рату.

Прибирање грађе је настављено после окончања Првог светског рата. Историјско одељење Главног ђенералштаба је настојало да попуни празнину у сачуваној архивској грађи како би се омогућила реконструкција недовољно познатих ратних догађаја. Стога је Одељење организовало прикупљање целокупне војне архиве, али и мемоарске грађе. Према једном акту из 1935. године, вршилац дужности архивара Историјског одељења главног Ђенералштаба је комисијски преузео пописану оперативну архиву Тимочке дивизије пронађену „између обичне архиве“ која се налазила и чувала до тада у Команди Јадранске дивизијске области. Оперативну архиву Тимочке дивизије чинили су ратни блокови команде артиљерије Тимочке дивизије, операцијски дневници батерија Тимочке дивизије, дневни извештаји као и операцијски деловодници 13. Пешадијског пука ове дивизије. Сва сачувана архива потиче из периода 1916–1918/19. година.⁴² Непосредно после завршетка рата, спровођена су наређења да се поред прикупљања ратног плена, у свим местима где тога има, приступи и извиђању има ли какве архиве, наше или непријатељске, државне или приватне, па ако је има, требало је упутити комисији за проналажење однетих архива и књига у Београд.⁴³

Сређивање и обрада сачуване и прикупљене грађе, за писање војне историје, трајали су све до 1935. године, када су израђени инвентари, у којима је евидентирана сва грађа оперативног карактера. Резултат тога су добро уређени фондови Војног архива Србије данас, као правног наследника Историјског одељења Главног ђенералштаба. Сачувана архивска грађа фонда Војске Краљевине Србије незаобилазан и јединствен извор за проучавање војне и политичке историје српског народа.⁴⁴ Посебно богатство информација и јединствених докумената архивске грађе која се чува у делу фонда Војске Краљевине Србије односи се на историјат српске војске у Великом рату. Сва регистрована и сређена архивска грађа фонда Војске Краљевине Србије смештена је у нумерисаним кутијама и груписана је у 16 Пописника, који представљају један вид сумарних инвентара и односе се на временски период од 1847.

⁴² ВА, П6- К275-Ф2-Д8/1.

⁴³ ВА, П6 -К672-Ф1-Д3/4.

⁴⁴ М. Мраовић, *Велики рат у архивској грађи Војног архива* (рукопис), приређен за објављивање у: *Записи*, Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 3, Пожаревац 2014.

до 1920. године. Архивска грађа у сваком од пописника архивистички је сређена и обрађена до нивоа унутрашњих листи кутија и фасцикли. За сваки Пописник постоји сумарни и аналитички инвентар. Грађа је на српском, немачком, француском, енглеском, руском и другим страним језицима. Пописници фонда Војске Краљевине Србије под бројевима: 3, 3А, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 13А и део Пописника 16 односе се највећим делом на српску и црногорску архивску документацију насталу у Великом рату.

Архивска грађа фонда прати организациону структуру јединица српске војске од нивоа Главног генералштаба, команди дивизијских области и дивизија до нивоа пукова. Такође, фонд садржи и микрофилмовану архивску грађу из Бечког ратног архива која се односи на период од 1914. до 1918. године. Архивска грађа фонда је класификована у подфондове, према структури јединица српске војске. Архива Оперативног одељења Главног генералштаба садржи операцијске дневнике за период од 1914. до 1918. године., оперативна архива свих дивизија, архива 68 разних одреда, јединица и команди. Примера ради сачувана је и архива Браничевског одреда: оперативне деловодне протоколе, релације о борбама, али и значајну количину архивске грађе неоперативног карактера, архиву војног санитета и других војних установа и служби. Ратна архива пешадијских пукова, добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца, преписа из Бечких архива које обухватају неколико збирки докумената, као и подфондове који садрже аеропланске и панорамске снимке из рата 1914–1920. године, топографске секција и географске карте.⁴⁵ Део грађе овог фонда је публикован у едицији „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. године“, које до сада чини укупно 31 књига. На тај начин је остварена замисао Јована Драгашевића о „писању историје војевања у Србији“, а сви његови напори да се саберу, заштите и сачувају од заборава писана сведочанства о историји војске Србије доживели свој пун смисао.

.....
⁴⁵ М. Мраовић, *Велики рат у архивској грађи Војног архива* (рукопис), приређен за објављивање у: *Записи*, Годишњак Историјског архива Пожаревац, бр. 3, Пожаревац 2014.

Summary
DESTINY OF ARCHIVAL MATERIALS
OF WAR PROVENANCE
IN THE FIRST WORLD WAR

Writing military history of Serbia, and therefore the need to protect and preserve archival materials of military origin, began another 1865 when Jovan Dragašević made the project entitled “The way together material for a recent Serbian history of war.” Four years of war, “the Great War”, 1914–1918, had had a tragic balance, which is significantly damaged and cultural heritage, especially archive material.

Exploring historiographical themes of the events of the First World War, there was a significant amount of archival materials relating to the submission, retention, storage and care of the documentation of military authorities and organizations. Critical analysis of these sources has led to several important conclusions. The military authorities, organizations, commands, units had been organized and well established office operations, which worked and in the circumstances of war. The procedure for submission and transmission of written information, documents was in general respected. This was reflected in the integrity of archival holdings Serbian army in the First World War, or the manner of its disposal, housing, preservation, protection, surveillance.

Another important determinant refers to the fact that archival records of military provenance followed the fate of the Serbian army in World War I. Archive materials in specialized coffins passed time “Albanian Golgotha”, then was placed and kept in Nis, Studenica Monastery, the cash depotin Corfu and Thessaloniki, used under strict regulations.

Although preserved to the maximum amount, in relation to the archive material civilian bodies of state authority, during the First World War, the military archives suffered some losses. Therefore, the History Department of General Headquarters since the war began collecting and preserving archival materials preserved military provenance. In this waits was formed, arranged and processed archival department of the Army of the Kingdom of Serbia, which is now kept in the Archives of the Military of Serbia and a historical source of invaluable importance for the study of Serbian military history.

Kire Filov, MA¹

University "Goce Delcev", Stip, Macedonia

MACEDONIAN IDENTITY IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract: The so-called "Macedonian question" in Balkan scientific and political circles is mentioned since the time of the Ottoman Empire. Macedonian question is actually a question about the identity of the Macedonian people. During the Balkan wars, Macedonia and Macedonians were used as an excuse before the great powers, as liberation of "brotherly Christian people", but Macedonia actually got new owners, this time in the face of their "brotherly Christian" neighbors. After the Balkan wars, Macedonia was divided between allied Balkan states, Bulgaria, Serbia, Greece and a small part went to newly formed Albania. Aegean Macedonia, the largest part of Macedonia, went to Greece, Pirin Macedonia to Bulgaria, and Vardar Macedonia to Serbia. After the treaty in Bucharest, each of them (Bulgaria, Greece and Serbia), started mass assimilation of Macedonian people. Macedonian emigration and some foreign politicians and diplomats started a campaign to resolve the Macedonian question, and this means Macedonian independent state, free and independent Macedonian people. Some of foreign diplomats saw the mistake that they made in Bucharest. Macedonian colony in St. Petersburg was vociferously in favor of the proper resolution of the Macedonian question. They sent a Memorandum to the Russian government, to the governments of Balkan states... The foreign diplomat, René Picard, claimed that "The autonomy of Macedonia exists; there was and always will be Macedonia and Macedonian spirit..."² Macedonia and Macedonian people

¹ **Kire Filov, MA**, University "Goce Delcev", Stip, Republic of Macedonia;
kire.filov@ugd.edu.mk

² *Les Archives du Ministère des affaires étrangères (Paris) Guerre 1914–1918, Balkans,*

were most exposed to military actions during the War. Macedonian front, or Salonica front was open in 1916, and until the end of the War, Macedonia was a battlefield for both sides. The Macedonian people experienced all the horrors of war. Macedonian Revolutionary Organization took part in the War in order to protect the innocent civilians.

IMRO and the Macedonian emigration issued memorandums, resolutions, letters, etc. trying to convince the leaders of the Great Powers to reconsider the decision about Macedonia and its independence, trying to keep the Macedonian identity unified.

Keywords: Macedonia, IMRO, World War I, Great Powers, Bulgaria, Serbia, Greece

Macedonian Identity in First World War (Issued Statements of Some Home and Foreign Revolutionists)

Macedonia and Macedonian people were still recovering from the Balkan wars, when its territory was divided between the Balkan allies. With the start of the First World War, Macedonians got hope once again that they could be free in their own country. But, once again they were most exposed to military actions during the Great War. Macedonians were fighting against each other in different armies, Bulgarian (Central forces), Serbian (Antanta)...

In the newly created situation only IMRO and Macedonian emigration raised the so-called Macedonian question again. A Memorandum from the Macedonian colony in Saint Petersburg was send to the Russian government in August 1914. *There is one unique, widespread through Macedonia, Slav Macedonian nationality, a unique ethnographic and historical individuality.*³As it was said in the Memorandum, the Russian government started to help in the cultural and national revival of the south Slavs. Many Macedonians obtained their education in Russia, and got back home to fight for their national awareness. *Slavic population in Macedonia has unique nationality, or in Macedonia exists one Slavic nationality...There is one major nationality and that are Slavs – Macedonians.*

The parties signed at the Memorandum, thought that Russia would rectify the mistake from Balkan wars.⁴

Dossier generalem p. 138–165.

³ Б. Ристовски, Димитрија Чуповски, II, 221–226.

⁴ Refers to the Russian arbiter of Serbian-Bulgarian Treaty from 1912, when Russia

Macedonian colony in Saint Petersburg sent a similar document to the Macedonian people in Macedonia. This document is full of encouragement, enthusiasm and calls for fight against all invaders on Macedonian territory. *Macedonians, our fathers and grandfathers always were fighters not just for Macedonia but for all Slavic community. Let us remind that all weight of Balkan wars against historical invaders, always was on the back of Macedonians, but we fought it with honor, to the end of our strength.*⁵

Macedonian emigration in Russia declared a Resolution: *establishing independence, autonomy and integrity for our homeland.*⁶ Krste Petkov Misirkov, one of the foremost fighters for liberty of Macedonia, said: *It is time to tell the world that in Macedonia are living in Macedonia...*⁷ For the Russian newspaper "Macedonian voice", Misirkov used the words of Boris Sarafov⁸: *we are Macedonians, not Bulgarians nor Serbians, just simple: Macedonians. Macedonian identity exists independent from Serbian and Bulgarian...who will help us we will be grateful, but Bulgarians and Serbians must not forget that Macedonia belongs only to Macedonians.*⁹ Misirkov was so enthusiastic about Macedonian independency, he said: *No Serbian-Greek nor Bulgarian-Turkish allies will occupy our homeland. Macedonia will be an independent and united state. We, Macedonians, guarantee that...*¹⁰ In one speech given in Odessa, Misirkov said: *...but, in the Slavic world there is a second Poland, Poland on the Balkan Peninsula, the heroic, but unhappy Macedonia, divided with the Bucharest Treaty into three parts. Macedonia, second Poland, also has a legal right to uniting and establishing the Empire of Samoil and the Kingdom of King Volkasin. Although Macedonians are fighting for the liberty of Serbia and for the Slavic ideas in general, Macedonians did not receive any manifest for united Macedonia in one legal state.*¹¹

Macedonian emigration in Switzerland demonstrated serious activity during the War. This emigration consisted mostly of Macedonian students. The group around dr Atanas Kocarev, who was born in Ohrid, was particularly active. He created an organization called Macedonian Society for Independ-

cancelled the arbitration, and directly caused the Second Balkan War.

⁵ "Поидем к славјанској побед", в. "Македонски глас", II, бр. 10, 13. VIII 1914.

⁶ В. "Македонски глас", II, 13. VIII 1914, 20–21.

⁷ К. Пелски (псевдоним на К. Мисирков), Македонски и Болгарски национални идеал, в. Македонски глас, II, бр. 10, 13. VIII 1914, 10–14.

⁸ Macedonian revolutionary, head of Macedonian Revolutionary Organization, IMRO.

⁹ Ibid.

¹⁰ К.П. Мисирков, "Борба за автономија", в. "Македонски глас", 29. 11. 1914.

¹¹ К.П. Misirkov, August, 6, 1914, Odessa, All Slavic Assembly.

ent Macedonia. The goal of this organization was to spread the idea of independent Macedonia. They were connected with the Macedonian emigration in Switzerland. The emigration sent a memorandum: *Macedonia does not belong to Bulgaria, Greece or Serbia, it belongs to Macedonians. Macedonia to Macedonians.*¹² Based on this program, the Macedonian emigration in Switzerland united in one General Council. Through this Council they appeared at the Peace Conference in Paris.

Many Macedonian patriots and revolutionaries were killed in the war. One of them was Jane Sandanski.

At the beginning of the 1st World War, the Macedonian strugglers for independence of Macedonia – the members of the left part of IMRO, led by Jane Sandanski, made several tries and steps to stop the Bulgarian imperialists from starting a new war in Macedonia. Jane Sandanski and his colleagues – Macedonian revolutionaries, during the autumn, winter and spring of 1914–1915 on several meetings decided about an organized assassination on the Bulgarian ruler Ferdinand Cobourg. So, to realize their ideals, the group of revolutionaries hoped to get support from many political parties and progressive forces in Bulgaria. But, soon they realized that nobody in Bulgaria supported those ideals. In the meantime, the authorities found out about the activities of the Macedonian revolutionaries, led by Jane Sandanski and proclaimed them to be killed or imprisoned. On April 22nd 1915, by the strict order of the ruler Ferdinand Cobourg, Jane Sandanski was brutally killed. That was how the Bulgarians ”made revenge” to the Tzar of Pirin, who was struggling for the independence of Macedonia. Pavel Deliradev said about Sandanski’s murder *Traitors, mercenaries, foreign agents, Sultan’s army, police, spies, Sultan Abdul Hamid, prince Ferdinand Cobourg, Greek King George-they were all against one: worthy son of brotherly Macedonian people.*¹³ Historical values of Sandanski, according to Deliradev are equal to the whole IMRO. He defended the idea about a Balkan federation.

The Resolution¹⁴ was another sign that Macedonia had support not only from Macedonian emigration in Russia, but from many associations in Russia as well. In their declaration about the Macedonian question they said:

.....
¹² Историја на македонскиот народ, книга втора, издава нип Нова Македонија – заедница за издавачка дејност, книги, периодика и публицистика – Скопје, Скопје, 1969.

¹³ Павел Делирадев, *Убиството на Сандански*, 44–47.

¹⁴ Resolution from Russian society for Slavic reciprocity, published in Sankt Petersburg, June, 8, 1915.

...*Most proper solution is making a united and independent Macedonia.*¹⁵

Dimitar Rizov, Macedonian by origin, but also a Bulgarian agitator and nationalist, in one conversation with Ivan Meshterovich said that Macedonians are not Serbs, or Bulgarians, but Macedonians (*Macedonian Christians*), but later became Bulgarians and Serbs.¹⁶ In the continuation of this conversation, Rizov said that Macedonians in order to be enrolled in schools of Exarchate had to declare themselves as Bulgarians, but still they did not forget who they were, because they knew that they were Macedonians, no matter what everybody else thought.

In the meanwhile, the war was already in Macedonia. The armies of both sides were all around Macedonia. At the beginning of the war, the Great Powers, from both sides, used Macedonia as subject matter for negotiation. Macedonia was first given from Antanta to Bulgaria, in return for Bulgaria entering the war on their side, and the same was happening with Germany. Germans were giving Macedonia to Bulgaria, in return for Bulgaria entering the war on German side. Bulgarian took the German offer, and entered the war on German side. Macedonian people were mobilized in two armies. The Macedonians from the part of Macedonia under Serbia were fighting in the Serbian army, and the Macedonians from the part of Macedonia under Bulgaria fought in the Bulgarian army. The Salonica front was established on Macedonian territory, also known as the Macedonian front. There were nearly 600.000 soldiers from both sides. This front was one of the most important ones in the First World War. Bitola was heavily bombed by both sides, and it was one of the most destroyed cities in this war. This front was kept until the end of the war, 1918. After the war was finished, Macedonia stayed divided, without any great changes. Later, the Kingdom of Serbians, Croats and Slovenians was formed, and Macedonia entered this state as part of Serbia.

But fight for freedom continued with the same intensity until World War II, when Macedonia became equally recognized with other five states in newly formed Yugoslavia under the communist leader Josip Broz Tito.

.....
¹⁵ Б. Ристовски, *Уште два значајни документи на Македонската колонија во Петроград*, "Стремеж", XV 6–7, Прилеп 1969, 557.

¹⁶ "Macedonian nation", web newspaper, <http://www.mn.mk/istorija/9200> (Accessed 18. 10. 2014).

ГОВОР НА ПРЕТСТАВНИКОТ НА МАКЕДОНЦИТЕ К. МИСИРКОВ ОДРЖАН НА ОПШТОСЛОВЕНСКОТО СОБРАНИЕ ВО ОДЕСА НА 6. АВГУСТ 1914.

„Почитувани госпоѓи, почитувани господа“

Настана часот кога сите словенски народи треба да го издржиме притисокот од целото обединето германство. Настана времето кога е нужно не само да се одбрани честа на словенската татковина и слободата на словенските народи од германскиот *Drang nach Osten*, туку исто така настапи времето па испитание на словенската солидарност и заемната искреност. Сегашниот двобој на словенството со германизмот има огромно морално значење за словенството. Сегашната борба со Германците бара од Словените најтесно обединување и полно и искрено заемно уважение. Во сегашниов историски момент што е од вонредна важност, не треба да има и нема место за нееднаквост меѓу Словените, не треба да има гордост на едни и потценување спрема други, не треба да има место напернатоста ни презирот. И малиот и големиот, и народите со постара и повисока култура, и народите што се многубројни, но силни со духот и културата, треба да застанат во еден ред за со заеднички сили да се одбие заедничкиот непријател, еднакво опасен и за словенските народи што имаат десетици и стотици милиони, и за словенските народи со само неколку милиони жители, и за Словените со постара и повисока или со подоцнежна култура.

Сега еден словенски народ не може да му рече на другиот: ти не си ни потребен, ние и без тебе ќе си ја свршиме работата. Не, сега сите се потребни и сега малиот словенски народ може да им направи голема услуга и на посилните словенски народи и на целото словенство Сега станува сосема јасно дека словенството прави огромна грешка и дури и злочин кога допушта разгром и поделба на територијата на одделен словенски народ.

За среќа, во сегашниов тежок момент, кога е крајно неопходно единството на целото словенство, тоа се пројавува во целиот свој сјај: Полјаците се борат рамо до рамо со Русите, Чесите откажуваат да кренат рака против своите браќа Руси и Срби; Македонците, од неодамна поробени од Србите и Грците, го бранат словенското дело борејќи се за словенска Србија во најопасните места, а имено во северо-западниот

крај на Србија, на бреговите на Дрина и Сава.

А Бугарите? И Бугарите, иако само пред една година беа напуштени од сето словенство и беа нападнати од цела редица несловенски народи, сред кои, за голема жал, беа и нивните браќа – Срби, – и Бугарите сега стојат на стража на интересите на словенството. Грција само го чека моментот за да се нурне во Српска Македонија, а Романија во Бесарабија. Турција исто така мечтае да се нурне во пределите на Кавказ. И токму Бугарија се наоѓа во соседство со сите овие три исконски непријатели на словенството и никому не му дозволува да мрдне од местото. Мирот на Балканот сега се наоѓа во рацете токму на таа Бугарија што само пред една година беше нападната од петте претежно несловенски држави и беше разграбена од нив па Букурешкиот конгрес. И каква иронија на судбината; самата таа Бугарија што само пред една година се надеваше и беше уверена дека Русија ќе ја задржи Романија од навлегувањето во Бугарија, сега самата ја прави безопасна целата таа западна граница на Бесарабија од романското навлегување.

Улогата на Бугарија во оваа општоевропска војна покажува колку претпазливо и внимателно треба да се однесува словенството спрема националните идеали и националната самобитност на словенските народи. Малечката, по независима словенска држава, се јавува понекогаш посигурна потпора на целокупното словенство.

Борбата на словенството со германството, по се изгледа, се јавува исто така како конечна ликвидација на целото словенско прашање, на сите очекувања на словенските народи. Манифестот на Августејшиот Главнокомандујущт кон полскиот народ ветува ослободување и обединување на сиот полски народ во една држава. Меѓутоа, во словенскиот свет постои и втора Полска, Полска на Балканскиот Полуостров, херојската, но несреќна Македонија, разделена со Букурешкиот договор на три дела. Македонија, таа втора Полска, исто така има законско право на манифест за нејзиното обединување и за востановување на царството на царот Самоил и на кралот Волкашин. Меѓутоа, иако Македонците и се борат за слободата на Србија и за словенското дело воопшто, како што се бореа тие и за општословенското дело во Првата балканска војна, сепак таа сеулгте нема добиено никаков манифест за обединувањето на целата Македонија во една држава.

Борејќи се за словенското дело и бранејќи ја Србија од Швабите, македонскиот народ не може да не сака што побрза и полна победа на руското, словенското и сојузното оружје над суетното и горделиво

германство. Како резултат на таа победа македонскиот народ очекува да зацари мир, правда и слобода во словенскиот свет, а исто така да бидат уништени и творбите на непријателите на словенството – Берлинскиот и Букурешкиот договор, првиот од кои и ја врати на Турција ослободената од руските војски и со Санстефанскиот договор Македонија, а вториот создаде од Македонија втора Полска, распарчувајќи ја на три дела и давајќи им ги на Србија, Грција и Бугарија.

Како татковина на словенските апостоли светите Кирил и Методија, на словенското писмо и на древниот литературен и црковен јазик на целото православно словенство, имајќи ја најдревната словенска култура, како земја што ја одбрани својата национална словенска самобитност во текот на 1400 години, издржувајќи ја најупорната борба со исконските непријатели на словенството на Балканот: Грците и Турците, при што последниве 20 години во историјата на Македонија претставуваа постојано и сеопшто востание на Македонците против Турците, Македонија со учеството во Првата балканска војна против Турција и во борбата на Србија со Австро-Унгарија си ги заслужи истите оние ветувања и истата онаа награда како и раздробената на три дела Полска.

Па затоа Одеската македонска колонија, изразувајќи ги најискрените пожелби за побрза и полна победа на руското и словенското воинство над заедничкиот непријател, заедно со сите овде собрани руски луѓе и месни словенски друштва и колонии, а исто така и со целиот руски народ и со целото словенство извикува: Да живее Неговото Величество Господарот Император! Да живеат сите словенски монарси! Да живее Русија и словенството! Да живеат руската и сите словенски армии! Да живее словенското заемно разбирање и уважување; да живее согласноста и единството на словенството!¹⁷

.....
¹⁷ ЦГАОР, Москва, ф. 579, оп. 1, ед. хр. 1728. лл. 1–3.

Summary

Macedonian Identity in the First World War

Macedonia was fully involved in military operations during the First World War, considering that after establishment of the Macedonian Front, until the end of the war, major battles were fought on its ethnic territory. Macedonians once again felt the bitterness of war, the third one within 10 years. But they did not feel the sweetness of liberty, although they were fighting in different armies, just for their national freedom and unification. Many appeals from Macedonian emigration from all over the world were sent to the Peace Conference in Paris, but Macedonia stayed divided. There are no listeners at the Conference about situation in Macedonia. So, divided Macedonia will be witness of another great war, Second World War.

Јован П. Поповић¹

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У МЕМОАРСКОЈ ГРАЂИ ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ И ДНЕВНОЈ ШТАМПИ

Апстракт: Архивски извори за историју Првог светског рата, похрањени у архивима као историјска грађа, не умањују вредност алтернативним облицима извора: мемоарској грађи (прозним или епским делима), јер се тиме ближе осликавају поједини ратни догађаји или велике битке у четворогодишњем трајању тог Великог рата. Наиме, може се поставити питање, да ли су у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини мемоарска грађа и епска поезија добиле своје заслужно место у приказивању Првог светског рата? Аутор овог рада, консултујући мемоарску грађу, најчешће објављене ратне успомене или епске песме, које су написали учесници, а тиме и познаваоци битака или Првог светског рата у целини, дошао је до сазнања да наведена дела, као алтернативни архивски-историјски извори, могу надоместити оне празнине које нису садржане, а тиме ни обрађене у архивским изворима. Овде се аутор посебно осврће и на легендарну Мојковачку битку, где се једнако истиче, како кроз прозу тако и поезију, одзив Црне Горе да се солидарише са братском Србијом и ступи у Први светски рат против далеко јачег непријатеља.

Кључне речи: Први светски рат, архивска грађа, мемоарска грађа, епска поезија, Франц Фердинанд, Аустро-Угарска, Немачка, краљ Петар, краљ Никола, Мојковачка битка, Јанко Вукотић, Хаџи-Радован Бећировић

.....
¹ **Јован П. Поповић**, адвокат, бивши директор Архива Југославије, Београд, Република Србија; popovic.j@open.telekom.rs

Од крсташких ратова па на овамо осам пута је Балкан страдао, прије свих словенство и православље. Први светски рат до тада био је не само највећи ратни сукоб у историји цивилизације него је изазвао далекосежне политичке, друштвене и цивилизацијске промене у историји Срба, Црногораца и других држава Европе. Велики рат, који се као истина мора прихватити, био је највеће зло у коме је учествовало 36 држава, где је погинуло 10.000.000 војника, 12.000.000 цивилног становништва и преко 5.000.000 рањених. Рат је и пре атентата био у ваздуху.

После Првог светског рата констатовано је да је Немачка крива за рат, а и да Аустрија сама себе окривљује за рат. Прво су почели са злочинима на просторима Србије и Црне Горе. Мађари су први „крнули” против Срба, придружили су се Бугари, а затим и други.

Последице рата биле су: изгубљене генерације, разбијене традиционалне вредности, пропаст морала, велике невоље словенским народима. Иначе, сви учесници у Првом светском рату по различитим основама били су губитници, пропали су руско, немачко, аустроугарско царство и турска империја, па односне царевине проглашене републикама, настало је девет нових држава у Европи, међу њима и југословенска, док је од свега тога корист имала САД, која је доживела економски процват.

Највеће губитке по проценту страдалих становника имала је Србија па затим Црна Гора. Према званичној статистици, у Првом светском рату страдало је 1.248.136 становника Краљевине Србије или 28% њеног укупног становништва. У Краљевни Црној Гори погинуло је и умрло око 50.000 људи или 19% становништва. А црногорски историчар Предраг Вукић у „Политици” под насловом „Победници у рату, губитници у миру”, када су у питању губици, каже: „Црна Гора је у рату изгубила 63.000 људи (26% становништва), а Србија је остала без 1.250.000 људи 28% становништва“.

Црна Гора је жртвована политичким и стратегијским интересима сила победница и наравно одлуком Подгоричке скупштине 1918. године избрисана са карте Европе, али се присаједињењем Србији нашла у Краљевству Срба Хрвата и Словенаца. У Федеративној Југославији била је република. Од 2006. године након раздруживања поново су Србија и Црна Гора постале две међусобно и међународно признате државе.

О Србима и Црногорцима писано је да су били „најхрабрији од свију смртних, не толико по својим огромним и прејаким тјелесима, колико са своје моралности; јер они верују у бесмрће душе. Стога је у њих страшна решителност; при јуришању и несрећама; јер су уверени: да душа не

умире, но се само пресељава у вечни живот; те не жале овај садашњи”. Међутим, ми бисмо додали да су се једнако племенитом душом, стасом и растом истицали што су им предодредили генетика и горшташтво динарства. Стога је велики број ратника (официра и бораца) из Србије и Црне Горе у Великом рату остало херојством, надљудским подвизима и умећем ратовања увековечено и добило заслужена места у историји и континуираним сећањима.

*„Зло чинити од зла бранећи се
Ту гријеха никаквога нема.“ (П. П. Његош)*

Да ли се ови стихови генијалног песника могу односити и на чин убиства престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге Софије, као вид одговора кроз политику коју је Аустроугарска у том периоду водила према окупираној – анектираној Босни и Херцеговини, а посредно и према читавом српском и црногорском живљу на просторима бивше Југославије? Атентат Гаврила Принципа, као члана покрета „Млада Босна” (коме је припадао и наш нобеловац Иво Андрић), био је гласник слободе, а он никако ратни злочинац, или како би рекао Емир Кустурица: „Гаврило Принцип није убио Франца Фердинанда у Бечу, него у анектираној Босни и Херцеговини, а при томе та анексија никада нигде није верификована. Гаврило Принцип убио је поробљивача и окупатора“.²

Берлинским конгресом Аустроугарска је добила Босну и Херцеговину. Аустроугарска није хтела да помогне заробљеном народу који је живео на „пустом углу Балканског полуострва“, већ је за циљ имала свој привредни развој, држећи им пред очима оштрице ножева. У свом срцу Гаврило Принцип је носио милионе рањених срца свога народа, те је он у име њих и убио Фердинанда, „будућег неприкосновеног тиранина“ милионе невиних и незаштићених. Није тачна тврдња Аустроугарске да је атентат замишљен, организован и технички припремљен у Београду, и да је за то дело одговорност сноси Србија. Ово се морало

Гаврило Принцип, атентатор на престолонаследника Аустро-Угарске Франца Фердинанда

² *Политика*, 28. јула 2014, 5.

знати. Знало се, али се није обелоданила истина, а истина је само једна.

Пропаганда, лични или шири разлози тражећи брзе одговоре, односно одговоре по вољи или из страха наморавају историјску науку да хитно сазнаје и очас саопштава налазе, даје разјашњења која су пожељна али не и потпуна, а тиме не и тачна. И тако настаје голема неравномерност у познавању прошлости. Властодршци хоће, обично, да је одувек блиставо што је од њихова крила, а мрачно и ружно све на противничкој страни. Зато су неке ствари истражене и описане до прага синтезе, а о другима изворна грађа није прелиставана, односно о њој ништа позитивно није речено нити записано. Те прљаве намере и недела историја мора да бистри и недоумице и исходе слутње преобраћа у истину и правду и тиме обезбеђује вођство умности.

Поред разноврсне и многобројне архивске грађе која се ствара и у савременом свету, евидентно је значење мемоарске грађе, као алтернативног историјског извора (или како га поједини публицисти неоправдано називају другостепеним или другоразредним извором), чак и тамо где су архивски фондови у целини сачувани. Но, међутим, мемоарска грађа као историјски извор нарочито је присутна тамо где није сачувана или није стварана архивска грађа, а штампа и други историјски извори нису довољни за сагледавање историјске истине. Мемоарска архивска грађа користила се нарочито при приказивању појединих ратова, битака или догађаја, пошто се по правилу врло мало успије сачувати званичних – официјелних докумената, јер рат је рат. У то нас је уверила пракса из ранијих ратова.

Веродостојност и квалитет садржаја архивске грађе зависе и од тога да ли су сећања благовремено забележена и под којим околностима: године старости, меморија, моћ запажања, учачавање битног у збивањима, функције и дужности аутора и др.³

И као што је речено, да тамо где нема или довољно нема историјских извора у архивској грађи о појединим догађајима, мемоарска грађа (која може бити исказана кроз: дневнике, записе, забелешке, епске песме) може умногоме надоместити архивску грађу – историјске изворе. Архивска мемоарска грађа која се заприма у архиве једнако је вредна без обзира на то да ли је преузета руком писана, откуцана на машини или из других облика записа, фотоснимака и др. Она је најчешће похрањена као лични или породични фонд или збирка. Зато се мемоарској грађи придаје посебан значај. Та мемоарска грађа могла је и може по разним

³ Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд 2006.

основама „стићи” у архив: редовним пријемом, откупом, поклоном, завештањем и слично. Мемоарска грађа намеће много већу вредност уколико је њен аутор био непосредни учесник рата, посматрач као ратни извештач или је имао верификоване изворе на увид, па их аутентично забележио. Свакако, и епска песма може бити алтернативна мемоарска грађа и извор многих сазнања. Историчари ће на основу историјских извора (архивске грађе) оценити прихватања вредности мемоарске грађе, консултујући бројне публикације и штампу о Првом светском рату, наравно уз поштовање историјске дистанце, доћи до истине – несумњиво тачних података и чињеница и као такве публиковати или на други начин презентирати јавности.

Овде бисмо пренели два текста која су пре пар месеци објављена у дневном листу „Политика”, као да су управо баш тада сазната, а она су позната од много раније. Синовац Гаврила Принципа, Никола Принцип тврди за портал „Klih.ba” „да је младић који је ушао у историју Гаврило Принцип – пореклом из села Додоша, покрај Скадарског језера и да су се презивали Јовићевић, а онда су уследиле све оне турбуленције и избегли су, дошавши до Јадранског мора где су презиме променили у Чеке, по томе што су чекали непријатеље. Сеобу је предводио Тодор Чека. Он их је довео до једног села код Книна у близини границе са Италијом. Тодор је јахао белог коња и био је изразито леп човек, као принц из бајке, и по томе су добили презиме Принцип“.

Такође, средства информисања су као новост објавила „да је први страдалник Првог светског рата био човек из Црмничке нахије. Ради се о Душану Ђоновићу, брату Јована Ђоновића, родом из Црмнице, младом добровољцу који је ступио у рат у чети Јована Врбунског, за слободу и независност Српског народа. Погођен је аустријским метком на обали реке Саве бранећи слободу Београда. Београд му се одужио подигнутом спомен плочом“.

Да, заиста су тачне обе вести и то је знано, али у књигама није забележено или им није дато припадајуће место па се одређене вести сматрају као изненађења. Ту је онда најчешће место за мемоарску грађу. Наиме, уколико нема историјских извора, онда се прибегава коришћењу дневних листова, мемоарске грађе једнако вредне и садржане у прозним или епским делима појединих личности (аутора), јер се из њих сазнају многи детаљи и употпуњује истина о узроцима, трајању, развоју, завршетку и последицама одређеног рата, битке или догађаја, у овом случају Првог светског рата.

Због ограниченог простора биће у најкраћим цртама изнет кратак приказ тог до тада највећег рата, где је страдало на десетине милиона људи. Посебно ће бити места за исказивање међусобних односа суверена и држава Србије и Црне Горе: српског краља Петра и његовог сина регента Александра са црногорским краљем Николом, односно пријатељским односима између две државе, две краљевине, исказане и кроз историјске прогласе и апеле за учествовање у Првом светском рату. Свакако истакнуто место припада и чувеној Мојковачкој бици.

Сарајевски атентат и Први светски рат

Сарајевски атентат још увек није верификован у јединственом исказивању да ли се сматра узроком за почетка Првог светског рата. Таквом схватању прибегава један број европских земаља. Већи број земаља, пак, схвата да је Сарајевски атентат био добар разлог за почетак Првог светског рата за који су се освајачи већ дуже времена припремали. Стога се аналогно томе поставља питање: Да ли је сарајевски атентатор Гаврило Принцип пуцњем у надвојводу Фердинанда трагичан избор за духовну слободу и по цену милионског броја жртава и са цивилизацијски далекосежним последицама, без обзира на то што тај чин упоређују са „Обилићевим гестом”, а њега националним страдалником са оличењем херојске снаге, предузимљивости и одлучности? Одговор би могао гласити лаконски „да”. Револверски хитац тог младића представљао је својеврсни стартни пуцањ тог свеопштег светског окршаја. Међутим, Аустрија у договору са Немачком атентат искључиво приписује Србији, а не својој рђавој управи у Босни и Херцеговини. Први светски рат до тада био је не само највећи ратни сукоб у историји цивилизације него је изазвао далекосежне политичке, друштвене и цивилизацијске промене у историји Срба, Црногораца и многих држава Европе.

Црна Гора и њена војска пре избијања Првог светског рата биле су ослабљене

Петар Карађорђевић краљ Србије (1903–1918) и краљ државе Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1921)

активним и победничким успесима у вођењу балканских ратова и скоро исто као и српска војска никада нису имале дужег мира. Увек ратови. Непосредно пред почетак Првог светског рата црногорска војска под командом Јанка Вукотића (око 13.000 војника и официра) била је упућена у помоћ српској војсци да задрже, одбаце и сломе изненадног нападача Бугарску у бици на Брегалници јула 1913. године. Није прошла ни пуна година дана а Црна Гора заједно са Србијом налазиће се у одбрани од напада Аустроугарске. Хабзбуршка монархија, објављујући рат Србији (28. јула 1914), започела је оружана дејства са циљем да освоји Шумадију и продре на Косово и тако се споји са Албанијом, чиме би биле раздвојене две краљевине. Управо, један од крајњих циљева Аустроугарске био је да се онемогуће исказане победе Србије и Црне Горе у ратовима са Турцима и Бугарима и да их „као независне државе споји у једну територију под Аустро-Угарском влашћу”.

Но, ипак, могли би се у кратким цртама енциклопедијски са доста дуге историјске дистанце изнети узроци „избијања“ самог рата. Наиме, супротности у развоју капиталистичких држава, појачаване њиховим империјалистичким претензијама, довеле су крајем XIX и почетком XX века до образовања два војнополитичка блока, и то блок Централних сила (Немачка, Аустро-Угарска и Италија,) под називом „Тројни савез“ и блок „Антанте“ (Енглеска, Француска и Русија, којима посредно припадају Србија и Црна Гора јер су биле учеснице рата). Свака од држава учесница ових савеза имала је своје циљеве. Тежећи да их остваре, оне су изазивале неколико међународних криза почетком XX века. Иако је свет у тим моментима заоштрениости долазио на ивицу рата, ниједна од сила га није започињала, јер се није осећала спремно. Највише расположења за рат било је у владајућим круговима Немачке, која је тражила нову поделу света и желела да искористи своје војне и техничке предности. Аустроугарска са своје стране тежила је да силом загосподари Балканом, а пре свега да „уништи као државе Србију и Црну Гору“ и тако онемогући тежње југословенских народа за стварање јединствене државе, у томе ју је подржавала Немачка и „искористила атентат у Сарајеву 28. јуна 1914“ на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда као повод за напад на Србију. Аустро-Угарска је објавила рат Србији 28. јула 2014, иако је Србија прихватила ултиматум од 23. јула 2014, осим једне тачке која је предвиђала да „Србија поведе истрагу против оних саучесника у завери који се налазе на српској територији а да у истрази учествују органи које ће царска и краљевска

влада делегирати, односно да Аустро-Угарска врши истрагу у Србији”.⁴

Иако живимо у времену стогодишњице Првог светског рата, кога обележава скоро читава Европа, присутно је свеопште плагирање, преоблачење, лажно представљање, кићење туђим перјем, немоћ, стид уместо хвале, изношења сумњи уместо истине, па није ни чудо код неодлучности да ли је Први светски рат „припремала” Србија и да ли јој је донео светску славу или погрешно учињеним чином убиства Франца Фердинанда срамоту и зло.

Први светски или Велики рат, што му је био званичан назив, пре него што се догодио, био је кланица без преседана. Према званичној статистици, у Првом светском рату страдало је у Краљевини Србији скоро трећина, а у Црној Гори нешто више од четвртине њиховог укупног становништва.

Црногорски историчар Предраг Вукић⁵ је у *Политици* под насловом „Победници у рату, губитници у миру” између осталог каже: „Гаврило Принцип ће за Србе бити националиста и патриота, а за Аустрију и Немачку терориста, који је својим пуцњима отворио пут рушењу Аустро-Угарске“. Током трајања јулске кризе у европској јавности превладало је уверење да су аустро-руски односи генератор напетости и ратне претње. Чињеница је, међутим, да су се Русија и Аустроугарска нашле у непосредном међусобном сукобу, тек 6. августа 1914, данима након што су остале силе већ међусобно заратиле.

Много времена, што досеже и до данашњих дана, Срби су били изложени организованом и тешком бојкоту са свих аспеката. То је било присутно и у области науке и културе, а пре свега у области историје. То што се дешавало и што су осуђивале бројне државе Европе разлог је што су људи из Србије били немоћни да докажу истину. Најчешће они којима је то и дужност не знају где се налазе историјски извори и шта је то и колику важност и улогу има архивска грађа. Стога треба знати дефиницију архивске грађе.⁶ Посебно и вредно место треба да добије мемоарска грађа.

.....
⁴ *Популарна енциклопедија*, БИГЗ, Београд 1976.

⁵ Дневни лист *Политика*, Београд 1. јула 2014, страница 4.

⁶ „Архивску грађу треба схватити као документе настале у службеној, односно пословној делатности установа у најширем смислу ријечи документе о јавноправном и приватноправном, судским, управним, политичким и осталим правним пословима. Документе који редовито више не служе текућем пословању, али заслужују да се трајно чувају због своје хисторијске и доказне вриједности” (Крешимир Неметх, „Архивска грађа“, у: *Приручник из архивистике*, Загреб 1977).

Гро архивске грађе верификоване као историјски извор похрањено је не само у архивима Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, као и у архивима са простора бивше СФРЈ, већ и у архивима широм Европе. Историја је ту да рационализује и нашу свест и истину о томе ко смо и где смо као народ у подели улога на Балкану. Пут којим је Европа ушла у Први светски рат речито доказује да највећи сукоб у историји није започео због Сарајевског атентата.

Дневни лист *Политика* је следећег дана, након атентата, откада де факто и почиње „одмазда” под насловом „Видовдан” забележио: „Никада до сада Београд није тако свечано славио велики народни празник Видовдан – празник освете Косова и дан смотре за будуће народне послове. Никада није на овај дан било окупљено у нашој престоници толико браће са Словенскога југа. Слави се данас Видовдан на ослобођеноме Косову, у присуству хиљаде Срба из свих крајева нашега народа. Слави се данас око цркве Лазарице на далматинском Косову пољу. Слави се у Фрушкој гори над ћивотом цара Лазар и у средини задужбина наших царева, краљева и деспота. Слави се у Београду у центру наше нације. Међу бројним културним манифестацијама певаће и гуслар Перуновић“.⁷

Ценила се српска поезија. Наравно, мисли се на народне песме.⁸ Међутим, славио се Видовдан, а тиме и погибија надвојводе Фердинанда. После Аустријске ноте од 12. јула 1914. године, која је била неприхватљива и коју нико нормални не би могао прихватити, престолонаследник Александар Карађорђевић већ 15. јула 1914. године шаље телеграм краљу Црне Горе Николи на Цетињу следећег садржаја: „Покушали смо све могуће не би ли могли уштедети Српском народу нове жртве и терете – али нисмо успели јер је Аустро-Угарска тражила да допринесемо на жртву драгу независност. Бог је ваљда тако хтео да Српски народ још једном стави свој живот у одбрану целог српства. Уверен, да мој драги дед још јаче може да цени колико је био неправедан захтев Аустро-Угарске, који је смишљен био да зада смртни удар сјајној будућности Српског народа. Испуњен сам великом радошћу када сам сазнао, иако у то нисам сумњао, да се је и Црна Гора солидарисала са Србијом у одбрани Српског народа. Наредбу за мобилизацију сам издао данас. Свемогући Бог и помоћ братске и моћне Русије биће на страни

⁷ Дневни лист *Политика*, Београд 16. јуна 1914. (по старом календару), 1.

⁸ Волфанг Гете је записао: „Народ, који има такву поезију, заслужује бољу историјску судбину и не заслужује да буде роб.“

српске правде а тако исто и јавно мњење цивилизованих народа. Шаљем поздрав моме мудрому и драгом деди и храброј Црногорској војсци. Александар“.

Црногорска влада је 23. јула предала аустроугарској влади ноту којом је извештава: „да прекида неутралност и да се ставља на страни Србије и да је мобилисала сву своју војску и да прелази границу“.

Наравно, било је и пуно обраћања престолонаследника Александра свом српском народу пре почетка рата. Као осведочени пријатељ братском српском народу Краљ Никола два дана касније 25. јула 1914. године кроз Ратну прокламацију коју је обзнанио (и чији је оригинал похрањен у архиви Државног

Регент Александар I Карађорђевић,
врховни командант Српске војске
у Првом светском рату

музеја Црне Горе на Цетињу) између осталог каже: „Црногорци још не доспесте да крв сперете са ваших храбрих мишица, а ваш стари Краљ приморан је да Вас и по трећи пут поведе у рат, свети рат за слободу Српства и Југословенства..., па наставља: крв се већ лије на Дунаву, Сави и Дрини. Лије се на границама наше моћне заштитнице Русије и њене савезнице Француске. Па сад ко је јунак на оружје! Ко је јунак нека следи корацима два стара српска краља, да гинемо и да крви проливамо за јединство и слободу златну! На нашој страни су Бог и правда. Ми смо хтели мира, наметнут нам је рат. Примите као увек, примите га српски и јуначки. а благослови вашег старог Краља пратиће вас у свим вашим подвизима. Живели моји мили Црногорци! Живело наше мило Српство! Живела наша моћна заштитница Русија и њени савезници“.

Тако су две државе исказивале своја осећања, братску солидарност и од давно исказана јунаштва и позивале своје грађане да крену у наметнути безусловни рат против много јачег непријатеља наоружаног најсавременијим оружјем, али не и храброшћу. Овом прокламацијом краљ Никола увео је Црну Гору у рат и позвао народ на оружје за „слободу и југословенство“ и мобилисао готово све расположиве војне снаге, како је и договорен заједнички план са Србијом (према плану држава Црне Горе и Србије фактичку главнокомандујућу улогу имали

су српски официри генерал Јанковић и пуковник Пешић).

Посебно је краљ Никола пратио ратна догађања на ловћенском, херцеговачком и санџачком фронту, као и на делу територије према Албанији. Тако је Црна Гора ушла у рат са војском уморном и неопорављеном од балканских ратова, иако слабо наоружана и неспремна за вођење модерног рата. Црногорска војска водила је борбе на просторима Рогатице, Фоче, Горажда, Вишеграда, Јавора до Таре, Мојковца, Берана и Чакора, држећи положаје у Херцеговини, на Ловћену и према Албанији, на простору од око 500 километара. Тада се Црна гора нашла у најтежим условима живота, а због неродних година наступила је глад када су коприва и друге траве спашавале животе цивилног становништва.

Никола I Петровић, књаз Црне Горе
1860–1910 и краљ (1910–1918)

Мојковачка битка 1915. године

Велики број прослављених битака, успешних ратника и команданата из Првог светског рата ушли су у историју и поезију, као што су Церска, Колубарска или Мојковачка битка. Српска војска је у току 1914. године Аустроугарској војсци нанела тешке губитке на Церу, Јадру и Сувору. Чувена Колубарска битка под командом војводе Живојина Мишића је пример стратешки организоване и победничке битке, којом су аустријске снаге протеране из Србије, изучава се на бројним факултетима и војним школама, као пример како се успешно воде ратови и битке. Никада од Косовског боја у Србији и Црној Гори до тада, а и касније, није написано толико књига или испјевано пјесма као о Првом светском рату или о појединим биткама или догађајима из тог рата. Настала је огромна литература, и то на језицима великих сила учесница рата. На српском језику објављено много мање. Та литература по правилу је настала по диктату моћника, због чега су се и због чега се стварају опречна

мишљења о Европском рату који нису плод науке већ нажалост политике.

Није без разлога речено да оно што је човјеку разум то је човјечанству историја, а да сви који се баве историјом морају да оставе емоције по страни и да знају да је патриотизам врлина а да је историја наука. С тих позиција требало би посматрати Мојковачку битку, која се може упоређивати са Кумановском битком 1912; Брегалничком 1913; Церском 1914; Колубарском 1914. и Солунским фронтом 1918, а дивизијер Јанко Вукотић са великим српским војводама: Радомиром Путником, Живојином Мишићем, Степом Степановићем и др.

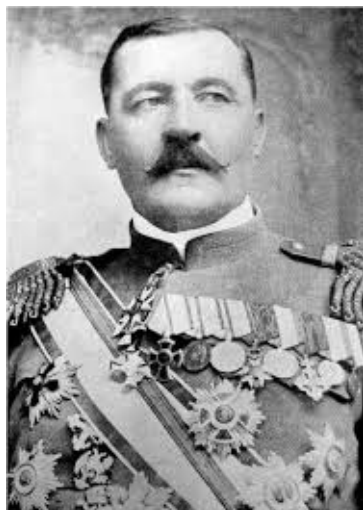
Мојковачка битка обогатила је историју Црне Горе и њено заједништво са Србијом. То је била епопеја, јер није било лако супротставити се надмоћи бројношћу нападача који је био боље наоружан и вођен школованим официрима опробаним у ранијим ратовима. Када се мемоарској грађи придаје заслужна важност, што је и нормално, то ћемо бити слободни да издвојимо три мемоарске књиге црногорских ратника учесника појединих битака или читавог Првог светског и балканских ратова, а то су: Митар Мартиновић: *Ратне године 1912–1916*, Службени лист СРЈ, Београд 1996; Јанко Вукотић: *Успомене из три рата*, Службени лист СРЈ, Београд 1996; и Андрија Јовићевић: *Балкански ратови*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

Све ове књиге износе храбра и документована сведочења учесника ратова 1912–1918. године на посебан начин и стил присутан локалитетима где су аутори поникли, представљајући јавности истину о великим епопејним ратовима, а то су могли, јер су и сами били учесници тих славних ратова и успешно командовали војним формацијама чија су ратна и друга дела израсла у легенде. Постали су део историје. И са простора Србије било је много аутора који су своје ратне дневнике или записе, било као политичке личности, било као командати или ратници, односно учесници Првог светског рата објавили, дали одређеном архиву као збирку или су још као необјављени налазе у породицама својих наследника (Живојин Мишић, Степа Степановић, Петар Бојовић...).

Војвода Живојин Мишић,
командант српске Прве армије
у Првом светском рату

Тадашњи председник Црногорске владе сердар Јанко Вукотић између осталог је за Мојковачку битку рекао: „Ми стојимо на народном јединству Срба и Хрвата и вјерни црногорској традицији. Најизразитије ћемо радити на југословенској солидарности и заједници – са особитим нагласком на моћну и вјековну нашу заштитницу – Велику Русију. Нас нико од драге посестрима Србије никад и ништа неће раздвојити. Судбина Србије је и наша судбина. Зло и добро нам је заједничко са

Сердар Јанко Вукотић, министар војни и председник црногорске владе, командант Источног одреда у Балканским ратовима и Санџачке војске (1914–1916), прослављени командант и ратник Мојковачке битке

Србијом. Србија може рачунати на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу, тако и у сваком другом“.⁹ То је Јанко Вукотић изговорио пре почетка чувене битке.

Иако су њени непријатељи из Беча као компензацију да не уђе у рат нудили Црној Гори неколико приморских градова са Скадром, они су то одбили, јер им је једини циљ био да се боре до коначне победе и ослобођења своје поробљене браће испод аустроугарског јарма. Црна Гора је мобилисала 45.000 војника, од којих је 30.000 упутила на Санџачком фронту чиме је бројно ослабљен Ловћински фронт. Милован Ђилас у својој књизи *Бесудна земља* за Први светски рат између осталог каже „читав народ Црне Горе био је спреман за овај деликатан задатак“. Ипак, најсликовитије однос између Србије и Црне Горе исказује сердар Јанко Вукотић: „Србија и Црна гора су стајале у међусобним односима као она два подијељена брата, која се један на другог стално љуте, али када дође у питање општи братски интерес, срџба би прекинула и настала би слога и јединство“. Хаџи Радован Бећировић-Требјешки у пјесми „Мојковачки бој“ опјевао је велики историјски догађај у коме је и сам учествовао као добровољац и имао најнепосреднији увид у драматику догађаја о коме пева. Песник овде у форми десетерца описује и констатује све оно што је егзактна историјска наука доказала: „Мала Црна Гора се упустила у оружани сукоб са Аустро-

⁹ Јанко Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд, Службени лист СРЈ, 1996.

Угарском царевином да би обезбиједила слободну одступницу српској војсци. Због тога је ова славна битка једна од оних историјских догађаја у мученичкој и славној повјесници црногорских Срба који најдоследније осликава њихову високу патриотску, слободарску, и етничко политичку свијест¹⁰. Црногорска одређења да ступе у рат са далеко надмоћнијим непријатељем, представљало је израз братске саможртвене љубави, засноване на традицији и вери. Спремни су Црногорци да до последњега човека бране интерес интегралног српства. На Божић седмог јануара главнокомандујући црногорских трупа сердар Јанко Вукотић наређује да из фазе одбране целокупна црногорска војска крене у противнапад и у силовитом јуришу разбије непријатеља, који се повлачи остављајући на бојишту своје мртве и рањене војнике и опрему. Командант аустроугарске војске није могао да поднесе пораз, па је извршио самоубиство.

Хаџи Радован Бећировић-Требјешки, кога многи критичари (књижевници, историчари, песници) упоређују са Филипом Вишњићем, започиње опис Мојковачке битке осликавањем стања ствари у Црној Гори, Србији и на Балкану у том најтежем и преломном периоду за српску војску у Првом светском рату. Ево тих стихова:

Пошто Балкан сва тама притиште
И Српско се угаси огњиште
Сви Словени изгубише наду
Што робују Бечу и западу.
Србин не шће ни тада да клоне
Пред силама што га тако гоне,
Но поносно стао и пријети
Сили која про Европе лети.
Под Мојковцем на црноме пољу
Црногорци са Швабом се кољу,
Јер их ратни интереси вуку,
Те се тако неболеће туку.
Није чудо што се Њемци бију
Јер узеше Ловћен и Србију,
Но око шта Црногорци гину
Кад су Швабе на престолу њину?
И у такве страшног суда дане
Црногорци град Мојковац бране.

Распоред аустроугарске и црногорске војске на Бојној њиви код Мојковца

¹⁰ Михаило Шарановић, *Пркосник искушења времена*, Цетиње 1998.

Не бране га да се њима спасе,
Но да силу дочекају на се,
Која шћаше Србе да претече
Да им жива ока не утече
Да направе страшну костурницу,
У Ругову тврду качаницу.

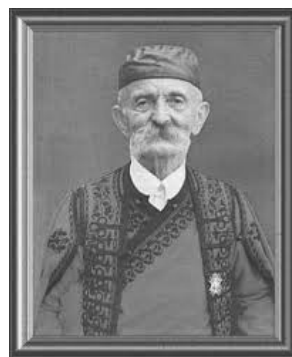
.....
Песник касније сликовито описује ситуацију У Црној Гори и начин како командант Јанко Вукотић, не телима, већ лично, упознаје и храбри црногорску војску да што пре ступа у помоћ српској војсци на сличан начин како је цар Лазар позивао српску војску да ступи у Косовски бој:

На Цетињу код Орлова крша
Застава се њемачка лепрша
По Ловћену гракћу гладни врани
Нема нико да их месом храни
Остали смо без икога сами
Српска војска одступа од Пећи
Бугарска им ударила с плећи
Шумадинци наша браћа драга,
Већ је њина изнемогла снага,
Сви имају наду и ослонце
У нас – њину браћу Црногорце
Што имамо снаге и можемо
Треба браћо да им помажемо.
Па тако вам Бога и Божића
И двоглавог орла Немањића
И тако ви гроба Његошева,
И љутога мача Милошева,
И Граховца и Царева Лаза,
И јуначке части и образа,
И мраморја с Кома до Благаја,
И тако ви Никчевије рана
И Косова и Видова дана,
И тако ви српскијех гусала,
И тако ве прошлост не губала,
Не пустите Нијемце и Швабе,
Да Руговску клисуру уграбе,

Немојте се плашити јунаци,
Ако буду кржави бадњаци.

Песник Бећировић, налик „Косовској клетви” такође омогућава оном ратнику који неће или не сме у даљи рат, односно битку, а таквих и нема, да се „врати кући и да каже истину” о онима који су остали да храбро ратују и гину омогућујући српској војсци одступницу:

Ваша воља то је наша влада,
Ваша борба – то је српска нада.
Ко год неће нагона му нема,
Кога мушко срце не опрема
Коме опште добро није мило
Нека бјежи и просто му било,
Нека каже кад код дома дође
За нас што смо останули овђе,
Нека нам се не надају кући
Ми смо пали прошлост крунишући
И бранећи Душаново царство
И витешко људско достојанство.

Хаџи Радован Бећировић-Требјешки,
црногорски епски певач, аутор песме
„Мојковачка битка“

Споменик погинулим борцима и учесницима Мојковачке битке 1915.

Спасавањем војске, владе и главних државних установа, повлачећи се за Грчку Србија је досегла светскоисторијску знаменитост: изгубила земљиште, али сачувала државу; променила ратнички положај и наставила оружано учешће заједно са савезницима у Антанти; узвисила се као непремашив јунак и несаломљив мученик. На Солунском фронту српска војска у сарадњи са државама савезницама извршила је 1918. пробој и кренула у незадрживу офанзиву. Бугарска је 2. септембра 1918. капитулирала, а до средине октобра ослобођене су Србија и Црна Гора. Септембра је савезничка офанзива на западу потисла Немце. Немачка је принуђена да 11. новембра 2014. потпише капитулацију, а Аустроугарска је 3. новембра потписала примирје, тако да се и они сматрају великим губитницима.

На основу изнетог неспорно је:

1. Да се архивска грађа као верификовани извор за проучавање и упознавање јавности са предратним, ратним и поратним приликама и догађајима, па тиме и Првог светског рата углавном налази у државним – јавним или војним архивима;

2. Да се поред архивске грађе као историјског извора, која је похрањена у архивима, а односи се на Први светски рат или на неке друге ратове или велике битке, историчари и други истраживачи због што потпунијег сазнања, „требају консултовати“ и мемоарску грађу, било да се она појављује под насловима: ратне забелешке, ратне успомене, дневници и друго, било да је та грађа публикована или у рукописима;

3. Да архивска грађа може бити исказана и као поезија, а најчешће епски римованим десетерачким песмама, врло прикладним за њихово певање уз гусле, чији стихови слушајући гусларе побуде патриотизам и јунаштво, а када све заћути, оне проговоре. Епска песма може бити сведок значајног догађаја или чак целе битке или рата, а тиме алтернативни историјски извор;

4. Да је мемоарска грађа једнако вредна, без обзира на то да ли је похрањена у јавним или приватним архивима, па су имаоци те грађе у обавези да обезбеде не само њено коришћење у научноистраживачке сврхе већ и да обезбеде услове за њено коришћење;

5. Да је Сарајевски атентат природна последица умирања остарелог друштва на издисају, какво је било аустроугарско, и борба једног народа за слободу. Српски народ у Босни и Херцеговини је вековима чамио у ропству, желећи да се и са закашњењем укључи у ред оних који су слободу стицали револуцијом или ратовима;

6. Да је Сарајевски атентат био само погодан повод за империјалистичке силе и надвладала национализми тадашње Европе да поведу рат за који су се дуго спремале;

7. Да је највеће губитке према проценту пострадалог становништва имала Србија, па затим Црна Гора. Према званичној статистици, у Првом светском рату страдало је 1.248.136 становника Краљевине Србије или 28% њеног укупног становништва а у Краљевни Црној Гори погинуло је и умрло око 50.000 људи или 19% укупног њеног становништва;

8. Да су скоро сви учесници у Првом светском рату по различитим основама углавном били губитници: пропала су руско, немачко, и аустроугарско царство, па односне царевине проглашене републикама, смањена је турска империја, да би и она 1923. године постала република, настало је девет нових држава у Европи, међу њима и југословенска, док су од свега тога Сједињене Америчке Државе имале економски процват.

Литература:

1. Владо Стругар, *Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића*, Књижевна задруга Српског народног вијећа Црне Горе – Подгорица 2010; *Југославија на Стрмини Европе*, Београд 2014; *Црна Гора у Југославији*, Књижевна задруга Српског народног вијећа Црне Горе, Подгорица 2014;
2. Зоран Лакић, *Дијалог у историографији*, Унирекс – Подгорица 2008;
3. Ђорђије Борозан, „Црна Гора и Први светски рат“, у: *Архивски записи*, Цетиње 2013;
4. Митар Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Службени лист СРЈ, Београд 1966;
5. Хаџи-Радован Бећировић-Требјешки, *Стабљике Српства*, Светигора, Цетиње 1998;
6. Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Архив Републике Српске, Бањалука 2014;
7. Богдан Лекић, *Архивистика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006;
8. Миле Бакић, *Архивистика*, Историјски институт Републике Црне Горе – Подгорица 2007;

9. Јован П. Поповић, „Неки од постулата као предуслов заштите архивске грађе“, у: *Архивски записи* број 2, 2012, Државни архив Црне Горе – Цетиње 2012;
10. Јован П. Поповић, „Грађанин у жижи моралних начела, законских норми и правних празнина, при коришћењу архивске грађе“, у: *Архивска пракса*, Тузла 2012;
11. Јован П. Поповић, *Правна заштита културних добара са посебним освртом на архивску грађу која се налази у музејима и библиотекама*, „Технични и всебински проблеми класичнега и електронског архивирања“, Марибор 2012;
12. Јован П. Поповић, *Значај архивског законодавства и архива за заштиту архивске грађе*, Право и Привреда, Београд 1998.

Summary

FIRST WORLD WAR PAINTED WITH MEMOIRS, EPIC POETRY AND DAILY PRESS

The First World War, or The Great War, lasted for over four years from 1914 to 1918. Thirty-six states participated in war with approximately seventy million men under arms. The Great War completely transformed the whole world. The consequences were disastrous. Some countries and their historians see the cause of the outbreak of World War II in assassination of the Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo by Gavrilo Princip, member of “Mlada Bosna” movement. Other historians believe that the assassination was just a cause and that the war was prepared much earlier. Serbia was a participant in war with the highest number of casualties (shown in percentage), and whose army was four years in exile, where it was accepted by the friendly Greece. Participants and victims of the War were annexed Bosnia and Herzegovina and conquered Montenegro. According to official statistics, in the First World War 1,248,136 people of the Kingdom of Serbia were killed, or 28% of its total population. 50,000 people or 19% of the population were killed in Montenegro.

A vast amount of archival material about The Great War was created. The archival material is stored in public or military archives of the countries – participants. Large amounts of memoirs, sometimes in the form of prose or poetry can be found as well. Memoirs, usually in the form of diaries, were

created equally by commanders, officers and soldiers; it was also recorded in form of prose (novels, short stories) and poetry and published. Very dramatic sceneries of particular battles or events (Battles of Kolubara, Mojkovac, etc.) were portrayed in those memoirs. Such archival material was, in many cases, handed to archives for permanent storing.

The author of this work is convinced, through historical and other evidence, in willingness of Serbs and Montenegrins, the fraternal nations, to persevere together in fight against the invading forces of Austria-Hungary and Germany through the Declaration of King Nikola, and others, first of all the commander of Battle of Mojkovac Janko Vukotić to save the Serbian army that was in retreat. Author particularly feels close emotional connection to the decision of Military and Government leadership of Montenegro to provide assistance to the fraternal Serbian people in the decisive battle of Mojkovac, which was recorded in many songs and especially in song by Hadži-Radovan Bećirović-Trebješki.

Мср Мирослав Јаћимовић¹
Архив Војводине, Нови Сад

ЦИВИЛНА БЕЗБЕДНОСТ И КОМАНДА У ПЕТРОВАРАДИНУ 1914–1916.

Апстракт: Први светски рат заузима посебно место у историјском памћењу човечанства. Реч је о сукобу који је започео на тлу Европе, али се убрзо проширио на готово читав свет. Данашња територија Војводине и град Петроварадин, односно град Нови Сад имали су значајан стратешки и географски положај, који је омогућавао да Аустро-Угарска има надзор над регионом тадашње Јужне Угарске и позадином фронта у рату против Србије. Петроварадин и његова тврђава били су погодни за смештај аустроугарских чиновника који су били задужени да штите људе, имовину и државу. Задатак им је био да испуњавају законске одредбе и правила или да друге контролишу у вези са поштовањем закона. Пружали су безбедност и подршку војним властима, мобилисаним ратницима и њиховим породицама, обезбеђивали државну имовину, а бавили су се и финансијским пословима. Језик којим су издаване команде у заједничкој армији и аустријској војсци био је немачки, а за мађарске снаге – мађарски, али је овај комесаријат обављао кореспонденцију и на хрватском и српском језику.

Кључне речи: цивилна безбедност, Петроварадин, Први светски рат, команда, полиција, руски заробљеници, архивска грађа

Велики рат у знатној мери проистекао је из наглог привредног успона, као и промене равнотеже снага појединих европских и светских земаља

.....
¹ **Мср Мирослав Јаћимовић**, архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија; miroslav.j@arhivvojvodine.org.rs, miroslavjacimovic0@gmail.com

почетком 20. века. Сукоб интереса огледао се у тежњи за прерасподелом колонија и приматом у одређеним деловима света. Пропратне појаве оваквог стања биле су трка у наоружању, стварање и учвршћивање савеза европских сила. Један од резултата новог прегруписавања снага било је и формирање „Тројног савеза“ (Немачке, Аустро-Угарске и Италије), који је представљао прво модерно здруживање земаља. Током овог периода показало се да Немачка тај блок држава покушава да искористи за своје јачање и ширење. Управо због те немачке тежње почело је груписање и осталих европских сила у други супарнички блок, „Антанту“, коју су чиниле Русија, Француска и Велика Британија. Србија, земља у великој мери ослоњена на Аустро-Угарску крајем 19. века, након анексионе кризе, све више је нагињала Русији и Француској, али је ипак била решена да избегне сукоб са моћним северним суседом и да свој спољнополитички интерес усмери у правцу јужних области, где је и даље српски народ живео под османском влашћу.²

Аустро-Угарску су у том периоду потресале политичке кризе, масовни народни покрети и била је земља у којој су различите националности, које су чиниле већину становништва, често изражавале незадовољство. Неиспуњавање датих обећања у спровођењу корених реформи у основама су потресали застарели политички систем Двојне монархије. Честих политичких криза било је још од јануара 1910, када је цар Фрања Јосиф за новог председника владе поставио грофа Кароља Куен-Хедерварија. Већих сукоба је било наредне године, када је влада поднела нови законски предлог о државној одбрани, који је предвиђао повећање сталног кадра на пола милиона људи и знатне издатке за савремено опремање војске. Унутрашњу политику захватило је незадовољство 1913, када је за председника угарске владе постављен гроф Иштван Тиса, који је заступао интересе мађарског велепоседништва и био велики противник сваке реформе и промена које би царству, између осталог, увећале број становника словенског порекла. И поред његовог именовања и првобитног становишта да је сукоб са Србијом непотребан, у војним и политичким круговима Аустро-Угарске биле су започете припреме за рат.³

.....
² Андреј Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустроугарске и Немачке 1908–1918*, Београд 1981, 11.

³ Шандор Месарош, *Први светски рат и грађанска револуција (1914–1918)*, Годишњак друштва историчара Војводине, Нови Сад 1974, 166–167.

Опште политичко стање на територији данашње АП Војводине, до краја рата носио је назив *Délvidék*⁴ (*Јужни крајеви*) пратило је догађаје у Европи и свету. Од свих јужнословенских провинција у Аустро-Угарској, економски најјача била је територија данашње АП Војводине. Војвођанска пољопривреда била је најразвијенија у целом царству.⁵ Живот словенских народа у Аустро-Угарској, посебно Срба, Хрвата, Буњеваца и осталих почетком 20. века, предвиђао је наставак тешке борбе за национални опстанак. Средиште српства на данашњој територији Војводине био је Нови Сад и главна тежња мађарских, односно аустроугарских војних власти, била је уперена на тај град и српске вође у њему. Балкански ратови и велике победе српске војске имали су огроман утицај на расположење Срба у данашњој Војводини. Такође, у свим јужнословенским земљама Двојне монархије јачао је југословенски покрет, нарочито међу Србима. Након Сарајевског атентата однос власти према словенском становништву веома се погоршао. У Петроварадину је забрањен рад Хрватског певачког друштва, читаонице, а слично је било и са српским друштвима по Новом Саду. Српски листови по Војводини (*Браник*, *Српство*, *Панчевачки гласник*, *Вршачки весник*, *Слобода*, *Садашњост* и *Застава*) убрзо су по ратној прокламацији прекинули свој даљи рад.⁶ Исто су урадиле и српске политичке партије, о чему је извештен и сам председник угарске владе, гроф Иштван Тиса.

Данашња територија Војводине и град Петроварадин, односно град Нови Сад имали су значајан стратешки и географски положај, који је омогућавао Аустро-Угарској надзор над регионом тадашње Јужне Угарске и позадином фронта у рату против Србије. Петроварадин и његова Тврђава били су погодни за смештај аустроугарских чиновника који су били задужени да штите људе, имовину и државу. Уочи Првог светског рата постројбе заједничке војске на подручју тадашње Краљевине Хрватске и Славоније којој је припадао и Петроварадин биле су пешадијски пукови, односно команде: 16. (Бјеловар), 53. (Загреб), 70. (Петроварадин), 78. (Осијек), 79. (Оточац), 96. (Карловац) и 31. ловачки батаљон (Оточац); коњаничке пукови: 5. (Вараждин) и 12. (Осијек); артиљеријски пукови: 37. (Загреб), 38. (Осијек), 39. (Вараждин) и 13.

⁴ *Southern land – Eng.*

⁵ Илија Петровић, *Војводина српска 1918*, Нови Сад 1996, 55.

⁶ Листови и удружења су били забрањени или су обустављени. Василије Крстић, *Историја српске штампе у Угарској (1791–1914)*, Нови Сад 1980, 286–300.

хаубички пук (Загреб).⁷

Задатак команди био је да испуњавају законске одредбе и правила или да друге контролишу у вези са поштовањем закона. Пружали су безбедност и подршку војним властима, мобилисаним ратницима и њиховим породицама, обезбеђивали државну имовину, а бавили су се и финансијским пословима. За те намене команда утврђеног места Петроварадин добила је и лице задужено за спровођење мера политике Аустроугарске монархије у виду цивилног комесара Гезе Рушаи (јун 1914 – новембар 1915). Поред њега на потписима докумената које налазимо у грађи Архива Војводине налази се још једно име које се потписује као комесар, односно управитељ краљевског полицијског повереништва, Антон Зависка. Он је, по свему судећи, могао заменити Рушаија на овом положају после новембра 1915, кад је Рушаи смењен, али се по документима Фонда 7 види да је имао и комесарска овлашћења у исто време кад и сам Рушаи.⁸ У том периоду сам град је постао једно од веома важних саобраћајних чворишта. Управо на овом месту су се делови аустроугарских снага и пребацивали преко Дунава. Како је за пребацивање војске понтонски мост био недовољан, изграђен је привремени мост на дрвеним стубовима тзв. „Поћорекон мост“.⁹ Језик којим су издаване команде у заједничкој армији и аустријској војсци је био немачки, а за мађарске снаге мађарски, али је ова Команда обављала кореспонденцију и на хрватском (српском) језику. За потребе безбедности Гранична полиција постављена је у Нови Сад, а полицијски комесаријати су додељени Петроварадину и Сремским Карловцима.

За војну заштиту поретка Аустро-Угарске монархије у овом делу били су заслужни *Шести* пешадијски пук са седиштем у Новом Саду

⁷ Filip Novosel, *Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu Austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata*, *Scrinia slavonica* 10, 2010, 267–289.

⁸ Грађа овог фонда је у највећој мери на хрватском (српском) језику а мањи део је и на немачком и мађарском. Архив Војводине (у наставку АВ), Ф. 7, АК 828.

⁹ Мост је имао електрично осветљење и чувала га је и одржавала војска. Према предвиђањима аустроугарског војног врха, рат је требало кратко да траје, па је зато мост требало да буде у функцији само две године. Мост, у потпуности од дрвета, изграђен је за три месеца, од децембра 1914. до марта 1915. Имао је укупно шест стубова, од чега су четири била у реци. Мост је био дуг 384 метра, а висина изнад реке је била 13 метара од нултог водостаја. Одржавала га је јединица од сто војника којом је командовао официр инжењерац. Мост добија име по главномандујућем аустроугарске балканске војске, Оскару Поћореку. Пошто се рат није одвијао по жељама Немачке и Аустро-Угарске, тако је и живот моста продужен, од предвиђене две године, на неограничено време тј. док се ратне операције не заврше.

и *Седамдесети* пешадијски пук са седиштем у Петроварадину. До августа 1914. мобилисано је близу 1.300.000 људи у царској војсци. У мирнодопској ситуацији војску је чинило око 450.000 људи. Велики проблем по државу представљао је разнолики састав војника, јер су велики део чинили управо војници словенског порекла, и то Чеси, Словаци, Пољаци, јужнословенски народи, Румуни, па је проблем неразумевања немачког и мађарског језика био превелики. Доминирале су и културне разлике међу самим војницима.¹⁰ Осим у ова два места на територији данашње АП Војводине, војне јединице биле су смештене и у Суботици, Вршцу, Зрењанину и Сомбору.

Током лета 1914, у месецима кад је царска војна кампања против Србије већ увелико почела, главна преокупација команде у Петроварадину била је финансијске природе, а јавили су се и први захтеви за „контрибуцију“ мобилисаних особа.¹¹ Други документи до објаве рата били су везани за финансијске прорачуне града који су укључивали градску имовину, путеве, здравство, издржавање војске и школство. Осцилација аустроугарске војске и државе у току Првог светског рата довела је до наглог скока цена намирница (пре свега пшенице и брашна) па је утврђен ценовник којим је тражено да га грађани строго поштују. Такође, током прве ратне године, била је претећа обавеза грађана да у својим домовима не стварају залихе хране преко дозвољених количина.¹²

Већу скупину истражене грађе чине списи обавести о бегу руских заробљеника.¹³ Њихов је образац готово исти. Нека војна област у Царству јављала би нижим управним властима о бегу заробљеника, наводећи их поименце, уз физички опис и навођење посебних карактеристика у виду описа бекства, места, облачења и могућих праваца кретања. Понекад се на документу налазила и одредница којем су логору припадали, те из ког су места запослења или табора побегли. За многе стоји да се, поред руским, мало служе и хрватским језиком. У највећем броју случајева, ови руски заробљеници били су у радним логорима по пољопривредним

¹⁰ Н. Р Willmontt, *World War I*, New York 2003, 62.

¹¹ *Контрибуција* – Порез, намет и друга значења.

¹² АВ, Ф. 7, АК 828.

¹³ Сви народи су се обавезали на Хашку конвенцију о фер третману ратних заробљеника, усвојену на заседањима 1899. и 1907. Ратни заробљеници су у власти непријатељске владе, али не и појединаца и војних јединица које су их заробиле. С њима се мора поступати човечно. Све што им лично припада, изузев оружја, коња и војних папира, остаје њихова својина, гласи члан 4, из главе 2 Хашке конвенције.

добрима, фабрикама и другим привредним елементима. Тек местимични извештаји потврђују разлоге бега заробљеника. Руски заробљеници жалили су се на злостављање послодаваца, недовољну прехрану и прекомерни рад.

За време рата у Петроварадину је био смештен велики број заробљеника са балканског и италијанског фронта. Они су коришћени као бесплатна радна снага за изградњу насипа на десној обали Дунава. У Петроварадинској војној болници налазио се велики број рањеника. Једно време у Петроварадину се налазила и Ратна команда против Србије. Језик којим су издаване команде у заједничкој армији и аустријској војсци био је немачки, а за мађарске снаге – мађарски језик. У документима Архива Војводине налази се велики број докумената на хрватско-српском језику, али и мањи број оних који су на немачком и мађарском језику.¹⁴

Анализирајући чланак загребачког *Илустрованог листа* бр 34. из 1915, наводи се да су заробљени Руси важили за марљиве и вредне раднике, нарочито у пољопривреди, али и у другим пословима. Описано је да се пре и после јела заједнички моле и да често певају црквене песме. Брзо су се навикли на услове рада и брзо су савладали хрватски језик. Чувају их пучке усташе из Загорја, док поправљају пругу у Дугом селу.¹⁵ У обавестима потраге за бегунцима наводе се и логори из којих су потицали заробљеници: Хајмескер, Салцбург, Дуна Сердахел, Исенбург, Миловиц, Сомбор, Осот и други. Из извештаја је могуће лоцирати места на којима су заробљеници радили и послове којима су се бавили.¹⁶ Знатно мањи логор од наведених налазио се и у Петроварадину. Данас се овде налази и споменик руским ратним заробљеницима из Првог светског рата. Ту је сахрањено 96 војника руске војске умрлих од рањавања и болести у аустроугарском логору. Споменик су давне 1929. подигли руски емигранти, али је временом био руиниран и порушен. Тек недавно је поновно обновљен.¹⁷

.....
¹⁴ У питању је АВ, Ф. 7 (Редарствено повереништво).

¹⁵ *Илустровани лист* 34/1915, Загреб.

¹⁶ Не улазећи пуно у ратну хронологију бележе се велики руски губици након битке код Таненберга у августу 1914, када у заробљеништво пада 92.000 руских војника. Галицијска битка носила је такође руске губитке, али у којима је ратна срећа превадала на руској страни. Године 1915, након њемачке офанзиве и неких успеха руских снага код Прземушља, борбе су вођене на Карпатима и руске су снаге избачене из Галиције, Пољске, Волиња, Литве и Курзема. Током те године изгубљено је два милиона руског ратног људства, а половина су били заробљеници.

¹⁷ *Дневник*, 25. 10. 2013.

Према веома интересантном извештају у погледу бега руских ратних заробљеника на подручју војног заповедништва *Загреб* од 1. I до 30. VI 1917. побегло је 3989 ратних заробљеника, а враћено њих 972 (24%). Као разлог бега наводи се да су ратни заробљеници смештени код послодаваца у пољопривреди и у фабрикама које нису под војним надзором, иако су радо у тим местима прихваћени због мањка радне снаге. Војно заповедништво позива да послодавци у сарадњи са жандармеријом појачају надзор над кретањем заробљеника. Истакнуто је да се прихват одбеглог ратнога заробљеника држи прекршајем.¹⁸ О другим националностима које су правиле проблем полицијско-безбедносним снагама Двојне монархије не постоје тачни подаци, али је сигурно велики број, јер је Монархија била у рату и са Србијом и Италијом.¹⁹

Уочи избијања Првог светског рата, иницијативом Министарства рата Аустро-Угарске, на саветовању у Бечу 18. маја 1914, потврђено је оснивање у Бечу, Будимпешти, Сарајеву и Загребу „средишњих уреда за дефанзивну дојавну службу“ као строго тајне организације с подређеним главним местима, чиме је била осигурана сарадња с обавештајним службама армијских корпуса, Бироом за евиденцију генералштаба као средишњом војном обавештајном службом за целу Монархију и са полицијским службама. Средишња дефанзивна дојавна служба функционисала је као контраобавештајна. У делу монархије, Краљевини Хрватској и Славонији био је посебан одсек *Унутрашње одела Земаљске владе*, који се бавио евиденцијом свих особа сумњивих или осуђених због шпијунаже те је као класична „политичка“ полиција почела израђивати елаборате о политичкој ситуацији у појединим деловима земље, а деловао је у најужој вези са регуларном полицијом (редарством).

У тежњи за модернизацијом и проширењем делатности *Средишње дојавне дефанзивне службе* Врховно заповедништво војске подстакло је у јулу 1915, при Унутрашњем одсеку *Земаљске владе*, оснивање IV Б одсека за пограничну полицијску капетанију, којима је 20. јула 1915. прикључена постојећа Средишња дефанзивна дојавна служба. У ратним

¹⁸ Diana Mikšić, *Ruski ratni zarobljenici u prvom svjetskom ratu prema gradivu hrvatskoga državnog arhiva*, Zagreb 2004, 8.

¹⁹ Продужење рата захтевао је изградњу објеката за све већи број ратних заробљеника у Аустро-Угарској. У пролеће 1916. направљена је комплетна листа кампова који постоје и објављен је у Службеном листу Монархије. Током Првог светског рата, Аустро-Угарска је у затвору имала преко милион заробљеника. Већина њих је била из Русије.

годинама од лета 1915. до јесени 1918. између осталог из Одсека су се бавили питањима смештаја ратних заробљеника и надзором над њима као бесплатном радном снагом. Осим тога, сарађивао је с војним областима у потрагама за војним бегунцима и одбеглим ратним заробљеницима²⁰, док се у 1918. години понајвише оријентисао на извештаје о деловању војних бегунаца у земљи. Његова немогућност да контролише ток догађаја резултирао је и престанком његовог деловања.²¹

Пре Првог светског рата било је покушаја да се рат хуманизује и питањима положаја ратних заробљеника између осталог су се бавиле и две хашке конвенције, посебно она из 1907. Међутим, када су те конвенције доношене имало се у виду искуство из ратова 19. века: Кримског, Аустријско-пруског и Француско-пруског рата у којима је учествовало знатно мање војника него у Првом светском рату. Тим документима било је, између осталог, предвиђено како треба поступати са заробљеницима, како треба да изгледају заробљенички логори, са колико животног простора у баракама треба да располаже сваки ратни заробљеник, а планиране су и таблице исхране, новчана давања итд.²² На самом почетку Првог светског рата српски ратни заробљеници од стране аустроугарске шаљу се у тзв. „пролазне логоре“, као што су били Арад, Неђмеђер, Нежидер и Болдогасоњ. Након тога, највећи део српских ратних заробљеника био је на територији која је била под контролом аустријске управе аустроугарске државе, односно на територији данашње Аустрије и Чешке. Најпознатији логори у којима су били смештени били су Маутхаузен, Ашах, Хајнрихсгрин или Јендриховце, Браунау и други.

У конвенцијама је све било веома лепо замишљено, али оно што је донео Први светски рат било је далеко од хуманог када су у питању ратни заробљеници, објашњава наш саговорник. Све државе учеснице у рату биле су изненађене огромним бројем ратних заробљеника већ првих месеци сукоба, на обе зарађене стране. Први логори за смештај ратних заробљеника били су импровизовани и далеко од замишљених, идеалних услова. Појављују се и проблеми у вези са снабдевањем, исхраном, транспортом. Приликом превоза у сточним вагонима и на

²⁰ Као руски заробљеници спомињу се следећа имена и места са којих се бежали: Константин Мајстренк, Мартин Јегри, Илија Мајброд, Филип Соколај, Антон Гротшенко, Пољак Устин, Иван Лутикоф, Семон Шерво, Атаниси Стипанов и др. Места: Черевих, Сремска Митровица, Рушево, Бека, Хржић, Слатина и друга.

²¹ Diana Mikšić, *Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu hrvatskoga državnog arhiva*, Zagreb 2004, 3.

²² *Izvori Međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd 2007, 600–700.

друге начине велики број ратних заробљеника подлегао је тешким условима транспорта.²³

Делатност цивилне безбедности и команде, не тако ретко био је и да одговарају на позиве за новчану помоћ чланова породица мобилисаног војника или радника у служби аустроугарске царевине. Тако су према 8. параграфу, члана 68 Закона из 1912. године породице мобилисаних, а којима је била потребна милостиња, имале право на породичну помоћ.²⁴ Изузетак је било правило према ком је на основу наредбе угарског краљевског Министарства финансија број 130.000/1914, породица сваког, који је на одслужење редовне активне службе упућен пре мобилизације, нема право да захтева помоћ.²⁵ Очајни регрутовани војници су се због беспарице, своје, али и чланова својих породица обраћали на различите адресе и то више пута. Највише је било захтева за отпуст из службе, што је на неки начин говорило и о слабом моралу у царској војсци. Врло је битна и чињеница да уколико подносилац молбе има право на одобрење отпуста на основу 2. тачке, 5. параграфа, члана 68 Закона из 1912. године, општина из које је потицао мобилисани радник, војник, чиновник, морала је да одреди лице за његову замену на основу 3. става, параграфа 10. споменутог члана Закона.²⁶ У појединим дописима могло се наићи на обавештење да једино Срби православне вероисповести не могу вршити замену за мобилисане из возног парка.

После продора српске војске у Срем 1914. ухапшен је велики број Срба из Срема. Већина њих је интернирана у Петроварадин и смештена у већ припремљене логоре. У логору је било преко 2.000 лица. Неки су оптужени за велеиздају и изведени пред војни суд. Део лица је био осуђен на смрт и стрељан на Петроварадинској тврђави током септембра и октобра 1914. Касније је суд осудио на смрт још 37 људи над којима је смртна казна извршена убрзо по суђењу. Преки судови су иначе били страх и трепет по српско становништво у Монархији.²⁷ Овај догађај је у директној вези са битком на Легету, где су се на територији јужног Срема сукобиле српска и аустроугарска војска почетком септембра 1914. Након овог пораза српске војске, села и места са већинским српским

²³ Исто, 600–700.

²⁴ АВ, Ф. 74, 3/271.

²⁵ АВ, Ф. 74, 3/285.

²⁶ АВ, Ф. 74, 4/315.

²⁷ Било је случајева да су Срби стрељани само зато што нису хтели да се подвргну регрутацији у царску армију.

становништвом била су на мети аустроугарске одмазде: Купиново, Шашинци, Вогањ, Јарак, Бешка, Ашања, Брестач, Буђановци, Голубинци, Земун, Инђија, Ириг, Пећинци, Попинци, Прогар, Прхово, Стари Бановци, Стара Пазова, Суботиште, Шимановци. Многа од ових села задесио је терор у коме су паљене куће, па и читава насеља. Становништво је пљачкано, интернирано или одведено у логоре по Срему или оне злогласне у Плетерници, Вировитици, Вараждину, Белишћу, Осијеку, Араду, Трпињи, Борову и Нежидеру у Мађарској.

Поред докумената који се односе на заробљенике, одређен број докумената односи се и на дезертере из аустроугарске војске. У највећем броју случајева било је речи о војницима словенског порекла. Такође, један документ се тиче и бекства италијанских ратних заробљеника из Ержбарга. У питању је била потеря за деветорицом бегунаца. Поред наведених извештаја Команде, занимљиви су и подаци који се односе на погибију војника на бојном пољу. Тако се у документима Архива Војводине налазе подаци о смрти неколико војника које су послати Команди Петроварадин. Међу страдалим војницима спомињу се војници мађарске националности, од октобра и један из децембра 1914.²⁸ Поред оваквих извештаја пристиглих Команди могу се наћи и документи који сведоче о интернацији у логор Самобор,²⁹ захтеви за обавести о судбини војника на фронту, забране интернираних и прогнаних лица да се врате у Срем (тадашњу Сремску жупанију), документи о војним бегунцима пољске народности које треба спровести у логор и многи други.³⁰

Други документи односе се како на обичне прописе које су неvezане за војне догађаје, тако и оне који се директно тичу актуелног ратног стања. Тако се могу наћи документи о забрани просјачења у граду, позив војним обвезницима рођеним 1873. до 1877. године да се јаве поглаварству града, наредбе о забрани посете војницима на бојном пољу од стране супруга, породица, захтеви како да се грађани места односе према енглеским и холандским држављанима који бораве у граду. Остале радње Команде биле су праћење прилика о сигурности државе и грађана и судским процесима, прописи о отпусту војника на пољопривредне радове, материјална потпора мобилисаних војника и њихових породица, евиденција казних регистара и ситних прекршаја (не и пресуде војних власти). Посебни извештаји били су упућени на забрану растурања

²⁸ АВ, Ф. 7, а.ј. 1372–3/15.

²⁹ У питању је др Светислав Костић.

³⁰ АВ, Ф. 7, а.ј. 1124–1407/15.

појединих листова коју су пројугословенски оријентисани. То су током 1914. године били листови *Нови Хорват и Балкански свијет*, а током 1916. забележени су листови југословенског карактера донесени из Сједињених Америчких Држава, пре свега Њујорка.

На основу докумената у Архиву Војводине, могу се спознати и остале радње које су обављали припадници полицијско-цивилне Команде са седиштем у Петроварадину: Извештај о смрти војника³¹; Војни извештај о набавци два теретна војна возила у Петроварадину; Извештај о жалби др Фрање Малина из Петроварадина на боравак војних јединица у његовој кући из 1914. године; Наредба о пријави свих босанско-херцеговачких припадника (младића) код градског војничког известитеља, Дозвола за бављење браварским занатом, Долазак пучко усташке момчади на службу из Петроварадина у Осијек, Допис цивилног комесара у Петроварадину о враћању ловачких пушака за војну употребу; Група службених пропусница за кретање; Образовање школе у којој ће примати високошколске добровољце за одбрану земље; Проглас министра финансија на хрватском и немачком језику да грађанство допринесе рату коју води Аустро-Угарска на привредном плану; Позив по ком се не смеју коњи измештати са градског подручја, послат од Угарског министарства одбране; Извештај из конзулата Бразила; Документ из ког се претпоставља да су сви припадници православне вероисповести на територији Петроварадина могли боравити само уз дозволу комесара за редарствене послове и остали.

Одлучио сам да у самом раду обрадим само прве три године рата (1914–1916), због великог обима грађе, али и других разлога: током рата у аустријској унутрашњој политици влада напетост стање и опстанак државе био је угрожен више него икад после 1916. Исте године убијен је и аустријски шеф владе што је наставило кризу.³² Чешки војници прелазе на страну Руса, док чешки политичари преговарају са Антантом о стварању самосталне државе.³³ Исте године умире цар и краљ Фрањо Јосип кога наслеђује нећак Карло Први, који је безуспешно покушавао на све начине да извуче државу из кризе. Тешкоће рата посебно после 1916. осећа и цивилно становништво Монархије. Индустрија прелази на ратну производњу, недостаје основних намирница, извршавају се

.....
³¹ Војник је био Србин, Сава Давидовић. Преминуо је од епидемије, у Војној болници у Мишколцу, а извештај је од 24. јануара 1916.

³² Убијен је Karl Stürgkh.

³³ Тејлор Ц. П. Ален, *Хабзбуршка монархија 1908–1918*, Београд 2001, 270–272.

реквизиције, црно тржиште цвета, инфлација је велика, што појачава незадовољство народа, а ситуација се погоршава сваким новим даном рата. Додатни страх и панику, већ од првих неуспешних операција на балканском бојишту, узрокују параноични поступци припадника Обавештајног одела, који на сваком кораку виде непријатељске шпијуне па их стрељају, вешају и депортују.

Рат између два супротстављена табора је настављен све до 11. новембра 1918. године када је потписано дуго чекано примирје. Једна од прекретница рата била је снажна офанзива на Солунском фронту, која је поразила Централне силе. О догађајима везаним за деловање цивилне безбедности, комесара и Команде утврђеног места Петроварадин и Војне болнице бисмо сигурно боље сазнали да по предањима грађана Петроварадина архива није 1919. бачена у Дунав и тиме трајно уништена. Који је био разлог томе, није познато.

Рад, који је представљен на скупу у Новом Саду, требало би да послужи и за заједничко присећање на крвопролиће Првог светског рата, на његове узроке и последице. Од 1914. до 1918, живот је изгубило на десетине милиона људи; 10 милиона је погинуло у биткама, а 20 милиона било је рањено. Текст подсећа и на велики број заробљеника, који су дуг период провели у логорима, на оне који су покушали да се докопају свог дома, али и на оне који то нису успели. Четири велика царства која су дотад постојала – руско, немачко, аустроугарско и османско – нестала су у позадини ратних сукоба. Исцртана је нова светска политичка карта – настало је десетак нових држава, али и нових идеологија. Први светски рат променио је не само људске животе него и друштва и државе у Европи.

Извори и литература:

1. Архив Војводине, фонд 7 и фонд 74.
2. *Дневник*, Нови Сад 2013.
3. *Илустровани лист* 34/1915, Загреб
4. *Izvori Međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd 2007.
5. Крестић Василије, *Историја српске штампне у Угарској (1791–1914)*, Нови Сад 1980.
6. Месарош Шандор, *Први светски рат и грађанска револуција (1914–1918)*, Годишњак друштва историчара Војводине, Нови

- Сад 1974.
7. Mikšić Diana, *Ruski ratni zarobljenici u prvom svjetskom ratu prema gradivu hrvatskoga državnog arhiva*, Zagreb 2004.
 8. Митровић Андреј, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустроугарске и Немачке 1908–1918*, Београд 1981.
 9. Novosel Filip, *Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu Austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata*, *Scrinia slavonica* 10, 2010.
 10. Тејлор Ц. П. Ален, *Хабзбуршка монархија 1908–1918*, Београд 2001.
 11. Н. Р. Willmontt, *World War I*, New York 2003.

Summary

CIVIL SAFETY AND COMMAND IN PETROVARADIN (1914–1916)

The paper was prepared for the international scientific conference: *Time – memory – identity – archives* about the First World War on 29th and 30th October 2014 in Novi Sad. The First World War holds a special place in the historic memory of humanity. It was a conflict which started on the territory of Europe, but it quickly spread almost to the entire world. The present territory of an autonomous province of Vojvodina and the Petrovaradin town and city of Novi Sad had a significant strategic and geographic position, which ensured that the Austro-Hungarian supervised the region of the former South Hungary and background of frontline in the war against Serbia in an easier way. Petrovaradin fortress was suitable for the accommodation of the Austro-Hungarian officials who were in charge of protecting people, property and the state. Their task was to carry out the laws and regulations or other controls relating to compliance with the law. They performed different tasks in providing support to the military authorities, safety, finance, mobilized warriors and their families and other assets. For military types of protection order of Austro-Hungarians Monarchy in this section there was meritorious Sixth Infantry Regiment, based in Novi Sad and Seventieth Infantry Regiment headquartered in Petrovaradin. Until August 1914 they mobilized nearly 1.3 million people in the Imperial Army. A large group of writings constitute notice of fleeing the Russian prisoners. In addition to the documents relating

to the prisoners, a number of documents related to the deserters from the Austro-Hungarian army. In most cases the words were the soldiers of Slavic origin. Moreover, these reports Controls are nice items for free and more information connected with the deaths of soldiers on the battlefield. From 1914 to 1918, out of tens of millions of people, 10 million were killed in a battle and 20 million were wounded. It was drawn a new world political map, there were created about ten new states and new ideologies. The First World War definitely changed people's lives, society and the state in Europe.

Milovan Pisarri, PhD¹
Italy

PRILOG ISTORIJI PRVOG SVETSKOG RATA IZ ŽENSKOG UGLA

Apstrakt: U evropskim historiografijama, a naročito u srpskoj, glavni narativni tokovi o Velikom ratu ostaju, posle skoro sto godina od njegovog završetka, vezani za ključne teme vojnog, političkog i diplomatskog karaktera. U većini slučajeva, ogledaju se u njima nacionalna tumačenja koja su po mnogim pitanjima i dalje međusobno suprotstavljena i koja reprodukuju stavove nacionalnih vladajućih krugova iz predratnog i ratnog perioda. Moglo bi se reći, dakle, da posle sto godina glavni narativi o Prvom svetskom ratu nisu doprineli ni malo stvaranju mirnog, zajedničkog i evropskog gledanja na taj period, nego neprekidno potvrđuju razlike i konflikte između „nekadašnjih” protivnika. Važna istraživanja koja su se posebno poslednjih godina fokusirala na položaj civilnog stanovništva, na pacifizam i na ratne zločine nisu bitno uticale na promenu te situacije. Ipak, ona predstavljaju važan pokušaj da vojnim, političkim i diplomatskim tokovima ponudi efikasnu alternativu. Kako nastaviti na tom putu ka izgradnji novog narativa o Velikom ratu? Zašto je važno, i da li je uopšte moguće? U tom smislu, treba skrenuti pažnju prvenstveno na žene, na koji način su doživele ratne godine, na njihovu ulogu u društvu, na odnos koji su vojne, političke i diplomatske strukture imale prema njima pre, tokom i posle rata. Ako uzmemo u obzir, na primer, situaciju u Kraljevini Srbije između 1914. i 1918. godine, važno je primetiti da današnja historiografija ima na raspolaganju nemali broj arhivskih izvora, dokumenata, a naročito dnevnika ili autobiografija žena, koji pružaju potpuno

.....
¹ **Milovan Pisarri**, PhD doktor istorijskih nauka, Italy; milovan.pisarri@gmail.com

drugačiji pogled na ratne okolnosti od onog na koji smo navikli i koji zbog toga zaslužuju temeljno izučavanje.

Ključne reči: žena, društvena istorija, vojna istorija, Kraljevina Srbija, Veliki rat

Kad je reč o dostignućima evropskih historiografija o Prvom svetskom ratu, a naročito srpske, trebalo bi istaći da postoje ozbiljne poteškoće u procesu udaljavanja od političkih i vojnih narativa. Rat u Evropi se proučava i predaje najčešće kroz neizbežnu prizmu političkih događaja, koji su prethodili izbijanju rata, kroz uspostavljanje frontova i rovovski rat, korišćenje novog oruđa ili stravična stradanja u bitkama na zapadnom i istočnom frontu.

Ipak, pokušaji da se Prvom svetskom ratu pride iz drugih uglova započeti su otprilike već pre pedeset godina. Do kraja XX veka, istoričari iz raznih evropskih ali i drugih zemalja otvarali su mnoga nova polja istraživanja koja su se bavila drugim aspektima ratnog perioda, među kojima su na primer položaj civilnog stanovništva, ekonomske i društvene posledice rata, kulturološki značaj evropskog i svetskog konflikta, ali i takozvane rodne studije.² Činjenica jeste da su sve ove tematike veoma uticale na razumevanje događaja između 1914. i 1918. godine, ali, takođe, da one nisu uzdrmale glavne vojno-političke narative. Usko vezano za historiografski način naracije, jeste i pitanje politike sećanja na Prvi svetski rat, tako da bi se moglo govoriti o vojnom i političkom sećanju na ratne događaje, koji su često izvedeni iz osnovnog konteksta i pretvoreni u temelje za politiku sećanja osnovanu na „mitskim” pobedonosnim trenucima sopstvene prošlosti.

Obeležavanja stogodišnjice početka rata potvrdile su taj trend: ako se uzme u obzir Srbiju na primer, potrebe da se što intenzivnije obeleže ratna dešavanja bacile su u senku sve druge aspekte na koje, pak, domaća istoriografija ukazuje naročito poslednjih dvadeset godina, kao na primer veoma kompleksan položaj civilnog stanovništva pod Austrougarskom i bugarskom okupacijom. Takođe, potreba da se na neki način učestvuje u evropskoj debati o krivici Srbije za odgovornosti izbijanja rata proizvela je mnoge diskusije između istoričara, političara i drugih koje su se često svele na razmatranja

.....
² Videti na primer: Annette Becker, *Oubliés de la Grande Guerre; Humanitaire et culture de guerre, populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, Pariz 1998; Stéphane Audoin-Rouzeau, *L'Enfant de l'ennemi*, Pariz 1995; Hugh Cecil – Peter Liddle. (prir.), *Facing Armageddon. The First World War Experienced*, London 2003; John Horne – Alan Kramer *German atrocities 1914: a history of denial*, New Haven – London, 2001; Mario Isnenghi, *Il mito della Grande Guerra*, Bologna 1989; Antonio Gibelli, *L'officina della Guerra. La grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Torino 2007.

uloge Gavrila Principa i Mladobosanaca, zaboravljajući da su historiografije odavno rešile to pitanje.

Problem takve situacije ne leži samo u pojednostavim načinima opisivanja i tumačenja veoma kompleksnog istorijskog perioda kao što je period prvog, totalnog rata koji je svet video, nego u činjenici da se ponavljanjem vojnih i političkih događaja konstantno reprodukuje jedan muški narativ, koji se bavi muškim pitanjima: radi se o muškoj istoriji, jer se događaji tumače isključivo sa stanovišta muških učesnika. Naime, često veoma površno prelazimo preko činjenice da su politiku i vojsku tada činili isključivo muškarci, i da upravo fokusirajući se na njih uzimaju u obzir samo njihovu ulogu i njihovu sudbinu, ili drugim rečima, samo njihovu istoriju.

Sve nam to ukazuje na potrebu, danas više nego ikada, da se pronađu alternativni pristupi istoriji Prvog svetskog rata i na neophodnost da se, potpunijeg razumevanja istorijskih događaja radi, izađe iz uskih okvira vojne i političke naracije. U tom smislu, jedan mogući pristup jeste istorija iz ženskog ugla, koji se metodološki zasniva prvenstveno na korišćenju istorijskih izvora ženske provenijencije. Oni se tiču naročito privatnog i društvenog života, a ne političkog i vojnog jer su, kako je gore navedeno, žene iz njega bile isključene. Samim tim, kao i naravno zbog potpunog drugačijeg društvenog položaja žene, pogled na rat koje često žene pružaju suštinski je drugačiji od muškog viđenja, iako se radi o istom istorijskom periodu i o istim događajima.

Položaj žena tokom rata, promene koje su se dešavale unutar evropskih društava, borbe koje su žene vodile za mir, predstavljaju važne tematike kojima treba pristupiti prvenstveno iz tog ženskog ugla; a još važnije, verovatno je proučavanje ženskog mišljenja u vezi sa svim onim dešavanjima, kao što su bitke, na koje se danas gleda isključivo sa muškog stanovišta.

U tom smislu, uvek treba imati na umu da su politički i vojni narativi vezani za određene pojmove od kojih se ne može pobeći ukoliko se ne promeni drastično način naracije: to su pre svega autoreferencijalni patriotizam, patriarhalizam i militarizam. To je važno podstaći, jer je često muški narativ preuzet i kad se govorilo o ženama, što znači da je isti muški narativ dodatno ojačan, a ne kritikovan. Primer je, ako se ponovo uzme u obzir situacija u Srbiji, veličanje žena koje su se dobrovoljno borile u vojskama, kao što je Milunka Savić, koja je upravo kao muškarac uzela pušku i borila se neprekidno protiv neprijatelja. Dolazimo ovde do još jedne važne tačke u proučavanju prisustva odnosno uloge žene u Velikom ratu, kao i u odsustvu sećanja na njih u današnjoj politici sećanja u Srbiji: pažnja, koja je posvećena Milunki Savić potpuno je odgurnula u zaborav sve značajne studije u kojem

se, barem delimično, može uvideti šta je rat značio za žene a šta su žene radile i kako se njihova situacija promenila, tokom njega.

U historiografiji, uopšte govoreći, do osamdesetih godina XX veka smatralo se da je Prvi svetski rat snažno uticao na promenu odnosa između muškaraca i žena u evropskim društvima³. Istoričar Fransua Tebo (Françoise Thébaud) je govorio o tri faze proučavanja pitanja žena u Prvom svetskom ratu: šezdesetih i sedamdesetih godina, naročito u Velikoj Britaniji, na videlo su izašle nove uloge, koje su žene dobile tokom rata: zbog toga su istoričari pretpostavili da je sledila i nova uloga žena u društvu, odnosno da je sledila neka vrsta emancipacije.

Druga faza obuhvata kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina, u kojoj se istoričari fokusiraju na ulogu žena posle rata odnosno na vraćanje žena na njihove tradicionalne uloge, kao i na činjenicu da se upravo zbog toga ne može tvrditi da je ratni period doneo bilo koju ravnopravnost sa muškarcima. Analize tog istoričara su se fokusirale na primer na problematiku zaposlenja i rada tokom rata, i dokazale su da iako su žene počele masovno da rade, nikad nisu dobijale istu platu kao muškarci.

Devedesetih godina su se teze prve istorijografskih radova definitivno srušile: rat nije predstavio nikakva drastična promena kad je zaposlenje u pitanju, između ostalog zato što su žene bile zaposlene najviše u ratnoj industriji koja je većim delom ugašena posle kraja rata. Takođe, studije su pokazale da se društvena struktura suštinski nije promenila, jer su odnosi između muškarca i žene unutar porodice, širih zajednica i društva, ostali praktično isti. Sličan put je imala teza o političkoj emancipaciji žena tokom rata ili odmah posle njega: promene, kao na primer u Velikoj Britaniji, koje su u ranijoj historiografiji predstavljene kao priznanja ženama zbog njihove uloge za vreme rata, bacile su neopravdanu senku na predratne borbe feministkinja (kao sufražetkinja) i njihovih dostignuća⁴.

Zahvaljujući tim studijama, možemo danas da tvrdimo da postoji važan historiografski segment posvećen ulozi ženi u ratu. Istraživanja su pokazala kako je tokom Velikog rata žena imala, u svim zemljama zahvaćenim ratom, često ulogu dobrovoljne bolničarke, ređe i lekara, kao i da je usled odsustva muškaraca bila zaposlena naročito u industriji i poljoprivredi; u razvijenim zemljama, one su radile takođe kao poštari, službenici, ili umesto uličnih čistača, berberina, čak i vozača tramvaja. Činjenica da je to bilo često praćeno

.....
³ Birgitta Bader-Zaar, *Controversy: War-related changes in Gender Relations: The Issue of Women's Citizenship*, International Encyclopedia of the First World War, 2.

⁴ Isto, 2–3.

burnim protestima od strane tradicionalnog (muškog) sveta govori o potencijalnoj snazi tih promena u društvu, ali takođe o nepermanentnom karakteru emancipacije žena: nove uloge koje su dobile nisu predstavljale rezultat borbe za emancipaciju koje su određene grupe vodile unutar evropskih društava, kao što je naprimer slučaj sa sufražetkinjama, nego odluke vladajućih struktura koje su u (privremenom) zapošljavanju žena videle mogućnost da se što efikasnije odgovori na problem manjka radne snage usled mobilizacije radno sposobnih muškaraca: zapošljavanje žena je, dakle, bilo funkcionalno ratnim potrebama država u ratu.

Žene su bile, takođe, kao što je gore spomenuto, vojnici: u pitanju su najviše žene koje su se dobrovoljno ili krišom priključile vojskama, kao na primer Milunka Savić ili Engleskinja Flora Sanders u Srbiji. Iako su u pitanju pojedinačni slučajevi, bilo je i toga kad su čitave vojne jedinice bile sastavljene isključivo od žena, kao na primer takozvani „Ženski bataljoni smrti“ formirani u Rusiji u junu 1917. godine. Važna je takođe bila uloga žena u patriotskim organizacijama, što ukazuje i na politički prostor koji se na prvi pogled otvorio za njih. Vrbovale su dobrovoljce, organizovale manifestacije za skupljanje priloga za muškarce na frontu ili, u slučaju Srbije, organizovale su u inostranstvu prikupljanje i slanje pomoći bilo koje vrste.

Posebno mesto imaju žene koje su tokom rata nastavile da se bore za mir. Iako su mnoge predratne ženske pacifističke organizacije, u nacionalističkoj histeriji, stale na stranu svojih vlada, određene grupe su i dalje verovala u internacionalnu solidarnost žena u borbi protiv tlačenja, između ostalog sa stanovišta majki budućih vojnika. Marta 1915. godine u Berni sastale su se socijalistkinje iz cele Evrope, a jedna od najvažnijih rezolucija bila je stav da je pravi neprijatelj kapitalista koji ugnjetava mase, a ne pripadnik „neprijateljske“ nacije. Krajem aprila iste godine, u Hagu je osnovana Internacionalna ženska liga za mir i slobodu. Većina nacionalnih feminističkih organizacija zaraćenih strana, nisu htele da učestvuju, ali pojednike koje su imale drugačije mišljenje otišle su u Hag. Poruka, koju su poslale svetu bila je da je neophodno raditi za mir, i da u tom radu žene moraju da imaju svoj glas⁵.

U okviru istraživanja posvećenih civilima žrtvama zločina, položaj žena je takođe „zaslužio“ svoje mesto. Pažnja nekolicine istoričara usmerena je, već desetak godina, prema ženama koje su bile izgnane, one koje su bile u logorima, a naročito prema žrtvama seksualnog nasilja odnosno silovanja⁶.

.....
⁵ Susan R. Grayzel, *Women's Mobilization for war*, International Encyclopedia of the First World War, 13.

⁶ Videti na primer: Bruna Bianchi (prir.) *La violenza contro la popolazione civile nella*

Na kraju, treba istaći manje istraženu ulogu koje su žene imale tokom ali naročito posle rata kad su morale da se suoče sa povratkom svojih muževa, sinova i očeva kući i sa svim problemima koje su sa sobom donosili⁷.

Ipak, izgleda da, iako danas dosta znamo o ženama u ratu, žena je u historiografskom smislu ostala objekat istraživanja, dok ono što je doživela, na koji način, koji je bio njen pogled na dešavanja, ostaje u senci. U potrazi za novim narativima kojim bi se moglo bolje razumeti dimenzije, značaj i posledice prvog svetskog totalnog rata, ženski pogled na te godine predstavlja definitivno jedna od najvažnijih mogućnosti. Pitanje jeste: znamo da su žene radile u fabrici, u poljoprivredi, da su radile kao bolničarke, vozile tramvaje itd., ali šta znamo šta je sve za njih to značilo, kako su gledale na te „novosti“, kako je to uticalo na njih i naročito, kako su se kroz ta iskustva odnosile prema ratu? Sa stanovišta istorijske nauke, u pitanju je dakle pre svega novi izbor izvora na kojima raditi, znajući međutim da postoje barem za sada velika ograničenja, prvenstveno klasnog tipa. Ako uzmemo u obzir na primer dnevnik koji su žene pisale tokom rata ili njihove autobiografije, ne treba da zaboravimo da je tada broj pismenih žena bio veoma mali i da su iz njega faktički isključene sve žene radnice, one koje su radile u poljoprivredi itd. Ipak, to može da bude dobar početak.

Misleći na ratne godine u Srbiji, na raspolaganju imamo veoma važne izvore. Prvi primer može biti dnevnik mlade Beograđanke Mare Radenković, koji se danas čuva u Arhivu grada Beograda, u kojem se između ostalog opisuje teški trenuci tokom uličnih borbi u Beogradu u jesen 1915. godine:

25. IX 15⁸

Borba koja je još 22-oga otpočela, bez prestanka traje. Pred podne je otpočela još jača artiljerijska, zatim mitraljeska i puščana vatra uz to još i eksplozija bombi. Opet vri kao u paklu [...]. Po ulicama se vode borbe. Naši sačekaju u poprečnim ulicama neprijatelja koji sa Dunava pravim ulicama nastupa [...]. Na terazijama malo predahnuo, jer tu prestadoše da nam zuje kuršumi oko glave, ali se granate i dalje oko nas rasprskavaju. Jedan ranjenik izdiše, drugoga previjaju itd. Puna egoizma ali i bola u tom momentu da ne bih pala neprijatelju u ruke bežim i dalje, i ne prišavši da pružim

Grande Guerra, Milano 2006; od iste autorke, *Crimini di guerra e crimini contro l'umanità. Le violenze ai civili sul fronte orientale (1914–1919)*, Milano 2012.

⁷ O ulozi žena u ratu, ako uzmemo u obzir ratne godine u Srbiji, videti: Božica Mladenović, *Žena u Topličkom ustanku 1917. godine*, Beograd 1996; od iste autorke, *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2006.

⁸ U dnevniku datumi prate stari kalendar.

pomoć ovim jadnicima, za koje bih se u svako drugo doba žrtvovala i koje neizmerno ljubim, jer su deca moje otadžbine, za nju padaju...⁹

Takođe, postoji publikacija *Oblaci nad gradom*, koju je doktorica Slavka Mihajlović objavila tek 1955. godine. Dnevnik obuhvata ceo ratni period ali je napisan sa brojnim prekidima. Najviše informacija pruža o periodu između jeseni 1914. i jeseni 1915. godine. Slavka Mihajlović je radila u gradskoj bolnici u Beogradu, i bila svedokinja svakodnevnog života u okupiranom Beogradu. Kroz njene reči, pored događaja u Beogradu, Srbiji i u ostalim zemljama, vidljiva je jedna slika života u prestonici za vreme najgorih trenutaka:

24. oktobar 1918.

Počeli su da pristižu iz neprijateljskih logora naši zarobljenici i internirci. Dolaze potpuno iscrpljeni od gladi, bolesni i iznureni od silnog pešačenja. Veliko i Malo ratno ostrvo pružaju s Kalemegdana jeziv prizor. Na njima se sleglo na hiljade zarobljenika i interniraca koji čekaju da pređu u svoju zemlju, ali neprijatelj je uništio plovne objekte tako da vlasti nemaju čime da prevezu ljude. Tu, na domaku domovine i svojih kuća, iznureni i skoro goli, spavaju pod vedrim nebom i čekaju na čamce, jedina prevozna sredstva koja su još ostala. Mnogi tu i umiru, nemajući sreću da stanu na tlo svoje rodne grude. Bolnica u Dorćolskoj osnovnoj školi pruža jezivu sliku. Naređeno je da se svi logoraši, kad pređu na desnu obalu Save, dovedu ovamo, radi pregleda i čišćenja od vašiju. Ali, kad se ljudi svuku, čoveka obuzima tuga. To su živi skeleti na kojima su ostale samo koža i kosti. Oni su preplavili sobe, hodnike i dvorište bolnice. Leže na zemlji izgubljena pogleda i bez reči. Toliko ih svakodnevno umire da u maloj mrtvačnici, koja je načinjena od famuluzovog stana, nema više mesta za leševe [...]. Još mučniju sliku ostavljaju žene iz Beograda i unutrašnjosti koje plačući prolaze hodnicima i preturaju po leševima ne bi li pronašle nekog svog¹⁰.

Treći primer nam pruža dnevnik engleske doktorke St. Clair Stobart. Ona je stigla u Srbiju krajem marta 1915. godine, na čelu jedne sanitetske misije sastavljene od sedam žena lekara, petnaest bolničarki i još dvadeset ljudi, kako bi pomagala srpskim vojnicima obolelim od tifusa¹¹. Kad je epidemija

⁹ Istorijski arhiv Beograda (IAB), Dnevnik Mare Radenković, ZARH, K-9, lični fond Živana Petrovića, 3.

¹⁰ Slavka Mihajlović, *Oblaci nad gradom 1914–1918*, Beograd 1955, 192.

¹¹ Arhiv Srbije (AS), Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje (MID-PO), 1915,

prestala, odlučila je da otvori u Kragujevcu ambulantu za civile. Veliki broj ljudi koji su tu dolazili iz raznih krajeva zemlje, ubedio je St. Clair Stobart da organizuje još šest sličnih ambulanti, kroz koje će u kratkom periodu proći oko 22.000 civila. Takva inicijativa je bila verovatno jedinstvena u Evropi. U njenoj autobiografiji, objavljenoj 1916, jasno opisuje one trenutke:

U zemlji kao što je Srbija, koja je toliko propatila tokom nekoliko godina neprekidnog ratovanja, morala je da postoji neka potreba; jedino pitanje je, koje vrste potrebe? Inspiracija je došla peti dan nakon našeg dolaska u Kragujevac. Razgovarala sam sa majorom Protićem: on je opisivao prilike u zemlji, i rekao je da jedna trećina srpskih doktora je umrla ili zbog tifusa ili na frontu, dok su ostali bili svi zauzeti u vojsci, u gradskim bolnicama, u administrativnim poslovima ili na frontu. Rezultat toga je da ne postoji medicinska pomoć za seljake u unutrašnjosti. U tom trenutku sam shvatila šta to znači. Zemlja se nalazila usred ozbiljne epidemije tifusa, ali i disenterije, tifoidne groznice i drugih bolesti; u selima i u manjim gradovima, nije bilo doktora koji bi lečili bolesnike ili sprečavali da se infekcije prošire [...]. Bio je pijačni dan u Kragujevcu [...]. Odmah smo postavili beli šator na ivici bolničkog logora, na ulici, improvizovali smo natpis na nekoj staroj gajbi, i, uz pomoć prevodioca napisali na srpskom da ukoliko ljudi donesu svoje flaše, mi bismo im davali besplatno lekove i lekarsku pomoć [...]. Rezultat je bio da u roku od nekoliko nedelja 12.000 ljudi, žena, dece, došli su u našu ambulantu na svojim kolima ili peške čak i od pedeset, šezdeset ili sedamdeset kilometara daleko¹².

Memoare su napisale i druge žene koje su se tokom 1915. godine nalazile u Srbiji i koje pružaju, između ostalog, važnu sliku o uslovima života u tadašnjoj Srbiji¹³. Poseban pogled na rat, odnosno na okolnosti koje su rezultat ratnih zbivanja i drastičnih promena, pre svega, moralnih vrednosti koje sam rat nosi sa sobom, pružaju svedočanstva žena žrtava zločina. Na ženama se, naime, tokom svih ratnih sukoba iskaljuje muška agresivnost

XXI/521. Sanitetska misija koju je predvodila doktorka St. Clair Stobart je bila jedna od misija organizovanih od strane inicijative Serbian Relief Fund u Londonu, od kojih su još dve bile sastavljene od žena lekara i bolničarki. Videti: AS, MID-PO, 1915, XXI/90.

¹² Mrs. St. Clair Stobart, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, London – New York – Toronto 1916, 66–68. Prevod je moj.

¹³ Videti na primer: Monica Stanley, *My diary in Serbia. April I, 1915 – Nov. I, 1915*, London 1916; Barbara McLaren, *Women of war*, London – New York – Toronto 1917; Caroline Matthews, *Experiences of a woman doctor in Serbia*, London 1916.

koja je upravo zbog vojnih potreba tada proizvedena i dovedena do najvišeg stepena brutalnosti, jer je finalizovana ubistvu protivnika. Žene postaju plen, i njihov inferiorni društveni položaj koji je tokom Velikom rata bio izrazito prisutan u mnogim od zaraćenih zemalja, postaje legitimna baza za njihovo seksualno prisvajanje – silovanje. Tokom austrougarske invazije, a naročito bugarske okupacije, silovanje je bilo masovna pojava, kako svedoče mnogobrojni dokumenti prikupljeni tokom, ali i posle rata. Žene su nerado govorile o tome, ne samo zbog patnje i boli nego i zbog stida nametnutog od patrijarhalnog društvenog poretka. Ipak, u nekim slučajevima su pristale da govore o pretrpelom zločinu ili o zločinu počinjenom nad nekom od članova porodice:

Kad su Bugari (vojska) u mesecu oktobru 1915. god. prešli našu granicu i došli u naše selo, onda jedan bugarski vojnik Ristov iz telefonskog odeljenja 41. pešadijskog puka dođe u moju kuću i napade nas. Ja, moja snaha i stara majka pobegosmo iz kuće u šumu, a moje dete Talijanka ostade u kući. Talijanki je bilo tada 8 godina. Ristov ga uzme zatvori se s njim u sobi i baci ga na krevet. Cele je noći spavao s detetom, silovao ga i obesčastio. Ovo je vršio nekoliko puta preko noći. Sutra dan kad sam došla kući zatekla sam dete bolesno ogrezlo svo u krvi, košulja i haljinica takođe krvavi, čak i prostirke na krevetu bile su krvave. Odmah sam uzela dete na leđa i otišla bugarskom komandantu na žalbu, a on me uputi njihovom lekaru, koji sve ovo utvrdi. Ristova tada nisu pronašli, i zato su me docnije zvali kod komandanta bugarskog u Vlasotince a odatle me uputiše njihovom sudu u Vranju.

O ovome sam pismeno saslušavana i sve su ovo njihove vlasti utvrdile, ali mi nikakvo zadovoljenje nisu dali. Rekoše mi da mora presudu doneti njihov veliki sud u Skoplju [...]¹⁴.

Iz posleratnog perioda datira jedna molba napisana od grupe žena čiji su muževi (svi sveštena lica) nestali u Bugarskoj tokom rata, i upućena 1922. godine Konferenciji Ambasadora. Ona predstavlja veoma važan istorijski dokument, a istovremeno i primer gledanja na rat iz posebnog ugla:

Već su prošle nekolike strašne godine od onog strašnog vremena, kada je bugarski bes počinio pustoš u onom delu našeg naroda, koji je bio hude sreće, da potpadne pod njihovu vlast [...]. Bezbrojni su primeri mučeničkog umiranja naših ljudi. Otac je ubijen pred očima sina, sin pred očima oca, kći pred očima majke i obratno i sve na najsvirepiji način [...]. A da li su te

.....

¹⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo inostranih poslova – Direkcija za ugovore (MIP-DU), 334-13, svedočanstvo Svilenke Pejić, 13. decembra 1918.

*žrtve morale pasti? Ne! One su pale samo iz bugarskog besa, iz krvožednosti, iz nedostatka i iskre čovečanskih osećaja, iz besomučne mržnje na sve što je srpsko. Umirući nevino, naši su se ljudi još mogli jedino nadati da će ih njihova Otadžbina osvetiti [...]. I naši su došli. Svi zlikovci bugarski pobegli su u Bugarsku, uvereni da će ih potražiti i da će za sve zločine odgovarati [...]. Ali niko njih nije tražio! Ugovor o miru predvideo je da im se sudi, ali njih, ipak, niko nije tražio... [...]. Surdulicu je, možda, po neko počeo da zaboravlja. Ali mi udovice sestre, majke i kćeri naših mučenika, nismo. I daleko smo od toga. Mi smo čekale tri godine, neće li se naći neko da od zlikovaca potraži račun za tolike naše nevine žrtve. I kad do sada nismo dočekale, svo nas da taj račun same potražimo. Mi dolazimo s molbom: da se bugarski zlikovci što pre izvedu pred sud [...]. Da bismo u ovoj svojoj akciji uspeli, mi se obraćamo i vama drage sestre, za potporu. Apelujemo na vaše osećaje i molimo vas, da energično poduprete ove naše zahteve i da vašim ugledom delate zajedno sa nama, gde god to bude trebalo [...]*¹⁵.

Navedeni primeri, snažno pokazuju važnost tih izvora iz kojih proizlazi nešto što bi se moglo definisati „ženska strana rata“¹⁶. Prirodno je pitati šta razlikuje ženski dnevnik, ženska autobiografija ili žensko svedočenje (osim o silovanju, što je posebno pitanje) od muškog? Odgovor leži prvenstveno upravo u različitom društvenom, političkom i ekonomskom položaju: žene koje nisu vojnici niti učestvuju u političkom životu bilo koje zemlje, imaju potpuni drugi pogled na dešavanja i samim tim nude druge mogućnosti da se, izvan vojnih i političkih okvira, razmatra razarajuća dimenzija Velikog rata, njegove posledice i njegovo nasleđe.

Pažnja istoričara mora dakle da se usmeri ka izvorima ženske provenijencije kojih u mnogim arhivima u Srbiji i u inostranstvu ima verovatno dovoljno kako bi se, sa čistog suvoparnog pristupa građi, prelazilo na nivo tumačenja i interpretacija istorijskih zbivanja. Period koji stoji pred nama, odnosno četvorogodišnji vremenski raspon tokom kojeg će mnogo pažnje biti posvećeno obeležavanju stogodišnjice Velikog rata, pruža prilika da se ozbiljnim naporom, pored komemoracija bitaka i sećanja na pale borce, prošire vidike i počne sa novom naracijom o tim veoma važnim, a kompleksnim događajima.

.....
¹⁵ AJ, 388–8–368 i 369.

¹⁶ Izraz je preuzet iz naslova knjige: Lina Vušković i Zorica Trifunović (ur.), *Ženska strana rata*, Beograd 2007. Iako posvećena ratovima 90-ih u bivšoj Jugoslaviji, ona predstavlja odličan primer drugačijeg gledanja na rat.

Summary
**ENCLOSURE TO HISTORY OF THE FIRST WORLD
WAR FROM THE FEMALE PERSPECTIVE**

In the European historiographies, and especially in the Serbian one, the main narratives on the First World War still have, even after one hundred years, military, politic or diplomatic character. Often they are the consequence of national(istic) approaches that are in contrast each other. At the same time, they reproduce the political attitude of prewar and war European governments. For this reason, one could say that after one hundred years the main narratives on the First World War still don't contribute in building a shared, peacefully and European vision of that period. Conversely, differences among former enemies are everyday confirmed and repeated. The significant researches that in the last twenty years have focused on different topics as the position of civil population, pacifism, war crimes and other, have not substantially changed the situation. Nevertheless, they represent an important attempt in order to offer an alternative to the military, politic and diplomatic history. The question is: how to continue, how to build new narratives on First World War? Why is this so important, and above all, is it possible?

In this sense, we have to take into account first of all women, how they lived during the war, which was their role in wartime societies, and which was the attitude that military, politic and diplomatic structures had toward them, during but also after the War. If considering the situation in the Kingdom of Serbia, it's important to notice that today historiography can use a large number of archival sources, documents, and above all women's diaries and memories that offer a different point of view on the war compared to the one we are used to.

Лела Вујошевић¹

Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета, Крагујевац

СУКОБ ИЗМЕЂУ СЛОБОДЕ И ТИРАНИЈЕ

„Овај рат и женска борба за право гласа, део су старог сукоба између слободе и тираније.“

Часопис Сифражеткиње, 23. априла 1915.

Апстракт: У тексту ће бити описано ангажовање Болнице шкотских жена за службу у иностранству које су боравиле у Србији током Првог светског рата, као и других жена које су активним учешћем у рату свој лични идентитет профилисале у сукобу са друштвеним идентитетом и тако показале да је алтернатива постојећим стереотипима не само могућа, већ и пожељна. Задатак истраживача је да „женске доприносе“ у Првом светском рату не интерпретира у аналогiji са „мушким доприносима“, већ имајући у виду њихово одважно непристајање на окоштале друштвене односе патријархалне културе, чиме су померале границе сопствених могућности. Активност жена феминистичке оријентације у Првом светском рату проширила је пукотину у борби за женска права, без обзира да ли су се оне ангажовале као пацифисткиње, или су активним учешћем у рату давале подршку милитаристичким програмима влада својих земаља. Записи које су Британке оставиле током Првог светског рата (мемоарска грађа, новински чланци, путописи, књиге...), а који су били значајан чинилац за обликовање слике о мало познатој земљи и њеном народу, допринели су креирању позитивне слике о Србији у

¹ **Лела Вујошевић**, професорка социологије, секретарка Центра за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Ректорат Универзитета у Крагујевцу, Република Србија; lela@kg.ac.rs

британској и светској јавности. Овим писаним документима је негативна стереотипизација Србије, која је преовладала до балканских ратова, замењена позитивном етничком стереотипизацијом, да би је наредни историјски догађаји поново преокренули.

Кључне речи: Први светски рат, Болница шкотских жена, женска права, родни идентитет, етнички и родни стереотипи

Велики историјски наративи и „други гласови“

Иако су патријархалне норме забрањивале женама да учествују у ратовању, чак и да пружају логистичку или другу помоћ устаницима и ратницима, у Првом светском рату, као и раније кроз историју, било је жена које су давале конкретан допринос у рату тако што су руководиле економијом устанака или су бринуле о рањеницима и помагале санитету, али и оних које су се бориле оружјем на фронту, равноправно с мушкарцима (некада скривајући женски идентитет, преобучене у мушкарце и носећи мушка имена).² Мотиви који су кроз историју наводили жене да се добровољно пријаве у регуларне војничке јединице или да на други начин учествују у ратним операцијама били су различити: патриотски занос односно патриотска дужност, страх од одмазде или одбијање да буду жртве окупационих власти, ако породица није имала мушких потомака или је мушки члан домаћинства био стар, немоћан или болестан, али и могућност професионалне или личне афирмације у „мушком свету“. У народним традицијама многих народа и епоха садржан је мотив „делије девојке“ која, преобучена у мушкарца,

² Овакве добровољне активности жена и у Србији имају дугу традицију и део су културолошког, фолклористичког, филозофско-идеолошког или религијског миљеа. О храбрости Српкиња које су учествовале у Првом светском рату оставио је запис француски новинар Анри Барби: „Ја сам их гледао и на ратишту, са пушком и бомбом у руци; и у болницама, у којима су на материнским и сестринским грудима привијале рањенике, јунаке; и у повлачењу кроз непроходне албанске гудуре, где се на немоћне и сломљене болом пуцало у леђа, из заседе, и у којима се масовно умирало од глади и зиме. Гледао их и дивио им се! Ни страха, ни колебања, ни суза, ни уздаха. Није било жртве које оне не би могле да поднесу за своју Отаџбину. То су одважне кћери Србије, мајке и сестре јунака са Цера и Колубаре, мојих ратних другова, којима је Отаџбина била преча од живота и које су, бирајући између понижења и смрти, изабрале смрт. Није у то време било француског официра који не би радо, у знак најдубљег поштовања, положио свој мач пред ноге ових јунакиња. Оне су својом храброшћу и својом патњом задивиле Свет“.

(www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije)

одлази у рат уместо мушког члана породице и својом храброшћу и снагом надвиси остале ратнике. Међутим, иако опеван у народној књижевности (епским народним песмама, приповеткама и житијима), овај мотив је био друштвено неприхваћен и недозвољен. Негирајући аспекте традиције по којима су жене сматране физички и духовно немоћне и неспособне да се испоље у мушким сферама живота, поједине жене су одважно иступиле из патријархалног кодекса, доприносећи тако афирмацији женског друштвено-економског, политичког и културно-образовног положаја. Ипак, у званичној, традиционалној историографији (политичкој историји) и културном сећању (службена меморија) изграђеним на основу бројне и обимне литературе (научне, стручне, публицистичке и књижевне) која се бави Првим светским ратом, занемарен је или маргинализован допринос ових жена како у националној историји, тако и историји борбе за женска права.³

Етаблирана, „релевантна историја“, често у служби политике и идеологије, националних и друштвених интереса, не дозвољава алтернативна сведочанства или „друге гласове“ и не залази на маргине, јер је она често субверзивна. Тако се, на основу широког увида у консензусно прихваћене историјске чињенице, закључује да је током трајања Првог светског рата међу зараћеним странама постојала политичка монолитност и национално јединство осликано у дубоком уверењу у оправданост и неминовност рата.⁴ Међутим, сачувани су и документи који говоре о постојању пацифистичких иницијатива, нарочито међу женама, које су у јеку Првог светског рата активно спроводиле антиратну кампању. То ставља пред истраживаче и културне делатнике потребу деконструкције владајуће парадигме и усмеравање истраживачке пажње управо на те „друге гласове“. Ратни наративи, његови узроци и последице, увек су комплекси, и њихово критичко преиспитивање с аспекта друштвеног

³ Нпр. захваљујући обележавању светског и националног јубилеја – 100 година од избијања Првог светског рата, српска јавност се упознала са знаменитом ратницом Милунком Савић (1889/90–1973), добитницом највише одликовања међу женама у Првом светском рату. У јесен 2013. године РТВ Србије премијерно је емитовала документарни филм „Милунка Савић – Хероина Великог рата“ и отворена је велика мултимедијална изложба о њеном животу у Дому војске Србије, којој су присуствовали највиши државни званичници. Исте године, 40 година од њене смрти, Мулунке Савић је рехабилитована и њени посмртни остаци су **пренесени у Алеју великана у Београду**.

⁴ Ратне страхоте које је преживео ужички и српски модерниста Милош Петровић (1874–1918) сажео је у афоризму: „Живео рат! То је најчешћи и најјачи усклик у историји човечанства. И малоумни, као што су људи, никада нису били свесни тога да тај узвик значи исто што и: живела смрт!“

плуралитета, основ су за тумачење и изградњу рационалног односа према прошлости и активног моралног и политичког става.

Пацифистичке иницијативе и антиратне кампање углавном се повезују са феминизмом и феминистичким организацијама, међутим у периоду пре Првог светског рата еманципаторски покрети за права жена, који су били најизраженији у Великој Британији, понекад су имали насилан и милитантан карактер. Ангажовање Британки у остваривању општег права гласа (тзв. феминизам првог таласа), које (уз подршку извесног броја својих сународника) датира још од друге половине 19. века, постало је масовније и енергичније када је основан Сифражетски покрет (1903), као социјално-политички покрет, који се залагао за грађанска и политичка права жена и право жена на образовање и на доступност занимања. Сифражеткиње су до почетка Првог светског рата, под слоганом „Дела, не речи“, спроводиле броје акције: петиције, кампање, демонстрације, издавале су политичке женске часописе. Поред ових политичких притисака, све већи степен образовања и запослености жена доводили су у питање традиционални начин живота, али ригидна патријархална структура викторијанског друштва пружала је снажан и постојан отпор. На пример Закон о праву гласа жена (The Woman Suffrage Bill) поднет Парламенту 1897. године, је и поред 257.796 потписа подршке, био одбијен. Исто разочарење је уследило у јуну 1908. када је, оквиру обележавања „женске недеље“, 250.000 хиљада људи марширало Хајд парком тражећи право гласа за жене. Након ових неуспеха, покрет је постао радикалнији, а неке од ових акција имале су насилан карактер: уводе се герилски облици, тактике јавних нереда као што су разбијање излога и подметање пожара у јавним зградама, гласно узвикивање парола уз помоћ мегафона, али и саможртвовање (нпр. штрајк глађу сифражеткиња или самоубиство Емили Дејвисон (Emily Davison) у јуну 1913). Ове методе произвеле су репресивне мере власти, полицијска хапшења и изрицања затворских казни, тако да је на једном од протеста, 18. новембра 1910. на Тргу Парламента у Лондону, полиција претукла и ухапсила многе чланице Сифражетског покрета.

Избијање Првог светског рата је широм Европе и Америке поделило активисткиње у борби за права жена. Један део феминисткиња су и у ратним условима остале доследне левичарским, антиратним и пацифистичким идејама, одлучно одбијајући да постану део „ратне машинерије“. Холандске феминисткиње су, уз помоћ немачких истомишљеница, промовишући елементарна пацифистичка начела

„уважавања сваког људског живота“⁵, организовале у Хагу 1915. године прве међународне антиратне демонстрације – Интернационални конгрес жена (International Women’s Congress). Након овог скупа, а на иницијативу водећих европских феминисткиња, у Хагу је оформљен „Интернационални женски комитет за перманентни мир“ (International Committee of Women for Permanent Peace) у којем је учествовало 1 136 делегаткиња које су, и поред ванредних околности, успеле да допутују из 12 земаља (Аустрије, Белгије, Канаде, Данске, Немачке, Холандије, Мађарске, Италије, Норвешке, Шведске и Америке). Тада су образоване две делегације жена (Dr A. Jacobs, R. Schwimmer, E. Balch, C. Raumontd-Hirschmann, C. Macmillan, R. Genoni, J. Adams) које су разговарале са водећим политичарима у Лондону, Хагу, Берлину, Бечу, Берну, Будимпешти, Паризу, Авру, Риму, Коменхагену, Кристијани, Стоклохму и Петрограду, с циљем да се прекине рат и да зарађене стране отпочну преговоре.⁶ Оне су се нарочито ангажовале у придобијању подршке за пацифистичке стратегије из неутралних земаља, посебно САД (www.firstworldwar.com/.../womenww1_three.ht..).

Већи број Британки, некадашњих ватрених боркиња за женска права, избијањем Првог светског рата, „замрзнуле су“ своју политичку борбу и замениле је давањем подршке званичној владиној политици и активним ангажовањем у пружању материјалне, логистичке, пропагандне и моралне подршке у ратом захваћеним подручјима. За узврат, Влада је амнестирали све притворене сифражеткиње и пустила их на слободу. Чак је и Емелин Панкхрст (1858–1928), која је била на челу „Женске друштвене и политичке уније“ (Woman’s Social and Political Union – WSPU) наложила сифражеткињама да у знак патриотизма обуставе своју политичку агитацију за женска грађанска права и свој активистички ангажман на пољу женских права, усмере на давање подршке ратним циљевима својих влада. Она је лично, током рата, приликом бројних

.....
⁵ Чланице Сифражетског покрета Флоренц и Огден (Mary Sagram Florence и C. R. Buxton Ogden) у тексту: *Militarism versus Feminism* штампаном почетком рата, 1915. године, аргументују став о утицају милитаризма на изопачавање и уништавање друштва и деградирања људског рода, при чему посебно насиље трпе жене, без обзира на старост или друштвено-економску и културну припадност.

⁶ Мађарску делегацију на конгресу је предводила Вилма Глуклих (Vilma Glücklich), у раду групе за преговоре је учествовала и њена земљакиња Розика Швиммер (Bédy-Schwimmer Rózsa, Schwimmer Rosika). Оне су имале великог утицаја на ширење феминистичких идеја и развијање женског покрета у Војводини.

посета Америци, Канади и Русији, охрабривала мобилизацију жена за рад у болницама и фабрикама и за куповину ратних обвезница.

Иако су дале приоритет националној борби за ослобођење, Покрет сифражеткиња, „Женска друштвена и политичка унија“ (WSPU) коју је предводила Емелин Панкхрст, није занемарила значај политичке борбе жена, већ су је ставиле у исту равн са националном борбом за ослобођење. Оне су, у часопису Сифражеткиње (The Suffragette) од 23. априла 1915. за ратове који се воде у Србији, Белгији и Француској, дале следећи коментар: „овај рат и женска борба за право гласа, део су старог сукоба између слободе и тираније. Врло су сличне наде и аспирације које инспиришу британске жене на борбу за политичке слободе, са онима које инспиришу људе Европе да се боре за националну слободу“. У изражавању фанатичног патриотског заноса, оне су тврдиле да ће свет бити изгубљен ако Немачка победи у рату, али и да сви они који се боре за своју нацију (мушкарци и жене) треба да, заузврат, остваре гласачко право. На карикатуру објављену на првој страници часописа Women на којој је приказана жена која у наручју носи бебу и изговара: „гласови за жене“, а насупрот њој наоружани војник са поруком: „Жене не могу да носе оружје“, сифражеткиње одговарају: „Не. Жене носе војске“. Другим речима, оне поручују да су све жене достојне грађанских права (укључујући и жене које кроз репродуктивну улогу и мајчинство дају допринос рату).

Друштвена афирмација лекарки

У другој половини 19. века британска јавност се спорила око питања да ли активност жена на пољу пружања здравствене помоћи треба да обухвати само добротворни рад или и стручну и институционалну негу болесника, па је питање лекарског позива за жене изазивало контроверзне ставове у јавности. Жучна расправа је трајала до почетка 20. века, чак се и сама краљица Викторија (која је владала од 1837. до 1901), поборница конзервативизма, оштро залагала против приступа жена студијама медицине. Окончањем викторијанског доба, друштвена клима се у односу на амбициозне, еманциповане жене знатно променила, али и поред омогућавања женама да стекну медицинско образовање, оне су до 1914. године, наилазиле на непремостиве тешкоће у настојању да своја стечена знања и способности примене у пракси. Само у неколицини

женских болница или у малим лекарским установама у провинцијама оне су могле да изграде каријеру, али само у оним областима које нису биле под монополом њихових мушких колега. Женама није било дозвољено да врше гинеколошке прегледе, а такође, ни једна дечја болница у Лондону није желела да прими женско лекарско особље.⁷ Такође, било им је забрањено чланство у неким медицинским друштвима, нпр. Друштву за проучавање дечјих болести.

До краја 1914. сифражеткиње (Women's Suffrage Societies) су организовале обуку за 1300 жена које су биле кадре да добровољно обављају друштвено корисне послове у рату и најчешће су завршавале курсеве прве помоћи. Када су, избијањем највећег међународног ратног сукоба до тада, многе медицински едуковане Британке понудиле своју помоћ ратом захваћеним подручјима, било је скептицизма и отпора у политичком војном врху. Забележено је да када је 1914. др Елси Инглис понудила да волонтира у ратом захваћеним подручјима, један високи војни чиновник јој је одговорио: „Драга моја госпођо, идите кући, и седите на миру“ (Leneman, 1993). Исто тако, када се др Кетрин Макфејл обратила Министарству рата с жељом да пријави за активну службу у британској армији, била је енергично одбијена: „Госпођо, добио сам налог да вас обавестим да ангажовање жена лекара у војним снагама за сада не долази у обзир“. Након тога, обратила се Црвеном крсту, али је такође њена пријава била одбијена (Микић 1998: 36). Остаци викторијанске културе и родне идеологије које мушкарцу дају ауторитет над женом, физички, интелектуално и емотивно му инфериорном, оставили су дубоког трага у државном ставу према моралности својих грађана. У складу са тим елементима моћи и контроле, сваки покушај женине самосталности се тумачио као дрскост и изопаченост.

У време Великог рата женама из свих зараћених земаља, било је строго забрањено да бораве на линији фронта, а ово правило се нарочито доследно спроводило у пуританској Великој Британији. Ипак, забележен је случај једне жене, Дороти Лоренс (Dorothy Lawtence) двадесетогодишње амбициозне новинарке која се 1915. придружила војсци (В. Е. F. Tunneling Company) преобучена у мушкарца, скривајући се иза имена Денис Смит (Denis Smith). После само 10 дана, њена тајна је откривена и она је

⁷ Када је др Кетрин Мекфејл, након завршених студија медицине на Универзитету у Глазгову 1911. године, питала шефа одељења у Болници за дечје болести (Sick Children Hospital) у Глазгову има ли шансе да нека жена буде примљена на сталан рад у болници, он је дао кратак и обесхрабрујући одговор: *Не, док сам ја шеф одељења, нема шанси* (Микић 1998: 22).

била подвргнута апсурдном саслушању. Представници власти су изнели претпоставку да је она а „camp follower“⁸ што ће рећи – проститутка („a prostitute“)⁹. Овај термин Дороти Лоренс није ни разумела, али је била принуђена да брижљиво скрива своју „авантуру“ како не би била изложена подсмеху. Њена сународница, Флора Сандес (Flora Sandes) је своју потребу за професионалном реализацијом, остварила далеко од родне Енглеске. Она је отишла на Источни фронт као возач санитета, а по доласку у Србију придружила се српској војсци на фронту и стекла велики углед међу „српском браћом“. Већ 1916. додељен јој је чин старијег водника у српској војсци, а после рата је промовисана у мајора. Флора Сандес је и после рата наставила да помаже Србији, сакупљањем материјале помоћи и својом публицистичком делатношћу, тако да је постала персонификација британске ратне помоћи Србији али и нових образаца родне политике у Великој Британији. Ратна искуства Флоре Сандес су допринела да Лондонски Graphic о њој пише као перјаници „нове енглеске жене“, а Глазговски Herald да је она „модел модерне девојке“. У својој аутобиографији (Autobiography) објављеној након завршетка рата, Флора Сандес је записала: „Када сам била дете, обично сам се сваке ноћи молила да могу да се пробудим ујутро као дечак“. Изражавала је задовољство што је у ратно време преузела улогу болничарке, јер јој је она омогућила да се друштвено ангажује и да практично води живот мушкарца (Hammond 2010: 63). Уз подршку сифражеткиња, а на иницијативу лекарке Елси Инглиш (Elsie Maud Inglis, 1864–1917), у Великој Британији основана је Болница шкотских жена (The Scottish Women’s Hospitals for foreign service-SWH), као независна и непрофитна организација са циљем пружања медицинске помоћи у ратом захваћеним подручјима. Седиште организације било је у Единбургу, а испостава у Лондону. По тумачењу др Елси Инглис, одредница „шкотски“ у називу организације упућивала је да је иницијатива потекла из Шкотске, а „Шкотским женама“ су припадале жене из Енглеске, Велса, Ирске, Канаде и Аустралије. Болница шкотских жена за службу у иностранству била је једно од бројних друштава која су током 19. века у Европи формирана у духу грађанског просветитељства и филантропије,

.....

⁸ Термин „camp follower“ се односи на жене које су пратиле војнике по ратиштима. Обично су то биле припаднице маргиналних друштвених слојева.

⁹ У овој категоризацији је видљива двојност патријархалне визије жене која је или „анђео (кућни анђео)“ или „курва“, без остављања простора за „сиве зоне“ у којима би жена могла да буде самосвојна.

а истовремено су се бавила и политичким оснаживањем и организовањем жена. Као и друге алтернативне, а нарочито женске иницијативе тога доба, ова организација је често била изложена отвореном противљењу од стране представника власти и политичке моћи, као и ниподаштавању и омаловажавању од стране пуританске енглеске јавности.

Када се Први светски рат распламсао, а број жртава добио драматичне размере, Министарство рата Велике Британије је организовало одлазак за медицинско особље (лекарско и болничарско) у Србију, Румунију, Русију, Корзику, Француску, Белгију и Грчку (Солун). Међу њима је био и знатан број жена, које су дошле у зараћена подручја као припаднице лекарских мисија, или и индивидуално. Међутим, упркос чињеници да су ове неустрашиве жене које су добровољно учествовале у рату, служиле на терену исто као и њихове мушке колеге, оне нису биле исто плаћене као мушки доктори и болничари, нити су имале право да остваре традиционални војни новчани додатак на стан и храну. Такође, у највећем броју случајева доследно су се поштовала бирократска правила по којима женама није било дозвољено да носе војничке униформе, нити да стекну војни чин.¹⁰

Србијом се, почетком Првог светског рата, као пожар проширила епидемија пегавог тифуса, па је, још у првој години рата, Влада Краљевине Србије упутила апел савезничким земљама, посредством Црвеног крста Србије, за помоћ српској војсци у лечењу рањеника и цивилног становништва. Србија је, све до краја Другог светског рата, имала врло низак образовни ниво становништва и борила са великом стопом неписмености, па је 1912. регистровано само 370 лекара, од којих је 296 имало војни распоред. Према наводима страних лекара који су учествовали у балканским ратовима, у српској санитетској служби је, по налогу Министарства рата, било ангажовано 20 лекарки. У Србији је у Првом светском рату боравило укупно 14 лекарских мисија: из Чешке, Русије, Норвешке, Енглеске, Италије, Холандије, Босне, Хрватске, Словеније. У оквиру мисије Болнице шкотских жена оформљено је 14 болница које је чинило искључиво женско особље (квалификоване лекарке и обучене медицинске сестре и болничарке). Од ових 14 болница, 4 болнице су биле стациониране у Србији и то: у Крагујевцу, Ваљеу, Лазаревцу и Младеновцу.

Дошавши у ратом захваћену Србију, стране болничарке не само да

¹⁰ Сифражеткиње на челу са Силвијом Панкхрст (1882–1960) су се залагале за увођење већих војних додатака за жене војнике.

су изгубиле животни конфор који су имале у својим земљама, већ су се суочиле са бруталним ефектима рата и отвореним ризиком по здравље и сопствени живот. Ипак, Србија је овим одважним еманципованим женама омогућила оно што им њихова родна Британија није – грађанска права, осећај независности и слободе да могу да се професионално, друштвено и филантропски реализују. Српски војници били су захвални шкотским добровољкама на њиховој болничкој нези, као и бризи, саосећању и топлини коју су им указивале, па су потиснули укорене предрасуде о женама лекарама.

„Срби се веома диве раду Шкотских жена, њиховој економичности (од сваког пенија правиле су два), њиховој личности и издржљивости. Официри говоре о њима с дужним поштовањем, а војници, дивећи им се, због њихове сиве униформе и брзог хода, српски војници су их из милоште звали „мале сиве препелице“ (Scottish Women in Serbia, The Manchester Guardian 1916, Ishobel 1988: 1).

Успеси Британских хуманитарки у лекарским мисијама допринели су проширењу женских грађанских права, тако да је још током трајања Првог светског рата, 1916. године, Лондонска школа медицине постала отворена и за жене, а након ње и остале медицинске установе високог образовања су дозволиле школовање жена (Оксфорд и Кембриџ). Зато је краљица Марија, супруга енглеског владара Џорџа V, изјавила за Daily Telegraph (8. октобра 1916): „За жене лекаре овај рат је донео тријумф“ (L. Leneman, 1994: 161). Женама су постепено отваране и друге могућности за школовање и запошљавање у до тада забрањеним професијама.

Иако није била чланица сифражетског нити другог женског покрета, нити је подржавала феминистичку позицију, име једне Британке дало је значајан допринос промени ставова јавног мњења у односу на улогу жена у јавним пословима. Енглеска болничарка Едит Кавел (Edith Louisa Cavell, 1865–1915), коју су немачки војници заробили и ликвидирали 1915. године због шпијунаже и помагања британским и француским рањеним војницима да пребегну на неутралну Холандску територију, постала је најистакнутија британска женска жртва Првог светског рата. Њен хероизам и жртвовање за домовину постала је средишња тема ефикасне британске ратне пропаганде која је имала за циљ регрутацију британских војника (да би се заштитиле невинне жене и зауставило њихово убијање). Истовремено је извршење смртне казне над њом коришћено као доказ варварства и изопачености немачког народа. Чак је и премијер

Есквит (*Herbert Henry Asquith*), непоколебљиви противник женских права (којег су сифражеткиње из покрета који је предводила Емелин Панкхруст једном приликом физички напале), задивљен храброшћу Едит Кавел, изјавио 1915. године: „Она је дала и најхрабријем мушкарцу међу нама врхунску лекцију из храбрости и показала да у Великој Британији и широм владавине Краљевства, постоје хиљаде таквих жена, мада ми то до пре годину дана нисмо знали“ (www.alistairlexden.org.uk/news/edith-cavell).

Пацифистички дискурс једне феминисткиње

Спрега пацифистичког и феминистичког књижевно-теоријског дискурса у првој половини 20. века експлицитно је садржана у делима енглеске списатељице Вирџиније Вулф (*Adeline Virginia Woolf*, 1882–1941). Још је првих деценија 20. века Вирџинија Вулф (у књизи „Сопствена соба“, 1925. и есеју „Три гвинеје“, 1938) проблематизовала адекватност целокупне писане историје оцењујући је као недовољну и некомпетентну. Хијерархија у вредновању историјских догађаја и колективног памћења у којима доминантно место припада великим политичким наративима, као што су ратови и националним јунацима, као што су војсковође и државници, одражава хијерархију патријархата. Зато Вирџинија Вулф ставља нагласак на креирање феминистичке историографије у којој се женска залагања и њихова дела неће процењивати и вредновати коришћењем стратегија и тактика доминантно мушке културе којој припадају, већ конструисањем нових интерпретативних оквира. Полазећи од сазнања да жене живе у интелектуалном, културном и политичком свету из чијег су стварања биле готово у потпуности искључене и у којем су биле признате само као „маргинални гласови“, феминизам одбацује канонизирану историју и усмерава се на стварање сопствене женске традиције.

У политичком есеју „Три гвинеје“, написаном у међуратном периоду (1938), на основу искустава из Првог светског рата и претње од надолазећег фашизма, Вирџинија Вулф у писму наводном пријатељу, образлаже тезу да је рат „варварство“, „неподношљив, грозан и бестијалан“, али да корен милитаризма, као друштвеног стања, лежи у људској природи, али се развија у патријархалном устројству друштва. Иако су инстинкти у мањој или већој мери заједничка одлика оба пола, ратовање је одувек

било мушка, а не женска навика. Било да је она склоност милитаризму урођена или случајна, закони и друштвена пракса, развили су ту разлику. Ретко се током историје догађало да људско биће погине од пушке коју држи жена; огромну већину птица и животиња убили сте ви, а не ми; а тешко је судити о оном што нам није заједничко (Вулф 2014: 5).

У жељи да побегну из патријархалне подређености, где се брак нуди као једина професија за жене средње класе, оне су „свесно желеле да нађу сјајну Империју“; несвесно су желеле наш сјајни рат (Вулф 2014: 35). У овом сегменту се очитује затворени круг маргиналног положаја у којем се жене налазе. У настојању да искораче у јавну сферу, оне заправо подржавају патријархални и милитаристички систем вредности који су изградили њихови мужеви. „Како бисмо другачије могле да објаснимо ту запањујућу експлозију елана из августа 1914. године када су образоване кћери образованих мушкараца, похрлиле у болнице, а неке од њих и даље у пратњи служавки, возиле камионе, радиле у пољу и у фабрикама муниције, користећи при том своје огромне залихе шарма и саосећања да би убедиле младиће да је херојски борити се у рату, а да рањени у борби заслужују сву њихову бригу и хвалу“ (Вулф 2014: 34).

Вирцинија Вулф закључује да и мушкарци и жене имају исти циљ а то је спречавање рата и „поштовање великих принципа – Правде, Једнакости и Слободе (156), али су тактике за његово остварење разичите. У женама средње класе она види потенцијално моћну силу против милитаризма, али оне не могу да остваре своје потенцијале под плаштом патријархата. Борба за „нашу домовину“ не доприноси промени аутсајдерске женске позиције. Зато у есеју „Три гвинеје“ она женама у ратним условима предлаже „апсолутну равнодушност“: прво, жене не треба да имају било какву дилему око борбеног ангажовања, јер држава не само да не очекује од жена, као маргиналки, да се боре с оружјем, нити им то дозвољава. Истовремено, у складу са демократским принципима, жене треба да поштују развијене мушке инстинкте за ратовањем, и да их не одвраћају од њих. „Равнодушност“ се односи и на конкретне поступке: у ратним условима жене треба да одбију „да раде на производњи муниције или на неговању ратника“, али и да, следећи пример Аристофанове Лизистрате, одбију да испуњавају своју основну (родну) улогу која се састоји рађању и да одложе рађање деце, која у ратним условима, у којима деца постају „топовско месо“. Она саветује женама да одбију учешће у „демонстрацијама патриотизма“ и „манифестацијама националне охолости“: војним парадама, „уручивања награда“ и свим сличним

церемонијама које подстичу жељу за наметањем „наше“ цивилизације или наше власти другим људима (Вулф 2014:125). Активан отпор рату жене дају проширујући степен својих грађанских права – права на стицање свих стечена образовања, економским осамостаљивањем и изједначавањем плата са мушкарцима за исти посао, као и настојањем жена да се изборе за стицање свештеничких и политичких функција.

Вирџинија Вулф интернационализује свој патриотизам речима: „Нека љубав према Енглеској коју је дете сачувало у срцу слушајући гакање врана из крошње бреста, слушајући плускање таласа на плажи или гласове који су на енглеском језику шапутали дечје песме, та кап чистог, иако ирационалног, осећања натераће жену да прво Енглеској подари онај мир и ону слободу које жели да подари целом свету“ (Вулф 2014:125).

У аргументацији она користи принципе класичне реторике како би, наводећи низове чињеница и веродостојних доказа, усмерила читаоце на дискурзивну анализу која би га навела на логично закључивање да је у целокупном друштвеном интересу спречавању рата. Вирџинија Вулф користи визуелне представе као начин уверавања читаоца у исправност својих критичких ставова, који се не ограничавају само на критичку анализу свих политичких, верских, породичних, војних и других друштвених институција унутар покрета, већ је њена критика усмерена на подривање темеља свих нивоа хијерархије, који су упориште неједнакости и доминације. На пример она прави јасну и упечатљиву паралелу између „фотографија мртвих тела и порушених кућа“ и „културе и интелектуалне слободе“ одн. „проституисања културе и интелектуалног подјармљивања“ (Вулф 2014: 112, 114). „Слика мушкарца у униформи – то је слика зла“ (Вулф 2014: 156), наводи ауторка, и у сагласју је са неморалом, лицемерјем, сервилношћу, похлепом, доминацијом и ратоборношћу патријархалног света, како унутар једног друштвеног поретка, тако и у односу са другим државама и народима, у форми империјализма. Шта више, сматра да се систем доминације из приватне, може трансформисати у јавну сферу, односно да се патријархална контрола дома, може с лакоћом претворити у фашистичку контролу над државом, што су наредни историјски догађаји и потврдили. У контексту модерних постколонијалних теорија, Вирџинија Вулф, деконструира супериорну позицију викторијанске културе („наше цивилизације“) над „другима“, стављајући жене из свих земаља у исти, неравноправан положај са мушкарцима. Користећи у аргументацији чињеничне и

логичке као и емоционалне елементе, фикцију и нефикцију, поетички и реторички дискурс, дискурзивни и наративни приступ, Вирџинија Вулф је створила јединствен књижевни амалгам, који је и данас актуелан и свеж.

Меморски текстови „наших Енглескиња“

У британској јавности су до краја балканских ратова преовладавали негативни стереотипи и предрасуде о Србији и српском народу, изграђивани на основу колонијалног дискурса који карактерише бинарна позиција: хегемонија знања и културе Запада у односу на „Друге“ и другачије, као припаднике подређене и маргинализоване културе.¹¹ У контексту модела колонијалне супериорности, Србија се у Великој Британији, све до 1914, уобичајено називала *Servia*, а њени становници *Servians*, који су по мишљењу неких енглеских путописаца варварски, полуцивилизовани народ (*semi-civilised subjects*). У тексту *Servia the youngest member of the European family* британски дипломата Патон (*Andrew Archibald Paton, 1811–1874*) указује на инфериорност Србије у односу на Велику Британију као моћну колонијалну силу, али и на друге развијеније европске земље. Он наводи да је Србија део европске породице, али у породичној хијерархији она заузима инфериорни положај налик детету (*Markovich, 2001: 188*). На прагу 20. века Србија се у водећим енглеским часописима *The Times* и *The Westminster Gazette* описује као „прва степеница Оријента“, „Дивљи Исток“, и тада је скован појам „балканизација“ којим су се стигматизовале балканске земље

.....
¹¹ Западњачки етноцентрични дискурс на основу којег се концептуализује Србија као варварска земља и Срби као примитивни народ, још увек се провлачи у различитим политичким, правним, медијским дискурсима. Уосталом, овај хијерархијски модел класичне дихотомије (империја – колонија) се пресликава и у савременом процесу глобализације као планетарном процесу, који функционише тако што владајуће друштвене структуре „земаља центра“ креирају и одржавају научне, друштвене и идеолошке парадигме, настојећи да их пласирају „земљама периферије“ и „полу-периферије“, како би остварили патронат и регулацију и контролисали путеве новца, политичких интереса и погледа на свет, наравно, у своју корист. С друге стране, земље полу-периферије или земље у транзицији интериоризују маргинализованости и свој политички значај и релевантност остварују у односу на постигнути степен приближавања Европској унији и укључивања у ЕУ дискурс.

и у будућем времену.¹² Слика Србије у монархистички опредељеној британској јавности нарочито се погоршала после свирепог убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге, јуна 1903, чиме је угашена краљевска лоза Обреновића. Многи британски листови тада су захтевали од британске владе да одмах прекине дипломатске односе са Србијом, описујући је као „назадну“ и „крволочну“ земљу.

Победа Србије у балканским ратовима покренула је у Британској јавности низ јавних расправа, новинских текстова, путописа и књига у којима не само да се негирало становиште о Србији као дивљој земљи и њеном народу као примитивном, већ се афирмативно и са великим симпатијама говорило о Србији (њеној историји, традицији и култури) и Србима као храбром народу, који краси патриотизам и непокорен дух.¹³ Ипак, већина текстова и даље је одисала доминантним колонијалним дискурсом којим се обликује слика о Балкану као „другом“, „узбудљивом“ и „егзотичном свету“. У чланку под називом „Зашто Балкан привлачи жене“ (*Why the Balkans Attract Women*), објављеном у енглеском часопису *The Graphic* 1912. године, анонимни аутор закључује да је Балкан место „грубо“, „дивље“, „полуцивилизовано“ и Британске жене привлачи жељом да побегну од ограничења и устаљеног викторијанског начина живота (Hammond 2010: 58). Ова врста дисквалификације жена путница или путописаца почива на класичним родним стереотипима којима се жена смешта у сферу телесног и чулног. Текстови лондонског недељника *The Graphic*, који би, према данашњим стандардима спадали у таблоидну штампу, били су веома популарни и ван граница Монархије, па на пример, великобечкеречки недељник *Gross-Becskereker Wochenblatt* од 5. септембра 1914. године у тексту под називом „Оружане вежбе српских жена“, преноси закључке лондонског листа и спремност српских жена да учествују у рату објашњава „нецивилизованошћу српског народа“:

„Дахомејске Амазонке до сада су важиле за црначку особеност, каква међу цивилизованим људима, Европљанима, нема паралеле. Случајно је откривено да је краљ Петар узео за узор своје афричке

.....
¹² Идеолошка синтагма „балканизација“ („балкански синдром“) као синоним за нестабилност и конфликтност, постао је учестао у 1990-тим годинама приликом распада Југославије. О распрострањености овог политичког појма говори и податак да некадашњи премијер Шкотске, Карл Билт, у интервјуу за британски дневник *Financial Times* од 4. јуна 2014. године говори о опасностима „балканизације“ Британских острва.

¹³ Ове карактеристике су доминантне у неколико књига и брошура проф. Ситона Вотсона (*Robert William Seton Watson*, 1879–1951), штампаних у Лондону 1915. и 1916. године.

колеге у Дахомеји и заиста оформио женски војнички одред. Лондонски *Graphic* садржи, између осталих, мањих слика, фотографије женске чете приликом војних вежби. Број је датиран на 1. август, али фотографије су снимљене најмање три недеље раније, дакле, у Србији, су жене већ у првој половини јула, дуго пре него што је било говора о рату, вежбале пуцање“ (Крчмар, Балинт: 2014: 155, 156).

Текст је писан у духу многобројних и популарних путописа који су, у складу са владајућим стереотипима тога времена, користили технике колонијалног дискурса: егзотизацију и замагљеност у функцији обликовања колонизаторских фантазама, али и глофириковању властитог народа и етаблираних ставова о властитом напретку и цивилизованости. Текстови налик овом произилазе из судара два различита културна контекста: британског империјалног, који је, по тумачењу аутора текста, имућнијим, али родно дискриминисаним женама викторијанског доба био „суморан и досадан“ и балканског одн. српског као „оријенталног“ и „егзотичног“.

Путописна литература о егзотичним оријенталним крајевима настала у 19. и почетком 20. века, из пера жена, по оцени савремених теоретичарки (Sara Mills, A. Hammond) деценијама је прећуткивана, преваходно зато што је била у супротности са патријархалним нормама и владајућим културним вредностима (ауторке су „реинтерпретиране као прото-феминисткиње“, као „жене које су се бориле против друштвених конвенција викторијанског доба и оспоравале империјалистичке ставове анти-колонијалним изјавама“ (Hammond, 2010: 58). Један део женске литературе подражавао је империјалистички дискурс својих мушких колега, али се у јавности појавио и низ женских аутобиографских списа, који су се ослањали на феминистички дискурс. Образоване, радознале и одважне Енглескиње, које су у 19. веку походиле ове крајеве, искорачиле су с позиције доминантног колонијалног модела, не само својом храбром одлуком да крену на пут у далеке, непознате крајеве и тако пренебрегну строге викторијанске норме, које су жене смештале у породичну, приватну сферу (и одређивале им улогу „анђела куће“), већ и својим друштвеним и политичким коментарима (резервисаним за мушкарце), а посебно интересовањем за потлачене оријенталне жене.¹⁴ Британке и друге Европљанке из 19. века, које су се, упркос

.....
¹⁴ Прва Енглескиња која је ступила на тле кнежевине Србије била је Џулија Пердју 1836; У лето 1850. у Србију је стигла Лујза Хеј Кар, а у периоду 1862–1864. Србију су посетиле Георгина Мјур Мекензи и Аделина Паулина Ирби и оставиле драгоцена

пуританских норми, одважиле да самостално путују балканским земљама и остављају записе са својих путовања, без обзира на дискурс њихових рукописа (колонијални или постколонијални), својим супротстављањем вредносним и институционалним ограничењима, сведочиле су феминизам и тако су постале део својеврсног политичког ангажмана и јавног дискурса.

Добровољне болничарке, које су походиле Србију током Првог светског рата не само да су биле укључене у организацију и надзор рањених пацијената, евакуацију рањених са ратишта, лечењу и помоћи током епидемије, спроводиле хигијенско-здравствену едукацију становништва и својим личним примером и непосредном едукацијом оснаживале Српкиње и утицале на њихову друштвену еманципацију, већ су, остављале писма, мемоарске белешке и дневничке записе којима су утицале на сузбијање негативних стереотипа и на обликовање другачије, афирмативне слике о Србији и српском становништву. За разлику од мушке, колонијалне, империјалистичке перцепције, доминантне у 19. и почетком 20. века, жене су, без обзира где су боравиле, неретко заузимале „антиколонијални приступ“ настојећи да се приближе и боље идентификују „друге“ групе људи, односно домаће становништво, показујући саосећање и понашање које није својствено мушком етосу (Hammond 2010: 57, 58).

Флора Сандес (Flora Sandiz, 1876. Јоркшир – 1956, Сафолк, Енглеска) која ће у војној историји остати забележена као прва жена официр у српској војсци, својим књигама (*An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* (1916) и *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army, 1916–1919* (1927)) наводи лична искуства којима побија негативне стереотипе о српској војсци и српском народу. Пре но што је дошла у Србију, њени сународници који ништа нису знали о Србији, одвраћали су је од путовања питајући се шта ће она међу „дивљацима“. У својим мемоарима она је изнела свој доживљај српског менталитета који се косио са културним и политичким парадигмама, конструисаним у контексту синтагме о „дивљем Балкану“. Она је експлицитно истицала српско херојство, љубазност и предусретљивост, као и њихову приступачност и хумор, који потиру уврежене ставове о српском варваризму. На основу свог искуства са линије фронта, она је констатовала да су српски војници далеко од недисциплинованости, те да је окрутност апсолутно страна

сведочанства са својих путовања.

њиховој природи. Истиче да међу српским војницима влада узајамно поштовање, одсуство пљачке и хумано поступање према затвореницима и изражава дивљење начину на који су њени „српски саборци страшно везани за сопствену земљу“ и констатује да је, упркос аустро-немачке агресије, „дух Србије неугасив“ (Hammond 2010: 64). Међу српским војницима се осећала као да је „део породице“, а с друге стране, српски војници су је прозвали „Наша Енглескиња“.

Елси Инглис, једна од оснивачица Болнице шкотских жена, добитница највећег броја српских ордена, априла 1915. записала је и Крагујевцу:

„Видите, ми се налазимо у врло тужној земљи, али то је најодважнија земља у Европи, без изузетка“.

Елси Инглис, јуна 1915 из Крагујевца:

„Ово је тако дивно место. Изгледа да то понављам сваки пут када пишем из било ког дела Србије! Али то је стварно тако, Србија је дивна земља. Овде смо смештени у брдима, па када је овако сиво и магловито јутро као данас, онда лако можемо замислити да смо у Шкотској. Шта би свака Шкотланђанка могла друго да пожели? Али ово плаво небо и дивно сунце може да сија само у Србији“.

Мејбел Стобарт учествовала је у лекарској мисији и у Првом балканском рату, а у Првом светком рату била је на челу јединице једне од највећих лекарских мисија у Србији и управница јединице (по њој је болница у Крагујевцу названа „Стобарт болница“ STOBART HOSPITAL KRAGUJEVATZ). Она је оснаживала жене да се укључе у ратне операције, ставом да се милитаризам јавља у мушким инстинктима, али да ратовање може бити превладано једино уз помоћ жена, које осећају урођену одбојност према милитаризму. „Милитаризам је дивљање мушкости“, закључила је на основу феминистичких знања и искустава које је стекла у периоду до избијања рата (Hammond 2012: 62). Објавила је мемоаре *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, *Огњени мач у Србији и другде*, Лондон 1916)¹⁵ у којима је образложила да њени разлози за учешће у рату леже у савладавању осећаја дехуманизације и деперсонализације које је наметнуо рат: „Ми смо биле задовољне што смо осећале да смо допринеле олакшавању патњи, и можда, олакшале другим женама да учине исто“. У тој књизи она је изнела своја искуства о Србији, српској војсци и српском народу, задивљеност њиховом поштовању вере и традиције, гостопримство као свеприсутну особину

¹⁵ „Ја сам написала ову књигу у првом лицу, јер би било неприкладно да пишем у неутралном лицу о овим стварима које сам осетила и видела“ (Стобарт, 1916).

српске породице. Мејбел Стобарт се толико поистоветила са српским народом да је записала: „Од самог почетка било је јасно да је Србија моја судбина“. Српски национални и етнички идентитет не само да није доживела као страни, „други“, већ га је поистоветила са властитим.

Мабел Стобарт, белешка из Крагујевца јуна 1915, Огњени мач у Србији и другде, Лондон, 1916:

„Српски народ, који сам срела у току првих шест месеци, много ми се допао. Они су љубитељи поезије и лепе уметности; паметни и маштовити; отворени за нове идеје; топлог срца, весели, с лепим смислом за хумор; храбри као војници, одважни као грађани; одговорни до најбољег могућег, док стреме идеалима ван могућег домаћаја.

Просечан српски сељак-војник није округан, суров и борбе жељан дивљак, каквим су га често приказивали. Он не воли борбу, али воли, уз сав занос песничке природе, своју фамилију, свој дом, своје имање и своју домовину“.

Др Харијет Кобурн, након повратка из Србије у Канаду, 1919:

„Србија је врло лепа земља, богата виноградима, јабукама и орасима, као и свим другим уобичајним пољопривредним производима. Тако је лов на дивље свиње нарочито популаран. Срби су народ песника и музичара, па тако свака кућа има своје једноставне музичке инструменте.

Војници су увек радо певали радосне песме, а и њихова народна кола су очаравајућа. Сељанке су носиле широке набране сукње, украшене лепим ручним везивима, мараме на главама, па су изгледале тако шаренолико док су ходале друмом и увек нешто плеле или преле – никад беспослене“.

Објавом Првог светског рата, Британска влада је, први пут у својој историји, почела да примењује и развија методе ратне пропаганде и цензуре, у функцији промовисања и одбране своје империјалистичке политике, па је и Србија, која се нашла на истој страни са Британијом, преко ноћи постала миљеница британске јавности.¹⁶ Та званична политика је утицала на ново конструисање односно реконструисање стереотипа. Тематизовање српског „националног карактера“ на основу сентимента, које преовладава код Британки и других странкиња које су током Првог светског рата у оквиру лекарских мисија боравиле у Србији, резултат су не само уклапања у ове идеолошке матрице, већ и почетног

.....
¹⁶ Сарадња Велике Британије и Србије током Првог светског рата трајно је овековечена на муралу у Министарству иностраних послова Уједињеног Краљевства, на којем је Србија приказана у лику девојчице.

одушевљења заснованог на њиховом личном ентузијазму.

Британке, које су остављале записе о времену проведеном у Србији током Првог светског рата нису износиле објективне, свеобухватне и аналитичке анализе српског друштва и културе и премда су биле родно сензибилисане, нису се бавиле друштвеним положајем жена у Србији нити су покушавале да постојеће родне улоге и родне структуре промене. Овај недостатак није само последица ратних околности и борбе за ослобођење, чија је тематика по значају наткрилиле све остале, већ лежи у различитим културолошким разликама које репродукују матрице патријархата. Другим речима, симболични смисао патријархата у Србији био је знатно другачији него у Великој Британији (заснован на митологизацији дома и завичаја), а додатно га је ублажило ратно стање које је померило строге границе међу половима.

Епилог

Интензивна и дуготрајна борба сифражетских покрета у Великој Британији у периоду пре Првог светског рата, као и допринос жена током рата, резултирали су да британски парламент коначно, у фебруару 1918, изгласа право гласа за жене (старије од 30 година), а 1919. године донесен је и указ којим је женама дозвољено да се кандидују за посланице у парламенту, да се баве адвокатуром, да буду поротнице и судије. Међутим, жене између 21. године и 30. године и даље су сматране непоузданима за добијање гласачког права, па су жене те старосне доби на гласачко право морале да чекају до 1928. године. Окончањем Првог светског рата и жене у Америци су избориле право гласа, што је дало замаха јачању феминистичког покрета у свету. Освојивши ову полазну тачку за независтан живот и јавни ангажман, жене су наставиле борбу за остварење једнаких могућности за жене и мушкарце, што ће придонети формирању нових културолошких ставова, образаца и понашања укупног друштвеног окружења.

Упорна борба жена, без обзира на стратегију коју су користиле – пацифистичку или милитаристичку (било да су иступале с позиције родног идентитета и бориле се за женска права или су биле у улози патриоткиња: учествовале у оружаним борбама, пружале логистичку и медицинску помоћ или су масовно преузимале радна места регрутованих мушкараца), у Првом и Другом светском рату, упоредо

са цивилизацијским процесима ширења образовања међу женама, допринела је испуњењу базичних формално правних циљева којима су тежиле (право гласа и остала грађанска права која се односе на брачне односе и наслеђивање, ограничавање експлоатације женског и дечјег рада, заштиту жена на послу и осмочасовно радно време, исту плату жена и мушкараца за исти рад). Њихова храброст и одважност променила је њихове животе, а њихов активизам променио је друштвене и историјске процесе.

Први и Други светски рат до темеља су руинирали претпоставке европског саморазумевања као „хуманистичке културе“ и традиције хуманизма и просветитељства садржаног у вредности ума и захтевима умног напретка, али су такође омогућили развој нових културних парадигми и креирање алтернативних форми и радикално другачијих друштвених концептуализација. Завршетак ова два светска рата значајно је проширио пукотину у борби за женска права и довео је до конкретних помака у правцу побољшања положаја жена. Историјска искуства, регионална и глобална, нас уче да се борба за људска права одвија константно, упркос „већим и важнијим друштвеним проблемима“ и да, у крајњој инстанци, ове борбе нису међусобно супротстављене, већ су то заједничке борбе. Ова женска искуства показују да је алтернатива (родним) стереотипима могућа и она треба да постану релевантна и за жене у деловима света где се и данас ратује (Сирија, Украјина...). Упознавање судбина и стваралаштва жена које су биле у судару са друштвеним окружењем, окошталом погледима и схватањима, упућује нас да трагамо за алтернативама, померамо постојеће границе, и прихватамо другачије углове посматрања и вредновања од оних које нам намеће етаблирана култура.

Библиографија:

1. Костић и др.: „Европска слика балканске жене“, у: Лицеум, бр. 12, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 2009.
2. Крчмар Филип, Аранка Балинт: Почетак Првог светског рата у светлу великобечкеречке штампе, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин, 2014.
3. Lazović Ivana, Suić Radmila: Women doctors in tje Serbian Sanitary

- Service During the Balkan Wars. Acta med-hist Adriat 5, Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene culture, Rijeka, 2007.
4. Hammond Andrew: Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans, 2010.
 5. Микић Желимир: Увек ваша, Живот и дело др Кетрин Макфејл, Матица српска, Нови Сад, 1998.
 6. Растовић Александар: Два британска погледа на Србију у Првом балканском рату, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад 2008.
 7. Slobodan G. Markovich: British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906, Dialogue, Paris 2001.
 8. Тодић Миланка: „Хероине колонијализма у Србији“, у: Култура, бр. 134/2012, Завод за проучавање културног развика, Београд 2012.
 9. Scottish Women in Serbia, The Manchester Guardian 1916, Ishobel 1988.
 10. Stobart, St. Clair: The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere, London 1916.
 11. Fedunkiwi, M. Marianne: Women Physicians Serving in Serbia, 1915–1917: The Story of Dorothea Maude (www.mumj.org/.../MUMJ%20-%2053%20-%2057%20-%20History%20...)
 12. L. Leneman: Medical women at war, 1914–1918. [www.ncbi.nlm.nih.gov Journal List Med Hist](http://www.ncbi.nlm.nih.gov/JournalList/medhist/v38/2/1994) > v. 38 (2); Apr. 1994.
www.firstworldwar.com/.../womenww1_three.ht..archive.org/stream/elsieinglis18530gut/18530.txt
(Elsie Inglis: The Woman with the Torch)
www.alistairlexden.org.uk/news/edith-cavell
www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije
Vulf Virdžinija: Tri gvineje
<http://rwfund.org/userfiles/file/Knjige/Virdzinija%20Vulf/Tri%20gvineje.pdf>

Summary
THE CONFLICT BETWEEN FREEDOM
AND TYRANNY

This paper concerns the engagement of SWH in Serbia during the First World War, as well as that of other women who were actively participating in the War, and built their personal identity around the conflict with social identity and thus demonstrated that the alternatives to existing stereotypes are not only possible, but also desirable. The task of the researcher is not to interpret “the female contributions” in the First World War in analogy with the “male contributions”, but with having in mind their courageous refusal of ossified social relations belonging to patriarchal culture. In this way they pushed the limits of their own abilities.

The activity of women feminist orientation in the First World War expanded the crack in the fight for women’s rights, regardless of whether they were engaged as pacifists, or by actively participating in the war were giving support to the militaristic programs of their own countries.

Records that the British women had left during the First World War (memoirs, newspaper articles, travel books, books ...), and which were a significant factor in shaping the image of a little-known country and its people, have contributed to creating a positive image of Serbia in the British and international public. It is by these written documents that the negative stereotyping of Serbia, which prevailed until the Balkan Wars, was replaced with positive ethnic stereotyping. However, it was again reversed by later historical events.

Mr sci. Ramiza Smajić¹

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

ISKUŠENJA RATNE SVAKODNEVICE – ISKUSTVA MUHADŽIRA

Apstrakt: Svakodnevice u periodu Prvog svjetskog rata je svakako bila u znaku društvenih, političkih, vojnih previranja i privredne stagnacije. Radom se žele u prvi plan staviti iskustva muhadžira kojima je još od poraza Osmanske države pod Bečom 1683. godine sudbina bila ispisivana povlačenjem te države sa balkanskog prostora. Masovni egzodusi, pretežno muslimanskog stanovništva, bili su praćeni bolestima, glađu, ekonomskim srozavanjem, razvojem što odbojnog što dobrohotnog duha u relacijama došljak – domaći. Građa, literatura i publicistika iz prvih godina 20. stoljeća su ovakve detalje bilježili površno i prvenstveno u okviru vojno-političkog prekrajanja balkanskog prostora. Muhadžirska iskustva, istinski doživljena i predstavljena na različite načine vremenom su dala svoj pečat u profiliranju svakovrsnih odnosa (etničkih, političkih, kulturnih, društvenih općenito), tako da se predloženom temom izlaganja želi doprinijeti rasvjetljavanju slojevite demografske problematike prostora na kojem danas živimo.

Ključne riječi: osmanska država, iseljavanje, krize, (ne)humanost, „de-osmanizacija“

Kroz literaturu je ostala zabilježena jedna zgodica kad je Bosanac krenuo sa grupom ljudi za Stambol. Putovanje na konjima tad je trajalo sedmicama, mjesecima, ali Bosanac uporno neku vreću ne da dalje od sebe, na konju vreća pred njim, na konačištima on vreću pod glavu. Najzad stigoše svi na

.....
¹ **Mr sci. Ramiza Smajić**, viši stručni saradnik za stariju historiju (osmanski period), Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina; ramizas@hotmail.com

određite i sad ga pitaju saputnici: „Daj nam, bogati, reci šta si to nosio sve vrijeme u toj vreći?“ „Zemlju“, kaže on. „Ama kakvu zemlju“, u čudu će oni. „Pa lijepo“, on će na to, „Nakupio u vreću zemlje iz svoje avlije i ja gdje god zanoćim, lijepo tu vreću pod glavu i onda znam da sam na svojoj zemlji!“

Čemu ovaj neformalan uvod u izlaganje? Ne spominjem ja ovu zgodu zato što sam iz Bosne. Nisam ni ponijela vreću zemlje, jer sam osmanista, pa je i moje poimanje zemlje puno šire, manje omeđeno političkim granicama.

Ima nešto, međutim, što moram prije svega da istaknem, a što mi u prvi mah nije bilo na umu. U programu koji mi je dostavljen, u radnom naslovu mog izlaganja riječ „muhadžiri“ je, greškom ili ne, napisana velikim slovom. Ja znam da vi to vjerovatno znate, ali osjećam se dužnom pojasniti ovu riječ, pogotovo što sam, osim historičar, i arabista i turkolog, poznajem i perzijski, a nisam jedan rad napisala o pogrešnoj, namjernoj ili ležernoj upotrebi anahronizama i termina orijentalno-islamskog porijekla.² Vjerovatno se ne bih, dakle, u ovom izlaganju ponovo vraćala na to, ali ono veliko slovo iz mog naslova me je podsjetilo na neke skoro komične greške počinjene ne od početnika, nego iskusnih historičara i to upravo kod riječi „muhadžir“. Iako većina starijih generacija poznaje tu riječ (često u verziji „muhadžer“ ili „muadžer“), Branislav Gligorijević piše o – sic! – „naseljavanju mudžahedina u Staroj Srbiji i Makedoniji“!³ Isto radi Jovan Bojović koji termin „muhadžir“ takođe zamjenjuje terminom „mudžahedin“.⁴ Iako nema opravdanja za ovakve kardinalne greške u terminima, donekle su objašnjive činjenicom da su ovi radovi nastajali u godinama rata u BiH i da je popularni jezik bio opterećen terminima vezanim za džihad. To je, međutim, napravilo trajnu zbrku u historiografiji za koju se možemo samo nadati da jednom neće biti uzeta i iskorištena kao fakat.

Imamo mi izbor riječi kao useljenik, iseljenik, prognanik, izgnanik, izbjeglica, emigrant, imigrant, migrant itd... sa svim svojim nijansama, ali riječ „muhadžir“ u osnovi ima riječ „hidžret“ koja je toliko sveobuhvatna da čak podrazumijeva prelaženje čovjeka iz jednog stanja u drugo, pa čak i

.....
² Između ostalog: Ramiza Smajić, Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, u: Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000, Zbornik sa naučnog skupa ANUBiH, 2003.

³ Branislav Gligorijević, Kralj Aleksandar Karadorđević, knj. 1, Beograd, 1996, 89–90.

⁴ Jovan Bojović, Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine, u: Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka, naučni skup, Prijepolje: Dom revolucije, 214. Posebno ukazano u: Safet Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka u Tursku, Sarajevo, 2006, 195 (Dalje: S. Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka).

smrt.⁵ Hidžret ili Hidžra je jedan od najslavnijih događaja u historiji islama, prelazak poslanika Muhammeda iz Mekke u Medinu 622. godine n.e. i tačka od koje muslimani počinju računati vrijeme. Nepažljivi i zlonamjerni autori taj hidžret nazivaju i bijegom, što je paradoks i za lingviste, jer je arapski jezik jedan od leksički najbogatijih jezika svijeta i nimalo nije slučajno da je taj događaj nazvan Hidžrom, iseljavanjem na Allahovom putu.⁶ Od političke historije Balkana, suhoparne uglavnom, ne vidi se sudbina malog čovjeka, njegov strah, njegova stremljenja. Ideologije, sistemi, države se mijenjaju, nestaju, ali ljudski strahovi, nadanja, vizije, uvijek su isti. Moja tema se dotiče muhadžira, njihovog vremena, identiteta, sjećanja, doživljaja, u novom podneblju, u novim prilikama, uoči, tokom i nakon Velikog rata. U regionu je potreba multiperspektivnog istraživanja izbjeglištva donekle već uočena, prvenstveno radi osvjetljivanja mistifikacije stvarnih odnosa u društvu i preventivnog iskorištavanja stečenih iskustava.⁷ Kod većine nas, međutim (ovdje prvenstveno mislim na struku) daju se uočiti slični, stereotipski fokusi i greške. Do danas nisu izdefinisani pravi motivi koji su doveli do masovnih iseljavanja i nije praćen kontinuitet iseljavanja. Ta tema je marginalizirana, pretežno iz straha sudara sa politikom. Što više ulazim u problematiku iseljavanja, sve mi je očitija greška koju već u hipotezi postavljaju istraživači da se na progone i etnička čišćenja gleda kao na posljedice, a ne ciljeve ratova! No, to zaslužuje odvojenu analizu, tako da ću samo zaključiti da analitičko istraživanje iseljeništva u cjelini danas nije više samo izazovno, nego je nezaobilazno. Svaka zemlja u regionu ima svoju muhadžirsku priču, a to nije zaobišlo ni Vojvodinu.

Ima jedna scena koja vrlo slikovito sažima u sebi kompleksnost muhadžirskog putešestvija i duha. Novinari lista „Preporod“ su 2011. godine boravili u *turskoj pokrajini Biga, koju su naselili i doista kultivisali ljudi*

⁵ Prema Kur'anu, poslanik Ibrahim je rekao: „Ja sam muhadžir svome Gospodaru. Zaista je On moćan i mudar“ (29:26).

⁶ Vidjeti više u: Kasim Hadžić, Kur'an o muhadžirima, *Islamska misao*, III/1981, 25, 10–13.

⁷ „U tom smislu proučavanje izbjeglištva važno je u smislu njegove spoznaje iznutra, a ne izvana. Spoznaja iznutra znači razumijevanje izbjeglištva u neposrednim odnosima osoba na nivou konkretnih događaja u kojima se može utvrditi postojanje čovječnosti i postojanje istinske ljudske zajednice. Svakako je potrebno uložiti napor da se nadvladaju ustaljene i površne percepcije kako je u složenim i promjenjivim društvenim pojavama jedino moguće rješenje usvajanje društvenih odnosa otuđenih osoba.“ Vesna Ivanović, Bibliografija radova o izbjeglicama, prognanicima i raseljenim osobama. Detaljnije vidi:

<http://www.bl.uk/reshelp/pdfs/Bibliography%20of%20Publications%20on%20Refugees%20Expellees%20and%20Internally%20Displaced%20Persons%20from%20the%20former%20Yugoslavia,%20compiled%20by%20Vesna%20Ivanovic.pdf>

porijeklom iz Bosne, pretežno Krajine. U trenutku dok su se novinari družili u kafani s tim Bošnjacima začuo se ezan s obližnje džamije. Svi su polahko počeli ustajati, ali dvojica ostala da sjede. Novinarima je to bilo zanimljivo, pa ih upitaše zašto to i oni ne krenu na ikindiju, a oni, onako unezgođeno, odgovoriše: „Ma, znate, mi smo se malo poturčili...“⁸ Oni su činjenicu što su prestali ići u džamiju vezali za svoje „poturčivanje“!

Ako analiziramo tekstove balkanskih historičara, nesumnjivo će se nametnuti dojam nekog čudnog opravdavanja procesa migracija. Vrlo jasan primjer su migracije muslimanskog stanovništva koje se identificira sa Osmanlijama, „Turcima“, apsolutno ne vodeći računa o etničkim razlikama. Povezujući religiju i nacionalnu (ne)senzibilnost, na neki način se podrazumijevalo da muslimani dijele sudbinu odlazeće osmanske države. Uz takvo tradicionalno nezalaženje dublje u problematiku migracija i njihovo posmatranje samo u okviru oslobađanja od osmanske uprave, nije nikakvo čudo što su pitanja svakodnevnog života i iskustva migranata ostala posve na margini istraživanja.⁹

⁸ Amir Hodžić i Mirsad Kalajdžić, Bošnjaci u Turskoj, Sarajevo, 2014, 68.

⁹ Kad je riječ o muhadžirima sa početka 20. stoljeća sa bosanskih prostora, danas ima naznaka pozitivnih kretanja u modernijim tokovima istraživanja, o čemu svjedoče brojni radovi Safeta Bandžovića (npr. Iseljavanje Muslimana u Tursku, „Sandžak“, nova serija, br. 11–12, Novi Pazar, 1992; Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar, 1993; Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku 1878–1941, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, XV, Prijepolje, 1993; Iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku 1878–1941, Almanah, br. 1–2, Podgorica, 1994; Iseljavanje Bošnjaka-Muslimana iz BiH i Sandžaka u Tursku, Takvim, 1414/15, Novi Pazar, 1994; Seobe Bošnjaka-Muslimana u Tursku, Mak, br. 4, Novi Pazar, 1994; Iseljavanje Muslimana iz Srbije i Crne Gore tokom XX vijeka u Tursku, u: Identitet Bošnjaka-Muslimana, Plav, 1995; Muhadžirska balkanska golgota krajem XIX stoljeća, „Has“, Novi Pazar, 2–17. jul 1996. itd.), Osmana Lavića (Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske i risala Mehmeda Teufika Azapagića, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo, 1996), te politološki fokusi Šaćira Filandre, Senadina Lavića... Da ne budemo pogrešno shvaćeni, bilo je značajnih istraživanja i obrada iseljeništa po pojedinim segmentima, ali fokusiranih uglavnom na ekonomske motive i na statističkoj osnovi. Izdvojiti ću:

Vojislav Bogičević, Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918, Historijski zbornik, br. 1–4, god. III, Zagreb, 1950;

Iljas Hadžibegović, Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine 1878–1914. godine, Prilozi Instituta za istoriju, XI–XII, Sarajevo, 1976;

Muhamed Hadžijahić, Uz prilog prof. Vojislava Bogičevića, Historijski zbornik, br. 3, Zagreb, 1950; Političko djelovanje bosanske emigracije u Turskoj, „Naš svijet“, Matica iseljenika BiH, god. II, br. 17–18, Sarajevo, oktobar – novembar, 1966; Nekoliko riječi o domovini i iseljavanju, Socijaldemokrat, br. 9, Sarajevo, 2002.

Mustafa Imamović, Bošnjaci u emigraciji, Sarajevo, 1996.

Dževad Juzbašić, O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine, u:

Iz faktičkog ugla, masovni egzodusi, uzrokovani uglavnom protjerivanjem, u evropskoj stvarnosti s početka 20. stoljeća dosežu svoj vrhunac tokom Balkanskih ratova 1912–1913. godine. Skoro jednaki talasi nastavljaju u godinama poslije, tokom 1. svjetskog rata i prvom periodu Kraljevine SHS. Za sve to vrijeme, u stvari, još od druge polovine 19. stoljeća, potencira se priča o humanoj strani razvijanja nacionalnih ideja, a činjenično, militarističko prekranje evropske historije istu je sahranjivalo. Inače, 1914. godine svijet je podijeljen između velesila čije su vlade na posve drugom misaonom polju. Pogledajmo šta definiše Evropu na prelazu stoljeća:

- Razvoj tehnologije, u slijedu, naravno i rast industrijske proizvodnje;
- Velika Britanija uvozi meso iz Kanade, Novog Zelanda, Rusije, Argentine;
- Velike evropske zemlje uvoze poljoprivredne proizvode (izuzev Austro-Ugarske, koja je jedini evropski izvoznik žitarica);
- Otvaraju se robne kuće (Harrods u Londonu, Au Bon Marche u Parizu), ustanovljavaju se veličine odjeće, obuće...¹⁰
- Dolazi do ubrzane kolonizacije udaljenih kontinenata...

Na Balkanu pak... Famozna civilizatorska misija (la mission civilisatrice), koja je još od polovine 19. stoljeća trebala da „pomogne primitivnim narodima“ od Dalekog Istoka do Jugozapadne Afrike, ovdje se, na prelazu

Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1990.

Ibrahim Kemura, Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije, Glasnik VIS, br. 9–10, Sarajevo, 1970; Jedna značajna akcija protiv iseljavanja Muslimana, Glasnik VIS, br. 1–2, Sarajevo, 1971.

Ejup Mušović, Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara, Beograd, 1979; Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina, Kraljevo, 1992.; Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj, Zbornik radova, EI, br. 12, Beograd, 1981; Crnogorski muhadžeri i njihova kretanja, Istorijski zapisi, 1–2, Titograd, 1986.; Posleratne migracije i emigracije stanovništva novopazarskog kraja, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989.; O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju, u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1990.; Makedonija kao most na putu iseljavanja sandžačkih Muslimana i kao njihova nova domovina, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar, 1994.

Sulejman Smlatić, Kalafat koy kod Bige – naselje bosanskih iseljenika – Muslimana, Geografski pregled, XI–XII, Sarajevo, 1967–68; Maternji jezik – najveće blago (kako naši iseljenici u Turskoj njeguju našu narodnu tradiciju i kulturu), Iseljenički kalendar, Sarajevo, 1971; U Kalabaku kraj Izmiru, Iseljenički almanah, Sarajevo, 1972; Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo, 1974.

¹⁰ Philipp Blom, Opijeni brzinom, <http://pescanik.net/2014/04/opijeni-brzinom>

dva stoljeća, očitovala kroz habzburšku politiku.¹¹ Sa 1914. godinom Balkan je postao vjetrometina sukoba francuskih, njemačkih, austrougarskih i ruskih interesa.

Radeći na migracijskim tokovima ranijeg perioda, a što je od velike pomoći kod komparacije podataka i historijskih okolnosti, uočila sam neke zajedničke momente u tom kretanju: npr. kad nakon osmanlijskog poraza pod Bečom 1683. godine, ljudi odozgo iz pravca Knina prelaze preko Une, oni ne idu daleko, tek u okolna najbliža mjesta. Zašto? Jer u sebi gaje nadu da će se vratiti kući. Kad narod iz Smederevskog sandžaka tokom 19. stoljeća u više navrata bježi preko Drine u Bosnu, ne ide daleko od granice, drži se Višegrada, Rogatice, zašto? Jer gaji nadu da će se vratiti kući. Kad se potiče iseljavanje Bošnjaka krajem 19. i tokom 20. stoljeća iz BiH u oblasti koje su službeno još uvijek dio Osmanske države ili Turske poslije, dosta naroda ostaje tik uz pogranična područja, prostor Sandžaka, zašto? Jer – opet gaje nadu da će se vratiti svojoj kući. Tek kad uslovi života i izdržavanja postanu preteški, narod ide dalje, dolazi do dvostrukih, pa i trostrukih migracija.¹² I onda, kad se napokon ustale na nekom području, nakon ovakvih ili onakvih iskustava susreta sa novim podnebljem, razvija se jedan više emocionalan odnos prema kraju iz kojeg se došlo, do te mjere da sam i sama ostala zatečena jednim dešavanjem. Naime, djeca onih muhadžira koji su u Bigu stigli prije 100 godina, grupi istraživača među kojima sam bila i ja lično, izveli su jedno veće splot igara iz „Bosne“, tako da su prvo krenuli sa užičkim!, kolom, potom čačak-kolom!, pa smo odgledali makedonsko oro!, a poslije kratke pauze se nastavilo igrati u usporenom arnautskom ritmu! Mjesecima, pa i godinama poslije sam pokušavala odgonetnuti taj sukcesivno iskazivan fenomen odnosa prema domovini, neobičan osjećaj identiteta u kojem su ljudi koji nisu nikad posjetili Bosnu, djeca i unuci onih muhadžira iz vremena Velikog rata, službeno zavedeni danas kao Turci, izjašnjavaju se okolini kao Bošnjaci, govore arhaični, ali savršeni bosanski jezik. Sklonost tih bošnjačkih muhadžira za vjenčanja sa bugarskim Pomacima i albanskim muslimanima za osnovu vjerovatno ima zajedničku prošlost iz 1912/13. godine, kad je osmanska vlast morala prepustiti i pomaške teritorije u Bugarskoj nakon balkanskih ratova i kad počinje masovno nasilno pokrštavanje i egzodus Pomaka i Arnauta na

¹¹ Miloš Ković, 'Civilizatorska misija' Austrougarske na Balkanu – pogled iz Beograda (1901–1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366–367.

¹² Iako ima stotine primjera migriranja pravcem preko Crne Gore, Makedonije, Grčke, Albanije, prema centru Osmanske države, tj. onoga šta je od nje ostalo, izdvojiti ćemo jedan malo neobičniji: Osman Krehić, naime, 1905. godine u San Francisko dolazi iz Australije, a potom prelazi u Čikago 1906. godine.

prostor Osmanske države, skoro istim pravcima kojima su Bošnjaci već bili u toku procesa dvostrukog migriranja.¹³

Shvatila sam da se definitivno mora uzeti u obzir taj emocionalni osjećaj identiteta. Međutim, osim značaja i mogućnosti analize osjećaja identiteta, faktor koji je vrlo bitan u istraživanjima je i emotivni osjećaj pripadnosti. Analitičari ljudskih duša su davno ustanovili neobjašnjivost i neracionalnost osjećaja ljubavi, bilo koje, prema drugom čovjeku, kućnom ljubimcu, domovini. Jesmo li se ikad zapitali zašto je progonstvo kroz historiju najteža kazna nakon smrtne? Prognanik za sobom ostavlja sav svoj dotadašnji život. Iako sa njim često odlaze najbliži, to ne čini kaznu lakšom. On ostavlja poznanike, rodni kraj, domovinu. Koliko god mi teoretisali o multiperspektivnosti historije, činjenica je da historijsko pamćenje konstruišu određene društvene grupe ili sistemi. Zanimljivo je da je uvijek potencirano suprotstavljanje emotivnoj motivaciji u kreiranju historijske svijesti,¹⁴ a ovaj emotivni momenat se prepoznaje u nečemu o čemu rijetko ko razmišlja, možda najvećim dijelom što procese i određene fenomene ne posmatramo „odozgo“, od šireg prema užem, nego iz usko nacionalnog ugla, uz stalnu tendenciju za „jednom“ istinom.

Pored svega ostalog, i statistički plan je kontroverzan: prema nekim procjenama broj objavljenih knjiga, ne radova nego knjiga o Prvom svjetskom ratu u posljednjih 80-ak godina vrti se oko cifre od 25.000. Nažalost, većina tekstova govori o ratnim razaranjima, pustošenjima, uz sadržaj koji betonira postepeno predrasude o „mračnom turskom vaktu“, „turskom sindromu“ i sl. Kad su u pitanju pokušaji brojčanog praćenja, procjena Justina McCarthya je da je muslimanski korpus osmanske Evrope samo u toku Prvog svjetskog rata izgubio 27% stanovništva.¹⁵ Činjenica je da Austro-Ugarska iz političkih razloga nije objavljivala javno brojeve iseljenika. Danas se službeno smatra da se sa prostora BiH od 1878-1918. iselilo 63.000 muslimana. Prema Mustafi Imamoviću, pak, broj iseljenih muslimana u tom periodu je 180.000.¹⁶ Vojislav Bogičević donosi cifru od 150.000, Đorđe Pejanović 140.000, dok Sulejman Smlatić daje brojku od 160.000 za period

¹³ Pregledan članak-reportažu o Pomacima, praćenu valjanom literaturom, dao je Sejfudin Dizdarević u: <http://saff.ba/medu-pomacima-muslimanima-bugarske/#.VE-AdyLF8UU>.

¹⁴ Kosta Nikolić, Postmodernizam i humanističke nauke – primer istoriografije. Glasnik Etnografskog instituta SANU, br. 2, Beograd 2013, 55–56.

¹⁵ Justin McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH, br. 7–8, 9–10, Sarajevo 1999.

¹⁶ Mustafa Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 685.

1878–1918.¹⁷ Prema Smailu Baliću, na prostor Osmanske države u periodu 1910–1915. iselilo se oko 100.000 Bošnjaka.¹⁸ Do 1910. godine već su bili zabilježeni i povraci muhadžira na bosanskohercegovački prostor.¹⁹ Dijelom je to bilo zbog vijesti o teškom položaju muhadžira i zahtjeva vlastima od strane domaćih uglednika da se povratak odobri. Bilo je i iniciranih žalbi. U literaturi je višestruko pominjan neki berberin Ismail iz Bosanske Gradiške, koji je muhadžirske porodice nagovarao da se žale rodbini na težak položaj u Makedoniji.²⁰ Sigurno da je bilo i opravdanih zahtjeva. Naime, nakon pojave barske groznice 1910. godine, osmanske vlasti su donijele odluku o obustavi prijema novih muhadžira u Makedoniji. Muhadžiri iz krajeva zahvaćenih epidemijom trebalo je da budu preseljeni u druga mjesta. Da situacija nije bila ni najmanje lahka, vidi se iz dokumenta br. 83 (AS, MIDS, PPO), gdje iz srpskog konzulata u Solunu izvještavaju kako je samo za dva mjeseca 1910. godine u muhadžirskom naselju Avret-Hisar umrlo 125 lica, u Strumici 35, Đevdeliji 82, Tikvešu 30, Poreču 16, Solunu 28 i Katarini 38. I drugi izvještaji svjedoče kako „muhadžiri begaju iz naseobina, na kojima sem gole zemlje i zidova nemaju nikakvih sredstava za život“, kako se neki vraćaju u Bosnu, a većina prosi, djeca i žene se „vuku oko kasarni“ i čekaju od jutra do mraka da vojnici bace ostatke od svoga ručka ili večere.²¹

Prateći migracije s kraja 19. i početkom 20. stoljeća, mogu se uočiti neke stalne linije kretanja muhadžira, pa tako i nekoliko ključnih imigracionih središta. Jedna od prvih tačaka je bila novopazarska oblast, a osmanskoj vlasti je bilo u političkom interesu da se u tom području muhadžiri i zadrže.

.....
¹⁷ O ovim aproksimativnim procjenama detaljnije vidjeti u: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 160.

¹⁸ Smail Balić, *Bošnjaci u inostranstvu*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH, br. 5–6, Sarajevo 1999, 458.

¹⁹ Cirkulišu podaci o povratku 117 lica 1908. godine, 133 tokom 1909, 1943 lica 1910. i 951 lice 1911. godine. Detaljnije vidjeti u: Dževad Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 620.

²⁰ Pronađeno je njegovih 130 pisama. To je bilo razlogom da svi oni koji su kontaktirali sa Bosnom preko njega budu protjerani u Anadoliju. Istu sudbinu su imali i svi oni u čijim pismima je bilo „nezgodnih riječi za ponašanje vlasti prema muhadžirima“. Detaljnije vidjeti u: Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Političko-prosvetno odeljenje, 1910, br. 4534, prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 157. I sam Jovan Cvijić je u povratku iz Južne Makedonije, na željezničkoj stanici Topčin sretao bosanske muhadžire. Detaljnije u: Jovan Cvijić, *Govori i članci*, II, str. 201 (*Sabrana dela*, I–IV, Beograd, 1987).

²¹ Gligor Todorovski, *Srpski dokumenti za sastojbata na madžirite vo Makedonija (1906–1911)*, Glasnik, br. 2–3, Skopje, 1982, 215–216.

Djeluje, međutim, da pridošlice nisu bili poželjni od domaćih, tako da su ostala zabilježena svjedočenja kako gradovi Polimlja „nisu zapamtili ljuće sirotinje i veće nemaštine nego što su bili muadžeri“, te kako su muadžiri „umirali od gladi i zime“. ²² Muadžiri su se mogli naseljavati samo na lošoj planinskoj zemlji koja nije bila pogodna za obradu. ²³ Crnogorske vlasti su ignorisale te probleme i sticao se utisak da su poticale na dalje kretanje prema Anadoliji. Još od izgradnje željeznice do Uvca Priboj je postao važno trgovačko središte, jer je sva roba iz Austro-Ugarske prolazila tim putem prema Osmanskoj državi i dalje na istok. Političke prilike nakon službene aneksije BiH su i samo muadžirsko pitanje pretvorili u političko, umjesto socijalno-humanitarno. Ilegalno naoružavanje pravoslavnog stanovništva i pomaganje komitskih pokreta Srba izazivali su nemir i revolt kod muslimana, a pogranični prostor je takođe bilježio natezanja domaćih nemuslimana i pridošlih muslimana. Kostić, upravnik javorske carinarnice se žali tako srpskom Ministarstvu inostranih dela kako „doseljenici muslimani, koji dolaze iz Bosne otimaju srpska zemljišta, a naročito na to im idu i pomažu sudovi.“ Ostali su zabilježeni i izvještaji kako je čak traženo od vlasti da se muadžiri maknu sa određenih mjesta, ali da to vlasti nisu dozvoljavale bez posebnog odobrenja. Istih zahtjeva je bilo i od Prokopija Šiljka koji se žali na muadžirsko naseljavanje u Brvenici kod Pljevlja, pa kaže: „Kad su naši seljani iz pomenutih sela uložili protest kod vlasti i pozvali se na ranije rešenje u idaru, paša im je rekao: „To je njima car dao, pa im i učumet dao, a ko im bude smetao, taj će platiti i lire, i biće uhapšen.“ Dok jedni govore kako se muadžiri naseljavaju uz sve glavne puteve, radeći kao handžije, kafedžije, ali i ratari, drugi se žale kako se to naseljavanje na najboljim mjestima radi očito planski, da je starosjediocima teško, da se protive ali nema koristi, dok muadžiri sijeku i krče čak crkvenu zemlju. ²⁴ Zanimljivo je gledište Sretena Vukosavljevića o tome da su odnosi između pravoslavnih i muslimanskih seljaka bili dobri dok nisu došli muadžiri iz planinskih krajeva koji su pripali Crnoj Gori. ²⁵ Muadžiri iz Bosne su u Prijepolju domaće Bošnjake obučavali novim zanatima i trgovini u kojima su dotad prednjačili Srbi, pa su već 1914.

.....
²² Detaljnije u: Vukoman Šalipurović, Raonička buna, knj. II, Priboj, 1917, 14; isti, Babinska buna kao klasni seljački pokret protiv feudalnog čifčijskog poretka, Simp. „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, III, Prijepolje 1976, 294.

²³ V. Šalipurović, Raonička buna, II, 14.

²⁴ AS, MIDS, PPO, 1909, br. 120; 1909, f. 1–17; br. 2588; 1909, br. 120; 1910, br. 467 i dr. Prema: S. Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka, 179–230.

²⁵ Sreten Vukosavljević, Istorija seljačkog društva, I, SAN, Pos. Izd., knj. CCIX, Institut za izučavanje sela, knj. 1, Beograd, 1953.

svi berberi i nanuldžije bili Bošnjaci, određen broj sahačija i sarača.²⁶

Godine pred sami Veliki rat obilježila je i kolera. Epidemije su odnose masovno živote, pa ima podatak da je dnevno znalo umrijeti i 70 lica. Govorilo se kako su smrti bile brze „čovjek se razboli danas u podne, a do predveče umre“. Iz tog vremena su neke džamije dobile i ime „kolerine džamije“ (u Lugu i Potok mahali, Novi Pazar), zato što su napravljene u nadi da Bog pomogne i spasi od te pošasti.²⁷ Godina 1913, međutim, donijela je toliko događanja na Kosovu i Makedoniji, koja su zasjenila sva prethodna u balkanskim ratovima, pa nije čudo da je Dimitrije Tucović nazvao to Trećim balkanskim ratom. Austro-Ugarska potiče Albance na sukob, dio njih pred nasiljem srpskih komita bježi u pravcu Anadolije, drugi se odlučuju na otpor. Srbi odgovaraju paljenjem albanskih sela, pobijeni su svi mještani sela Blace, silovane i zatim spaljene žene u selima Vojnik i Labej, u sedam od 38 naselja Donjeg Debra djeca i mlade žene u bacane u plamen, dešavanja za koja je Trocki rekao da su rezultat sistematskog uništavanja muslimanskog stanovništva.²⁸ Britanski novinari su se žalili da im se ne dozvoljava kao stranim izvještajcima ići sa srpskom vojskom da bi se spriječilo da se priča šta se dešava na terenu. Okrutnost komita je bila tolika da su vojnici regularne srpske vojske prigovarali „da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali.“ Nakon pada Kumanova masa muhadžira se slila prema Skoplju. Srpski borac Milorad Marković opisuje strahote u Strumici krajem 1912. godine, između ostalog mučenje i ubijanje „Turaka“, silovanja itd., te o sudbini muhadžira u napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbjegove, sami su silovali žene i uzimali zlato, a vojnici ostale vrijedne stvari.²⁹ Blizu 2000 „turskih“ izbjeglica, većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, „umrlo je od gladi – doslovno od gladi“.³⁰ Na primjeru Bugarske se može vidjeti kako je tekao proces pokrštavanja: prvo bi muslimane podijelili u grupe, pa bi im bila data pravoslavna imena iz nomenklature Bugarske pravoslavne crkve ili bugarske historije. Potom bi pokrštenik bio poprskan svetom vodicom i morao bi pojesti komad svin-

²⁶ Miodrag Radović, Promena u zanimanjima stanovništva opštine Prijepolje od početka ovog veka, simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, IV, Prijepolje, 1976, 59.

²⁷ Miodrag Radović, Efendijina sećanja i kazivanja, Novi Pazar, 1998, 30.

²⁸ S. Bandžović, Iseljavanje Bošnjaka, 227.

²⁹ Silvija Đurić, Dnevnik pobjeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912–1913, Beograd 1988, 244–246.

³⁰ To su riječi srpskog činovnika koji je upućen u Štip da organizira filijalu nacionalne banke. Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913, 172; Branko Horvat, Kosovsko pitanje, Zagreb 1988, 34.

jskog mesa. Nakon toga bi se dobila potvrda (plaćena!) sa novim imenom. Pokrštenici bi onda bacili fes sa glave, a muslimanke bi otkrile lica. Bilo je i otpora i reakcije u smislu samoubistava. Ispred bugarske armije je u Bursu 1912. godine uspjelo da stigne 21.000 izbjeglica. Crnogorske vlasti su takođe, vršile pokrštavanja tokom 1913. godine, toliko brutalna da su neki Albanci bježali na teritorij pod kontrolom srpskih vlasti. Albanski muslimani iz Peći i Đakovice su utočište tražili u Sjevernoj Albaniji. Za zločine, silovanja, nasilna pokrštavanja, masovna ubistva u Evropi se znalo, ali je vladao stav da se rezultati pobjeda balkanskih država legalizuju.³¹

Usud „*catena mundi*“/civilizacijsko raskršće, ratovi, a time i migracije, oblikovali su fenomen balkanizma (čitaj: primitivizma, nereda, nasilja, nesreće i nehumanosti). Da ipak ima i donekle pozitivnih muhadžirskih priča jesu iskustva iz Amerike. U Čikagu su Bosanci već 1906. godine osnovali i ozvaničili prvo bosansko uzajamno potpomagajuće društvo u Sjevernoj Americi „Džemijetul-hajrije“ i izgradili džamiju u Čikagu. Dok su se na Balkanu nizali ratovi, balkanski i svjetski, ovo društvo je proširivalo aktivnosti, a i svoje ogranke, u Indijani, Pensilvaniji i Montani. Objedinjujući vjerske aktivnosti i podmirivanje svakodnevnih potreba iseljenika, ovo društvo je vodilo brigu o dženazama, liječenju i plaćanju troškova liječenja, rješavanju dugova, mjesta za ukop (harema), daljem održavanju tih mezarluka, organiziranju vjerskih proslava itd. Komunicirati na svom jeziku, razmjenjivati informacije o porodicama, poslu i zapošljavanju imali su priliku u bosanskim kafanama. Nakon prvog vala od oko 1.000 useljenika, do dvadesetih godina 20. stoljeća nastavljeno je useljavanje, uglavnom uz preciznu evidenciju imena i prezimena, starosti, bračnog stanja, porodice prihvatioca i odredišta.³² Ako slijedimo onu maksimu Mark Tvena da se „historija ne ponavlja, ali se rimuje sa stvarnošću“, uočiti ćemo praksu koja se nije izmijenila ni cijelo stoljeće kasnije – veoma često isti čovjek garantuje da će primiti na boravište ljude iz posve različitih porodica. Npr. Muharem Serdarević prima rođake ili prijatelje Fazlinovića Abida, Mehmeda Lakića, Osmana Mujkića, Salku Lalića itd. Ta praksa očito nije vezana bila ni na koji način za religijsku pripadnost, jer je puno i slučajeva kao što je, recimo, to da za Muharema Dizdarevića, boravak kod njega garantira poznanik Nikola Strinić. Ili: Salku Mesihovića iz Vitine u New Yorku prima prijatelj Krsto Čutuk. Bošnjaka

³¹ Do koje mjere i iz kojih pobuda su činjeni zločini, vidi se i iz postupaka poput onog kad katoličkom svećeniku Paliću režu na obje ruke po dva prsta, zato da bi se nadalje mogao krstiti samo sa tri prsta. O rečenom više vidjeti u: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*, 234.

³² Halid Sadiković, *Iz prošlosti Ljubuškog*, Sarajevo, 2013, 206.

Mehmeda i Ibru Lekića prima prijatelj Jozo Batić, Šemsu Selimića i Avdu Terzića prima prijatelj Stipan Kraljević, Aliju Dizdarevića, Huseina Šukalića i Salku Nukića prima prijatelj Tadija Erceg. Tahira Dizdarevića prima prijatelj Jure K., Muhameda Dorocića prima prijatelj Mato Markotić, itd. itd.³³

Društvo „Džemijetul-hajrije“ iz Čikaga je ostavilo pozitivnu sliku humanitarnog djelovanja bosanskih muhadžira i kroz akcije na drugoj strani svijeta. Naime, list „Pravda“ 1920. godine izvještava o pomoći naših iseljenika ratnoj siročadi u dalekoj Anadoliji.³⁴ Među bosanskim muhadžirima u Americi prilozi su prikupljeni i za Narodnu uzdanicu 1924. godine, a o motivima lijepo govori Mehmed Dizdarević: „Kao potomak svojih djedova, koji su se mene sjećali, kad sam bio lud, nejak i pomoći potreban, te koji su svom snagom i brzinom oluje hrlili, kada i gdje su god potrebe iziskivale, da priteknu u pomoć i utru suzu žalosnicu na oku, tako i mene podsjeća tradicija mojih starih...“³⁵

Nije zgoreg podsjetiti ovdje i na neke detalje oko evidencije iseljenika. Konkretno, kad je riječ o iseljavanju u Ameriku, ono početkom 20. stoljeća nije bilo zakonski regulisano. Među 12 miliona ljudi, koliko je ih je ušlo u Ameriku do 1924. godine, najviše ih je bilo iz južne i istočne Evrope i prostora Austrougarske monarhije.

Uoči izbijanja Prvog svjetskog rata austrougarska vlast je tražila da se po općinama, selima i gradovima prikupe podaci o iseljenicima u Sjevernu Ameriku (mjesto boravka, starost, nacionalnost itd.). Spiskovi su zaista i sačinjeni, završeni 1916. godine, ali nikada nisu poslani austrougarskim konzularnim agencijama u Americi zbog ratnih događanja.³⁶ Zahvaljujući uredno vođenoj evidenciji putnika na brodovima, koji su stizali u Ameriku, danas se zna da su prvi Bosanci stigli – sa austrougarskim pasošima – u periodu od 1902. do 1903. godine, i to najviše u Čikago. Bili su to mladi ljudi, horni za rad, pogotovo zato što su bili najčešće bez kvalifikacija. Radili su po rudnicima, tvornicama, gradilištima, ali se zna i da je prvi bosanski imam

.....
³³ Faruk Bogučanin, Konsolidirani spisak ranih bošnjačkih useljenika u Sjedinjene Američke Države; Vidjeti takođe od istog: O ranom useljavanju Bošnjaka u Ameriku, kao i Četiri Bošnjaka potonula s „Titanikom“, sve na <http://www.bosnjaci.net/>

³⁴ Američki muslimani za anadolsku siročad, Pravda, 1920, 270, str. 4. Riječ je o novčanim iznosima koje daju Ibrahim Piperac, Češko Alija, Husein Kadragić, Hasan Fazlinović i niz drugih ljudi.

³⁵ Prilog đacima „Narodne uzdanice“, Pravda, 1924, 13, 2–3. Među navedenim donatorima su i Hasan Hrnjičević, Zaim Šukalić, Čamil Dizdarević, Sabit Ombašić, Omer-aga Turkuša i dr.

³⁶ Hamdija Kapidžić, Bosanci i Hercegovci u Americi pred izbijanje Prvog svjetskog rata, Iseljenički kalendar (ur. Mehmedbašić H.), Matica iseljenika, Sarajevo, 1970.

u Čikagu, Munib Krehić, došao još 1906. godine, sa 19 godina.³⁷

Ovo su bile, svakako, samo natuknice vezane za problematiku muhadžirske svakodnevice i iskustava u novim krajevima. Hiljade muhadžirskih porodica po Bliskom istoku i drugim krajevima u kojima su završile nakon Velikog rata, imale su specifičnih, ali i zajedničkih iskustava koja čekaju da budu obrađena. Osnovni cilj ovog malog rada bio je da ukažem bar na neka – iz različitih razloga – oskudno istražena ili zanemarena polja. Zaključujem konstatacijom da je modernom građaninu svijeta, makar on bio rođen na Balkanu, dosta stereotipa i suhe faktografije, bez duha i okovanog *ratia*. Prešutkivati nepoželjnu prošlost, time ju potirati, insistirati na nasilnim simetrijama ili čak historiografskom jednozvučju, nije prirodno čovjekovom osjećaju slobode. Bila pozitivna ili negativna saznanja, ona moraju doći sa pozicija različitih aktera u događanjima, čime se onemogućuje tabuiziranje, idologiziranje ili samoobmanjivanje.

Summary

CHALLENGES OF EVERYDAY LIFE IN THE PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR – MUHAJIRS' EXPERIENCE

Everyday life in the period of the First World War was certainly marked by social, political, and military turmoil and economic stagnation. Aim of this work is to put to the foreground the muhajirs' experiences whose fate was written by the retreat of the Ottoman Empire from the Balkan region, since its defeat at Vienna in 1683. The massive exoduses of predominantly Muslim population, were followed by diseases, hunger, economic decline, development of both repulsive and benevolent spirit in the newcomer-native. Construction, literature and journalism from the early years of the 20th century superficially recorded such details and primarily within the military-political redrawing in Balkan region. Experiences of muhajirs, truly perceived and represented in different ways over time gave their stamp in defining of all kinds of relationships (ethnic, political, cultural, and social). Therefore, the proposed topic of exposure aims to contribute to clarification of layered demographic problems in the region in which we live today.

³⁷ H. Sadiković, nav. djel., 207.

Mezei Žužana¹

Arhiv Vojvodine, Novi Sad

NARODNOSTI U MAĐARSKOJ I SPISI KOJI SE TIČU JUGOSLOVENSKOG POKRETA – GRAĐA IZ ZBIRKE VARIA U ARHIVU VOJVODINE

Apstrakt: Dokumenti, koji su predstavljeni u radu, dobijeni su restitucijom iz Mađarske i čuvaju se u Arhivu Vojvodine u zbirci Varia. Dokumenti svedoče o položaju manjinskih naroda na teritoriji Austro-Ugarske u toku Prvog svetskog rata. U višenacionalnoj monarhiji pripadnici manjinskih naroda su, nakon objave rata, bili mobilisani zajedno sa ostalim vojnim obveznicama i deportovani su na Balkansko ratište i na Istočni front. Posle prvih poraza austrougarske vojske krajem 1914. i početkom 1915. godine veliki broj vojnika je dospelo u zarobljeništvo, odakle je mnogo njih prešlo u srpsku vojsku, kao i u Srpsku diviziju formiranu u Rusiji. Divizija je okupila srpske dobrovoljce koji su potom učestvovali u ratu na teritorije Rumunije i Srbije i na Solunskom frontu. Na osnovu izjava ratnih zarobljenika koji su se vratili iz zarobljeništva oslikana su sva važnija dešavanja na balkanskom ratištu i na Istočnom frontu. Takođe se može sagledati život zarobljenika i onih koji su prešli u srpsku vojsku, žandarmeriju i u organe vlasti. Isto tako, pojedina dokumenta oslikavaju razvoj jugoslovenskog pokreta i ideje o stvaranju države jugoslovenskih naroda. O svemu pomenutom svedoče zarobljenici, izveštaji organa vlasti i vojske Austrougarske monarhije. Napisane su brojne analize o uzrocima zbog kojih su manjinski narodi, uglavnom Srbi i Česi, prešli iz austrougarske vojske na stranu Srba i Rusa. Predstavljeni spisi svedoče i o životu u zaleđini fronta, kako je rat uticao na život pojedinaca i porodica.

.....
¹ **Mezei Žužana**, arhivista, Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Republika Srbija; mezeizs57@gmail.com

Štampani materijali na nemačkom jeziku govore o Sarajevskom atentatu i o posledicama atentata, odnosno o sudskim sporovima koji su vođeni na teritoriji Bosne i Hercegovine u toku Prvog svetskog rata i u kojima su mahom osuđene osobe srpske nacionalnosti.

Ključne reči: narodi u Austro-Ugarskoj, vojni begunci, ratni zarobljenici, dobrovoljci, Landšturm (poslednja linija odbrane), austrougarska vojska, srpska vojska, ruska vojska, Srpska divizija u Rusiji, Balkanski front, Istočni front

U skladu sa mirovnim ugovorom iz 1947. godine, nakon jugoslovensko-mađarskih pregovora o arhivama u Jugoslaviju iz Budimpešte je poslat u tri navrata, 1956. i 1958. godine i konačno 1960. godine, arhivski materijal kao sastavni deo kulturne baštine, koju je Mađarska trebalo da preda Jugoslaviji (pored arhivskog poslani su i muzejski i bibliotekarski materijali). Predati arhivski dokumenti dospeli su u nadležne arhive pod naslovom „Nacionalnosti u Južnoj Mađarskoj i spisi koji se tiču jugoslovenskog pokreta”, a u okviru toga je fascikla materijala smeštena i u Arhiv Vojvodine u zbirku Varia. O tokovima pregovora i o predatim arhivskim materijalima detaljno je pisao Ferdo Hauptman.²

Prema zapisniku³ Arhiva Vojvodine 228 spisa sa brojevima i dva posebna akta sa posebnim oznakama dospeli su u Arhiv Vojvodine 16. jula 1960. godine. Ovi dokumenti su bili pripremljeni u organima opšte uprave i vojnim organima Kraljevine Mađarske u sastavu Austrougarske monarhije, i događaje Prvog svetskog rata prikazuju iz ovog aspekta. U teritorijalnom pogledu odnose se na Vojvodinu, Kraljevinu Srbiju i Rusiju, ali se pojavljuju i nazivi nekoliko naseljenih mesta evropskih zemalja. Mesta nastanka spisa nisu naznačena, na aktima se nalaze samo nekoliko skraćunica i datumi. U cilju otkrivanja mesta nastanka ovih dokumenata obratila sam se Vojnoistorijskom arhivu u Budimpešti, ali sam dobila odgovor da o materijalima koji su predati Jugoslaviji ne mogu da nađu nikakav dokument, pošto je njihov arhivski materijal oštećen za vreme Drugog svetskog rata. Iz tog razloga sam prilikom obrade spisa pokušala da napravim raspored i sistem na osnovu nekih zajedničkih karakteristika. Naravno, svaki dokument govori o onome

.....
² Ferdo Hauptman: „Jugoslovensko-mađarski arhivski pregovori i njihovi rezultati“, *Glasnik Arhiva BiH*, 1, Sarajevo 1961.

³ Arhiv Vojvodine (dalje AV), F. 121, Dokumenti koji se odnose na restituciju, Pruzimanje fondova: Uprava za Srpsku Vojvodinu i Tamiški Banat (Unutar tih dokumenata je i popis materijala primljenog iz Mađarske 1960).

što je naznačeno i u naslovu: o narodnostima u Južnoj Mađarskoj za vreme Prvog svetskog rata, međutim, u viđenju događaja se oslikavaju i ličnosti sastavljača spisa. Imajući to u vidu, u ovom radu će se pojedini događaji pojaviti više puta, ali uvek iz nekog drugog ugla, jer događaje drugačije tumači šef policije, vojni zapovednik, veliki župan ili učesnik ratnih dejstava. Zbog toga sam spise podelila u sledeće grupe:

1. Štampani dokumenti na nemačkom jeziku, čiji je sadržaj u vezi sa atentatom u Sarajevu;
2. Izveštaji vojnih jedinica;
3. Izvodi iz zapisnika o saslušanju bivših vojnih zarobljenika;
4. Izveštaji županijskih službenika i žandarmerijskih i policijskih zapovednika ministarstvima odbrane i unutrašnjih poslova

Štampani dokumenti na nemačkom jeziku čiji je sadržaj u vezi sa atentatom u Sarajevu

Ove tekstove ću prikazati samo kratko, jer ću naglasak staviti na dokumenta, koja se na neki način odnose na teritoriju današnje Vojvodine.

a) Državni tužilac u Banja Luci (Orbászvár) 19. avgusta 1915. godine pod optužbom izdaje domovine⁴ podiže optužnicu kod Okružnog suda Banja Luke protiv 156 Srba, koji su radili protiv Austrougarske monarhije, mada nisu učestvovali u atentatu protiv prestolonaslednika. Državno tužilaštvo u svojoj optužnici navodi aktivnosti optuženih u cilju odvajanja Bosne i Hercegovine od Austrougarske monarhije i pripajanja Kraljevini Srbiji, kao i njihove aktivnosti u srpskoj revolucionarnoj organizaciji „Narodna odbrana”. Tu se posebno ističe povezanost između srpskog „Sokolstva”, „Pobratimstva” i zemljoradničkih zadruga sa „Narodnom odbranom” sa sedištem u Beogradu u svrhu ostvarenja gore navedenih ciljeva.

Optužnica je izdata i u štampanoj formi 1. aprila 1918. godine.

b) Akt pod oznakom BI 110 III/2 je štampani materijal na nemačkom jeziku, izdat u Sarajevu 1918. godine. Carski i kraljevski komandni general

⁴ AV, F. 469 Varia, Napomena: Varia sadrži i svežanj spisa pod nazivom „Narodnosti u Južnoj Mađarskoj i spisi, koji se tiču jugoslovenskog pokreta – Nemzetiségek Dél-Magyarországon és a jugoszláv mozgalomra vonatkozó iratok”, u daljem tekstu uvek se misli na ove dokumente i signature se odnose isključivo na oznake na ovim dokumentima, B.I. 110 III/1.

za Bosnu-Hercegovinu i Dalmaciju izveštava o veleizdajničkim i špijunskim procesima koji su na osnovu srpskih originalnih dokumenata sprovedeni od 1914. do kraja 1917. godine u civilnim sudovima u Bosni. Opšti pregled sastavljen je na osnovu autentinih materijala, koji su kao prilog prikazani na kraju dokumenata. Većina osuđenih je bila srpske nacionalnosti. U izveštaju se posebno analiziraju tri krivična procesa i tu se pominju i imena 156 Srba, koji su osuđeni u Banja Luci. Prema tabelarnom pregledu, 57 osoba je oslobođeno optužbe, ostali su osuđeni na zatvorske kazne, a za osmoricu je izrečena smrtna kazna, koja je kasnije preinačena u doživotnu robiju.

v) Dokument sa datumom 26. novembar 1914, sa oznakom B.I.110. III/3. Carska i kraljevska komanda pozadine 5. Armije prosledila je Ratnoj obaveštajnoj službi u Beču izveštaj o sadržaju knjige „Narodna odbrana”, koja je bila izdata od strane Centralnog odbora u Beogradu 1911. godine i bila je pronađena u Šapcu. U knjizi se opisuju glavni ciljevi pokreta i pominju se imena ljudi koji su novcem pomagali objavljivanje knjige, daje se opis o sličnim organizacijama u Srbiji, Bosni i Hercegovini i na teritoriji Austrougarske monarhije.

g) Tekst povodom 10. godišnjice atentata u Sarajevu, koji je na osnovu ličnog iskustva i izvora u Vojnoistorijskom arhivu u Beču sastavljen od strane radnika Vojnoistorijskog arhiva, majora D. Ludviga Šnagla 28. juna 1924. godine. Rad opisuje događaje koje su prethodile atentatu, oslikava mesta posete prestolonaslednika Franca Ferdinanda prilikom boravka u Bosni i daje pregled događaja dana atentata iz minuta u minut, dodajući mišljenje i o uticaju atentata na svetsku politiku i zauzimajući stav da je atentat neposredno izazvao Prvi svetski rat.

Izveštaji vojnih jedinica

U pogledu karaktera, dokumenti su izveštaji, uredbe i naredbe, koji su nastali u periodu između septembra 1914. godine do kraja 1917. godine u raznim vojnim odredima, u Ministarstvu odbrane i u Vrhovnoj armijskoj komandi (Armie-Oberkommando). U zajedničkoj armiji Austrougarske monarhije već se u prvim mesecima nakon izbijanja rata pojavio problem, koji je bio prisutan sve do okončanja rata: ponašanje narodnosti na frontu i u pozadini. Već prvi dokumenti u fascikli izveštavaju o najranijim događajima, počev od septembra 1914. godine, vidi se da saobraćaj železničkih kompozicija kroz južne županije prema frontu nije bezbedan. Vojne jedinice su

prosledile već u novembru i decembru 1914. godine izveštaje Ministarstvu odbrane o nepoverenju prema jedinicama koje su obezbeđivale železničke linije i zatražile su njihovu smenu.⁵ Na primer: „Zapovedništvo za logistiku 5. Armije...traži smenu sremske grupe za obezbeđivanje železnice usled nepoverenja zbog nacionalne pripadnosti“.⁶ U izveštaju na nemačkom jeziku Ministarstvu odbrane ove iste komande za logistiku piše i to da su u noći 13. septembra 1914. godine između Tovarnika i Šida uništeni telegrafski vodovi i da je bataljon za obezbeđivanje železnice u Sremu nepouzdan, pa se zbog toga traži smena celog sastava ili ojačanje sa pouzdanim sastavom⁷. Situacija je bila slična i na železničkoj liniji između Varaždina i Šida, kao i na vozovima prema Rijeci (Fiume). Zaposleni u železnici su zatražili, takođe, hitnu pomoć, na primer, sa stanice u Varaždinu poslat je sledeći izveštaj: „ovdašnji neredi su se toliko odmakli kontroli da naši životi više nisu sigurni. Masa ljudi nas napada sekirama i noževima i preti nam da će nas upucati. Danas, 23. tekućeg meseca posle podne u 3 jedna grupa ljudi je upala u zgradu stanice i uništila je sve oglase i natpise. Gledajući sve ove događaje policija i vojni službenici ništa ne preduzimaju“⁸. Akti sa oznakama B.I.110 III./23, i B.I. 110 III./24, takođe, imaju sličan sadržaj. Ministarstvo odbrane je naredilo zamenu nepouzdanog sastava, međutim, izveštaji govore ne samo o nepouzdanosti sastava, nego i o nepouzdanom ponašanju stanovništva, pre svega u Sremu, u Novogradskoj i okolini i kod Grubišnog Polja.

Rad policije, takođe, nije bio bez problema. Prema jednom izveštaju od 16. avgusta 1914. godine „kao član Narodne odbrane narednik policije u Beloj Crkvi Kostios Živa uhapšen je zajedno sa šest sumnjivih policajaca. Policijsku službu je preuzela komanda žandarmerijskog odreda u ovom gradu, ojačana sa 20 vojnika iz rezervnog sastava“⁹. Krajem 1917. godine u gradovima županije Torontal dogodili su se slični slučajevi i u cilju opšteg reda i bezbednosti predloženo je razrešenje policijskog sastava ovih gradova. Zapovedništvo Petrovaradinske tvrđave poslalo je 11. februara 1915. godine Ministarstvu odbrane izveštaj o tome da „zbog političke nepodobnosti, 220 vojnika srpske nacionalnosti ne mogu da budu od koristi u tvrđavi“¹⁰, i zatražilo je njihovu zamenu sa Mađarima. Na osnovu uputstva Ministarstva odbrane zamena je

.....
⁵ AV, F. 469, B.I. 110 III./25.

⁶ AV, F. 469, 45.

⁷ AV, F. 469, 47.

⁸ AV, F. 469, B.I. 110 III./22.

⁹ AV, F. 469, B.I. 110 III./25.

¹⁰ AV, F. 469, 49.

izvršena sa starijim vojnicima iz rezervnog sastava.

Komanda zajedničke armije pokušava da nađe rešenje za nacionalni problem unutar armije u skladu sa Zakonom o zajedničkoj armiji. Jedno od rešenja je „da se zamena nepouzdanih vojnika izvrši postepeno”¹¹ uz pooštavanje discipline, kontrolu pisama i zamenom nedostojnih zapovednika, ali kao krajnju mogućnost se ne isključuje ni desetkovanje u cilju povratka borbenog morala. U daljim naredbama se od ministarstava odbrane, pravosuđa i unutrašnjih poslova traže odgovarajući koraci u cilju okončanja ove pojave.

U više spisa se govori o nepouzdanosti Srba u Hrvatskoj i Bosni, koji su masovno bežali iz vojske i prelazili kod neprijatelja. U tome su predvodili Srbi iz Like i Bosne, ali dezerterstvo kod Srba iz Srema i Banata, pre svega iz okoline Velikog Bečkereka, Velike Kikinde, Mokrina, odnosno sa bivše teritorije Velikokikinskog distrikta, iz Pančeva i Vršca, sa teritorije bivšeg Nemačkog i Ilirskog banatskog regimenta takođe je bilo rašireno, što se objašnjava time „da se u pozadinskim oblastima još uvek odvija intenzivna srpska agitacija”.¹² U Beogradu je carska i kraljevska obaveštajna služba među nađenim materijalima iz arhive srpskog generalštaba naišla na molbu bivšeg natporučnika Vasilija Bašlića iz Sentandreje u kojem je zatražio prijem u srpsku vojsku. On je u srpsku vojsku primljen najpre kao vojnik, ali je kasnije dobio oficirski čin i nakon što je dva puta ranjen, poginuo je kao srpski junak. Kao posledica ovog otkrića, sud je pokrenuo postupak protiv Vasilije Bašlića zbog izdaje i konfiskovao je sve njegove nekretnine, međutim, ovo nije bio jedini slučaj.

Rezultat gubitaka Austrougarske monarhije na Balkanskom frontu i na Istočnom frontu 1914. i 1915. godine ogleda se u više stotina hiljada ratnih zarobljenika na teritoriji Srbije i Rusije. Dezerterstva i prelasci na stranu neprijatelja su postali masovni već za vreme borbenih dejstava, a zahvaljujući propagandi, nastavljeni su u logorima za zarobljenike. Pridošli oficiri su u srpskoj vojsci dobili isti ili sličan čin onome što su posedovali u austrougarskoj vojsci, tako, na primer, poručnik je imenovan za poručnika, natporučnik za rezervnog poručnika, poručnik-inženjer za rezervnog poručnika-inženjera. Imenovanja su objavljena u „Službenom vojnom listu“. Međutim, od zarobljenika, koji su prešli na drugu stranu, najviše ih je ipak ostalo u logorima. Oni su zaduženja dobili u logorima, na primer, prema jednom izveštaju od 18. oktobra 1916. godine, nađenim u arhivi srpskog generalštaba od strane mađarskih obaveštajaca, poručnik Mirko Kosijer (Koossier) nakon što je

¹¹ AV, F. 469, 50–52, 53–58.

¹² AV, F. 469, 60.

uhvaćen, odmah je uzeo srpsku uniformu i imenovan je za nadzornika logora u Nišu, poručnik iz redova poslednje linije odbrane¹³ dr Giga Aranjički predao se u kolubarskoj bici i nakon toga je u Nišu bio zadužen za cenzurisanje pisama vojnih zarobljenika. Poručnik iz landšturmškog odreda dr Lazar Bajić zajedno sa 13 vojnika prešao je u srpsku vojsku i postao je zapovednik čete vojnih zarobljenika, čak mu je odobreno i nošenje civilnog odela.

Vojni izveštaji se posebno bave vojnicima u ruskom zarobljeništvu. U više izveštaja se tvrdi da su dezerteri davali izveštaje o snagama austrougarskih snaga i njihovom rasporedu. Premijer Mađarske grof Ištvan Tisa je u saopštenju od 10. marta 1916. godine „izrazio mišljenje da su pomenute pojave, verovatno, našle mesta u onim malim delovima puka, koji su poreklom iz inficiranih sredina od strane srpske propagande i izrazio je nadu da će vojnici iz mesta sa spornim ponašanjem biti odvojeni od ostalih srpskih vojnika i da će tada duh puka moći da se popravi bez problema (...) ova pojava je prisutna samo u pukovima na Ruskom frontu, dok su borci na Italijanskom frontu bez zamerki. U ovom slučaju bi bilo svrsishodno da se vojnici puka srpske nacionalnosti isključivo koriste na Italijanskom frontu”.¹⁴ Ovo mišljenje premijera prosleđeno je Glavnom zapovedništvu armije (Armee Oberkommando) i ministru odbrane. Iz izveštaja medicinske sestre Anamarije Vencel (Annamarie Wenzel), poslatim Ministarstvu odbrane u Berlinu (19. 4. 1917), saznaje se da su u ruskim logorima za zarobljenike rusko orijentisani zarobljenici bili na raznim položajima u logorima i dobijali su čak i džeparac, a da su se ponašali prema ostalim zarobljenicima veoma okrutno. U pogledu okrutnosti naročito se isticao izvesni kaplar Vencel Brujić, koji je zlostavljao zarobljenike na najokrutniji način. Zarobljenicima koji nisu samovoljno prešli kod Rusa ili u srpsku diviziju, prećeno je smrću. U logorima, takođe su imali okrutan odnos i prema bolesnicima, koji su morali da rade, a u slučaju teže bolesti nisu dobijali lekarsku pomoć, nego su lekara morali da plate iz svog džepa. Izveštaj Vrhovnog vojnog nameštenstva u Beogradu govori o vrbovanju u srpsku diviziju. Oni koji su se odmah javili u srpsku diviziju i položili zakletvu, ubrzo su dospeli u bolji položaj i uskoro su prebačeni na vojne operacije u Srbiju. Zarobljenici, koji su ostali verni svojoj ranijoj zakletvi, nakon izvesnog vremena nisu bili primorani na prelazak u srpsku diviziju, nego su bili prebačeni u Sibir ili Aziju. Mnogi ratni zarobljenici su radili na njivama. Logore su posetili i predstavnici Međunarodnog Crvenog krsta, pa tako i grofica Ikskil (Üxküll), koja kao predstavnica ove organizacije

¹³ U daljem tekstu poslednja odbrana.

¹⁴ AV, F. 469, B.I.110 III/25/a.

u izveštaju nakon posete logorima u Rusiji, ističe slučaj izvesnog poručnika Katorija (Cattori), koji u Odesi nije hteo da pređe u srpsku vojsku, pa je prebačen u Sibir, gde je zatvoren. U spisima se na nekoliko mesta izveštava o bekstvu vojnika srpske nacionalnosti u Švajcarsku, koji su tamo nastavili da žive sa porodicama i da rade kao radnici.

Srbija je nakon objave rata internirala strane državljane koji su se u njoj zatekli, to se posebno odnosilo na državljane Austro-Ugarske. U zapisniku od 24. marta 1916. godine pod oznakom 254.L.Hfb., sačinjenim na osnovu susreta sa ljudima koji su bili internirani u Srbiji, Vojni nadzorni odbor opisuje iskaz Stanka Stojčevića, koji je rekao da su strani državljani najpre bili pozvani da prime srpsko državljanstvo, što su Sremci, Bošnjaci i Česi u najvećem broju i prihvatili. Od njih su odgovarajući ljudi odmah bili regrutovani u srpsku vojsku. Oni koji su odbili srpsko državljanstvo – najpre Mađari, Hrvati i Nemci – bili su zatvoreni i mučeni glađu, ali su povremeno slati i na radne obaveze, sve dok ih Bugari nisu oslobodili. Iskaz Stanka Stojčevića govori o izuzetnoj okrutnosti Vojislava Tankosića. Ime Vojislava Tankosića se pojavljuje u 7. tački austrougarskog demarša, koji je predat Vladi Kraljevine Srbije 23. jula 1914. godine, u kojem se od Srbije očekuje „da pod hitno preduzme korake za hapšenje u slučaju majora V. Tankosića, kompromitovanog na osnovu rezultata istrage o Sarajevskom atentatu i izvesnog Milana Giganovića, srpskog državnog službenika”.¹⁵ U delu zapisnika koji se odnosi na Tankosića, u iskazu Stojčevića se tvrdi sledeće: „Čuo je glasine da su nakon objave rata građane Austro-Ugarske odneli na planinu Torlak i tamo je major Tankosić upucao sve koji nisu govorili srpski, a srpskim vojnicima (komitačima) je naredio da ostale odvedu u njive pod kukuruzom i da im tamo odseku glave, koje treba da im bace pod nogu a ne pod vrat, da one (glave) ne bi ponovo narasle”.¹⁶ Istinitost ovog iskaza potvrdila je i izvesna Katarina Rajn. U ovom spisu se govori i o hiljadu radnika iz Amerike, koji su bili primorani da uđu u srpsku vojsku, a oni koji su to odbili, bili su ubijeni. Ove strahote je sprečila poseta princa Đorđa Karađorđevića. O dolasku 1.200 američkih dobrovoljaca izveštava i iskaz pod oznakom 122.

¹⁵ <http://vmek.oszk.hu/07400/07405/07405.pdf>, *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 12. oldal

¹⁶ AV, F. 469, 151.

Izvodi iz zapisnika o saslušanju bivših ratnih zarobljenika

Zapisnici su ovekovečili iskaze ratnih zarobljenika, koji su pobjegli ili su na drugi način uspjeli da se vrate kući, ali iz ovih dokumenata ne možemo saznati ništa o sastavljačima zapisnika, dok se jasno vide namere da se sadržaji iskaza ispituju i da se preduzmu odgovarajući koraci. Ljudi koji su dali iskaze mogu da se podele u dve grupe. Jednoj grupi pripadaju oni koji su pali u zarobljeništvo na balkanskom frontu, u drugoj su oni sa Istočnog fronta. U nekoliko slučajeva se govori i o zarobljenicima na Italijanskom frontu. Većina bivših ratnih zarobljenika opisuje kako su se vernici pravoslavne vere predali srpskim jedinicama i kako su izdali podatke o položaju ratnih jedinica i o planovima ratnih dejstava. To su u većini slučajeva bili austrougarski vojnici srpske nacionalnosti, o kojima se govori poimenično sa podacima o njihovim činovima u vojsci. Uočljivo je da je jako mnogo profesionalnih oficira prešlo u srpsku vojsku. Protiv njih je pokrenut krivični postupak. Srpska vojska je vrlo rado angažovala zarobljenike sa višom školskom spremom, imajući u vidu da je imala potrebe za lekarima, kojima je davala posao u bolnicama, ali je trebala i inženjere za ratnu industriju. U iskazima se detaljno opisuje život u logorima za zarobljenike. „Ponašanje srpskih nadzornika je bilo veoma strogo, ali podnošljivo, međutim, oni koji su sa naše strane prešli u srpsku službu ili koje su Srbi preinačili u nadzornike, ponašali su se prema nama veoma loše“¹⁷ – kaže u svom iskazu majstor za oružje prvog reda iz 26. Honvedskog pešadijskog puka Vince Mataja. U iskazima se govori o zaduženjima zarobljenika i o negovanju ranjenika, kao i o poznatim osobama koje su radile kao srpski agitatori u Srbiji, na primer Nikola Dunderski, Mito Debeljački i jedan novosadski advokat po prezimenu Bajić. U iskazima se pojavljuju i skoro svi događaji na Srpskom frontu. Nekoliko iskaza ću i posebno prikazati. U iskazu honveda Ištvana Mahmeda, datog 12. februara 1916. godine tvrdi se da je on u Prištini video srpskog kralja Petra koji se, posmatrajući svoj narod u povlačenju od bugarskog napada, naslonio na jedno drvo i plakao. Pošto je u iskazu bilo reči o srpskom kralju, ministar odbrane je ovaj iskaz prosledio Ministarstvu odbrane. Zbog izdaje dva honveda srpske nacionalnosti 15. novembra 1914. godine u bitki oko Gučeva više mađarskih vojnika je bilo primorano na predaju – tvrdi Deneš Kišpečko, koji se vratio iz zarobljeništva u februaru 1916. godine. Vodnik Ede Ceboci nakon što je oslobođen iz srpskog zarobljeništva, po svedočenju iz iskaza, izjavio je sledeće: „Poznato mu je da su iz ruskog zarobljeništva

¹⁷ AV, F. 469, 125–127.

25. oktobra 1915. godine stigli u Srbiju naši ljudi pravoslavne veroispovesti, rodom iz Dalmacije, Bačke i Srema i da su svi pristupili srpskoj vojsci. Srbi su ih poslali na bugarsku granicu”.¹⁸

Imajući u vidu da se u dokumentu pod oznakom 85 govori o iskazu srpskog vojnika u zarobljeništvu u austrougarskoj vojsci, vredi ga citirati u celini. Dokument nosi broj 16562.1. i kao datum nastanka naznačen je avgust 1916. „Ratni zarobljenik iz srpske vojske Radosav Borova pod zakletvom tvrdi tokom bekstva srpske vojske prema Albaniji je oko 20–30 topova i drugih ratnih materijala drinske divizije pokopano u jednoj dolini u blizini mesta Peć. Iskaz o tome daje da bi se olakšao”.¹⁹ Na ovom dokumentu stoji i beleška da su članovi austrougarske vojske našli pokopane topove. Analizom razglednica, poslatih iz srpskog zarobljenništva, Ministarstvo odbrane je takođe, došlo do značajnih podataka o tome da su bivši austrougarski vojnici prihvatili srpsku službu, kakva zaduženja su dobili i kako su se ponašali prema njima.

Srpska vojska je tokom povlačenja povelala sa sobom i ratne zarobljenike, koji su bili desetkovani zbog dugotrajnog pešačenja, gladovanja i bolesti. Među zarobljenicima je vladala intenzivna propaganda. U spisu pod brojem 109, sa datumom od 5. septembra 1915. godine nalazi se propagandni tekst sledećeg sadržaja: „Slušajte braćo Hrvati, Slovenci i Srbi, svi mi bićemo jedno, jer će Srem, Banat i Bačka, Bosna, Hercegovina, Hrvatska i Slavonija postati naši. Ko ima želju da u novozauzetim delovima prihvati žandarmerijsku službu, nek ostane na svom mestu, ko to ne želi, neka odstupi”.²⁰ Na poziv se javilo njih 50, ali pre toga od zarobljenika se već njih oko 2.000 prijavilo na službu u žandarmeriji, većinom srpske i češke nacionalnosti. U iskazu od 16. februara 1916. godine Jožef Olah tvrdi sledeće: „Oko Uskrsa 1915. godine Srbi su razglasili da će iz ruskih logora od zarobljenika slovenskih nacionalnosti u Srbiju stići njih oko 50.000, oni će se boriti protiv nas služeći Srbima. Jednom je i stiglo 2.000 zarobljenika srpske nacionalnosti i za njih je priređen svečani doček”.²¹ Kao zanimljivost, trebalo bi napomenuti i iskaz, zabeležen 8. januara 1916. godine. Radivoj Jovanović, pripadnik poslednje odbrane, koji je oslobođen iz srpskog ratnog zarobljenništva, gde je radio kao negovatelj, u jednoj srpskoj bolnici, nasuprot drugim zarobljenicima nije se

.....
¹⁸ AV, F. 469, B.I. 110 III/7.

¹⁹ AV, F. 469, 85.

²⁰ AV, F. 469, 109.

²¹ AV, F. 469, 137.

žalio na ondašnje uslove, nego je istakao „da mu je bilo veoma dobro”²², što je izazvalo sumnju i organi vlasti su naredili istragu protiv njega.

Iz iskaza pod brojem 122 se saznaje da je u Skoplje (Úszküb) stiglo 1.200 američkih dobrovoljaca i 600 srpskih vojnika iz ruskog zarobljeništva.

Na osnovu iskaza u beleški pod brojem 136 od 13. februara 1916. godine stoji sledeća konstatacija: „Ređaju se slični iskazi i iskazi o tome da dezertere iz naših redova ili naše zarobljene vojnike češke i srpske nacionalnosti regrutuju za služenje u srpskoj ratnoj službi. U svim iskazima se tvrdi da su Česi nakon prelaska obezvređivali i psovali austrougarsku armiju, državu i vladara, čak šta više, najčešće su izrazili mišljenje da će Austrougarska monarhija pasti pod srpsku vlast”²³ Kao jedini izuzetak, pominje se samo jedan slučaj da je jedan austrijski orijentisani ruski sanitetski podoficir prebegao iz srpske vojske u austrougarsku. Po dokumentu sa oznakom 156, bivši vojni zarobljenik, rezervni poručnik Ciril Tavčar, daje iskaz o ubacivanju u ratna dejstva 30.000 ljudi pravoslavne vere iz Rusije, kao i čeških dobrovoljaca, koji su učestvovali u bitkama kod Leskovca, Vranja i Negotina.

U aktu pod brojem 171 prikazuje se odnos srpske vojske prema novoprilmljenim oficirima, kojima je zbog prelaska iz austrougarske vojske u srpsku uputio priznanje i prestolonaslednik. „Na jednoj večeri koju je platio za Jugoslovene i Čehe srpski prestolonaslednik Aleksandar, bilo je prisutno oko 60 oficira i kadeta.”²⁴ Iz pisama vojnika upućenih svojoj rodbini, jasno se vidi da neki od autora pisama više ne pripadaju austrougarskoj vojsci, nego su prebegli u srpsku ili rusku vojsku. Često šalju i fotografije o sebi, koje takođe svedoče o njihovom prelasku na neprijateljsku stranu ili u civile. U nekoliko pisama dezerteri, koji je prešao u drugu vojsku, poziva svoje bivše drugove iz vojske da idu njegovim putem, jer će imati mnogo bolji život u srpskoj ili ruskoj vojsci. Čak štaviše, nekoliko njih su u pismima zabeležili i uverenje da će nakon sklapanja mira život biti mnogo bolji u Rusiji. Protiv ovih osoba Ministarstvo odbrane je pokrenulo istragu i prekinulo je sa slanjem vojne pomoći njihovim porodicama.

Iz ove grupe na kraju treba citirati nekoliko iskaza o ratnim vojnim zarobljenicima na Istočnom frontu i o njihovom ulasku u Srpsku dobrovoljačku diviziju. Među zarobljenicima se odvijala jaka propaganda da bi ih privoleli na ulazak u Srpsku dobrovoljačku diviziju. U propagandi je bilo reči o zajedničkoj državi Jugoslovena pod vođstvom dinastije Karađorđević. Srpska

²² AV, F. 469, 118.

²³ AV, F. 469, 135–136.

²⁴ AV, F. 469, 171.

divizija je imala svoju srpsku vojnu upravu, raspolagala je novinama *Slovenski jug* na srpskom jeziku, koje su bile štampane latiničkim i ćiriličkim pismom. Diviziju su posetili mnogobrojni srpski i hrvatski političari, među njima i srpski premijer Nikola Pašić. „Dok je agitacija među oficirima bila bez pritiska, za to vreme na vojni sastav vršen je pritisak čas sa gladovanjem, čas sa novcem, a kad je i to ostalo bez efekta, onda su ih jednostavno strpali u vagone i poslali ih u Odesu, protiv čega smo bili sasvim nemoćni”²⁵ – piše 28. februara 1918. godine natporučnik 25. Honvedskog pešadijskog puka dr Mirko Puk, nakon što je pobjegao iz zarobljeništva. U istom zapisniku je zapisano da je ruska država obećala mladim zarobljenim oficirima da će im biti omogućen nastavak školovanja na Ruskoj vojnoj akademiji. Vrbovanje dobrovoljaca je postalo ubrzano nakon što je u avgustu 1916. godine Rumunija ušla u rat. Nasuprot tome, početkom 1917. godine 300 hrvatskih i slovenačkih oficira i 5.000 vojnika izašlo je iz Srpske divizije. Ovu odluku su obrazložili u memorandumu, koji je objavljen u listu *Slovenski jug* u broju od 6. maja 1917. godine. U memorandumu između ostalih konstatuju sledeće: „Naša želja za ujedinjenje i oslobođanje svih Srba, Hrvata i Slovenaca dovela nas je u Srpsku dobrovoljačku diviziju. Mi ne priznajemo supremaciju (prevlast) nijednog naroda jer to može da dovodi samo do nesreće. Naš ideal je bio i ostaće federativna jugoslovenska država. Nakon što su nas zaveli sa raznim obećanjima, na kraju smo se uverili da mi nismo služili našim idealima, nego osvajačkim ambicijama Srba”²⁶. Sve ovo je nastavljeno tako da su potpisnici memoranduma, oficiri i vojnici zatražili prijem u rusku službu, imajući u vidu da su u Rusiji videli garant slobode. Isto su zatražili i Prvi i Drugi srpski dobrovoljački odredi, koji nisu bili locirani u Odesi, nego u gradovima Voznesenski i Aleksandrovski. Grupa oficira koja je prešla na rusku stranu u Moskvi je osnovala novine *Jugoslavica*. U tim novinama objavljen je i izveštaj o stotini hrvatskih i srpskih zarobljenika, koji su odbili dobrovoljni ulazak u Srpsku diviziju i zbog toga su bili ubijeni i bačeni u Crno more. Drugu srpsku dobrovoljačku diviziju su uputili u borbe kod Dobrudže, gde je boreći se na ruskoj strani doživela velike gubitke, nakon čega su preživeli oficiri i vojnici bili upućeni na front kod Soluna i u Rumuniju. Srpska divizija se raspala za vreme Oktobarske revolucije, neki pripadnici su se uključili u borbe na strani boljševika.

Vest o Srpskoj diviziji u Odesi stigla je i do Srbije. U Diviziji je bilo mnogo vojnika iz županije Torontal i tu su proširene glasine da će oni uskoro stići

²⁵ AV, F. 469, B.I. 110 III/48.

²⁶ AV, F. 469, B.I. 110 III/48.

kao oslobodioci. Vojna zapovedništva su povodom toga nastupila veoma oštro i uvela su cenzuru pisama, međutim, širenje vesti nisu mogli da spreče. Na izveštaj o tome se konstatuje sledeće: „Politika u zemljama Antante, usmerena na pozivanje narodnosti na samovoljno proglašenje nezavisnosti, verovatno budi tajne želje i nade, međutim, u županiji Torontal raspoloženju srpskog stanovništva se ne može ništa prigovoriti, imajući u vidu da se inteligentni agitatori srpske nacionalne politike odmaraju”²⁷ (Na ovom mestu ova tvrdnja je stavljena pod znak pitanja sa naknadno ručno upisanim znakom pitanja).

Izveštaji županijskih službenika i žandarmerijskih i policijskih zapovednika ministarstvima odbrane i unutrašnjih poslova

Na zahtev Ministarstva odbrane krajem 1917. godine rukovodioci županija ili tužilaštva daju izveštaje o ponašanju narodnosti. Izveštaji analiziraju sledeće forme ponašanja:

Samopovređivanje, sprečavanje izlečenja rana.

Vojnici na odsustvu koji su kod kuće na osnovu falsifikovanih dozvola za odsustvo. Vojnici koji su pobjegli sa fronta.

Vojnici srpske nacionalnosti u mađarskoj vojsci, koji su u ruskom zarobljeništvu prešli u srpsku vojsku i tamo su vodili borbu protiv svojih bivših jedinica ili su bili u pomoćnoj službi.

Vojnici srpske nacionalnosti u carskoj i kraljevskoj armiji, koji su, dospевši u rusko zarobljeništvu, prešli u rusku vojsku.

Većina izveštaja se zasniva na izveštajima od žandarmerije i policije, a teritorijalno se odnosi najviše na županiju Torontal. U izveštajima ima više različitih, međusobno kontradiktornih konstatacija.

U izveštaju za Ministarstvo unutrašnjih poslova pod brojem 8089/1917, sastavljenim od strane velikog župana županije Torontal 10. jula 1917. godine konstatuje se sledeće: „u pozadinskom okrugu 29. Carskog i kraljevskog pešadijskog puka u Velikom Bečkereku nije uočena propaganda protiv države koja bi mogla da utiče na ponašanje srpskih vojnika pešadijskog puka”.²⁸ Bekstvo vojnika srpske nacionalnosti u svoje domove se objašnjava čežnjom za domovinom i nedostatkom rodoljubivog vaspitanja, imajući u vidu da je, prema objašnjenju, nastavni kadar u pravoslavnim crkvenim školama u tom pogledu nepouzdan. Praćenje agitatora panslovenske ideje

²⁷ AV, F. 469, B.I. 110 III/47.

²⁸ AV, F. 469, B.I. 110 III/16.

je bilo kontinuirano, a suzbijanje njihovog delovanja je bilo sprovedeno sa odgovarajućim merama. Rukovodilac Kraljevskog tužilaštva u Pančevu u izveštaju od 25. oktobra 1917. godine na osnovu podataka pančevačke policije konstatuje sledeće: „na teritoriji pod mojim nadzorom nisu uočljive pojave propagande protiv države, koje su naznačene u uredbi”²⁹, međutim, od vojnika srpske nacionalnosti iz 29. Pešadijskog puka mnogi se nalaze u bolnici zbog samopovređivanja da bi izbegli odlazak na bojište. Prema izveštaju Glavnog kraljevskog tužioca iz Temišvara od 12. novembra 1917. godine zbog skrivanja dezertera sud u Pančevu doneo je presude u tri slučaja, a u dva slučaja zbog dela protiv oružanih snaga. Imajući u vidu ove podatke vidi se da analizirane pojave nisu masovne i da se nadležni sudovi retko bave ovim pitanjima.

Velikobečkerečko krilo Drugog mađarskog kraljevskog žandarmerijskog okruga u „informativnom obaveštenju o pojavama antidržavne srpske propagande”³⁰, koje je upućeno tužiocu Velikog Bečkereka 21. novembra 1917. godine, tvrdi sledeće: „Na teritoriji žandarmerijskog krila u Velikom Bečkereku 1914. godine bilo je 56 izvršenih prekršajnih i krivičnih dela protiv oružanih snaga, 1915. godine 135, 1916. godine 433, a ove godine do današnjeg dana, do kraja 10. meseca broj ovakvih slučajeva se povećao na 1.506”³¹. Uzrok ovih pojava se objašnjava time da ljudi „srpske nacionalnosti nisu se sprijateljili sa mađarskim državnim idejama i javno izražavana vernost kralju traje samo dotle dok se ona ne treba ostvariti u praksi”³². Komandant žandarmerije u svom izveštaju ide dalje, konstatujući sledeće: „Srpski narod do poslednjeg čoveka, pre svega na osnovu crkvenog vaspitanja od strane pravoslavnih sveštenika, pojedinačno pokazuje mržnju prema svemu što je mađarsko. Inteligentniji elementi se u najvećoj meri izoluju od mađarskog, odnosno na ovom području od nemačkog (švapskog) stanovništva, komunikaciju sa njima javno ignorišu na najuočljiviji način i mada svi razumeju i govore mađarski jezik, njegovu upotrebu demonstrativno ignorišu i u situacijama prisile. Oni imaju svoje institucije u službi svojih interesa počev od trgovca začinima sve do finansijskih institucija, škola, udruženja itd. i na ovaj način sasvim samostalno, oni žive potpuno odvojeni nacionalni život”³³. Imajući sve ovo u vidu, komandant žandarmerije konstatuje da otkrivanje

.....
²⁹ AV, F. 469, 25–27.

³⁰ AV, F. 469, 28–29.

³¹ AV, Isto.

³² AV, Isto.

³³ AV, Isto.

različitih krivičnih dela ide teško, jer nema dovoljno dokaza, a sudske procese treba voditi jako obazrivo, pošto važeći vojni ili civilni zakonik daje malo prostora za delovanje.

Prvi dokument spisa sa oznakom 30–37³⁴ je izveštaj gradskog policijskog kapetana u Velikom Bečkereku, datiran 22. novembra 1917. godine. U izveštaju se konstatuje da nabrojana „krivična dela nisu posledice neke tajne protivdržavne propagande”. Prema mišljenju policijskog kapetana uzroci ovih pojava mogu biti „želja pojedinih šarlatana za bogaćenjem, ratna stradanja pojedinih delikvenata, nemaština članova porodice”. U istom izveštaju stoje i sledeće konstatacije: „Istina je da su ljudi srpske nacionalnosti više disponirani za grešan put od Mađara i Švaba, razlog tome treba tražiti u rasnom srodstvu sa neprijateljem u nedostatku vaspitanja; naglašavam: (uzroke treba tražiti) u nedostacima vaspitanja tokom kojeg oni nisu naučeni na ljubav prema mađarskoj domovini”.³⁵ U ovim spisima u izveštaju odreda Mađarske kraljevske pogranične policijske kapetanije u Pančevu povodom protivdržavne propagande (26. novembra 1917.) se kaže da ova propaganda „iz vojnog ugla ne može da ne izazove zabrinutost”.³⁶ Vojnici u pismima iz zarobljeništva na Istočnom frontu obaveštavaju svoju rodbinu da su u Odesi ušli u Srpsku diviziju i tamo im ide dobro i žive slobodno. Ove vesti su raširene po čitavoj županiji Torontal i dalje širenje je bilo nemoguće zaustaviti. U spisima se nalazi i izveštaj Kraljevskog tužilaštva u Velikoj Kikindi sa oznakom „poverljivo” od 27. novembra 1917. godine, pripremljen na osnovu uredbе Ministarstva odbrane pod brojem 1888/1917. Iz ovog izveštaja se saznaje da je „sastav 29. Pešadijskog puka uglavnom popunjen sa vojnicima srpske nacionalnosti isključivo sa teritorije županije Torontal. (...) Među oficirima „četa“, posebno među rezervnim oficirima ima mnogo Srba iz županije Torontal”.³⁷ Rukovodilac Kraljevskog tužilaštva u Velikoj Kikindi daje izveštaj i o ranije procesuiranim slučajevima. U ovim sudskim procesima tuženi su bili članovi „Srpskog sokola”, Jugoslovenski đачki ferijalni savez, članovi srpskih zemljoradničkih udruženja, pojedini pravoslavni sveštenici u vojnim službama ili u sveštениčkoj službi po vojnim jedinicama. Nabrojane organizacije su služile ciljevima srpske „Narodne odbrane”. Kao posledica toga, posebno za vreme prvih zimskih ratnih pohoda, veliki broj Srba je pobegao iz vojske. Prema mišljenju tužioca, „nepouzdanost vojnika

³⁴ AV, F. 469, 30–37.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

srpske nacionalnosti u 29. Pešadijskom puku nije rezultat protivdržavne propagande u pozadinskim delovima države, uzroke treba tražiti u predratnim pokretima (...) i u tome što se promene na ratnim kartama odvijale u korist panslovenskih težnji”.³⁸ Rukovodilac Kraljevskog tužilaštva, žaleći se na nedostatak vremena i radne snage nije mogao da nastavi dalju istragu, ali nije ni raspolagao sa podacima o tome da li je bilo antidržavne propagande na teritoriji tužilaštva i od strane vojske nisu mu stavljani na raspolaganje ni podaci o imenima srpskih dezertera, pa bi „vođenje široke istrage naišlo na velike teškoće”.³⁹

Sumirajući sadržaj može se konstatovati da ovi spisi opisuju položaj narodnosti na teritoriji Austro-Ugarske monarhije za vreme Prvog svetskog rata iz ugla Kraljevine Mađarske unutar Monarhije. Iz svega ovoga se vidi da rukovodstvo države nije imalo saznanja o namerama narodnosti, među njima i Srba, ili nije htelo da se suoči sa njihovim namerama: da se izdvoje iz Austro-Ugarske monarhije sa ciljem da se prisajedine u državu jugoslovenskih naroda.

Literatura:

1. Magyarországi rendeletek tára 1914, I–II, Budapest 1914.
2. Magyarországi rendeletek tára 1915, I–II, Budapest 1915.
3. Magyarországi rendeletek tára 1917, I–II, Budapest 1917.
4. Kemény G. Gábor, Iratok a nemzetiségi kérdée történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, VII. 1914–1916, Budapest 1999.
5. <http://vmek.oszk.hu/07400/07405/07405.pdf>, Osztrák-magyar vöröskönyv, 12. olda

³⁸ Isto.

³⁹ U.O.

Summary
NATIONALITIES IN SOUTH HUNGARY
AND RECORDS RELATED TO THE YUGOSLAV
MOVEMENT – RECORDS FROM FOND *VARIA*
IN ARCHIVES OF VOJVODINA

The documents presented in the were obtained by restitution from Hungary and they are kept in the Archives of Vojvodina in the fund Varia. The documents are testifying about position of minorities in the territory of Austro-Hungary during the First World War. In the multinational Monarchy, after the declaration of war, members of the minorities, were mobilized together with other military conscripts and sent to the Balkan Battlefield and to the Eastern Front. After first defeats austro-hungarian army at the end of 1914 and beginning of 1915, large number of soldiers were put in captivity, but many of them escaped and joined Serbian Army, as well as in the Serbian Division formed in Russia. The Division gathered Serbian volunteers who were later sent to the battles in Rumania and Serbia, and in the Salonika Front. All the important activities on the Balkan Battlefield and Russian Front were told on the basis of statements of war prisoners who got back from captivity. Also, the life of the prisoners and those who crossed to the Serbian Army, Gendarmery and in authorities, can be seen. Also, some documents reflect the development of Yugoslav movement and ideas about creating the state of Yugoslav people. About all this are testifying prisoners, reports of the authorities and army of Austro-Hungarian Monarchy. Numerous of analysis about the causes which made minorities, mostly Serbs and Czechs, to escape from the Austro-Hungarian Army and joined Serbian and Russian side. Presented documents tell about life in the background of the front, how war influenced on life of individuals and families. Printed material written in German, tell about Sarajevo Assassination and the consequences of the Assassination, like court cases which took place in Bosnia and Herzegovina during the First World War, where mostly Serbs were convicted.

Проф. др Слободан Бјелица¹
Филозофски факултет, Нови Сад

СТРАДАЊЕ СРБА У СРЕМУ 1914.

Апстракт: Након офанзиве српске војске у Срему, септембра 1914. године, наступила су тешка страдања локалних Срба. За недељу дана свог боравка у јужном Срему српске јединице ослободиле су четрдесет места, свуда одушевљено дочекане од стране локалних Срба. Међутим, како је српска војска убрзо морала да се повуче преко Саве и Дунава, Сремци су своје одушевљење платили огромним жртвама. Аустроугарска војска, приликом свог повратка у сремска насеља, криво је оним мештанима који се нису повукли са Србијанцима наплатила исказивање родољубивих осећања. Након тог првог таласа злочина аустроугарских снага, уследио је други, неколико дана касније. Казнена експедиција, тзв. штрајфкор, обилазила је терен и хапсила и убијала оне Србе, за које је сумњала да су пружали оружану или неку другу помоћ српској војсци приликом њеног краткотрајног боравка. Током тог крвавог септембра у Срему животе су изгубиле стотине Срба из: Батајнице, Кленка, Платичева, Грабоваца, Бешке, Болеваца, Јакова, Сурчина, Брестача, Шашинаца, Јарка, Бежаније, Добановаца, Угриноваца, Деча, Карловчића, Доњег Товарника, Огара, Обрежа, Купинова, Ашање, Прогара, Бечмена, Петровчића, Голубинаца, Шимановаца, Попинаца, Пећинаца, Буђановаца, Мишковаца, Старих Бановаца, Прхова, Војке и Земуна.

Кључне речи: Аустроугарска, Први светски рат, Србија, Срем

.....
¹ Проф. др Слободан Бјелица, Филозофски факултет Нови Сад, Република Србија; sbjelica@eunet.rs

Одмах након Видовдана 1914. године настали су тешки дани за пречанске Србе. Масовне антисрпске демонстрације које су избиле у Сарајеву, а из њега се прошириле на остале босанско-херцеговачке градове и села, попримиле су карактер правог погрома: пљачкају се српски дућани, уништава српска имовина, демолирају православне цркве. Изливи мржње према Србима заплуснули су и Хрватску и Далмацију. На удару су се нашле све српске просветне, културне и друге установе, а забрањивана је и ћирилица. Формална објава рата, тачно месец дана након Сарајевског атентата, објавила је и почетак физичког истребљивања Срба у црно-жутој монархији. Под изговором опасности од устанка Срба на просторима које су насељавали, аустроугарске власти су почеле, и наставиле током целог рата, са праксом узимања талаца који би својим животима гарантовали безбедност царских и краљевских трупа и војних објеката. У намери духовног обезглављивања Српства, најугледнији Срби – свештеници, интелектуалци и трговци били су интернирани у логоре дубоко у унутрашњости Аустроугарске – све до Арада, Нежидера, Коморана... Интернација српске елите трајала је све до краја рата, а многи се Срби из логора нису ни вратили, или до њих нису ни стигли. У више наврата су током рата инсценирани судски процеси широм југословенских крајева Аустроугарске, највише ђачкој и студентској омладини, са оптужбама за велеиздају. Најтеже је било Србима у Босни и Херцеговини, који су, осим прогона органа власти, трпели и терор својих суседа друге вероисповести, организованих у тзв. „шукоре“.

Од трагичне судбине нису били изузети ни они Срби који су у време Великог рата живели на простору Војводине. У данима након Сарајевског атентата, без обзира на изјаве лојалности, интернирају се и малтретирају сви виђенији српски интелектуалци и политичари: Јаша Томић, Ђорђе Красојевић, Жарко Миладиновић, Васа Стајић... Српске политичке странке и њихови листови, певачка и соколска друштва затварају се и забрањују, српски чиновници се смењују, скидају се ћирилични натписи. Осим интелигенције, и обичан народ био је жртва репресије, посебно у пограничном појасу дуж Саве и Дунава. Узимање талаца, интернација па и безразложне ликвидације локалних Срба, нису биле ретка појава. Посебно су на удару биле оне породице које су се у претходном периоду доселиле из Краљевине Србије у Војводину. Одушевљење за рат са Србијом, које је обузело несрпско становништво, изазивало је нелагоду код Срба Војвођана. Војне власти су уводиле преки

суд, мере контрибуције и реквизирања, карактеристичне за окупацију, правдајући се да је простор уз српску границу „де факто“ непријатељска територија. Срем и јужни Банат су у лето 1914. године били оптерећени огромном концентрацијом војних јединица, које у свом понашању према локалном српском становништву, његовој имовини и црквама, нису имале нимало обзира.

Но, најстрашнија страдања наступила су након офанзиве српске војске у Срему, септембра 1914. године, која је предузета на захтев савезника, пре свега Русије, суочених са неповољном ситуацијом на својим фронтовима. Српска влада и Врховна команда нису сасвим невољно предузели упад у Срем. Још почетком августа српска Врховна команда се бавила мишљу да предузме офанзивну операцију преко Саве, и то у два правца – главни удар би био између Обреновца и Дебрца, а споредни између Шапца и Митровице. Међутим, аустроугарски напад преко Дрине пореметио је ове планове, да би они били обновљени одмах након Церске битке. Тада је у Србији завладала атмосфера победничке еуфорије и оптимизма да ће се рат врло брзо завршити. Из савезничких престоница је сугерисано да би било пожељно да српска војска заузме бар део аустроугарске територије, како би њиме подупрла своје претензије на Конференцији мира. И сам председник владе, Никола Пашић, пожуривао је Врховну команду да предузме офанзиву „из политичких разлога“.

Коначно је одлучено да се у ноћи 5/6. септембра изврши форсирање Саве, и то да главни напад врши Прва армија према Купинову, са задатком да потуче непријатеља одбацујући га од Фрушке горе на исток. Споредни удар, који је требало да врши Тимочка дивизија, имао је за циљ само заузимање Сремске Митровице и формирање мостобрана. Уједно је предвиђена демонстративна операција једног мањег дела Тимочке дивизије према Сремској Митровици, укључујући и артиљеријско бомбардовање. Поступљено је управо према оваквом плану, с тим што је дошло до извесног кашњења у транспорту Тимочке дивизије и њених материјалних средстава, па је прелазак реке извршен у зору, а не по ноћи, чиме је изгубљен ефекат изненађења. Но много већи проблем за Тимочку дивизију представљало је лоше стање десантних чамаца тако да је пребацивање војске вршено искључиво превожењем у понтонима, због чега понтонски мост све до вечери није био завршен. Све то је, те вечери и сутрадан, довело до пораза Срба на пољу Легету, где је из строја избачено више хиљада војника и официра.²

² О томе види опширније у: Радован Срдић, *Битка на Легету*, Сремска Митровица 1994.

Прва армија је била знатно успешнија и ослободила четрдесетак сремских места, укључујући и Земун. Но због притиска Аустроугара на Дрини, српска војска је већ половином септембра била принуђена да се повуче из Срема. Документација из аустроугарских извора сведочи да је непријатељска војска знала за српски недостатак материјала за форсирање реке, те није ни очекивала офанзиву преко Саве. Стога је команда аустроугарске војске наредила пребацивање 29. дивизије на руски фронт, што би оставило Срем практично без војске. Чак је за 7. септембар припремала демонстративан напад преко Саве, свега неколико километара низводно од Легета, како би камуфлирала повлачење из Срема. Да је српска војска сачекала још неколико дана са офанзивом, наишла би у Срему на потпуно небрањено подручје.

За недељу дана свог боравка у доњем Срему српске јединице биле су свуда одушевљено дочекане од стране локалних Срба. Међутим, када је српска војска убрзо морала да се повуче преко Саве, Сремци су исказивање патриотских осећања платили огромним жртвама. Након повратка аустроугарске војске и првог таласа злочина аустроугарских снага, уследио је други, неколико дана касније – казнена експедиција, тзв. штрајфкор. Нечувен терор према сопственим поданицима војне власти су објашњавале непријатељским држањем Срба на граници од самог почетка рата, те обавештајним и другим услугама који су они чинили српској војсци приликом њене неуспешне офанзиве. Имајући у виду да су се српске јединице у реду повукле из Срема, а са њима велики број Сремаца отишао у избеглиштво, звучи потпуно апсурдно да би они који су евентуално помагали српске трупе чекали у својим кућама повратак Аустроугара. Пре ће бити да је у питању био колективни обрачун са српским народом у Срему.

Током септембра живеће су изгубили многи мештани Батајнице, Кленка, Платичева, Грабоваца, Бешке, Бољеваца, Јакова, Сурчина, Брестача, Шашинаца, Јарка, Бежаније, Добановаца, Угриноваца, Деча, Карловчића, Доњег Товарника, Огара, Обрежа, Купинова, Ашање, Прогара, Бечмена, Петровчића, Голубинаца, Шимановаца, Попинаца, Пећинаца, Буђановаца, Мишковаца, Старих Бановаца, Прхова, Војке и Земуна. Међу убијенима је било и житеља бачког села Ковиља и банатске Борче (која је такође пружила гостопримство српској војсци). Њима треба додати оне који су доцније били осуђени на смрт од стране преког војног суда,³ као и оне који су од последица малтретирања умрли на

³ Да су се краткотрајним преласком Српске војске у Срем и дочеком који им је

путу за или током интернације. Они мушкарци који су имали срећу да сачувају живот, прошли су кроз различите облике шиканирања, имовина им је била опљачкана, стока одведена. Многе српске куће, па и цела села, била су запаљена. Међу бројним оскрнављеним и изгорелим православним богомољама налазио се и манастир Фенек. У току јесени уследио је и трећи талас прогона, када је 27 села дуж српске границе било потпуно испражњено од преосталих житеља: жена и деце, који су били интернирани – углавном у Хрватску, али и даље.

У осветничком бесу војници су прогонили чак и житеље појединих места која уопште нису била обухваћена српском офанзивом у првој половини септембра. Тако је становништво Сремских Карловаца и још неких села било превентивно пресељено током трајања борбених операција, а интернирања и хапшења Срба је било чак и у местима западног Срема, која су се налазила далеко од линије фронта. Након окупације Србије 1915. године ослабио је притисак на пречанске Србе, тако да је интернираним Сремцима дозвољен повратак у своја опустела села 1916, односно 1917. године. Уочи распада Аустроугарске из интернације су пуштани и преживели припадници српске друштвене елите, који приликом преузимања власти у Војводини, током јесени 1918. године, нису организовали никакве акције одмазде. Истовремени продор српске војске преко Саве и Дунава протекао је готово без опаљеног метка.

Након ослобођења, југословенска краљевина је у Петроварадину подигла споменик побијеним Батајничанима, односно спомен-плочу стрељаним Бешчанима, али је пропустила да казни виновнике њиховог страдања. Многи од потказивача из септембра 1914. године мирно су живели у својим домовима и двадесет година касније, а никада није било утврђено ко је био наредбодавац злочина над Србима. Према сведочењу Даке Поповића „истребљивање Срба у Срему вршило се по пропису самих меродавних власти“, па чак и чланова владајућег дома. Поповић је лично био присутан када је на очиглед надвојводе Јосифа, команданта аустроугарске дивизије, убијен један сремски Србин. На вапаје за помоћ

приређен аустроугарски војни судови бавили и дуго након јесени 1914. године, сведочи и случај четири жене из Земунa. Наиме, Јелена Бенко, супруга покојног земунског апотекара Фрање, и њихове три ћерке – Софија, Деспа и Мима, биле су оптужене да су у име Српске женске добротворне задруге у Земуну свечано дочекале Србијанце. Због тога су априла 1916. године осуђене на дугогодишње затворске казне од стране Дивизијског војног суда у Загребу. Милан П. Костић, *Из Првог светског рата 1914–1918*, Зборник Матице српске за историју, 51/ 1995, 151.

надвојвода није одговорио, а после егзекуције је прокоментарисао: „Тако треба да се поступи са свим рацким нитковима“.⁴ Занимљиво да је надвојвода Јосиф после рата написао опширне мемоаре, у којима је описао злочине које је аустроугарска војска вршила у Мачви.⁵ Вредело би проверити да ли је поменуо и сличне случајеве са друге стране Саве.

Пропуст српске историографије је што до дана данашњег није посветила дужну пажњу овој епизоди српске голготе у Првом светском рату. Једина монографија посвећена страдању Срба у Срему пре читавих стотину година настала је из пера једног „лаика“ – Тодора Тоше Искруљева (1885–1974), учитеља, чиновника и публицисте родом из банатског села Јасенова, писца књиге под насловом „Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари“. Искруљев је објавио своје чланке из *Југословенског дневника*, који су настали 1932. године као резултат мукотрпног истраживачког рада по сремским местима. Како сам Искруљев пише, обишао је 35 од укупно 40 сремских села, накратко ослобођених у првој ратној години (није стигао да оде у Крњешевце и Михаљевце, а Хртковце, Никинце и Бановце није посетио будући да у њима нису живели Срби). Од куће до куће, од сеоског свештеника до општинског бележника, Искруљев је скупљао потресна сведочанства и имена настрадалих, те објавио око три стотине имена и презимена Срба и Српкиња побијених у септембру, али и јулу и августу 1914. године. Аутор се није изјаснио о коначној цифри, осим што је на крају књиге навео да су аустроугарске репресалије однеле неколико хиљада живота. Вероватно да је Искруљев ту убројао и оне који су током интернације умрли у логорима, а таквих није било мало. Примера ради, наведено је да је из Старих Бановаца од 300 интернираних умрло њих 50, из Витојеваца 100 (ово село је после рата имало 650 становника), из Купинова 30% мушкараца старијих од 14 година, чак 400 Земунаца...⁶

Сведочанства, која је сакупио Тоша Искруљев, имају непроцењиву вредност за нашу историјску науку. Међутим, будући да је Искруљев своју књигу писао тек две деценије након почетка Првог светског рата, када још нису били објављени многи важни документи, неки његови закључци морају бити стављени под знак питања. Пре свега,

⁴ Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914*, Нови Сад 2014, 322–323.

⁵ Ferenc Pollman, *Austro-hungarian atrocities against Serbians during WWI*, у: *Прву светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд 2011, 135.

⁶ Андреј Митровић број ликвидираних Сремаца процењује на око три стотине, а интернираних чак на двадесет хиљада. Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 105.

не можемо се сложити са Искруљевим закључцима да основни узрок пораза Тимочке дивизије лежи у недовршеном понтонском мосту. Јер, све и да је пребачено десет батаљона и пет батерија из састава Тимочке дивизије које су остале на мачванској страни, пораз би био неизбежан, јер би непријатељ и тада имао вишеструку надмоћ у људству и техници, захваљујући појачањима која су му возовима стизала из правца Руме и Новог Сада. Са друге стране, оцена Искруљева да је акција Тимочке дивизије, макар и неуспешна, омогућила успешан прелазак Прве армије у Срем може се узети као тачна. Међутим, ако се има у виду да је Прва армија остала у Срему свега недељу дана, поставља се питање колико је читав овај поход био сврсисходан? Заузимање јужног Срема изазвало је много теже последице него што је војнички пораз на Легету – пружање изговора аустроугарској војсци за обрачун са српским цивилним становништвом. А то становништво је додатно било узбуђено начином на који је српска војска заузимала сремска села, а који није личило на тактичко напредовање него на трајно ослобођење (свечане манифестације, ватрени говори, преузимање цивилне власти, чак промена имена улица у Земуну).

Детаљно описујући места и монструозне начине на којима су злочини вршени, Искруљев наводи да су многи српски животи изгубљени због денунцијација комшија друге вере, са резигнацијом констатујући да због тога после ослобођења нико није кажњен. У том контексту он помиње некоректан однос најпре локалних Немаца, али и Мађара, „Арбанаса“ из Хртковаца и Никинаца, чак и Словака према Србима у Срему 1914. године, упадљиво избегавајући да у било каквом негативном контексту спомене сремске Хрвате – иако му је вероватно било познато да хрватска штампа у Срему није заостајала у антисрпској пропаганди 1914. године.⁷ То се може објаснити историјским тренутком у коме је Тоша Искруљев писао и објављивао чланке које ће касније објединити као књигу – временом идеологије „интегралног југословенства“. Ова идеологија, коју је наметнуо краљ Александар Карађорђевић, покушавала је да на силу избрише све границе између Срба, Хрвата и Словенаца и да преувелича значај свега онога што их је кроз историју спајало.

Имајући у виду врло заоштрене југословенско-мађарске односе у време када је Искруљев писао књигу, потребно је са извесном дозом

.....
⁷ Посланик Хрватског сабора Марко Милеуснић је за страдање Срба у Срему кривицу бацао и на њихове комшије – Хрвате. Према: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, 1, Крагујевац 1995, 129.

резерве узети ауторово истицање Мађара као главних, малтене и јединих егзекутора над Сремцима 1914. године. Тоша Искруљев доноси сведочанства мештана, готово из сваког пострадалог села, да су мађарски војници и официри били најсвирепији према Србима, док су их они словенских националности често спасавали. Ову категоричку тврдњу Искруљева требало би једног дана проверити у сарадњи са историографијама суседних земаља, уколико оне буду биле расположене за такву врсту посла. Оно што данас знамо, највише захваљујући истраживањима академика Милорада Екмечића, јесте да су мађарске цивилне власти током рата у више наврата протестовале против прогона које је војска вршила над Србима у Војводини.⁸ Поводом догађаја у Срему у септембру 1914. године, у мађарској влади су се могле чути оцене да војска води расни рат против Срба, те да се не може кажњавати цео један народ. И ниже мађарске политичке власти често су чувале своје српске суграђане од обести војске, као што је то радио новосадски градоначелник Бела Профума.

Са друге стране, познато је да је мађарска влада, иако нерасположена за рат са Србијом, када је већ до њега дошло била врло радикална у погледу будућности свог јужног суседа. Планирана је анексија северних крајева Србије, који би потом били колонизовани мађарском сиротињом. Сам мађарски премијер Иштван Тиса је уочи објаве рата упутио писмо српским епископима: Георгију Зупковићу у Будимпешту, Георгију Летићу у Темишвар, Гаврилу Змејановићу у Вршац, Митрофану Шевићу у Нови Сад и Мирону Николићу у Пакрац, у коме их је упозорио да ће сваки знак нелојалности српског живља у предстојећем сукобу бити сурово кажњен. Запретио им је да ће православна црква бити одговорна за такве евентуалне последице, те их је позвао да умирују народ. И заиста, током целог рата архијереји Карловачке митрополије непрестано су апеловали на своје вернике да остану верни дому Хабзбурга – упркос чињеници да је међу сремским жртвама из септембра 1914. године било и више свештеника.

Већ у току рата јавност је могла понешто сазнати о страдањима Срба широм Аустроугарске, па и у Срему, из интерпелација које су у бечком, будимпештанском и загребачком парламенту подносили поједини посланици Срби, Хрвати и Словенци (Срђан Будисављевић, Стјепан Радић, Антон Корошец и др.) Најдетаљнији је био Далматинац Анте Тресић-Павичић, који је на седници Бечког парламента 17. октобра 1917.

⁸ Види опширније у: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990.

године изнео неке конкретне случајеве: „У рујну 1914., два дана након одласка српске војске из села Купинова дођоше мађарски штрафунци у ово у народној пјесми прослављено мјесто, те затворише одмах све одрасле људе. Слиједећег дана одведоше их на колима према Брчком у Босни. Али када дођоше до гробишта, тада заповједи командант војничке патроле једном кочијашу, да утјера у гробље, дочим остала кола наставише пут. Тада штрафунци поредаше петорицу угледних људи и да приштеде фишке, прободоше их бајунетама. Они падоше на земљу, али су били још живи, те склопљеним рукама заклињаху и мољаху милост. Штрафунци им дадоше ударац милости бајунетом у срце. Ова су имена те петорице: Ниша Радосављевић, назван Сабан, начелник Купинова, Грмуша Љупко Влашић, Никола Ралић и Незињанин. Треба још додати, да су штрафунци, остављајући село Купиново запалили двадесет кућа, тако да су несретници, дијелећи се од драгог завичаја, нашли улице расвијетљене пожаром својих рођених кућа. Надшумар имовне опћине петроварадинске Обрад Пеичић био је уморен потајно од војника у својој властитој кући у Кленку, гдје га кроз прозор устријелише. Жупника Стеву Јовановића Равина из Доњег Товарника, одведоше војници према Иригу. Ту их сусретоше два официра, који нешто шапнуше на уво штрајмештеру, а овај одмах одведе жупника на страну, гдје га устријелише. Свештеника Бошка Момировића, из Брестача у Срему, објесише скупа са начелником и опћинским тајником, све без процеса, па их онда изгорише. Попа Дујановића, једну учитељицу и још пет људи све из Бешке одведоше у Петроварадин и ту их свих седам уморише. У селу Голубинци стјераше војници бајунетама становнике у двориште мјесне школе и ту их кано зецове, при тако званом тјерању у котлину све постријељаше, док се је уз пуцњаву мјешао ужасан врисак, јаук и лелек. Ја спомињем само имена неких наображених људи, јер с именима сељака не бих никада свршио. Никаква људска машта не би могла описати све начине на које их убијаху. Стријељали су их из макинских пушака, утапали су их у Саву, веживали су их око пластова сијена, које би запалили. Многи лежаху читаве седмице непокопани, док су им врале очи испијале. У Земуну уморише професора Душана Савића у његовој властитој кући, украдоше му 50.000 круна, а тијело му бацише у Дунав....”⁹

.....
⁹ *Говори др Анте Тресић – Павичића, изречени у аустријском парламенту за вријеме рата, Дубровник 1919, 13–17.*

Објављени извори:

1. *Говори др Анте Тресич – Павичића, изречени у аустријском парламенту за вријеме рата, Дубровник 1919.*

Литература:

1. Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990.
2. Искруљев, Тоша, *Распеће српског народа у Срему 1914*, Нови Сад 2014.
3. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004.
4. Казимировић, Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, 1, Крагујевац 1995.
5. Костић, Милан П., *Из Првог светског рата 1914–1918*, Зборник Матице српске за историју, 51/ 1995.
6. Pollman, Ferenc, *Austro-hungarian atrocities against Serbians during WWI*, у: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Београд 2011.
7. Срдић, Радован, *Битка на Легету*, Сремска Митровица 1994.
8. Ћоровић, Владимир, *Црна књига – патње Срба из Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд 1920.

Summary

ATROCITIES AGAINST SERBS IN SREM IN 1914

The House of Habsburg and its Germane-Magyar domain Austro-Hungary, was not merely waging war upon an independent Serbian state, but waging a war of extermination against the Serbs themselves, a war which was being conducted with savage and implacable hatred against all that is Serbian. Austro-Hungary called war against Serbia a “punitive expedition” and disregarded all international and moral laws by doing all in her power to exterminate the population of Serbia. Also, Austro-Hungary waged a war against her own subjects, a war of extermination of Serbs in Bosnia, Croatia and Vojvodina. In September 1914, several thousands Serbs from Srem were shot, cast into prison, interned, expropriated and deported.

Љубомир Степанов¹
Савез Срба у Румунији, Темишвар

АРАДСКА ТВРЂАВА – ЛОГОР ЗА ИНТЕРНИРАНЕ СРБЕ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Одмах након почетка рата аустроугарске војне власти започеле су хапшења и интернирања виђенијих Срба из Босне и Херцеговине, Србије и Далмације. Тако су настали бројни логори на територији тадашње Царевине. Један од тих био је у Арадској тврђави. Процењује се да је кроз овај логор прошло око 15.000 људи, жена и деце, цивила и војника, већином Срба. Нису сачувани/пронађени документи из тог периода који би нам пружили јасну слику о страдањима наших сународника у том логору за истребљење Срба. Али сачуване су бројне фотографије. Аутор покушава, користећи старе фотографије и разгледнице из личне колекције, да прикаже живот и страдања Срба у логору „Арадска тврђава“.

Кључне речи: Арад, Арадска тврђава, Срби, интернирци, гробља, фотографије, разгледнице

Одмах након почетка Светскога рата, међу првим мерама, које су предузеле тадашње аустроугарске војне и цивилне власти на територији Босне и Херцеговине, биле су оснивање концентрационих логора за истребљење Срба. Број ових логора већих или мањих димензија током Рата достигао је цифру од преко три стотине само на територији Аустроугарске, док је педесетак радило и на територији Немачке и

.....
¹ **Љубомир Степанов**, Савез Срба у Румунији, Темишвар, Румунија;
nicolici_adrian@yahoo.com

Бугарске и били су намењени првенствено Србима са свих српских етничких простора, цивилима али и војним лицима.² Један такав логор основан је крајем јула месеца 1914. године и у Арадској тврђави. Арадска тврђава је саграђена према пројекту аустријског војног архитекте Фердинанда Харша у раздобљу 1763–1783. године. Тврђава је грађена у облику шестокраке звезде, окружена је са три стране коритом реке Мориш, и представља оригиналну варијанту француских утврђења типа Вобан. Коришћена је до Рата углавном као тамница и војна касарна. Током рата носила је званични назив: Царски и краљевски интернирски логор у Араду (*Kaiserliches und Königliches Internirungs Lager in Arad*).

Иако су тадашње власти помно водиле евиденцију о кретању људства у логору, до сада није пронађена/сачувана потпуна документација и архивска грађа о активностима овог логора.³

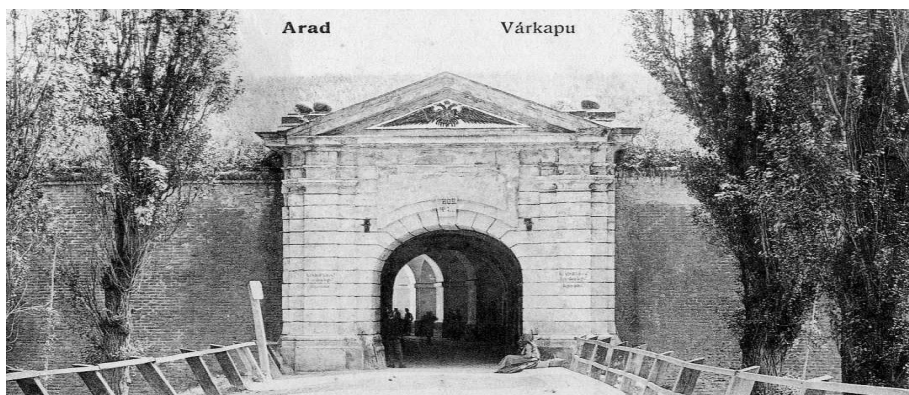

Перон железничке станице где су стизали возови са интернирцима

² Славенко Терзић, *Рецензија* за књигу *Арад. Арадска тврђава 1914–1918. некад и сад*, аутор Славољуб Стојадиновић – Регрут, Пожаревац 2012, 6.

³ Пионири у истраживању дотичне теме били су: Божидар Панић, Милош Кристеа, Сима Жарков, Андреј Качора, *Арадска тврђава аустроугарски логор за истребљење Срба – 1914–1918*, ДССКР, Темишвар 1994; *Поновљено издање*, Савез потомака ратника Србије 1912–1920, Општински одбор Пожареваца и Савез Срба у Румунији – Арад, Пожаревац – Арад, 2007; Славољуб Стојадиновић – Регрут, *Арад. Арадска тврђава 1914–1918, Некад и сад*, Пожаревац 2013.

Намера овог написа јесте да пружи једну целовитију слику о Арадском логору уз помоћ илустративног материјала – старих разгледница и фотографија из ауторове збирке као и других сведочанстава. Арад је старо насеље. Срби се овде помињу још у XIII веку. Његова стратешка важност порасла је након оснивања Потиско-помиришке границе почетком XVIII века. Породица Текелија постаје стожер српства у Араду. Почетком XX века Арад је био урбанистички добро уређен град са развијеном индустријом и мултинационалним становништвом. Арад је био повезан железницом са значајним местима у Империји, а имао је добре комуникације и са суседима. Архитектонски, тврђава је сачувала свој првобитни изглед све до данашњих дана.

Главни улаз у Тврђаву, изглед из 1907. године

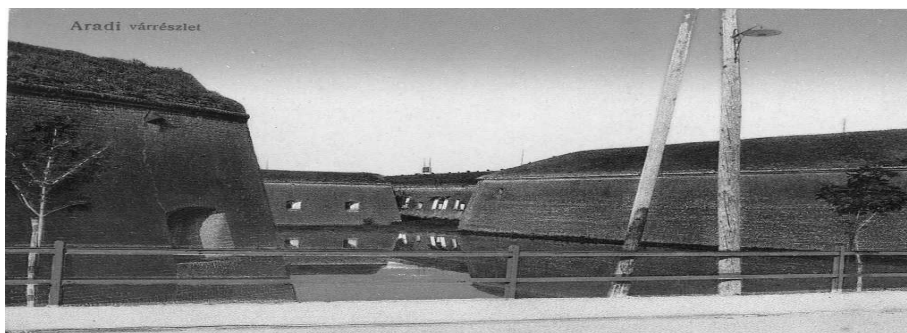
Из текста исписаног на горњој разгледници дознајемо да извесна Емилија пише из Арада својој пријатељици Хортензији Поп у Велики Варадин на дан 14. фебруара 1915. године следећу поруку:

Драга Хортензија!

Немој се љутити што ти одговарам са закашњењем али толико сам конфузна и заузета да сам просто заборавила да ти пишем. У граду имамо много избеглица (sic!), међу њима је и моја сестра. Десиле су се грозне ствари које ће се завршити веома трагично. Ако ће се нешто смирити стање писаћу ти детаљније.

Љуби те Еми.

Тврђава је била пројектована тако да је постојала могућност да по потреби буде поплављена, тада би сви њени житељи били приморани да се повуку у затворени простор.

Поплављена тврђава водом из Мориша 1915. године

Колоне интернираца из Босне и Херцеговине – септембар 1914. у пратњи војника

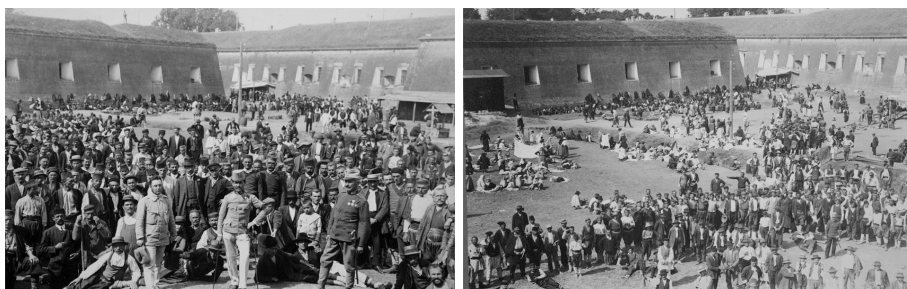
У пратњи наоружаних војника група српских цивила маршира према тврђави

Заробљени и рањени српски војници у пратњи наоружаних стражара иду према логору

Срби из Босне пристижу под јаком стражом у Тврђаву

Унутрашњост Тврђаве

Одмах по приспећу у логор, логорски лиферант и фотограф аматер Кох био је задужен да их групно фотографише и умножава фотографије које је после продавао заточеницима. Они су их користили као поштанске дописнице да би се јављали породицама у родни крај.

На приложеним фотографијама запажа се велики број деце и жена

За пропагандне сврхе биле су потребне „сређене“ фотографије. Виде се сви слојеви друштва: од свештеника до радника

Срби које чува цео вод војника

Виђенији људи: интелектуалци, студенти, политичари, свештеници, пословни људи, професори и стражари

Учесници рата
са групом логорских стражара

Свештенство је увек било у првим
редовима националне борбе, страдало је
заједно са народом

Без стражарске пратње

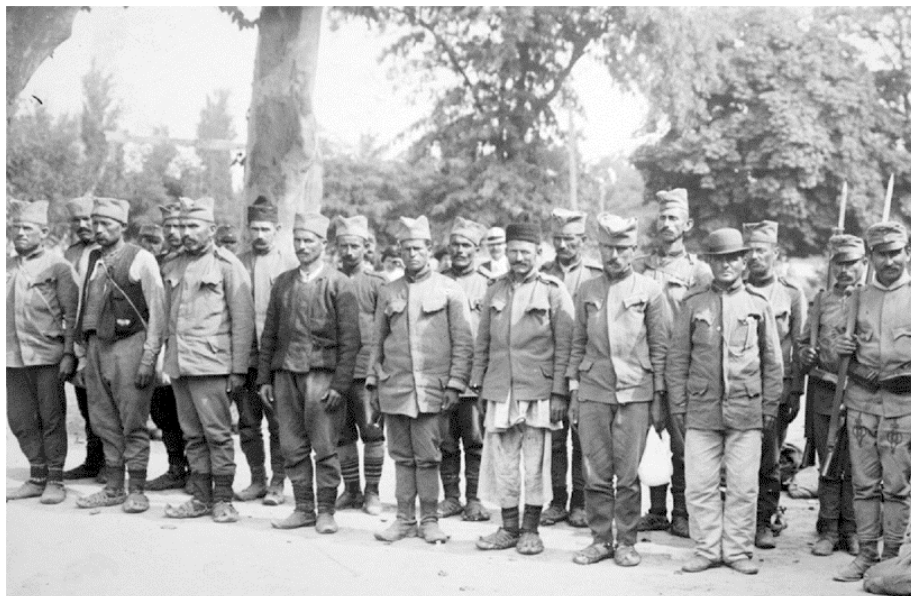
Српско гостопримство сликано индикативно
испред Царске и краљевске апсане

Испред логорског затвора као опомена

Невесињци постројени са алаткама за вађење песка из Мориша

Српски војници заробљени у Мачви, на Колубари у пратњи жандарима

А било је и тако...

Након што су ступили у унутрашњост тврђаве депортовани су могли да се упознају са понуђеним конфором.

У првој години интернације власти су дозволиле преписку па су писма стизала у логор, а и из логора.

Писмо са обавезним цензурама

По завршетку Првог светског рата логор је био распуштен и преживели су се вратили кући. Убрзо након тога Арадска православна српска црквена општина одлучила је да подигне један споменик – велики дрвени крст на гробље „Помениреа“. Код тог крста тамошњи парох је годишње држао помен о Спасовдану све до данашњих дана.

Код спомен-крста приликом помена

Током година велики спомен-крст је иструлио, те се бивши арадски привремени становник и пекар, тада грађанин београдски, Јанко Михајловић потрудио да подигне нов, мермерни крст 1926. године.

Породица Михајловић уз споменик

Данашњи изглед споменика

„У спомен 4.317 Срба мученика умрлих
у Арадској тврђави 1914–1918, године.“

У близини тврђаве до скоро није постојао никакав траг од неколико хиљада сахрањених у заједничким гробницама.

Године 2004. Савез Срба у Румунији – Месна организација у Араду поставила је спомен-плочу у знак сећања на све преминуле током Првог светског рата у Арадском логору са следећим двојезичним српско-румунским текстом:

При крају нашег казивања треба да одговоримо још на питање: Ко је обзнанио страдања у Арадској тврђави? То је први урадио арадски адвокат, судија, посланик у Мађарском парламенту и велики румунски родољуб Штефан Чичо Поп (1865, Шигау – 1934, Арад).

Након што је сазнао о грозотама у Арадском логору када се за пар месеци ту слило неколико хиљада невиних људи, стараца, жена и деце који су били приморани да обитавају у нељудским условима овог војног утврђења саграђеног још средином XVIII века те због крајње нехуманих услова су се појавиле бројне епидемије те су депортовани почели да умиру, отишао је у Мађарски парламент и одржао подугачак говор којим је скренуо пажњу на све суровости услова и режима.

Затим је отпутовао у Беч и тамо пред војним властима скренуо пажњу на непредвидиве последице постојећег стања као и на међународне норме које штите права депортованих, расељених, избеглих и ухапшених лица у ратним приликама. Када је распуштен логор, у знак захвалности, преживели Срби, од преосталих фотографија и поштанских карата, направили су албум и поклонили га са посветом њиховом великом заштитнику Штефану Чичо Попу. Тај се албум чувао у породичном кругу све до 1994. године када је залагањем тадашњег председника Арадске организације Савеза Срба у Румунији, професора Симиона Жарка, откупљен, приређена је изложба фотографија и тако су ова потресна сведочанства доспела у јавност.

Summary
ARAD FORTRESS – CAMP FOR INTERNED SERBS
DURING THE FIRST WORLD WAR

Immediately after the outburst of the First World War, the Austro-Hungarian authorities started to arrest and place into detention Serbs from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Dalmatia. This is how many camps on the territory of the Empire emerged. One of them was placed inside the Arad Fortress. About 15.000 people most of whom were Serbs, including women and children, civilians and military, are estimated to have been in this camp. No documents from that time were preserved/found, so we cannot re-create a clear picture of the hardships endured by our conditionals in that camp, which was created in order to exterminate Serbs. However, we have many photographs. The author of this paper uses old photographs and postcards from his personal collection in an attempt to present the life and hardships of Serbs in the camp placed in the Arad Fortress.

Giordano Merlicco, PhD candidate¹
Sapienza University of Rome, Rome, Italy
Maria Fornari, PhD
University of Banja Luka

THE SARAJEVO ASSASSINATION: VIEWS FROM ITALY

Abstract: The aim of this article is to analyze the reactions that the Sarajevo assassination provoked in Italy. Therefore, both the relations of the Italian diplomats and the articles published in the Italian press will be taken into consideration. The Italian diplomats and journalists of the time shared similar opinions on the death of Franz Ferdinand, however there is also an important difference between them. For Italy's foreign policy, the Balkan Peninsula was an area of primary importance in 1914. Italy had many interests in this region, but the regional issues were also relevant for the relations between Italy and Austria-Hungary. Consequently, the Italian diplomacy followed with great attention the events in the Balkans. The attention of the Italian press in the period prior to the assassination was focused instead on Italy's internal problems. Italy was shaken by deep social tensions, which in June erupted in the "Red Week". The newspapers were therefore intent to investigate the crisis of the liberal system, rather than the events going on in the Balkans.

Keywords: Sarajevo assassination, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Austria-Hungary, Italy, First World War.

.....
¹ **Giordano Merlicco**, PhD candidate Sapienza University of Rome, Piazzale Aldo Moro, 5, 00185 Roma, Italy; g.merlicco@yahoo.com, **Maria Fornari**, PhD Lecturer at the University of Banja Luka, Italy;

In the aftermath of the assassination, the Italian diplomats stress the political dimension of both the military exercises of the Austro-Hungarian army in Bosnia, and of the visit of the heir to the Habsburg throne. Lieutenant Colonel Albricci, Italian military attaché in Vienna, writes that the military exercises were meant “to make a warning to the pan-Serbian agitators and at the same time to show within the occupied provinces and beyond their borders the strength and readiness of the Austro-Hungarian army in those areas”.² The same opinion was shared by the Italian Consul in Sarajevo, Labia, who believes that “with the presence of the Archduke and the Chief of Staff of the [Austro-Hungarian] army the intention was to make a demonstration to Serbia and Montenegro”. As for the Archduke Franz Ferdinand, his visit in Sarajevo offered him the opportunity to make “a political affirmation in front of these people”, “to show his power and his strong political determination”.³

On June 29, the main news in the Italian press is the violent death of Franz Ferdinand and his wife Sophia. The press reports in detail the Archduke’s visit to Sarajevo, but focuses mainly on the pathetic aspects of the story. Italian newspapers recall the curse that seems to weigh on the Habsburg dynasty, and express solidarity to the old emperor, who once more has to face the loss of one of his closest relatives.⁴ However, from the first days of July, the front pages of the Italian newspapers are again occupied by Italy’s domestic politics: nobody in Italy believes that Franz Ferdinand’s death may cause a war.

The causes of the assassination

As for the causes of the assassination, Italian observers pointed out at various reasons. For many years, Serbia conducted a political and propaganda campaign, which was intended to excite the irredentist feelings of the Bosnian population. It was, in the words of the Italian representative in Belgrade, a “perpetual, heated, hate campaign”.⁵ That prepared the social environment

.....
² Historical archive of the General Staff of the Italian Army [AUSSME], G29, folder 17, File Rapporti trasmessi nel 1914, aprile-maggio, giugno. *Cenni sulle manovre in Bosnia Erzegovina*. Vienna, 30 June 1914.

³ Historical archive of the Italian Ministry of Foreign Affairs [Asmae], *Serie politica, 1891–1916*; folder 104, file *guerra austro-serba* [hereinafter: *Serie P*, f. 104]. Labia to Sangiuliano, 4 July 1914.

⁴ *La corona tragica*, “Corriere della Sera”, 29 June 1914; *La tragica notizia al vecchio imperatore*, “La Stampa”, 29 June 1914.

⁵ Asmae, Documenti diplomatici. Serie XXII, Serbia 1913–1914. Cora to Sangiuliano,

in which the assassination was organized and carried out. Virginio Gayda writes in “La Stampa” that irredentism became even more acute due to the success of Serbia and Montenegro in the Balkan wars, which have increased the prestige of the two Slavic states in the eyes of the Yugoslav populations of the Habsburg Empire:

After the victorious Balkan War the national feeling of the Serbs, and in general of all the liberal south-Slavic population – Croats and Slovenes – has sharpened up, all the way to paroxysm. (...) The Serbs’ dissatisfaction in Bosnia and Herzegovina, their opposition to the Austrian domination arose from the very first day of the Austrian occupation, it has been growing day by day (...), it has become more acute, more conscious and more daring, after Serbia’s victories that have miraculously shaped the national pride of the south-Slavic race.⁶

Moreover, for the Italian observers, the assassination is also the result of the Habsburg rule and its policies. It should be noted that, prior to June 1914, in the southern Slavic provinces of the Habsburg Empire, several assassination attempts were organized against Austro-Hungarian officials. Those attempts usually failed but they showed the dissatisfaction of the Yugoslav youth. To control its south Slavic provinces, Vienna had often used tough measures, while trying to emphasize religious differences between the catholic, Muslim and orthodox communities, in order to deepen internal differences and weaken the wish for national emancipation. Gayda describes the Austro-Hungarian administration in Bosnia as follows:

The country is dominated by the soldier and controlled by the political police, which follows everything happening in this society. The Catholic Church and especially the Jesuit order, which is entrusted with a propaganda mission, have absolute predominance and tend to corrode the edges of the Serbian orthodox communities. Serbian schools are compressed: the economic activities of the Serbs must fight against various bans: every free expression of thought, even in the tiny daily life of a magazine, gets mutilated by the censorship.⁷

1 July 1914.

⁶ V. Gayda, *Lo sfondo politico dell’assassinio*, “La Stampa”, 29 June 1914.

⁷ Ibid.

For Gayda such a policy led to a “system of national extirpation of the Serbian element”. However, he also believed that such a repressive policy was counterproductive, it was actually “a fatal mistake”. Austria’s “bureaucratic governments” believed they could “suppress a people and its national feeling”, on the contrary “, they only provoke its reaction and exasperation”. The newspaper “Corriere della Sera” shares the same opinions as “La Stampa”, but in the days following the Sarajevo assassination it tends to be more cautious and it strongly condemns the use of murder as a means of political struggle.⁸

Vienna’s oppressive policies are quoted also by the Italian diplomats as one of the causes of the assassination. The Italian ambassador in Belgrade believes that the assassins “have sacrificed themselves for their persecuted nationality”. Similarly, the Italian ambassador in Vienna writes that, by shooting to the heir to the throne, Gavrilo Princip wanted to “avenge his oppressed nationality”.⁹ The opposition to foreign rule is not the only reason that explains the Bosnian people’s opposition to Vienna. Gadda also emphasizes the social factors and the constraints that the poorest layers of the population lived in:

*Young people who come to Sarajevo or Mostar, to attend classes or to learn a trade, often appear as typical figures of opponents or anarchist, they are somehow misfits. They come from very poor families; they have a strong and instinctive feeling of resentment against the authority. Every day they get in touch with the hostile government agents, who surround them in every city. The more they are educated the more they feel the gap between their sad economic and moral conditions and their nearly foolish wish for national freedom. Tortured mysticism leads to anarchy and political crime; only a few steps are required to inspire one to express his feelings with a correspondent action.*¹⁰

The young Bosnians who carried out the assassinations came precisely from these layers of society and proclaimed to the Habsburg authorities that they aspired to the emancipation of the South Slavs from foreign rule, as well as to their unification into one single state. But they also expressed social motivations for their action and did not hide their anarchist and socialist beliefs.¹¹ In Austria-Hungary the assassination is instead presented as a

⁸ Ibid.

⁹ Asmae, Documenti diplomatici. Serie XXII, Serbia 1913–1914. Cora to Sangiuliano, 1 July 1914. Asmae, s. P. b. 104, Avarna to Sangiuliano, 2 July 1914.

¹⁰ V. Gayda, *Lo sfondo politico dell’assassinio*, “La Stampa”, 29 June 1914.

¹¹ V. Dedijer, *Road to Sarajevo*. New York : Simon and Schuster, 1966, p. 337–341.

Serbian nationalist conspiracy. The motivations for the attack declared by Princip and his fellows tend to be overlooked, as well as and the presence among them of Croats and Bosniaks, in order to make easier the connection between the conspirators and Serbia.¹²

The Italian observers also highlight the mistakes of the Habsburg authorities, whose organization of the security measures during the visit of the Archduke was definitely lacking. The Italian consul in Sarajevo believes that it is “useless to speak – because they are quite evident – about the responsibility of the authorities (...) for the death of the Archdukes: no timely and effective measure has been taken to prevent it, especially after the first attack”. Salandra, then Italy’s prime minister, in his memoirs refers to the “really surprising negligence of the Austrian police during that bloody day in Sarajevo”.¹³ Similar commentaries also appear in the Italian press, where journalists remark that Franz Ferdinand’s visit to Bosnia was commonly considered a risky one and the authorities received many warnings of the danger that the heir to the throne could face in Sarajevo. An article published in “La Stampa” the day after the *attentat* refers to the numerous warnings sent to the Austro-Hungarian authorities and to the Archduke, “who was advised not to venture into a country in which for a long time there was a very active propaganda against him”.¹⁴

Reactions in Bosnia and in Italy

The death of the heir to the Habsburg throne didn’t cause a widespread indignation in Bosnia. On the contrary, the Italian consul in Bosnia writes that the assassination was carried out “between the satisfaction of a great

About the revolutionary political ideas of the Young Bosnians: *ivi*, p. 175 ff. It is interesting to remark that Serbia’s diplomacy underlines the political ideas of the assassins. The Serbian ambassador in Vienna said to the Austrian government that: “the author of the assassination is just a lonely anarchist”. *Poslanstvo Kraljevine Srbije u Austro-Ugarskoj – Beč – Ministarstvu inostranih dela*. 20. VI/3. VII 1914. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*. Knjiga VII, Sveska 2. SANU. Beograd: 1980.

¹² *Documenti Diplomatici Italiani* [hereinafter DDI]. Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato. Quarta serie, vol. XII, 1964. Avarna to Sangiuliano, 29 June 1914. Doc. 14. *Dedijer*, 1966, p. 342; *Asmae, Documenti diplomatici. Serie XXII, Serbia 1913–1914*. Avarna to Sangiuliano, 9 July 1914.

¹³ *Asmae*, s. P. b. 104, Labia to Sangiuliano, 4 July 1914. A. Salandra, *La neutralità italiana. 1914. Ricordi e pensieri*. Milano: Mondadori, 1928, p. 21.

¹⁴ *Il ministro serbo aveva avvertito l’Arciduca del complotto*, “La Stampa”, 29 June 1914.

amount of the population and the indifference of others". He also believes that the wish for national liberation is shared by the vast majority of Bosnia's inhabitants, regardless of their religious faith. Labia, Italy's representative in Sarajevo, argues that the local population is eager to get rid of Vienna's rule and to avoid being overwhelmed, the Habsburg Empire has only one possible solution: to show its strength with "a decisive, impressive affirmation of force".¹⁵

Neither had to be mistaken the anti-Serb riots which erupted in Sarajevo and in other cities after the death of Franz Ferdinand. According to the Italian observers only a limited number of people participated in the riots. The Italian consul in Sarajevo, Labia, writes that on June 28 "about a hundred of students attempted a demonstration that failed to heat the general public, which remained indifferent". On the 29th of June there were again violent demonstrations against the Serbs in Sarajevo, but only "a few hundred boys and rabble" participated in them. The lack of popular participation in the anti-Serb riots is all the more relevant in light of the fact that these events are encouraged by the Habsburg authorities. The Italian consul actually writes that "if the authorities didn't organized the riots, at least they didn't prevent them".¹⁶ Also the Italian press condemns the violence and believes that the Austrian government does little to prevent it.¹⁷

The violent death of Archduke didn't cause great regret in Italy. The minister of foreign affairs, Antonino di Sangiuliano, actually believes that the attack in Sarajevo can have positive effects on relations between Rome and Vienna. After all, as the ambassador in Berlin writes, "he who was known as the most formidable opponent in Austria of a policy in favor of Italy" was now gone.¹⁸ A similar opinion is also expressed by the Italian newspapers. In a long article dedicated to the heir to the throne, published in "La Stampa" on June 29, it is written:

.....
¹⁵ Asmae, s. P. b. 104, Labia to Sangiuliano, 4 July 1914; Labia to Sangiuliano, 24 July 1914. Referring to the irredentist feelings and to the wish for unification of the South Slavs, the Italian diplomats of that period generally refer to "panserbianism". They ascribe such a feeling also to Bosniaks and Croats, what they meant can therefore be labelled as a pro-Yugoslav feeling, rather than a strictly "panserbian" one.

¹⁶ Asmae, s. P. b. 104, Labia to Sangiuliano, 4 July 1914; Labia to Sangiuliano, 30 June 1914.

¹⁷ *Continuano violentissime le dimostrazioni antiserbe*, "La Stampa", 2 July 1914; *La pericolosa eccitazione antiserbe dopo la tragedia di Sarajevo*, "La Stampa", 3 July 1914.

¹⁸ Asmae, s. P. b. 104, Sangiuliano to the ambassadors, 1 July 1914. DDI, Bollati to Sangiuliano, 8 July 1914. Doc. 120. See also: A. Salandra, *La neutralità italiana*. pp. 20-1.

*Of course, he [Franz Ferdinand] has never showed much sympathy for Italy and Italians. He was dominated only by clerical influences, by his conservative and reactionary instinct, by his suspicious feudal and military attitude. This explains why he (...) didn't go to Rome to greet the King of Italy, in deference to the Pope, why he was against the creation of an Italian-language university in Trieste and why he showed up in many small demonstrations that seemed to be made on purpose against Italy.*¹⁹

Albertini, in his commentary in “Corriere della Sera”, also remembers the bad reputation that surrounded the image of Franz Ferdinand in Italy. His opinion is more nuanced: “rightly or wrongly, a silent hostility towards our country was attributed to the Archduke. It was stated that (...) he meditated feverous intentions against us”. However Albertini doesn't endorse such opinions, he writes that the Archduke was rather “an enigma, that no one can now unravel”.²⁰

Overall, the Italian press expresses its regret for the death of the Archduke, but it also remarks the critical aspects of his personality, both from the political and human point of view. This ambiguity is also noticed by the Serbian ambassador in Rome, who comments as follows the reaction to the death of Franz Ferdinand in Italy:

*The murder in Sarajevo of the Austrian heir to the throne and his wife is received in a somehow strange way. All the newspapers describe the attentat as “horrible”, “inhuman”, “terrible”, but they do not condemn it as one may expect. It could be said that the public opinion, if it does not feel satisfaction, at least has the impression that something unpleasant has been removed. Italians did not like the Archduke Ferdinand. Here, he was believed to be inclined towards Slavs and thus not favorably inclined towards Italians. They considered him to be a great Catholic who supported the Pope's temporal rights and the leader of those Austrian military circles that are hostile towards Italy. As a would be emperor he was a source of concern for all Italian circles and his death did not cause any grief. As a civilized people, Italians don't express their satisfaction openly, though it can be felt.*²¹

¹⁹ *La figura dell'arciduca ucciso*, “La Stampa”, 29 June 1914.

²⁰ *La corona tragica*, “Corriere della Sera”, 29 June 1914.

²¹ Poslanstvo Kraljevine Srbije u Italiji – Rim – Ministarstvu inostranih dela. 18. VI/1. VII 1914. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*. Kniga VII, Sveska 2.

Reactions in Vienna

As for the reactions in Vienna, it is necessary to distinguish the immediate emotional reaction of the public from the subsequent political reaction of the government. The Italian ambassador in Vienna, Avarna, writes that “the unexpected and tragic death of the heir to the throne has aroused in Vienna and among the population of the monarchy some pity (...), but has not aroused any genuine sorrow”. Both for his political orientation and for his personality, Franz Ferdinand enjoyed very little sympathy. The Italian consul in Budapest, Martin Franklin, emphasizes that “the Archduke Franz Ferdinand was not agreeable, that is something everyone agrees upon. Not even those who were close to him show any special sympathy or favor for him”.²²

As for the political reaction of the Habsburg government, as days pass by the Italian observers begin to notice that the Austro-Hungarian government is eager to use the death of the Archduke as a pretext, in order to hasten its stance against Serbia and against the irredentist movement active in the South Slavic provinces of the Habsburg Empire. The Italian representative in Belgrade, Cora, writes that “the game” of the Dual Monarchy consists in “trying to held accountable the government and the people of Serbia [for the assassination], exploiting the tragedy of Sarajevo for political purposes”. Furthermore, Cora reports that Vienna’s objective is “to get rid of those political personalities who appear annoying in their opposition to [the Austro-Hungarian] rule in Bosnia and Herzegovina and to break apart the Serbo-Croatian block”.²³

Already on July 5, Italy’s minister of foreign affairs, Sangiuliano, remarks that probably Vienna is “looking for an excuse to blame Serbia”. On July 17, Sangiuliano clearly states that “Austria-Hungary supported by Germany (...) will impose to Serbia unacceptable conditions, in order to have a pretext to attack and to crush it”.²⁴ This prediction is actually confirmed when the Italian minister finally reads the text of the Austro-Hungarian ultimatum to Serbia. Sangiuliano believes that the Austro-Hungarian demands are “deeply offensive for Serbia and indirectly for Russia” and that Vienna has thus “clearly demonstrated that it wants to start a war”.²⁵

²² Asmae, s. P. b. 104, Avarna to Sangiuliano, 5 July 1914; Martin Franklin to Sangiuliano, 8 July 1914.

²³ Asmae, s. P. b. 104, Cora to Sangiuliano, 7 July 1914.

²⁴ Asmae, s. P. b. 104, Sangiuliano to Avarna and Bollati, 5 July 1914. DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 17 July 1914. Doc. 311.

²⁵ DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 24 July 1914. Doc. 488. See also: Sangiuliano to the ambassadors, 28 July 1914. Doc. 673.

Even for the Italian newspapers, the Austro-Hungarian ultimatum is formulated in such a way to be unacceptable for Belgrade. On July 25, Andrea Torre writes in “Corriere della Sera”:

*The humiliation and the constraint, or war. That’s what the note of the Austro-Hungarian Government to Serbia means. (...) First of all, the commanding tone, the tone of those in power to those who must obey. “The Royal Government of Serbia – as written in the note – will publish on the front page of the official newspapers on July 26-13 the following statement”. The Serbian Government “will”; but that’s not enough: it is indicated the page of the official newspaper which has to be the first, as well as the exact date, and then the statement is dictated, as you dictate it to a secretary or an amanuensis.*²⁶

Torre’s condemnation of the ultimatum is without appeal: “the Holy Inquisition couldn’t imagine anything harsher, more severe and more persecutory”.²⁷

Italy distances itself from Vienna

After the ultimatum, the most important issue for Italy is how to deal with the Austro-Serbian crisis. The first reaction of Sangiuliano is meant to mark a distance between Rome and Vienna, thus ensuring full autonomy to Italy’s diplomatic maneuver. After all Vienna did not inform Italy, nor asked its opinion, before presenting the ultimatum to Belgrade. Furthermore, according to the Treaty of the Triple Alliance, each party had the obligation to help other parties in the event of a defensive war. Sangiuliano emphasizes that the war between Austria and Serbia, however, is the result of Vienna’s aggressive policy. This exempts the Italian government from any obligation to intervene, even if Russia and other European powers were to get involved. Sangiuliano remarks that the eventual European war would ultimately be the “result of an act of aggression and provocation made by Austria”, and that excludes any possibility for Vienna to invoke the *casus foederis*.²⁸

.....
²⁶ A.Torre, *Il documento delle intenzioni austriache*, in “Corriere della Sera”, 25 July 1914.

²⁷ Ibid.

²⁸ DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 24 July 1914. Doc. 488. See also: Sangiuliano to the ambassadors, 28 July 1914. Doc. 673; Sangiuliano to the ambassadors, 28 July 1914.

Beyond the lack of a contractual obligation to support the dual monarchy, the Italian refusal to join Vienna's war is based on the analysis of the situation and on the risks and opportunities it presents for Italy. Sangiuliano had always wanted to avoid an enlargement of the Habsburg Empire, not only in the case of territorial annexations, but also in the case of an increase of its influence over autonomous states. Sangiuliano therefore declares to the German ambassador in Rome that "the existence of a strong and independent Serbia as a counterweight, a balancing factor against the eventual expansion of Austria in the Balkan Peninsula is a key interest" for Italy.²⁹ The minister believes that Rome has no obligation nor interest in supporting the territorial enlargement of the dual monarchy; on the contrary, Italy's interest is to prevent that scenario. Sangiuliano writes to the ambassadors:

*The objective of the Treaty of the Triple Alliance is to maintain the territorial status quo, especially in the Balkan Peninsula. So, if Austria changes it to its own advantage, even in small part, it would violate the treaty and since we don't want this to happen, it is clear that in this case we would be free from any practical and moral obligation of the alliance, and our policy should be identical and coordinated with that of Russia and all the powers that oppose the territorial enlargement of Austria.*³⁰

The Italian press closely follows the government's attitude. The "Corriere della Sera" writes that the expansion of the Habsburg Empire is contrary to the "vital interests that Italy has in the Balkan Peninsula and in the Adriatic":

*Those vital interests exist today and demand the maintenance for many years of the territorial status quo created by the Treaty of Bucharest; Italy's interests require above all that the Danubian Monarchy does not expand its current borders, with territorial gains at the expense of Serbia.*³¹

The conclusion of the article, which appeared anonymously but whose author is probably Giovanni Amendola, corresponds perfectly to Sangiuliano's opinion: "Italy is free from any obligation to support an [Austro-Hungarian] action that could alter the current status quo of the Balkans".³²

Doc. 672.

²⁹ DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 28 July 1914. Doc. 644.

³⁰ DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 27 July 1914. Doc. 584.

³¹ Anonimo, *La nota austriaca e l'Italia*, in "Corriere della Sera", 25 July 1914.

³² Ibid.

Summary
THE SARAJEVO ASSASSINATION:
VIEWS FROM ITALY

Until the ultimatum, the diplomacy and the press in Italy follow the same political and interpretative path regarding the crisis of July. After the ultimatum, they begin to take different directions. Sangiuliano, after having stressed the autonomy of the Italian position, will try to persuade the allies of the Triple Alliance to recognize territorial compensations to Italy, in exchange for the support which Rome could offer to the Austro-Hungarian war effort against Serbia. The minister informs the allies that the lack of a clear obligation to participate in the conflict, in fact, “does not exclude the possibility that the Royal Government could decide to support Austria, if it is in Italy’s interest to do that”.³³ On the other hand, after the ultimatum in the press slowly begins the struggle between the neutralist and the interventionist camps. The media campaign which opposed interventionists and neutralists will go on for months and will last until May 1915, until Italy’s entry into war against the Habsburg Empire, its former ally.

.....
³³ DDI, Sangiuliano to the ambassadors, 28 July. Doc 673. See also: Sangiuliano to the ambassadors, 28 July, doc 644.

Љиљана Бубњевић, Mag. phil.¹

Архив Војводине, Нови Сад

ПРИЛОГ ИЗ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АРХИВА ВОЈВОДИНЕ ПОВОДОМ САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА

Апстракт: Мајор Лудвиг Шнагл написао је извештај 28. јуна 1924. десет година након почетка Првог св. рата, са жељом да подсети јавност на чињенице које су претходиле убиству престолонаследника Франца Фердинанда, а које су према његовом сведочењу биле повод за избијање Првог светског рата. Извештај од десет страна је написан на немачком језику и налази се у збирци *Varia* у Архиву Војводине, у који је доспео након реституције 1960. године из Ратног архива у Будимпешти.

Кључне речи: Атенат, Лудвиг Шнагл, војвода Франц Фердинанд, војвоткиња Софија фон Хоенберг, Оскар Поћорек, гроф Тиса, шеф генералштаба Конрад, цар Франц Јозеф, др Герде, гроф Алекс Бос Валдек, грофица Лањус, барон Румерских, потпуковник фон Мерици, гроф Харах, пуковник Бардолф, лекар регименте др Бајер, барон Морсеј, др Хутенбренер, мајор Хегер, Фехим Ђурчић ефендија, Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић, Никола Пашић, др Спалајковић

У збирци *Varia* Архива Војводине налази се документ, извештај под насловом „Убиство Франца Фердинанда у Сарајеву – Прилог о узроку и последици рата од мајора Шнагл Лудвига“² који се чува у Бечком Ратном архива, а који сведочи о појединостима сарајевског атентата.

¹ **Љиљана Бубњевић, Mag. Phil.**, академско звање магистар филозофије стекла је на Универзитету у Салцбургу, Аустрија; архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија; ljiljana.b@arhivvojvodine.org.rs

² <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=75824>

Извештај је куцан писаћом машином на десет страна, својеручно је потписан и коригован, прецртаване су неке речи, чак и реченице и додаване својеручно нове. Свих десет страна је испечатано са две врсте печата: први је штампил црвене боје (на латинском језику *Ex archivo bellico hungarico Budapest*) који се односи на документа у Ратном архиву у Будимпешти, а други је печат округли црне боје (на мађарском језику *M. Kir: Hadilevéltár Budapest*), који такође сведочи да је документ архивиран у Војном архиву краљевине Мађарске у Будимпешти. Реч је о истом архиву.

Мајор Лудвиг Шнагл написао је извештај 28. јуна 1924. десет година након почетка Првог светског рата, са намером да подсети јавност на чињенице које су претходиле убиству престолонаследника Франца Фердинанда, а које су према његовом сведочењу дале повод за избијање Првог светског рата. Аутор у свом документу истиче какви су били интереси Монархије у анектираном подручју Босне и Херцеговине, где су се у то време одвијали војни маневри, које је организовао и спроводио Оскар Поћорек (*Oskar Potorek*), генерал артиљерије. Посебно описује мапу пута Франца Фердинанда у периоду од 23. до 30. јуна, детаљно описујући немили догађај, односно атентат на престолонаследника Франца Фердинанда који се догодио 28. јуна 1914. године. Свој извештај мајор Лудвиг Шнагл је сачинио делом из сазнања које је имао као очевидац, а делом из извора које је пронашао у Ратном архиву у Бечу. Иако мајор себе наводи као очевица, до краја извештаја није сасвим јасно на којим се позицијама тачно налазио пре и за време атентата. Нигде у свом документу аутор није прецизирао своју улогу у тадашњим збивањима.

Читајући биографију мајора Лудвиг Шнагла из различитих извора, преваходно са сајта Бечког Ратног архива, ипак се стиче утисак да је он на неки начин био „сведок из сенке“ наведених догађаја, пре и после атентата. На то указују ауторови живописни описи догађаја тог 28. јуна 1914. године, веома детаљан протокол: почевши од распореда аутомобила који су се кретали у колони кроз окићени град Сарајево, као и празничку атмосферу, јер су истог дана Срби прослављали свој најзначајнији празник – Видовдан. Такође, он описује Чабриновићев бомбашки напад, рањавање и збрињавање повређених, као и догађаје који су потом уследили, али и сам чин атентата Гаврила Принципа.

Аутор се у свом раду осврће на анексиону кризу³, и тадашњим

³ *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 135–173. (Димитрије Ђорђевић).

међудржавним односима Србије и Аустроугарске. Анексиона криза је криза која је настала анексијом Босне и Херцеговине, односно прикључењем ове територије Аустроугарској, која је извршена прогласом цара Франца Јозефа 5. октобра 1908. године. Шнагл истиче да је Србија већ тада знала за могућност евентуалног отпочињања рата, окривљујући при том и српску краљевску породицу за повезаност са атентаторима.

Посебно је интересантан део извештаја мајора Шнагла у којем износи податак о преписци српског председника владе Николе Пашића и др [Мирослава] Спалајковића⁴, српског посланика у Петрограду (Petersburg, Русија) 1909. године. У тој преписци др Спалајковић упозорава да рат не сме да се започне у Србији него у Босни и Херцеговини, и да за избијање рата пред светом мора да буде окривљена Аустрија.

Требало би узети у обзир да је Извештај писан 10. година након почетка Првог светског рата. Све наводе мајора Шнагл Лудвига, аутора извештаја, можемо прихватити као другостепени извор односно класификовати као „ мемоарску грађу”.

Аутор извештаја Лудвиг Шнагл рођен је 25. августа 1888. године у Бечу. Године 1911. унапређен је у чин поручника. Од почетка Првог светског рата био је командант штапског одељења при пешадијском батаљону III/49 (*Infanteriebataillon*). Од 1915–1916. командант чете 12/49. Од септембра 1916. године радио је у одељењу Генералштаба у Босни и Херцеговини. После тога унапређен у чин капетана, а од 1919. године бива запослен у Ратном архиву у Бечу. Године 1921. додељена му је титула мајора. Преминуо је 9. априла 1945. године.

Овим прилогом сам желела да упознам истраживаче са чињеницом, да горе наведени документ, који се чува у Архиву Војводине, до сада није објављиван, као и да Ратни архив у Бечу садржи грађу Фонда, невезану само за Први светски рат, него и за период пре, односно после рата, а који се зове по имену аутора Извештаја, **Фонд мајора Лудвиг Шнагла**⁵. Грађа фонда била је недоступна за јавност више од 60 година, а доступна је од 1. 1. 1976. године.

Следи целокупан превод извештаја са мојим интервенцијама у угластим заградама.

.....

⁴ За време првог светског рата био је посланик Краљевине Србије у Петрограду (Русија). Спалајковић Зоран, Политичко завештање српском народу др Мирослава Спалајковића, Београд 2002, 3.

⁵ SCHNAGL Ludwig, Signatura: AT-OeStA/KA NL 230.

(URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=75824>).

**Извештај мајора, ратног саветника, Лудвига Шнагла из
Бечког архива написан 28. јуна 1924. године, под насловом
Убиство Франца Фердинанда у Сарајеву
– Прилог о узроку избијања рата**

„28. јуна обележава се десетогодишњица од трагичне смрти престолонаследника старог Хабзбуршког царства [Франца Фердинанда] и његове супруге које су у атентату убиле унајмљене убице у главном граду Босне [Сарајеву].

Тог дана 28. јуна 1914. године за град Сарајево, чула је цела планета. Вест о трагичној смрти престолонаследника муњевитом брзином објављена је читавом свету путем телефона и телеграфских жица, због чега је човечанство у том тренутку потпуно занемело. Европа у којој више од пола века није било неког великог ратовања, налазила се на прагу највећег рата од свих ратова.

У следећим редовима желим да предочим читаоцу тужне догађаје од 28. јуна 1914. године, делом из сопствених искустава које сам имао као очевидца, а делом из извора које сам пронашао у Ратном архиву [у Бечу].

Франц Фердинанд надвојвода – престолонаследник још је за време царских војних маневара у Чешкој 1913. године, изразио намеру да жели да путује у Босну, како би присуствовао војним вежбама анектираних земаља. Престолонаследникова жеља да отпутује у Босну била је од великог интереса за саму династију, јер још од аустријског принца Рудолфа, ниједан цар није посетио новостечене провинције.

У протоколу војних вежби за Босну и Херцеговину коју је сачинио шеф Генералштаба [G.d.I.v. Conrad] и Оскар Поћорек (Oskar Potiorek), генерал артиљерије, 24. фебруара 1914. године, убележен је месец јуни, као термин када ће војним маневрима присуствовати командант свих оружаних снага, Франц Фердинанд.

Када је требало да се утврди програм и мапа пута кретања Франца Фердинанда за период од 23. до 30. јуна дошло је до размимоилажења у мишљењима у војно-безбедносним круговима, међу којима се највише истицао гроф Тиса (Graf Tisza), који је покушао да одврати војводу од пута у Босну. Међутим, војводу је одликовао такав карактер који му није дозвољавао да лако мења одлуке.

Крајем маја 1914. године влада у Босни и Херцеговини била је упозната са информацијом да је немачког генералног конзула упозорио неко од „младих Словена” на планирани атентат, и те околности нису

смеле бити занемарене при планирању путовања престолонаследника.

На пријему војводе код цара [Јозефа], војвода Франц Фердинанд изјавио је да нерадо путује за Босну, зато што не подноси велику врућину. Том приликом, издејствовао је код цара одобрење да његова супруга, војвоткиња Софија фон Хоенберг (Sophie von Hohenberg) у исто време допутује у Илицу код Сарајева.

То што је војвода рекао цару да нерадо путује у Босну због врућине, може се тумачити као изговор за оно што није хтео јавно да каже, а то је било мрачно наслућивање предстојеће опасности.

Маневри су били планирани за 26. и 27. јун на територији места Тарчин, 16 км западно од Илице, и требали су уз помоћ заједничког рада војске са свом војном и ратном опремом, да прикажу слику стварних ратних прилика на терену.

Војвода је кренуо на пут из Беча 23. јуна 1914. године. У Трсту је уследило његово укрцавање на *S.M.S. Viribus unitis* [аустроугарски бојни војни брод класе Тегетхоф, *Tegetthof*] у пратњи поморске ескадриле приспео је 25. јуна на ушће Неретве код Метковића. Од Метковића пут је настављен возом за Илицу. Путовање је накратко било прекинуто у Мостару да би војвода обишао овај град. Железничка пруга је и против воље престолонаследника, била строго чувана, на одређеним пунктовима покривена стражарским местима, а те наредбе морале су бити строго поштоване и због војвоткиње која је користила превоз железнице из Босанског Брода за Сарајево.

Према предвиђеном протоколу војвоткиња се срела са својим супругом Францом Фердинандом у Илици. У наредна два дана [26. и 27. јун], због невремена и обилних киша, престолонаследник је у пратњи Конрада (G.d.I.v. Conrad) шефа генералштаба, путовао два дана до маневарских поља возом, одакле је касније на коњу одјахао до своје војске.

Много пута је војвода тражио од команданата војних јединица информације о припремама војних вежби, посебно захтевајући све податке и појединости везане за одржавање ових маневара. Истраживања која су била објављена после атентата, говоре о томе да је Франц Фердинанд тих дана био веома узнемирен, по питању своје личне сигурности.

Након што је војвода тог 27. јуна делимично обишао војску, у послеподневним часовима уследио је 'сигнал за прекид вежби', после чега се према већ утврђеном протоколу вратио у Илицу, где је била планирана вечера за 19 часова. Из воза је престолонаследник, машући руком поздрављао своју храбру војску, која се истакла на маневрима.

Истог дана, у 16 сати војвода Франц Фердинанд послао је следећи телеграм цару Јозефу, који је требао да отпутује у место Ишл⁶ (Ischl):

„Дозволите Ваше височанство да изразим своје најдубље поштовање и велико задовољство што сте Ви лепо и удобно путовали [до Ваше Резиденције] у Ишл, и надам се да ће Вам боравак бити пријатан и учинити Вас срећним. Уједно желим да Вас известим да је моје путовање до сада протекло у најбољем могућем реду, без обзира на временске непогоде. На путу до Мостара пратила нас је велика врућина, али дочек који нам је тамо приређен био је величанствен. Ипак, јуче приликом одржавања војних вежби толико је било велико невреме да је једна војна колона чак упала у кишну олују. Срећом, данас се време поправило тако да сам након ‘сигнала за прекид вежби’, могао да присуствујем делимичној смотри војске. Спремност наших оружаних снага је на високом нивоу и за сваку похвалу. Нашу војску краси висок степен обучености, изванредан дух, као и велика способност деловања на самом терену. Могао сам да приметим да војници делују свеже и да су одличног расположења. Сутра ујутро ћу посетити Сарајево и увече ћу отпутовати [у Беч]. Дубоко се клањам Ваше височанству, Ваш потчињени, Франц.”

На војводин телеграм цар је одговорио 28. јуна у 11 часова, онда када престолонаследник и његова супруга нису више били међу живима.

Цар пише: „Искрено, веома сам срећан због Вашег извештаја и не сумњам у Вашу компетентност када је у питању војна обучености XV и XVI пука. Верујте да су моја очекивања испуњена. Из Вашег писма могу да закључим да можемо имати пуно поверење у генерала артиљерије Оскара Поћорека. Франц Јозеф.”

Те судбоносне недеље, 28. јуна, освануо је сунчан дан на српски празник Видовдан (St. Veitstag – 15. јун по старом календару) највећи верски празник за православне Србе. Овај датум је веома значајан за српски народ, јер се истог дана 1389. године догодио бој на Косову (Amsfeld). Тадашња српска војска је поражена [од Турака] а српски кнез Лазар положио је свој живот за слободу. Овај историјски датум за сав српски народ представља симболику вечите тежње за слободом. Свечана посета Војводе Франца Фердинанда истога дана када су и Срби прослављали Видовдан, сматрана је међу српским становништвом, као

.....
⁶ Мисли се на место Бад Ишл (Bad Ischl) које се налази у јужном делу Горње Аустрије, а које је било у доба Хабзбурговаца одмаралиште царске породице.

великом провокацијом од стране Монархије. Према већ утврђеном протоколу у Илици у хотелу „Босна” у 9 часова, одржана је свечана миса, након чега је престолонаследнички пар, посебним возом наставио путовање за Сарајево.

Војска, која се враћала са маневарских поља и примицала Сарајево, била је усмерена ка логору код Блажуја, јер није смела да уђе у град за време посете престолонаследника и његове супруге. Након што су престолонаследник и његова пратња посетили ‘Филиповићев логор’ у 10 часова, после тога наставило се са возњом до Градске куће у Сарајево. Испред Војводиног аутомобила, ишло је возило са полицијским командантом и владиним комесаром др Герде (Dr. Gerde), са којима је био градоначелник Фехим Ћурчић, ефендија.

Када је ауто престолонаследничког пара, заједно са генералом артиљерије [Оскар Поћорек], прошао празнично окићеним делом Апелов кеја (Appel Quay), који се налази између реке Миљацке и улице Франц Јозефа, а близу Команде утврђења у 10.25 зачула се детонација слична топовској паљби. Бомба је погодила ауто. Шок и престрављеност је обузела све присутне. Бачена бомба, за коју је утврђено да је направљена у Србији, пала је на отворени кров аута престолонаследничког пара и одатле се откотрљала на леву страну улице, где је експлодирала и оштетила задње точкове аутомобила који се налазио одмах иза аутомобила престолонаследника.

У том другом аутомобилу, којег је оштетила бомба, су се поред шофера налазили: гроф Aleks Bos Valdek (Alex. Boos-Waldeck), на задњем седишту грофица Лањус (Lanjus) дворска дама војвоткиње, главни дворски управитељ барон Румерскирх (Rumerskirch) и таборски ађутант, генерала артиљерије, потпуковник фон Мерици (Obstlt.v. Merizzi). Бомба је потпуно оштетила аутомобил, због чега је гроф Бос добио лакше повреде, а потпуковник фон Мерици задобио рану на потиљку, која је јако крварила. На трећем аутомобилу у колони, од експлозије су попуцала стакла, а у њима су се налазили Начелник војне канцеларије престолонаследника, пуковник др Бардолф (dr. Bardolff), мајор Хегер (Höger) и саветник владе, дворски лекар др Фишер (dr Fischer) и потпуковник Егер (Obtlt.i.d.R. Egger).

Приликом експлозије бомбе, престолонаследнички пар је остао неповређен, колона је аутоматски заустављена а гроф Харах (Harrach) је послат да провери шта се дешава. Из оштећеног аутомобила, који се налазио иза Војводиног, истрчао је главни дворски управитељ [барон

Румерскирх] и одмах потрчао напред ка возилу престолонаследничког пара (број таблица А-118). За њим је одмах пристигло и треће возило у којем се између осталих налазио и др Фишер, дворски лекар, који повређеног потпуковника фон Мериција збринуо у најближој гарнизонској болници. Пошто су војводу детаљно известили о новонасталим околностима, и обавестили га да је потпуковник Мерици тешко рањен, после извесног времена, колона је наставила пут до Градске куће.

Неуспели атентат на Франца Фердинанда покушао је да изврши Недељко Чабриновић, Србин из Требиња. После експлозије Чабриновић је прескочио зид на кеју и скочио у реку Миљацку, где га је сустигла полиција и ухватила уз помоћ берберина Марошија (Marossi)⁷ [мађарског порекла] очевица атентата.

После хапшења, Чабриновић је [у полицији] изјавио да се каје због учињеног дела и да је покушао атентат на престолонаследника, јер му је предочено да је војвода Франц, означен као главни заговорник велике Аустрије која претендује да уништи Србију. Када је колона на челу са престолонаследником стигла пред Градску кућу, градоначелник Фехим Турчић, потпуно пренеражен и шокиран оним што се догодило, ипак је покушао да започне свој поздравни говор у част војводе, али га је војвода прекинуо следећим речима: „Господине градоначелниче, дошли смо у пријатељску посету Сарајеву, а Сарајлије бацају бомбе на нас. То је побуна! Сада можете да наставите даље.”

После покушаја атентата, онако како је већ било предвиђено програмом, супруга престолонаследника, војвоткиња Софија фон Хоенберг после првобитног шока, на првом спрату сарајевске Градске куће организовала је пријем за све виђеније жене турских главешина.

Протокол је даље предвиђао посету Народном музеју, преко Апеловог кеја и улице Франц Јозеф – Чемалуше. Тада је Војвода упитао Оскара Поћорекa генерала артиљерије, каква је безбедносна ситуација и да ли колона може слободно да настави пут даље или постоји опасност од неког следећег атентат. Генерал артиљерије Поћорек одговорио је, да према његовом мишљењу, опасност више не постоји и предложио, да се или директно оде у „Конак“, или у Музеј, али да се по сваку цену избегне пролазак кроз град. Што се тиче наставка пута, тадашњи владин

.....
⁷ Овај податак се спомиње у следећој књизи: Аранка Балинт/Филип Крчмар, „Почетак првог светског рата у светлу Бечкеречке штампе”, Историјски архив Зрењанин, Зрењанин 2014, 36. „Детаљи о убиству престолонаследничког пара“ (Einzelheiten über die Tragödie des Kronprinzenpaares“ *Gross-Becskereker Wochenblatt*, Nr. 27, 4. Juli 1914, S. 2–3).

комесар [др Герде] се такође сложио са ставом генерала артиљерије [Оскар Поћорек]. Војвода Фердинанд је ову препоруку одлучно одбио, објаснивши да он пре свега жели да посети рањеног потпуковника Мериција. Због овакве Војводине одлуке првобитна рута кретања колоне је промењена и договорено је да се иде Апеловим кејом до Гарнизонске болнице, како би се на тај начин избегао пролазак кроз град.

Војвоткиња Софија фон Хоенберг, која је требала да се врати у „Конак“, замолила је свог супруга да настави путовање са њим до Гарнизонске болнице, како би заједно посетили потпуковника Мариција, на шта је он одмах пристао. Градоначелник [Фехим Ћурчић] и владин комесар [др Герде], који су се налазили у возилу испред аутомобила престолонаследничког пара, наставили су вожњу до [Гарнизонске болнице], али преко улице Франца Јозефа, без обзира што је првобитна одлука била другачија. Када је аутомобил са престолонаследничким паром, генералом артиљерије [Оскар Поћорек] и грофом Харахом, који је стајао на подножнику возила, на страни на којој је седео војвода, пристигао до раскрснице улице Апелов кеја (Appel Quai) и Франц Јозеф, аутомобил се зауставио, јер је возило испред, из непознатих разлога скренуло у улицу Франц Јозеф [Са Апеловог кеја се скреће у улицу Франц Јозеф]. Пре скретања спорног аутомобила, генерал артиљерије Поћорек одмах је уочио да се то возило креће у погрешном правцу, мимо договорене руте, и усплахирено довикнуо: „Шта се ово дешава, кренули сте погрешним путем, договорено је да колона иде преко Апеловог кеја.“ У истом тренутку зачули су се пуцњи. Наиме, агентатор Гаврило Принцип је искористио дату ситуацију када је аутомобил престолонаследника застао на спорној раскрсници, и упуцао из пиштоља Франца Фердинанда и његову супругу.

Настао је општи метеж, и сва та присутна маса растрчала се на све стране како би ухватили агентатора.

Теолог Данијел Пушић, први је сустигао агентатора, Гаврила Принципа, 19-годишњака, гимназијалца, српске националности, рођеног у Грахову. У намери да побегне полицији и опирајући се хапшењу, Гаврило Принцип је својим пиштољем марке *brownin* ударио полицајца Спаховића у главу.

Упркос свему, па и побеснелој маси, која је насрнула на агентатора Принципа, полиција је уз велике напоре ипак успела да га спроведе у притвор. Овај атентат, који је извршен на високог госта односно представника Монархије Франца Фердинанда, окарактерисан је од стране муслиманског становништва као непримерен, што је касније

резултирало демонстрацијама против Срба.

У међувремену, војводиња која се после првог пуцња онесвестила и пала на колена свог супруга, војвода се обратио следећим речима: „Немој умрети Софи, остани ти нашој деци.“ У први мах, онима који су били у најближем окружењу војводе, он није изгледао повређено, да би након неколико секунди утврдили да крв полако натапа његов капут, после чега је он изгубио свест. Било је очигледно да је атентатор био веома прецизан.

Престолонаследнички аутомобил одмах бива одвезен у оближњи „Конак“. Господа из пратње, која су се налазила у возилима у колони иза престолонаследничког пара, после пуцњаве искочили су из својих возила и потрчали ка месту несреће. Барон Морсеј (Morsey) учествовао је у хапшењу Принципа, а мајор Хутенбренер (Hüttenbrenner) побринуо се да обезбеди лекарску негу и упутио се у „Конак“ у којем је наишао на вишег штапског лекара др Волфганга (dr. Wolfgang) и лекара регименте др Бајера (Rgtarzt dr Bayer). Телефоном су позвана још три лекара да дођу из Гарнизонске болнице, међутим, свака интервенција је била узалудна.

Војвода је доведен у „Конак“ без свести. Тим лекара је констатовао да му срце веома слабо куца, а да се пулс једва осећа. Из ране на врату и из уста текла је крв. Отприлике после 10 минута, у 11 часова пре подне, наступила је смрт. Војводиња, око које су се бринули грофица Лањус и један од лекара, била је већ преминула када су је довели у „Конак“. Престолонаследнички пар је био смештен на првом спрату „Конака“. Ускоро је пристигао др Јозеф Штадлер (Josef Stadler), сарајевски надбискуп који је прочита последњу молитву над одром престолонаследничког пара. Накнадно је утврђено да је војводиња на чијем телу нису могле да се утврде трагови крви, преминула због крварења унутрашњих органа, јер јој је зрно пробило десну страну доњег трбуха и пресекло стомачну вену. Наиме, делови материјала са седишта, спречили су отицање крви. Пројектил, који је војводи задао смртоносну рану, пре тога је пробио крагну униформе са десне стране, пресекао му вратну аорту и зауставио се у вратном пршљену кичме, што је и проузроковало смрт престолонаследника (...).

Тела војводе и војводиње су балзамована, и постављена у мртвачке сандуке на првом спрату „Конака“, а официри Сарајевског гарнизона и војска Личне гарде, испратила је посмртне остатке војводе Франца Фердинанда и његове супруге (...).

Дана 29. јуна у Сарајеву, Војни преки суд је прогласио ванредно

стање, а тела престолонаследника и његове супруге испраћена су на железничку станицу у 19.10, уз пригушено добовање добошара Миахела (G. D. J. Michael), грмљавину градских топова, којима је командовао командант спровода Апел (Edl. v. Appel), и звоњаву црквених звона.

За потребе преношења њихових тела организован је ванредни воз до града Метковић. Из Метковића војним бродом *S.M.S. Viribus-om unitis*, престолонаследнички пар 2. јула бива пребачен у Трст. Одатле су њихова тела транспортована железницом у Беч у који су стигли исте вечери. Воз жалости са телима престолонаследничког пара прошао је поред војног шпалира Бечког гарнизона на бечкој железничкој станици и даље кренуо ка улици Принца Еугена [*Prinz Eugen* је улица која окружује центар Беча до Бурга, *Burg*-мисли се на *Hofburg* – резиденцију Хабзбурговаца у Бечу].

Након што је 3. јула у 16 часова уследио последњи помен, престолонаследнички пар је превезен у вечерњим сатима (22 сата) на западну бечку железничку станицу, са које су даље, на основу тестаментa војводе, превезени до гробнице Артштетен код Похларна (*Artstätten bei Röchlen*). Сви тадашњи високи званичници страних земаља који су дошли да изјаве саучешће цару Јозефу најоштрије су осудили гнусни злочин, који се догодио у Сарајеву. Убиство престолонаследника оцењено је као најнепримеренији и најбруталнији чин против аустријске Монархије.

Важно је напоменути да су се после атентата, непрестано одржавале демонстрације у целој Босни и Херцеговини, због чега се могло наслутити да ће доћи до објаве рата. Да ће доћи до Великог светског рата, нарочито су указивала и истраживања и информације, које су добијене од организатора атентата. (...) Непосредно пре крвопролића у Сарајеву, српски краљ Петар се повукао са престола, а наследио га је принц Александар као регент. Тада су започете побуне у Србији против Турске и Хабзбуршког царства, које су се све више шириле, јер су биле подстрекиване и потпомогнуте од стране највиших кругова руске власти. Доказа за то има довољно, а један од таквих пронађен је следећем писму које је упутио др [Мирослав] Спалајковић, тадашњи посланик из Петрограда у Русији, председнику српске владе Николи Пашићу, 9. јануара 1909. године.

Ово писмо је пронађено након заузимања Београд 1915. године у писаћем столу председника владе Николе Пашића.

„Ако буде дошло до рата, тај рат не сме бити започет у Србији. Србија не би смела дати ниједан повод за избијање рата и морала би се спречити свака могућа провокација на границама или било каква друга

дипломатска недоличност, поготово не на рачун госпође Форгач [супруге аустроугарског дипломате, мађарског порекла]. Рат мора да се започне у Босни и Херцеговини. Свету мора да се представи, да тај народ тамо жели рат. Тога се Аустрија највише прибојава. Србија мора да се држи по страни, толико дуго колико год јој то буду дозвољавале околности и не сме дозволити да се пролије крв, док год то Аустрија то не буде изазвала. Аустрија мора бити окривљена пред светом за тај рат. То људи у Србији морају веома озбиљно да схвате.”

На основу извештаја српских записничара, који су у то време били запослени у штампарији, могло се закључити да је српска краљевска породица била веома прецизно информисана о планираном атентату. Зато је тешко поверовати да се тадашњи принц Александар [Карађорђевић], за Ускрс 1914. године, нашао са Гаврилом Принципом и Недељком Чабриновићем из приватних разлога, у српској државној штампарији, чији је директор тада био Живојин Дачић, коме се уједно и приписује улога организатора овог састанка, јер је био врло близак са краљевском породицом и представник Народне одбране.⁸ Краљевска породица [Карађорђевић] је морала знати да ће убиство престолонаследника довести до фаталних последица и да ће тај чин неповратно нарушити међудржавне односе Србије и Аустрије. На основу наредбе бившег аустријског државног секретара Бауер др Отоа (dr Otto Bauer), државни архивар др Гос (dr Goos) саставио је документ у коме се каже да се кривица за избијање рата приписује Хабзбуршком царству, што се у потпуности подудара са констатацијама из претходно цитираног писма др Спалајковића.

Документ се завршава својеручним потписом мајора Лудвиг Шнагла.

.....
⁸ *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1994, 169. (Димитрије Ђорђевић). Народна одбрана је била национална организација у Краљевини Србији основана 1908. године (у време анексионе кризе) у Београду, као протест против нелегалне анексије провинције Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске.

Summary
ENCLOSURE FROM THE RECORDS OF ARCHIVES
OF VOJVODINA ON THE OCCASION OF SARAJEVO
ASSASSINATION

In this transcript of Major Snagl Ludwig, author of the Report, which is made on June 28th in 1924, ten years after the start of the Great war, testifies about this experiences and knowledge about the details Sarajevo assassination (because he was an eye witness of the same event, as he represents himself). The report is made in order to remind the public of the murder of the Crown Prince Franz Ferdinand, which has resulted in a rise of the beginning of the Great War.

Major Ludwig Schnagls report, housed at the Archives of Vojvodina, has never been published before, the Kriegsarchiv department of the Austrian State Archives has documents from the First World War, and from the period before and after the war in the **Fond of major Ludwig Schnagl**, named after the author of the report. The material of this fond was inaccessible to the public for more than 60 years; it was made available on January 1st in 1976.

Major Snagl report contains information about the correspondence of Nikola Pašić, Minister of the president, with Dr Spalajković, Serbian representative in *St Petersburg* (Russia), which emphasizes beginning of the crisis in relations between Serbia and Austria-Hungary. The above correspondence between Nikola Pašić and Dr. Spalaiković is dated on January 9th, 1909.

Andrea Carteny, PhD¹
Sapienza University of Rome, Rome, Italy

**THE ITALIAN MOBILIZATION
DURING THE NEUTRALITY:
FOREIGN VOLUNTEERS AT THE FRENCH FRONT
(1914–1915)**

Italian volunteers during the neutrality

As it is written in one of the most relevant book about Italy in 1914, “the neutrality of late July – early August is more important and significant than the famous *days of May*”². So, for Italy, between July 1914 (Vienna *ultimatum* to Serbia) and May 1915 (entry into the war against the Austro-Hungarian Empire) is the period in which it is realized the Italian neutrality, well synchronized within the European context, while the internal situation shows the “nationalism” as the main factor in the public life and a complex interconnection between political parties and nationalist movements. Italian communities abroad were the main environments to be called in the confrontation between Central Empires and Entente: Italians in France were involved in the mobilization, through the call of famous personalities from Paris. In this framework, Ricciotto Canudo³ (journals’ editor, musicologist

¹ **Andrea Carteny**, PhD, Executive Director of the Rome Committee of Institute for the Study on the Italian Risorgimento, Assistant Professor of History of Eastern Europe, PhD in History of Europe – Sapienza University of Rome, Italy; andrea.carteny@uniroma1.it

² Brunello Vigezzi, *L’Italia di fronte alla Prima Guerra Mondiale*, Vol. I: *L’Italia neutrale*, Riccardo Ricciardi editore, Milano – Napoli 1966, p. XIII.

³ Ricciotto Canudo is known as “*l’auteur des Transplantés, roman écrit à la gloire de la France, véritable patrie de tout Latin*,” who served as “*capitaine adjudant-major à la Légion italienne qui achève à Nîmes sa formation*”, in the illustred weekly journal *Le Cri de Paris* (Paris, 8th November 1914).

and theorist of cinematography), one of the most prominent Italian in Paris, signed with other personalities the famous call published by *Le Figaro* with the title of *Un appel aux amis de la France* on 2nd August 1914, for the enrollment of all strangers in the French Army⁴. In few days the mobilization grew up and a lot of Italians were invited to take part in the so called “last fight of Risorgimento”⁵.

To understand the phenomenon of Italian voluntarism in France, it is important to consider the weight of Italian presence in the country due to consistent migration flows. The huge number of around 8 thousands Italians counted at the 3rd August 1914 shows the most consistent foreign volunteer contingent (followed by 5 thousands of Russians and 5 hundreds of Americans)⁶, even concerning the total number after the 20th day of mobilization and the selection to be able for war, which reduces the enrollment of about 3 thousand Italians. The enrollment of Italian volunteers is carried out mainly in the *Legion Étrangère* (4th *regiment de marche*) and particularly in the Italian Legion of “red shirts”. The myth of the “Red Shirts” is perpetuated in French literature, in memory writing and history – the *chemises rouges* in the works of Edmond Rostand, Maffeo Charles Poinso, Roberto Marabini, Henri-Jacques Hardouin, or Giuseppe Chiostergi and Hubert Heyriès, e.g. –

⁴ “L’heure est grave. / Tout homme digne de ce nom doit aujourd’hui agir, doit se défendre de rester inactif au milieu de la plus formidable conflagration que l’histoire ait pu enregistrer. / Toute hésitation serait un crime. / Point de paroles, donc. Des actes. / Des étrangers amis de la France, qui pendant leur séjour en France ont appris à l’aimer et à la chérir comme une seconde patrie, sentent le besoin impérieux de lui offrir leurs bras. / Intellectuels, étudiants, ouvriers, hommes valides de toute sorte, nés ailleurs, domiciliés ici, nous qui avons trouvé en France la nourriture matérielle, groupons-nous en un faisceau solide de volontés mises au service de la plus grande France. / Signé : Canudo, Blaise Cendrars, Léonard Saclius, Csaky, Kapfan, Beer, Oknotsky, Dibroski, Isbicki, Schoumoff, Roldyreff, Kozlini, Essen, Livschitz, Fresendahl, Isvailevick, Vertepoff. / N.B. – Nous prions tous les étrangers qui partagent notre sentiment et adhèrent à notre décision de porter leurs offres d’enrôlement volontaire à l’Association des Amitiés françaises, 36, boulevard Haussmann, de neuf heures à quatre heures.” in “Le Figaro”, 2nd August 1914, p. 2.

⁵ For example, on 15th August through the pages of *Le Temps* (the well-known newspaper based in “rue des Italiens” and edited in Paris from 1861) Canudo recalled the invocation of Gabriele d’Annunzio in the *Ode pour la Résurrection latine* and the Guglielmo Oberdan call entitled “to Italians” edited the day of his execution (20th December 1882), together with the right to fight for the “irredentist” lands in the name of Dante, Mazzini, Carducci.

⁶ Among memories cfr.: Maffeo Charles Poinso, *Les volontaires étrangers enrôlés au service de la France en 1914–1915*, Berger-Levrault, Paris-Nancy 1915; among studies cfr.: Stéfanie Prezioso, *Les Italiens en France au prisme de l’engagement volontaire: les raisons de l’enrôlement dans la Grande Guerre (1914–1915)*, in *Cahiers de la Méditerranée*, “La Grande Guerre en Méditerranée”, 81–2010: <http://cdlm.revues.org/5544> .

and sometimes this environment is often viewed as the *humus* for the genesis of fascism⁷: Pierre Milza underlines that the engagement reflects the class origin of Italians (“the officers of the Italian Legion are mostly artists, painters, sculptors, poets and journalists... The troops are the Italian workers of the factories”). So, in the same time in which Italy chose the neutrality, many Italians dressed the red shirts under the French uniform and were led by Peppino Garibaldi (son of Ricciotti Garibaldi and grandchild of Giuseppe “the great”, “the hero of the two worlds”).

D’Annunzio in the French ranks

As we mentioned, in *Le Figaro* on 13th August 1914 is published the *Ode pour la résurrection Latine*⁸, since – as introduced by the newspaper – “we are sure that our great Latin sister will greet with a deep admiration this cry of fraternal heroism pushed in honor of France, by his most glorious writer”⁹, Gabriele d’Annunzio: “*Le jour est proche!*”, “the day is near!”. He versifies: “I am no longer in the land of exile, / I am no longer a stranger to the pale face, / I am no longer banned without weapons or laurel”¹⁰. The images of the sacred struggle drawn from classical tradition contextualize his prayer: “I cry and I invoke the two divine names, / the highests of the land”¹¹, which are *O Italie!*, *O France!*: it is recognized the sign of the call (“*C’est le signe!*”) and the threat (“*Vae victis!*”: “The barbaric force calls us to battle without thank”¹²). It is the consciousness to be elected in the fight for civilization: “We are the noble, we are the elected; / And we will crush the hideous horde. / We will fight, face to light. / We will smile when it may must die, / because, for the Latins, it is the holy hour / of the harvest and of

.....
⁷ Cfr. Pierre Milza, *La légion des volontaires italiens dans l’armée française: une antichambre du fascisme?*, in Pierre Milza, *Les Italiens en France de 1914 à 1940*, Rome 1986.

⁸ Gabriele d’Annunzio, *Canti della guerra latina: una cum gente tot annos bella gero*, Istituto nazionale per l’edizione di tutte le opere di Gabriele D’Annunzio, Milano 1933.

⁹ “*nous sommes certains que notre grande soeur latine accueillera avec une admiration profonde ce cri d’héroïsme fraternel poussé en l’honneur de la France, par son plus glorieux écrivain*”: Gabriele d’Annunzio, *Ode pour la résurrection Latine*, in *Le Figaro*, 13th August 1914.

¹⁰ “*Je ne suis plus en terre d’exil, / je ne suis plus l’étranger à la face blême, / je ne suis plus le banni sans arme ni laurier*”: *ivi*.

¹¹ “*je crie et j’invoque les deux noms divins, / les plus hauts de la terre*”: *ivi*.

¹² “*La force barbare nous appelle au combat sans merci*”: *ivi*.

combat. O women / take sickles and reaping!”¹³. The Poet then dramatized with extraordinary capacity for compassion and solidarity the need of mobilization for Italian people, to go to war alongside the French people.

Of course, his return to Italy was invoked by nationalists and friends, as the editor of the *Corriere della Sera* Luigi Albertini, who ran his business in Italy (and sent him the amount of 5 thousands francs after the declaration of war against Serbia in Vienna, to pay off part of the debts that haunted perpetually the *Vate*). In the following weeks, from the evacuation of Paris in front of the German occupation, d’Annunzio sent to the *Corriere* “chronicles of melancholy intensity”, describing the march of soldiers “to slaughter”, towards the front, and the flight of women and the poor wandering in neighborhoods as in the novels of Zola and Hugo¹⁴. The link with the French government was strengthened and d’Annunzio received permission from the military command to reach the line of the front. He describes, dramatizes and gives body to death, blood, smoke and guns, destruction and fire (such as the burning cathedral of Reims): then write and submit their own news in various newspapers – such as *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *Le Journal*, *La Petite Gironde*, *Il Corriere della Sera*¹⁵ – more and more dramatic and calling to the intervention of Italy alongside France, against the “Triplicism” and Germany. So, on 23rd September he sent the letter published the day after on *Le Gaulois* entitled *La chanson de Saucourt*, where he came back from the lines and in opposition to a “sad Italy” he felt the occurrence of the “French miracle”: “In each of your soldiers all the France speaks with its vigilant hero”¹⁶. From the virtues of ancient Greece to the French “kindness”, French people showed to keep “Latin qualities”: in the stories of French soldiers d’Annunzio can see the “veterans of the Army from Italy”. The following week, on 30th September, in the article published by *Le Journal* he evoked the image of Adriatic Sea defended by French ships (and not by the Italian ones)¹⁷.

.....
¹³ “*Nous sommes les nobles, nous sommes les élus; / et nous écraserons la horde hideuse. / Nous combattons, la face à la lumière. / Nous sourirons quand il faudra mourir; / car, pour les Latins, c’est l’heure sainte / de la moisson et du combat. O femmes, / prenez les faucilles et moissonnes*”: *ivi*.

¹⁴ Giordano Bruno Guerri, *D’Annunzio, l’amante guerriero*, A. Mondadori, Milano 2009, p. 190.

¹⁵ Gabriele d’Annunzio, *Scritti giornalistici*, vol. II: 1889–1938, “I meridiani”, A. Mondadori, Milano 2003.

¹⁶ “*En chacun de vos soldats toute la France s’exprime avec tous ses héros vigilants*”: Gabriele d’Annunzio, *La chanson de Saucourt*, in *Le Gaulois*, 24th September 1914.

¹⁷ Cfr. Gabriele d’Annunzio, *Fluctibus et fatis*, in *Le Journal*, 30th September 1914.

The interventionist activity continued in the first week of 1915. The epic at the French front continues to be celebrated by several journalists and writer, as d'Annunzio. On 31st January in *Le Figaro* the Italian poet published classical evocations of Latinity and Romanity, of people in war: in this prayer, entitled *Le jugement de la Terre*, the rhythm in French language flows like a river in flood and emerge all the sacred elements of the war effort, which from the French land called Italy to sacrifice¹⁸. The effects of to the French readers appreciation was multiplied by Italian public: the *Corriere* then began to give voice to such a interventist position, from neutrality towards the entry in the war. On 13th February in his speech at the Hotel Lutetia, in Paris, d'Annunzio invited to throw "the Roman javelin dyed by blood" and the *Corriere* director, the Senator Albertini, published the text of the prayer sanctioning the strong bond of the name of the *Vate* with the "hopes of the 'more warlike' Italians"¹⁹. On 13th February, in *Le Signe du Bélier*, d'Annunzio describes in a brief evocation the new sacred alliance in the pages of *Le Figaro*: "there was there, o our brothers of West and of East, the image and the presage of a more high and right future for this ideal homeland, which was called by one of our leaders 'the greatest Latin nation'²⁰. It's the astrological sign of Aries, therefore, that calls to the expected war effort: those who, like the writer, considers himself as voluntary hostage of a sacred covenant and then unable to leave "the sublime city" neither one hour, in spite of the impending barbaric threat. The honor due to France is the call to the "sister in arms": "*France today is not only the champion of Latin freedom*" but also "*the champion of the world freedom*"²¹.

The appeal for the Italian intervention in war from France grew more and more. Form the pages of *La Petite Gironde* on 25th April, with the contribution *La très amère Adriatique* d'Annunzio evoked the celebration of Rome birth²². The following week, on 30th April, in *Le Ciment Romain* claimed the power of the nationality principle, which now seems overshadowed by the violence of imperialism: "If the eighteenth century was the century of nationalities, that will still continue the great struggle for liberation and uni-

¹⁸ Cfr. Gabriele d'Annunzio, *Le jugement de la Terre*, in *Le Figaro*, 31st January 1915.

¹⁹ Guerri, *op. cit.*, p. 192.

²⁰ "il y avait là, ô nos frères d'Occident, ô nos frères d'Orient, l'image et le présage d'un plus haut et plus juste avenir pour cette patrie idéale qu'un de nos conducteurs appela «la plus grande nation latine»": Gabriele d'Annunzio, *Le Signe du Bélier*, in *Le Figaro*, 15th February 1915.

²¹ Ivi.

²² Cfr. Gabriele d'Annunzio, *La très amère Adriatique*, in *La Petite Gironde*, 25th April 1915.

fication against the threat of hungry monsters [...] called Pangermanism and Panslavism”²³. It’s a clear vision of the fight between three civilizations: “In the Adriatic sea, from centuries, continues the struggle between three major historical elements: Italianity, Slavism and Germanism”²⁴, and the Latinity can be found even in Transylvania, among Romanians, descendants of the Roman settlers in the Carpathians²⁵.

The heroism of Garibaldi’s grandsons

The *Légion garibaldienne* was a French military unity of the *Légion étrangère* constituted in autumn 1914 and formed by nearly 2 thousands 2 hundreds units (including 57 officers), under the command of Col. Peppino Garibaldi. French government enrolled Italians of France and from Italy (among them the famous writer Kurt-Erich Suckert, alias Curzio Malaparte). Officially created on 5th November as *4e régiment de marche du 1er étranger*, the legion is formed in the locality of Montélimar (1st and 2nd battalions) and in the camp of Nîmes-Garrigues (3rd battalion), then based at Lyon-Sathonay. In its ranks took place six grandchildren of Giuseppe Garibaldi (with Giuseppe “Peppino” the commander, even Costante, Ezio, Sante, Ricciotti Junior and Bruno, the youngest): all the legionnaires kept the right to dress the “red shirt” under the French unifrom. After the half of December the battalions moved to the region of Argonne: in the locality of *Belle étoile*, during the fights against Germans on 25th–26th December 1914, the legion reported several losses, and among those Bruno Garibaldi. After they moved in the locality of Claon, they launched the attack over the German lines at Courte-Chausse, on 5th January 1915: in this actions died a lot of soldiers, even Costante Garibaldi. After new clashes, it remained an insufficient number of soldiers in the Legion, which retired on 11th January 1915 at Clermont-en-Argonne and on 21st January the commander, Col. Peppino Garibaldi, received the *Légion d’Honneur*: on 5th March 1915 the Legion is dissolved.

In the press and newspapers the chronicles were tied to the war events,

²³ “*Si le dix-neuvième siècle a été le siècle des nationalités, celui-ci verra encore se poursuivre la grande lutte de libération et d’unification contre la menace des monstres faméliques [...] qui s’appellent le pangermanisme et le panslavisme*”: Gabriele d’Annunzio, *Le Ciment Romain*, in *La Petite Gironde*, 30th April 1915.

²⁴ “*Dans l’Adriatique, depuis des siècle, se poursuit la lutte entre trois grands éléments historique: l’italianité, le slavisme et le germanisme*”: *ivi*.

²⁵ *Ivi*.

in France and in Italy, with important references to the Italian volunteers at the western front and to the need of the Italian intervention in the conflict for spring 1915. Public opinion in Italy was led by the big newspapers, as the *Corriere della Sera*: on 5th May the newspaper of Luigi Albertini published the *Orazione per la sagra dei Mille*, by Gabriele d'Annunzio. Two days before he sent to the editor of *Le Figaro*, Alfred Capus, a last contribution for the French public: the verses *Sur une image de la France croisée*, a true ode to the French honor²⁶. "I leave for Genoa", he wrote, finally going back to home and leading Italy to war (not "under the signe of Aries" but of "Taurus"). The occasion was given by the invitation of the Garibaldi veterans of the Italian Legion, to join Genoa and the interventionist manifestation with 2 thousands of red shirts. The idea was launched by Ettore Cozzani, the editor of the journal *L'Eroica*, for the inauguration of a monument to the "Mille's expedition", on 5th May, fiftyfive years after the departure of the Garibaldi expedition from Quarto to the South of Italy. The occasion was propitious for a big mobilization celebrating the expected coming back in Italy of d'Annunzio: he arrived together with Peppino Garibaldi, in an overnight train accompanied by rows of the crowd praising Italy and France until the railways station of Genoa, where known personalities of Italian interventionism as Cesare Battisti waited for him²⁷. So, the *Orazione per la sagra dei Mille* celebrated red shirts and descendants of Giuseppe Garibaldi, in the last fights of the Legion in the French front: "When in the jungle epic of Argonna fell the most beautiful among the six brothers of the lion lineage, the funeral honors were presented to his young body which out of the trenches was rendered by the courage numerous as the number of the ennemy [...] Renewing a custom of our ancient people, about these dear comrades who to free France gave their lives and the last desire to Italy in torment, we spread this fresh ground because the seed clings"²⁸. The speech was enthralling, with all the classic images evoking the antiquity of Italian history and the recent epic of Risorgimento:

.....
²⁶ The four sonnets of "love for France", he declared, were in favor of the Red Cross in France and other charities, to be published on 5th May, for the French readers "like a goodbye". Cfr. d'Annunzio, *Scritti giornalistici*..., cit.

²⁷ Guerri, *op. cit.*, p. 194.

²⁸ "Quando nella selva epica dell'Argonna cadde il più bello tra i sei fratelli della stirpe leonina, furono resi gli onori funebri al suo giovine corpo che fuor della trincea il coraggio aveva fatto numeroso come il numero ostile [...] Rinnovando un costume di nostra antica gente, su questi cari compagni che a Francia la libera hanno dato la vita e l'ultimo desiderio all'Italia in tormento, spargiamo questa fresca terra perché il seme s'appigli": Gabriele d'Annunzio, *Orazione per la sagra dei Mille*, in *Il Corriere della Sera*, 6th May 1915.

Genoa and Saint George, Michelangelo, the Tyrrhenian Sea, the Thousand of Garibaldi, the “voice of archangel” in which the famous words “here we do Italy or we die” becomes: “‘Here reborns and is to be done a largest Italy’, like the words of the Italy faith”²⁹.

That was the time of war: ten days before, the London pact placed secretly Italy alongside the Entente: two days earlier, on 3th May, Italian government had declared to consider Italy free from the constraints of the alliance with Austria-Hungary and Germany.

The arrival of Gabriele d’Annunzio in Rome on 12th May marked a *cre-scendo* of emotion, even violence of interventionists and nationalists against neutralists: about one hundred thousand people welcomed the Poet, as “the new Garibaldi”, to the Hotel Regina. The speech of the following day, “To the People of Rome in revolt”, reported his invective violence launched from the balcony (and called as “radiant days of May”); in the speech of the Capitol, on 17th May, he exhorted to proceed to the “blacklisting” against the traitors of the Fatherland. On 19th met the Italian king: Italy was ready to entr in war, as happened on 24th May, at the side of the Allied Powers.

Conclusion

Against the “little Italy”, against the “traditional” and “passatist” national culture, Italian personalities – like d’Annunzio and Futurists – incited to war, as “hygiene” of the world, “medicine” of the evil that plagues the world of the time. Respectively: from France, the famous Italian poet Gabriele d’Annunzio was the main supporter of the entry in war for Italy, while in homeland Filippo Tommaso Marinetti and Futurists tried to fund in the European conflict a modern “national Italianist”³⁰. One of the main tool of the interventionist mobilization was the Italian Legion in France: the “saga” of Garibaldi’s men gave to Italy the perception to be at the trench and in War with the Entente and against Central Empires.

²⁹ Ivi.

³⁰ Cfr. Emilio Gentile, *Futuristi in politica*, Laterza, Roma 2009.

Summary
THE ITALIAN MOBILIZATION DURING
THE NEUTRALITY: FOREIGN VOLUNTEERS
AT THE FRENCH FRONT (1914–1915)

At the explosion of the European War, famous personalities as Gabriele D'Annunzio and Filippo Tommaso Marinetti incited to war against the "provincialism" of Italy. Futurists, such as Marinetti, looked at the war as a "hygiene of the world" and "medicine" of the evil, against the Italian traditional "passatism." The result of the "interventionist" propaganda was the mobilization in favor of the "Latin brotherhood" with France. D'Annunzio wrote chronicles and poems in French newspapers, such as *Le Figaro* and *Il Corriere della Sera* of his friend Luigi Albertini, and described the bloody sacrifice of France, calling for the intervention of Italy aside the Entente. In the context of the French mass mobilization, in Paris, Italians were massively present as a foreign community, as workers in factories and as intellectuals and artists. In the heart of modern life, in the cultural capital of the world, such as Paris was at that time, Ricciotto Canudo, a musicologist and theorist of cinematography, launched appeals for voluntary recruitment. On the other side of the Alps, Italy remained neutral: thus, many Italians, as foreign legionnaires, wore the uniform of the French "foreign legion" with the "red shirt": Garibaldi's legion of Peppino Garibaldi was employed at the Western front. Like heroes, they were decimated in the assaults of the Argonne (December 1914 and January 1915) but later celebrated (by d'Annunzio too) as heroes of Italy in the war. In March 1915, the legion was dissolved: the survivors, in May, reached with D'Annunzio the Italian frontier for the "Mille" commemoration of Quarto, finally able to continue the war in the Italian army, at the Eastern front of Italy.

Молнар Тибор¹
Историјски архив, Сента

ИСТРАЖИВАЊЕ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ СА ДАНАШЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ ВОЈВОДИНЕ

Апстракт: Током Првог светског рата (1914–1918) на ратиштима је погинуло више милиона војника, укључујући и више хиљада са данашње територије Војводине. Архивистичким истраживањима је могуће саставити списак погинулих ратника. Најважнији извори за састављање спискова погинулих су: матичне књиге умрлих (цивилне и војне), судски списи поступака проглашења умрлим у рату несталих војника, досијеи породичних војних инвалида. Из наведених докумената је могуће доћи до података о трагичној судбини војника са ових простора, који су се борили на српском, руском и италијанском ратишту. Коришћењем поменутих извора до сада су објављена три издања са базама података погинулих/несталих војника са територија општина Кањижа, Сента и Бечеј. Демографско-привредне последице огромних људских губитака из Првог светског рата и данас су евидентне у Војводини.

Кључне речи: Први светски рат, људски губици, истраживање, матичне књиге умрлих

Борбе, које су вођене током Првог светског рата проузроковале су до тада невиђене људске губитке: погинуло је око 10 милиона војника, а на фронтима је рањено или се разболело више од 20 милиона њих. Краљевина Србија, која је пред избијање Првог светског рата имала око

.....
¹ **Молнар Тибор**, архивиста, Историјски архив, Сента, Република Србија; molnart@zentarhiv.rs

4 милиона становника, имала је 400 хиљада мртвих и 150 хиљада рањених и болесних. Мађарска, која је била у саставу Аустро-Угарске, и према попису становништва из 1910. имала скоро 21 милиона становника, а која је током рата мобилисала 3,8 милиона војника, имала је 660 хиљада мртвих и 800 хиљада рањених и болесних.

	Становништво	Мобилисано	Погинули	%	Рањени/ болесни	%
Аустро-Угарска	51.390.223 ²	9.000.000	1.534.200	17,05 ² 3,00 ³	1.943.000	21,59 ²
Мађарска (у историјским границама)	20.886.487	3.800.000	660.000	7,36 ³ 3,61 ⁴	800.000	21,00 ²
Србија	око 4.000.000 ⁵	700.000	400.000	57,14 ² 10,00 ³	150.000	21,43 ²

По претрпљеним људским жртвама током Првог светског рата Србија се нашла на челу, док се Аустро-Угарска – иза Француске и Немачке – сврстала на четврто место неславне листе. Свакако морамо имати у виду чињеницу, да се иза ових бројки скривају безбројне трагичне људске судбине.

Грађани који су живели на територији данашње Војводине били су аустроугарски поданици, и без обзира на националну и верску припадност служили су војску – како у миру, тако и у рату – у Аустро-Угарској оружаног сили. Током рата, део заробљених аустроугарских војника – претежно Срби – прикључили су се Српској војсци, или су приступили Српском добровољачком корпусу који је формиран у Русији. Поузданих података о томе, колико је војника погинуло у Првом светском рату са територије Војводине, за сада нема.

Ратне операције Аустро-Угарске против Србије су отпочеле августа 1914. године, а у рат се убрзо укључила и Русија. Ступањем у рат Италије маја 1915. године аустроугарски војници су се борили на три фронта.

Већ у првим данима рата људски губици су били огромни: за прикупљање лешева погинулих и њихово сахрањивање на ратишту било је могуће само у ретким и кратким паузама борби: понекад су лешеви данима, па чак и недељама лежали непокопани. Сахрањивање погинулих

² Према попису становништва из 1910. године.

³ У односу на мобилисане.

⁴ У односу на укупно становништво.

⁵ Крајем 1913. године.

су обављали војни свештеници, којих је у оквиру Аустро-Угарске војске било разних конфесија. Међу задатке војних свештеника спадало је и идентификовање и евидентирање погинулих. Идентификацију погинулих аустроугарских војника помагала је индентификациона ознака, која се састојала од металне футроле у којем се налазио листић са основним подацима војника. При штабовима јединица – обично пукова – задужени војни свештеници су водили пуковске матичне књиге погинулих. Матичне књиге умрлих војника вођене су и при војним болницама, одн. војним здравственим установама, где су многи од задобијених рана, одн. болести умрли. Велике војне болнице су се налазиле у позадини, па и на територији Војводине нпр. у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Великом Бечкерку.

Попуна војних јединица – пукова – Аустро-Угарске заснивала се на територијалној основи. То значи, да су са одређене територије војни обвезници позивани у одређене војне јединице. Имајући у виду да је пешадија била најбројнији род копнене војске, највише војних обвезника са територије данашње Војводине је за време Првог светског рата служило у следећим пешадијским пуковима:

- Ц. и кр. 6. (новосадски) пешадијски пук,
- Ц. и кр. 23. (сомборски) пешадијски пук,
- Ц. и кр. 29. (велокбечкерешки) пешадијски пук,
- Ц. и кр. 61. (темишварски) пешадијски пук,
- Ц. и кр. 70. (петроварадински) пешадијски пук,
- Ц. и кр. 86. (суботички) пешадијски пук,
- М. кр. 6. (суботички) домобрански пешадијски пук,
- М. кр. 7. (вршачки) домобрански пешадијски пук.

Матичне књиге погинулих војника ових јединица чува Војноисторијски архив у Будимпешти. У њима се могу пронаћи основни лични подаци погинулих војника, познате чињенице о датуму и околностима смрти, као и о месту сахрањивања. Подаци о људским губицима војних јединица и војних болница су достављани заједничком Министарству рата у Бечу. У министарству је постојало посебно одељење, које се бавило људским губицима. Одељење за људске губитке је обрађивало и проверавало доспеле податке, и састављало личне картоне губитака за погинуле, а исто тако и за рањене/болесне, односно и за оне, који су доспели у заробљеништво. Министарство рата је с времена на време издавало и

званичну Листу губитака: у периоду 1914–1919. штампано је укупно 709 бројева овог службеног издања.⁶ Листа губитака је поред података погинулих и умрлих садржавала и податке рањених и оболелих, као и несталих. Категорију несталих су у највећем броју чинили они војници, који су доспели у заробљеништво. Званичне листе људских губитака су достављане и угарском Министарству унутрашњих послова. На основу доспелих званичних података ово министарство је издавало обавештења општинама и градовима, на основу којих су матичари могли погинуле војнике уписати у грађанске матичне књиге умрлих. Изводом из матичне књиге умрлих породице погинулих су могле да траже новчану потпору од државе, да регулишу спровођење оставинске расправе иза погинулог, односно исти је могао да послужи као доказ престанка брачне заједнице. Досадашња истраживања су доказала, да је закључно са 1920. годином – до склапања мировног уговора – у матичне књиге умрлих уписано 60–70 % војника погинулих у рату. Матични уреди су још за време рата водили и посебну Књигу погинулих у рату, која је била важна приликом исплаћивања социјалних давања породицама.

По завршетку рата постојала је могућност, да се војници, који су нестали у рату прогласе умрлим. Процесе проглашења умрлим су по правилима ванпарничног поступка најчешће водили срески судови, а понекад и окружни судови. Предлагач је суду требао да докаже, да је нестали војник стварно погинуо: као докази предлогу прикључени су разни документи. Позивани су сведоци, најчешће ратни другови несталих, који су у својим исказима описивали судбину несталих. Судски предмети проглашења умрлим су драгоцени извори података за проучавање судбине војника, који су се борили у Првом светском рату.

Када се завршио рат, све државе – учеснице рата, било да су се нашле на страни победника или губитника, покушале су да се старају о породицама погинулих, односно о ратним војним инвалидима. За добијање статуса ратног војног инвалида било је потребно најмање 25% губитак радне способности, које је доказано проузроковано учешћем у рату, односно регулисано држављанство Краљевине СХС/Југославије. Због постојања могућности оптирања, које је гарантовао мировни споразум, многи припадници националних мањина су до средине 20-их година били спречени да остварују ово право.

У Краљевини СХС је на основу Закона о привременој помоћи инвалида и породица погинулих, помрлих и несталих војника и неких

⁶ Редни бројеви Листе губитака 1–709.

грађанских ратних жртава било могуће предати молбе за инвалиднину од 1921. године.⁷ Овај закон је фактички признавао и остављао на снази оне прописе, који су у појединим крајевима били важећи пре уједињења: у случају Војводине то су били угарски закони и прописи. На основу овог закона је на територији Краљевине СХС било евидентирано 90 хиљада ратних војних инвалида, 180 хиљада удовица и 200 хиљада ратних сирочића. Године 1925. је на снагу ступио Инвалидски закон, који је питање ратних војних инвалида и породичних инвалида регулисао јединствено на територији читаве Краљевине СХС.⁸ На основу овог закона је крајем 1926. године инвалидску потпору примало 273 хиљаде особа: 62.500 војних инвалида, и 210.500 чланова породица. Следећи Инвалидски закон је ступио на снагу 1929. године, док је Уредба о ратним инвалидима и осталим жртвама рата ступила на снагу 1938. године.⁹

Приликом подношења захтева испуњаван је упитник, у који је поред личних података требало навести податке о војној служби у рату, у рањавањима и болестима, односно о погибији. Наведене податке је требало поткрепити одговарајућим документима: изводима из матичних књига, изјавама сведока, војним документима, лекарским налазима. Од прикупљених докумената су формиран инвалидски досијеи два типа:

1. личних ратних војних инвалида
2. породичних војних инвалида

Приложени документи из ових досијеа пружају драгоцене податке, на основу којих се могу реконструисати судбине појединих војника, породични односи и социјални статус. Године 1941, односно 1947. извршене су ревизије процене инвалидности, односно испуњавање услова, а овим досијеима су и прикључени и додатни документи. Досијеима су – док је постојао основ за исплаћивање овог социјалног давања – располагале надлежне службе општина, а по престанку основа они су архивирани. Коришћењем поменутих извора – матичних књига умрлих (грађанских и војних), судских предмета проглашења умрлим, досијеа породичних војних инвалида – уз употребу додатних података из различитих извора – на територији Војводине – по општинама, одн.

⁷ Службене новине Краљевине Србе, Хрвата и Словенаца. III, бр. 294 од 31. 12. 1921.

⁸ Службене новине Краљевине Србе, Хрвата и Словенаца. VII, бр. 268 од 21. 11. 1925.

⁹ Службене новине Краљевине Србе, Хрвата и Словенаца. XI, бр. 161 од 13. 07. 1929. Уредба о ратним инвалидима и осталим жртвама рата. XX, бр. 277 од 2. 12. 1938.

градовима – могу се саставити спискови погинулих војника у Првом светском рату. Спискови се подацима из црквених матичних књига крштених¹⁰, односно матичних књига венчаних могу допуњавати, прецизирати.

На основу изложених извора до сада су састављене базе података за општине Сента¹¹, Кањижа¹² и Бечеј¹³ и исти су објављени у три издања.

Људски губици бачког Потисја по насељима у Првом светском рату (1914–1918) према истраживањима која су вршена у периоду 1999–2010:

Насеље	Број становништва (1910)	Број евидентираних погинулих/несталих војника (1914–1918)	Процент људских губитака у односу на целокупно становништво
Хоргош	8.037	177	2,20
Мартонош	6.311	165	2,61
Кањижа	17.018	781	4,58
Сента	29.666	1.017	3,42
Б. П. Село	10.049	218	2,16
Бечеј	19.372	389	2,00
Б. Градиште	6.882	148	2,15
Укупно	97.335	2.895	2,97

У овим издањима постоје спискови за евидентиране погинуле војнике, у којима су дати следећи подаци: име и презиме, војнички чин и назив војне јединице којој је припадао, датум рођења одн. животна доб, место рођења и име родитеља, вероисповест, цивилно занимање, ако је био ожењен име супруге, место и датум склапања брака, подаци о месту, времену и околностима погибије, подаци о проглашењу умрлим – изложени су и извори података.

Приликом анализе изложених података мора се имати у виду, да

.....
¹⁰ На територији Војводине до 1895. године водиле су се искључиво конфесионалне матичне књиге, док се са вођењем грађанских матичних књига отпочело 1. октобра 1895. године.

¹¹ Molnár Tibor: Az I. világháború zentai áldozatai, Zenta 2001.

¹² Molnár Tibor: Kanizsa község I. világháborús hősi halottai. Tóthfalu, 2003.

¹³ Molnár Tibor: Óbecse, Péterréve és Bácsföldvár első világháborús (1914–1918) katonai áldozatai – Војне жртве Првог светског рата (1914–1918) из Бечеја, Бачког Петровог Села и Бачког Градишта. Zenta – Сента 2010.

је велика већина погинулих/несталих војника припадала генерацијама животне доби од 21–40 година, што је у послератном периоду – поред личних и породичних трагедија – проузроковало велике демографске и привредне потешкоће, од којих се – због следећег светског рата, који је ове просторе задесио између 1941. и 1944. године – друштво до данашњег дана није у потпуности опоравило.

Summary
RESEARCH ABOUT THE LOSSES OF PEOPLE IN THE
TERRITORY OF VOJVODINA DURING THE FIRST
WORLD WAR

During the First World War (1914–1918) on the battlefields died several million soldiers, including several thousand from the territory of today's Vojvodina. Archival research provides the list of killed soldiers. The most important sources for making the lists of killed are: death registers (civilian and military), court documents of the processes of declaring the dead of soldiers who disappeared in the War, records of family war invalids. From listed documents it is possible to get the data about tragic destiny of soldiers from this territory, who fought on the Serbian, Russian and Italian Battlefields. By using mentioned sources, so far there were published three books with databases of killed/disappeared soldiers from the territory of municipalities Kanjiža, Senta and Bečej. Demographic and economic consequences of huge human losses in the First World War are evident even today in Vojvodina.

Vlasis Vlasidis, PhD¹

University of Macedonia, Thessaloniki, Greece

REDISCOVERING THE FIRST WORLD WAR SERBIAN MONUMENTS IN GREECE – FROM IGNORANCE TO CONSIDERATION OF THE CULTURAL HERITAGE

Abstract: The Macedonian or Salonika Front holds a significant position in the modern history of the Serbian nation. Key reminders of this era and of the sacrifices of the Serbian people lay on Greek soil: the Serbian Ossuary in Vidos, Corfu Island and the Serbian Military Cemetery in Zejtinlik, Thessaloniki. Besides these monuments, we count other memorials related to the Serbian presence in Corfu, all of which are very well known. On the contrary, in Greek Macedonia region, due to the wars (WWII and Greek civil war), the refugees that came in the region after 1922, and the negligence of the Yugoslav Consulate after 1990, the memorials of the Serbs have been abandoned and destroyed.

For two years now, as a group of Greek historians, we are trying to discover and give prominence to the unknown – for Greece and Serbia- monuments and cemeteries, most of which can be found in the region of Aridea, near Dobro Polje battlefield. The purpose of this contribution is to present to the Serbian scientific audience this effort and address a call for their study and documentation, because they constitute artifacts of the history of the Serbian nation and the history of Macedonia in general.

.....
¹ **Vlasis Vlasidis**, PhD, Assistant Professor for History, Communication and Media in the Balkans, Department for Balkan, Slavic and Oriental Studies, Thessaloniki, Greece; vvlasidis@uom.gr, vvlasidis@hotmail.com

Key words: Serbian monuments, Serbian cemeteries, Greece, Greek Macedonia, Thessaloniki, Florina, Aridea, Salonika Front, Macedonian Front.

For the Serbs Macedonia is inextricably interrelated to the First World War. In fact, WWI constitutes the most glorious page of their history, especially considering their effort to re-conquer their motherland, Serbia, after their retreat from it in October 1915, through Albania. Therefore, it is no accident that in the period between the two World Wars an official chronicle was trying to enforce both Macedonia's Serbian identity and the transitory yet indistinct identity Slavs' population mostly based on the works of Serbian academics Stojan Novakovic, Jovan Cvijic and Aleksander Belic.²

When it comes to the collective memory, we should highlight the major part that Serbian fighters of former years, the Chetniks, obtained, who had participated in the First World War as scouts too. In the between the two World Wars Yugoslavia, the Chetniks specifically claimed and obtained an important place in the chronicle regarding the liberation and unification of the Serbian nation. A place that conformed with the ideas of the Serbian political parties, namely that the Serbians', Croats' and Slovenians' Kingdom should be based on the power of weapons.³

In this context, it was natural that Serbia, and the Chetniks too, diligently preserved the First World War memory. As a result, monumental cemeteries and ossuaries were built in Greek territory (Vidos in Corfu, Zejtinik in Thessaloniki, Prophet Ilias on Kajmakalan mountain) under the auspices of the Serbian King Alexander. The same happened with the construction of many cemeteries and ossuaries in the Serbian territory of the time (today FYR Macedonia), although they were not of the same monumental character as the ones found in Greek territory. Serbia also took **special** care of the monuments built by the Serbian army during the war, while it built new ones too, as a reminder of important victories. Societies of war veterans would organize many festivities and take trips to the fields where glorious battles had taken place. Events were often organized in association with unions of old warriors of France.

² Konstantinos Katsanos, "Macedonia of the Serbes, 1870-1941: From Old Serbia to Southern Serbia", Ioannis D. Stefanidis, Vlasis Vlasidis, Evangelos Kofos (eds), *Macedonian Identities through Time. Interdisciplinary Approaches*, Thessaloniki, 2010, p.163–164, 166–167.

³ Konstantinos Katsanos, "From Serbian patriotism to Yugoslav nationalism. Serbian Chetniks in Interwar Yugoslavia", Vasilis K. Gounaris, Stathis N. Kalyvas, Ioannis D. Stefanidis (eds), *Guerilla wars. Macedonia, Civil War, Cyprus*, Athens, 2010, p.177 [in Greek].

In the period between the two world wars many books with memoirs and albums from the war were published. Most of them were written by superior officers, who had taken part in the war, such as Generals Emilo Basic, Daniko Kalafatovic, Milan Nedic and Petar Pesic, and were mostly about military operations. Also, military history journals, such as the "Ratnik", often featured relative articles, while in 1928 and 1938 they organized anniversary tributes. From 1924 onwards, the Army General Staff began to publish series of official documents about the First World War.⁴ Furthermore, memoirs of people who had only participated in the war as well as photographic albums, the most important of which was that of Major Andra Popovic,⁵ were published. Even folk songs, such as "Tamo daleko" (Far away), composed by Serbian refugees in Corfu in 1916, express the pain they felt for being so far away from home, and became part of the Serbian people's culture.

In general, the WWI and the Salonika (Macedonian) Front were the main reference points for the interwar Serbia, since it was the most heroic moment in modern Serbian history, while it had also led to the fulfillment of the Serbian national dream, i.e. to unite all Southern Slavs in one nation under the Serbian leadership. For the Serbs WWI was their personal war.

However, the same did not apply for the other people in the Interwar Yugoslavia. They considered the Salonika (Macedonian) Front a distinctly Serbian affair, and more specifically an affair of the Serbian expansionism. "Solunac" (the Serbian of Thessaloniki) may have been a title of honor for Serbs, but for the other Slavic people it had an intensely negative content.⁶ Their marching to Albania, Corfu, and the Macedonian Front may have been for Serbs their personal war, but that was not the case for the rest of the people in the Interwar Yugoslavia.

From the decade of 1920s the British and the French started to make temporary and permanent provincial and urban cemeteries in Greek territory

⁴ Milan Ristic, "The Macedonian (Salonica) Front in Serbian and Yugoslav Historiography", *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkans Studies and the National Research Foundation "Eleftherios K. Venizelos", Thessaloniki 16–18 April 2002*, Thessaloniki, 2005, p. 433–434.

⁵ Andra Popovic, *The Album of the War of 1914–1918. Album de la Guerre, Ratni Album. The History of the World War in numerous photographs, pictures sketches, maps., Histoire illustrée de la Guerre Mondiale, Istorija Svetskog Rata, u mnogobrojnim fotografijama*, Belgrade, 1926.

⁶ Ristic, *The Macedonian*, p. 431–432.

and memorials as well in order to pay honor to their soldiers.⁷ During WWI the Serbian Army had made 28 temporary cemeteries in Corfu and more than 36 temporary cemeteries in Greek Macedonia, had erected several monuments, and had improved the local infrastructures such as bridges, Railway stations, fountains, etc.⁸ During 1932–1935 the Serbian authorities collected all the relics of the fallen soldiers buried in temporary cemeteries and they transferred them to the central ossuaries in Vidos, Zejtinlik and Prophet Elias.

The change of the regime after WWII caused massive changes to the place of the WWI in national history. It was essentially hushed up, as it did not pair with the principles of the new regime. After September 1944, when Bulgaria surrendered to the Red Army, Titos' Partisans demolished the Bulgarian monuments of the Macedonian Front, not because they opposed to the traditional idea of the war, but mainly because they were products of Bulgarian and German fascists, ideological enemies of Partisan communists. Nevertheless, afterwards no effort was made to build anew the monuments for Serbian army veterans, for they were on Draza Mihailovics' side, therefore they were their ideological enemies.

The Yugoslav consular authorities did not show much interest in preserving and showing the WWI monuments that were in Greek territory – in fact, they did the opposite. As a result, most of them were neglected, and they were either totally destroyed or turned into ruins. War memory was actually preserved by veterans, who continued taking trips to Thessaloniki and to the battlefields within the Yugoslavian ground to their physical extinction.⁹ Only these monuments that stand in Corfu island are well preserved and well known and this only after the established of the Serbian House (aca Museum of the WWI) in the old town of Corfu in 1993.

For two years now, as a group of Greek historians, we are trying to discover and give prominence to the unknown – for Greece and Serbia- monuments and cemeteries, most of which can be found in the region of Aridea,

.....
⁷ For a first approach to WWI cemeteries in Macedonia, see Eleni Gavra, Vlasis Vlasidis 'Military Cemeteries of the First World War in Macedonia Region: Routes of Reading History in Search the Common Cultural Heritage', *Nina Avramidou (ed.), 1st Specialty International Conference on Monumental Cemeteries. Knowledge, Conservation, Restyling and Innovation*, (Modena, 3–5 May, 2006), Roma, 2007, vol. 1, p.179–189. Vlasis Vlasidis, 'WWI Military cemeteries in Thessaloniki', *Thessaloniki*, 8 (2013), 325–341 [in Greek].

⁸ For the temporary Serbian cemeteries in Macedonia see Job.M. Sretenovic, *Albym groblja I grobova, 70 snimkata srpskih grobljasa solynskog fronta*, Belgrade, 1921.

⁹ Interview with George Mihailovic, Zejtinlik cemetery keeper, Thessaloniki, 18 March, 2013.

near Dobro Polje battlefield. The purpose of this contribution is to present to the Serbian scientific audience this effort and address a call for their study and documentation, because they constitute artifacts of the history of the Serbian nation and the history of Macedonia in general.

Thessaloniki

Serbian Section at the Allied Cemetery of Zejtinlik

The Serbian section of the Entente forces cemetery stands out as it hosts a big temple and an ossuary. The cemetery was inaugurated in order to receive the first Serbian soldiers who died after the arrival of the Serbian army in Thessaloniki in 1916. After the end of the war the decision was made to create a permanent central military cemetery for the dead Serbian soldiers of the Macedonian front.

The construction of the cemetery started in 1926 according to the plans of architect Aleksandar Vasic. It hosts 7.500 dead soldiers of WWI and 129 of WWII. The latter were prisoners of war held at the nearby Pavlos Melas military camp and executed by the German occupation forces. The WWII burials are concentrated in three rows and differ in the sense that they present a memorial stone. The difference is that these stones were prepared by post-war and communist Yugoslavia and did not figure any religious symbols. Moreover, in recent years, a monument was built specifically to honor the dead of WWII.

Tombstones at the Serbian section of Zejtinlik Allied Military Cemeteries at Thessaloniki

From the 7.500 dead of the Macedonian front, 1.440 are buried in identical individual tombs in ten sections on the left and on the right of the temple-mausoleum in the cemetery. Most of these dead came from the allied hospitals in Thessaloniki, located in the wider region and especially in the buildings of the nearby Lazaristes monastery which received the wounded from the front but also those who were sick with dysentery, typhus, influenza and other diseases.

But apart from them, after the construction of the temple-ossuary the remains of another 5.580 Serbs were transported from various regions of Macedonia where they had been buried temporarily. These remains are kept in an ossuary in the basement of the mausoleum in marble crypts. The same place also hosts the remains of Major Dragutin Dimitrijevic or Apis (1876–1917), a leading member of the "Black Hand" organization who was tried, convicted and executed in Thessaloniki in 1917 for being responsible for the attempt to assassinate Prince Alexander, the heir to the Serbian throne.

The mausoleum-ossuary, view from the East

The mausoleum was built during the period 1933–1936 according to the plans of Vasic. As a construction it belongs to the category of cubic, heavy and enclosed buildings with raised decorations. On the one side, there is the figure of Archangel Michael who weighs the souls of the dead and on the other side there is the figure of Saint George, protector saint of the infantry. Below the image of Archangel Michael we find a poem in Cyrillic, written by the Serbian poet Ilic Mlaji:

*”НЕЗНАНИ ТУЂИНЧЕ, КАД СЛУЧАЈНО МИНЕШ
ПОРЕД ОВОГ СВЕТОГ ЗАЈЕДНИЧКОГ ГРОБА,
ЗНАЈ, ОВДЕ СУ НАШЛИ ВЕЧНО УТОЧИШТЕ
НАЈВЕЋИ ЈУНАЦИ ДАНАШЊЕГА ДОБА!*

*РОДИТЕЉ ЈЕ ЊИХОВ: ХРАБРИ СРПСКИ НАРОД,
ГОРОСТАС У СВЕТСКОЈ ИСТОРИЈСКОЈ ВОЈНИ,
КОЈИ ЈЕ СВЕ СТАЗЕ ИСКУШЕЊА ПРОШ’О
И ЧИЈИ СУ БОРЦИ, ДИВЉЕЊА ДОСТОЈНИ,*

*ПАДАЛИ ОД ЗРНА, ОД ГЛАДИ И ЖЕЂИ,
РАСПИЊАНИ НА КРСТ, НА ГОЛГОТЕ ВИСУ
АЛИ ЧВРСТУ ВЕРУ У ПОБЕДУ КРАЈЉУ
НИКАД, НИ ЗА ЧАСАК, ИЗГУБИЛИ НИСУ...”*

[Stranger when you come across
This holly collective tomb,
You should know that here the biggest heroes
Of our time have found their eternal shelter.

Their parent, the mighty Serbian people,
The giant of this world, historic battle,
Who traversed all paths of hardship
And whose admirable fighters

Fell because of bullets, hunger and thirst,
Crucified at the top of Golgotha,
But without ever losing their strong belief
In the final victory...]

On the other side, there is the following inscription:

*”ИСПРЕД ВРАТА ДОМОВИНСКИХ ЊИНА ДЕЛА СЛАВИЋЕ СЕ
У ПОБЕДНОМ СВОМЕ ХОДУ, ДО ПОСЛЕДЊИХ, СУДЊИХ ДАНА.
ИЗГИБОШЕ ИСПОЛИНСКИ СЛАВА ЈАТУ БЕСМРТНИКА!
ЗА ЈЕДИНСТВО И СЛОБОДУ МИР ПЕПЕЛУ ВЕЛИКАНА!”*

[In front of the doorstep of the fatherland
Their achievements will be honored
And in the course of the winning march
Until the final, last days
They died bravely
Glory to the flock of immortals
For Unity and Freedom!
Peace to the ashes of giants!]

The temple-mausoleum has two levels and is invested with granite brought from Serbia. In the interior of the first level and on the openings in form of arrows we find the names of the Serbian divisions of the Macedonian front and on the second level the names of the dead fighters.

The Port of Thessaloniki

The forces of Entente chose to disembark in Thessaloniki partly because of the city's well organized port. The port has not been always located in its actual position but towards the east as we picture the modern and old waterfront. When the commerce became much more intense in the mid-19th century and the ships that arrived were much bigger, there was the assumption that the old waterfront was no longer functional. Hence, in 1896, the Ottoman administration and France signed the creation of an enterprise for the extension of the port of Thessaloniki (*Société Ottomane d' Exploitation du Port de Salonique*), to which was attributed the exploitation of the port for 40 years.

This led to the creation of the breakwater, the area of the Dock A, the storage spaces with the modern names 1, A, B1, C, D, the Customs House, work of the architect Pierro Arigoni. Moreover, rails were laid in order to link the port with the railway station and the rest of the network. There was an embankment and the depth of the water permitted the arrival and stay of both big cargo and troopships.

Since October 1915 and during the course of the War, the Entente used the port as a main means to transport troops, ammunitions and other elements of revitalization. The infrastructure was sufficient and the continuing operation was necessary for maintaining the ongoing military operations. It was through this port that half of the Serbian forces arrived at the Macedonian front.

From the old port at the time of WWI, almost all the infrastructure still

subsists. The embankment, the storage facilities, the stone road and even the original rail are all available and open to the visitors. Dock A still serves the recreation of the city population and enables the organization of cultural activities, while the building of customs is nowadays the main passenger station of the port.

Railroad Museum (Military Railway Station)

It is located to the west of Thessaloniki, right on the main railroad network and by the side of the highway Thessaloniki – Bitola, in the district of Eleftherio Kordelio. The station was built by the Italian architect Arigoni on behalf of the railroad society Junction – Salonique – Constantinople during the period 1891–1894.

It is perhaps the most beautiful building of all the railroad stations in northern Greece. It is a mixture of eclecticism and ottomanism. Its floor plan is in the shape of a cross and it bears numerous architectural elements in complete symmetry. The roofs are made from wood and present strong inclination. They are crossed with external wooden supports and dispose a skylight.

This station functioned as the main transport station of British, French and Serbian troops in the course of WWI. In 1916, the British constructed 28 storage facilities (Distributing Depots-British Reserve Ammunition Depots) in the port of Thessaloniki, in Diavata and Efkarpija as well as one railroad which linked the storage facilities at Diavata with the port. One year later, and more specifically in 1917, the French built a line, the Allied line – Zejtinlik Railway Line), in order to link the storage facilities at Diavata with the military station. This particular line, which still subsists, bifurcated near the military station and crossed the Thessaloniki – Bitola Highway in order to reach the military camps and the storage facilities of the Allies in Zejtinlik. It was from this station that were transported all the Serbian forces from Thessaloniki in the direction of the front, at Aridea, Kajmakcalan, Florina and Bitola.

Apart from the above, the English and the French chose to build at the military station the conjunction point for the lines Thessaloniki – Constantinople and Thessaloniki – Skopje so that all trains could use one single line in order to reach the station of East Railways.

The station remained in use until 1987. In 1996 it was given to the Union of Friends of the Railways of Thessaloniki and since 2001 it hosts a railroad museum.

The Big Ice Factory (Entrepot Frigorifique)

At the old Highway entry of Thessaloniki, on the October 28th Street, there is a big building built in 1917 under the order of the French supreme commander Guillaumat by the corps of engineers of the French army in order to host the central ice storage facility (Entrepot Frigorifique) for the storage of frozen meat imported from Argentina. The choice cannot have been random since it was located by the side of the municipal abattoir facilities.

The building has two floors whose surfaces measure 10x27,5 m. The engine room was located in the ground floor in a surface measuring 7,5x10 m. on the side of the October 28th Street. Diesel engines were used for its operation. With these facilities, the Allies could revitalize with meat dozens of thousands of soldiers on a daily basis and this helped promote their ability to fight. This was the case especially for the Serbs who were older and tired since they had been engaged in wars since 1912.

The building was immediately linked both with standard rails and 0,60 m rails for the Decauville engines with the docks of the central port, with the station of East Railways and with a small dock of the port right at the back side of the municipal slander houses.

This two floor building still possesses big openings on its right side. The openings dispose metal roofs, a feature entirely faithful to the original design. The railroad wagons were stationed under these roofs in order to store the products. After the end of the war, the building was bought by the Greek entrepreneur Epaminondas Harilaos (1874–1947) in order to host an ice factory. This factory was in operation until 1986 when it was abandoned. Today, the building is no longer of use, it is not open to visitors but it can be visited from its outside.

The Hippokration Hospital (Prince Alexander of Serbia Hospital)

It was built in the period 1904–1908 in order to become the hospital for the Jewish community of Thessaloniki. The initiative for its construction belonged to the doctor Moses Mizrahi while the donation came from the baroness Clara de Hirsch (1833–1899) wife of the rich entrepreneur of Jewish origin Maurice Hirsch (1831–1896). Other important figures of the Jewish community helped as well. It is for this reason that the hospital took

the name of the baroness. It is worth noting that the hospital had an inscription dedicated to her at its entrance. It was destroyed by the Germans during the Occupation (1941–1944).

The building was built according to plans by the Italian architect Arigoni. Before the arrival of the French and the English it disposed 100 beds for hospitalization. It consisted of a central rectangular and four side building with two floors. It possessed a monumental entrance, a terrace and a round pediment on the roof. It also had two narrow and one floor outhouses.

During the war, it was commissioned by the English and the French in order to respond to the needs for hospitalization during the military campaigns. Hence, it was this hospital that hosted the 14th Allied hospital (Hopital Temporaire No14) and which in 1918 took the name Prince Alexander of Serbia in honor of the heir to the Serbian throne.

Today, the building hosts the administrative services of the hospitals Hippokration and Agia Sofia that were built in the courtyard of the original hospital. It also bears the name Hippokration hospital.

B. Skydra-Aridea-Edessa Region Former Serbian Military Cemetery and Monument at Chrisi

Near the village of Chrisi, which is 5 km away from Aridea city, Prefecture of Pella, on the top of a small hill lays a Serbian Military Cemetery of the WWI period.

At the center of the cemetery, a monument had been erected to honor the dead; this monument bears no resemblance to any other monument in Macedonia. It is a rectangular building founded upon solid, unprocessed rocks. This same monument had the form of a Macedonian tomb with a small entrance, two marble columns on both sides and a triangular metope. On the metope the following date is carved: *15 IV 1917*. Above the entrance of the monument there is the following inlaid inscription in Serbia:

*”ПОД КОЖУКОМ СУРИМ ТИМОЧАНА ПАЛИХ ВЕЉКОВИХ
ЈУНАКА – СИНЂЕЛИЋА МЛАДИХ ОВДЕ ЛЕЖЕ ТЕЛА. О СРБИЈО
ДИВНА, МИ СО ОВДЕ СТАЛИ КАД КАЈИНА КАЗНИШ, СЕЋАЈ НАМ
СЕ ДЕЛА!”* [Beneath the dark Kozuh of the dead of Timok, the heroes of
Velko – the young Sidzelic. Here lie the remains. Oh Serbia, the magnificent,
we stopped here. When you punish Cain remember our accomplishment!]

The frontal side of the monument is invested with processed stones while the other sides with less or hardly processed stones. We ignore the internal arrangement but the monument must have had a basement used as an ossuary. In front of the monument there were two rows with five tombstones on each side, on the right and on the left of the monument.

The cemetery must have fallen in disuse during the Interwar period. The most probable date of the abandonment of the cemetery is 1933–1935 when a Serbian mission transported all the remains of the dead Serbian soldiers from all the cemeteries of Macedonia to the central cemetery of Zejtinlik in Thessaloniki. In the following years it was used as a cemetery until the Greek Civil war (1946–1949) by the Greek refugees who settled in the village in 1920. Progressively, the cemetery was deserted and finally destroyed by gold diggers.

Former Serbian Military Cemetery at Kandyles

Apart from the cemetery at Chrisi, another abandoned Serbian cemetery has been discovered on the mountain range which leads to the valley of Dobro Polje at the location of Kandyles.

Judging from the remains, we presume that it had a rectangular form, while its dimensions measured around 20X15 m. The fencing was built with stones of the same region. The cemetery had numerous tombs. Many tombstones are saved (at least 14 of them are in one piece and out of the ground) while it is possible that many others lie underground. A mass of stones placed in a row indicates that a monument must have been placed inside the cemetery. It is very probable that this cemetery had a form very similar to the one at Chrisi.

The existence of tombstones leads to the conclusion that this cemetery was not provisional, where the dead were buried only during the battles; for this purpose a wooden crosses marked the spot of the tomb. After the end of war, the families of the dead and the Serbian authorities tried to create permanent cemeteries with tombstones in honor of the departed.

In all probability, the dead could not have been transported to the cemetery of Zejtinlik in Thessaloniki, mainly due to the lack of road access. It must have been very difficult for the trucks of the Serbian army to reach this region.

Serbian Monument at Aridea City

In the town of Aridea (old name Subotsko), on the right bank of a tributary of the Moglenica River, there was a Serbian Military cemetery which subsisted until the 1930's as almost all Serbian cemeteries in Macedonia. In 1979, in the area of this former cemetery the town of Aridea made the decision to transfer its central cemetery.

Only one monument remained from the old cemetery in honor of the victories of the Serbian army during WWI. It is a four side column made of stone, measuring 4 m in height, including its foundation. The foundation measures 50 cm in height. The column is 1,20 m wide and it becomes narrower towards its top. It contains 5 white inlaid plates on its two biggest sides. At the front, the plate indicates important battles fought by the Serbian army in Aridea: Sokol, Dobro Polje, Katunac, Vetrenik and Golo Bilo.

At the back side, we find the following inscription: *"ПАЛИМ БОРЦИМА, 1916–1917, ГРОБОВИ ОВИ ЈУНАКЕ КРИЈУ И СВЕТУ КАЗУЈУ ИЗ НАШЕ СЕ КРВИ СЛОБОДА ВИЈЕ ЗА ВАСКРС СРБИЈЕ!"* [To the fallen fighters – 1916–1917– These tombs shelter the heroes and cry to the world – from our blood flows the freedom and the Resurrection of Serbia!]

Serbian Monument at Exaplatanos

The monument is located at Exaplatanos in the region of Aridea, as are all the above mentioned monuments. It lies in a very short distance outside the village.

It is a monument made of stone and bears the form of a collective monumental tombstone. Four small stone cubes delimitate its range. On the monument we find a burial stone plate which measures 2,5 m in height. Its architrave is in the shape of a curve. There was a long inscription in Serbian on this plate; unfortunately it is difficult to read due to the

The Serbian monument near Exaplatanos village

normal wear but also due to the negligence of past time. On the top there is a raised cross. The monument was recently restored under the auspices of the local cultural union.

According to various sources, the monument was located in the center of a provisional cemetery, which was abandoned after the transport of the remains of the Serbian soldiers towards the cemetery of Zejtinlik in Thessaloniki between 1933 and 1935. The area experienced various uses but the monument subsisted until today.

Railroad Stations of the Line Skydra – Aridea

The railroad station of Skydra (old name Vertekop) was an important node during WWI, since it was the station where the trains for Thessaloniki arrived in order to proceed to the directions of Mesonisi and Bitola. During the summer of 1916, a new network was under development (60 cm wide) in order to link Skydra and the front of Aridea. This line was 28,895 km long and it permitted the revitalization and the transport of big machine guns used against the Bulgarians at the front of Dobro Polje, Kozuf, Dzena, Pinovo and Golo Bilo. The construction was carried out by units of diggers of the Serbian army under General Premovic. The French army provided the railway material and carriages (Decauville engines-wagons and precast Aine Corbeil rails). In the summer of 1916 the line reached Xifiani (old name Kosturgiani) and in the following months Aridea. In October 1916, the decision was made to extent the line to Promahi (Bahovo) and from Apsalos (old name Dragomanci) to Orma (Sachinler). The length of the line Skydra – Aridea was 28,9 km, Aridea – Promahi 7,5 km and Apsalos – Orma 13,4 km.

The railroad station of the 60 cm line of Skydra – Aridea subsists until today. It is a two-floor building located just opposite the railroad station of Skydra (in the direction towards Veria) which bears all the characteristics of railroad stations in Macedonia. In particular, its center section has two floors with three extensions on each floor and side. The additional outhouses have one floor. Today, the building is deserted. Nevertheless, one may still read on the name plate of the station the letters KOP (the former name of Skydra was Vertekop).

The railroad station at the village of Apsalos is a compact stone construction (containing only one room), visible from the highway of Mavrovouni – Aridea. It was built in the end of 1916 or the beginning of 1917. Already, since

October 1916, there was the decision to extend the line from Apsalos to Orma. The new line included stations at Polikarpi (Poliani), Megaplatanos (Bizovo) and Orma. This choice was also based on the fact that in Apsalos there was a big Serbian military hospital and a transportation center towards the rear.

The station has been renovated and today stands as a recreation center. It is important to note that contrary to the station of Aridea, the one in Apsalos presents the interest of preserving a part of the original 60 cm line in front of it and two small wagons that can still move easily on the line.

The second station at the village of Xifiani is a compact stone construction with one room. It was built in the end of 1916 or the beginning of 1917 and it has been renovated. Now it hosts the offices of the local football team.

The railroad station of Aridea is located in the town of Aridea and in particular on Sublieutenant Diamantides Street, just opposite the town hall of Aridea.

The station was constructed in 1917 in order to function as a central station of the line. It is a typical two floor building with two one floor outhouses. Today it stands renovated while preserving the character of its past time. The line in front of the station is missing as it was removed in 1936 in order to be placed in the line Stavros – Sarakli. Today the building hosts the museum of natural history of Aridea.

One more railroad station can be found near the village of Megaplatanos. It was built in 1917. The station is not in the village. The visitor should follow the provincial road of Megaplatanos – Monastiraki leading to the cemetery of the village.

The station is part of a private property. It is a one floor rectangular building with tile roof and measuring 14,70x6,80x4 m. It was constructed with unprocessed stones except for the corners where processed stones were used. At the south side of the building, the one overseeing the railroad, there were two entrances and a window, whereas at the north side one entrance and two windows, all of which are now sealed. At the west side there were two windows and at the east side only one. The platform was low and its curb was 3 m away from the station.

Railroad Bridges at Xifiani and Megaplatanos

The first bridge is located at 500 m away from the village of Xifiani in the direction towards Aridea and on the provincial road passing through the village, by the football ground (the building which now hosts the facilities

of the local soccer team had been the railroad station) and standing parallel to the highway Aridea – Mavrovouni.

It was built in the summer or the autumn of 1916, since, as we know, the train had already reached Xifiani, before extending to Aridea. The bridge had the form of two arrows and a length of about 20 m. It was founded upon a central support in the form of a curve, built with local stones. A part of this support can be still observed in the river. On both sides, the bridge was supported by stone constructions measuring 3 m in height, 10 m in length and 4 m in width. Here as well, stones of the region were used for the construction. The bridges assured the safe crossing of the river independently of the season and the quantity of waters.

The bridge itself was made of metal, measuring 20 m in length and founded upon 4 or 6 rows of metallic foundations (4 metallic supports in a row, combined with other metallic supports in the form of an X). Today, three full rows of these supports still subsist. Also, we find in good shape two metallic supports, in the form of an X, upon which the rails were laid.

The second bridge links the banks of a small river whose width is not over 3 m and is located between the villages of Megaplatanos and Orma. It was part of the railroad line of Apsalos – Orma. The bridge must have been built in 1917 in order to extend the line until Orma. Due to the small width of the river in that particular point, the bridge was founded upon a stone construction measuring 2,5 m in height, 5–8 m in length and 3 m in width. Here as well, stones of the region were used for the construction and it is certain that this bridge assured the safe crossing of the river independently of the season or the quantity of waters.

The bridge remained of use even after the suppression of the line and its removal in 1936. The villagers note that during the 1960's it was used as a means to cross the river when the water was high. Today, what is left of the construction is the foundations on both sides which are in a good shape. The rails and the rest of the construction are no longer there.

Serbian Fountain at Xifiani

It is one of the numerous fountains built during that period by the Serbian army. It is located in the provincial road – not the highway-linking Xifiani and Apsalos, at a distance of 2,2 km away from the village.

It was built in 1917 and it still presents the traces of an inscription upon

white stone. The fountain itself is built with processed stones and bears two taps. Its height is approximately 1,8 m. Its width is about 70 cm. On the right and the left side there is a small wall forming an angle with the wall of the fountain, something which prevents alluviums. On the fountain there is one more inlaid white stone which must have been decorated with a metal plate which no longer subsists. The construction has a top in the shape of a curve with processed stones. At the front side of the fountain there is a pond measuring 100x60 cm.

Serbian Chapel of Prophet Elijah and Ossuary at Kajmakcalan

At the top of the mountain range of Kajmakcalan, at a height of 2,524 m. and right on the frontier- from the side of the FYR of Macedonia- there is a chapel- monument built in honor of the dead Serbian soldiers who perished in the battle of Kajmakcalan in 1916.

The chapel was built in 1925 in order to honor the 5.500 Serbian soldiers who died in the attempt to capture Kajmakcalan and the area defended by the Bulgarians during the summer and the autumn of 1916. Originally it was built with a dome but due to frequent and powerful snowfalls which were a threat for the stability of the construction it was replaced with a top of gothic style.

The chapel presents right above its entrance the following inscription in Serbian: *"МОЈИМ ДИВ ЈУНАЦИМА НЕУСТРАШИВИМ И ВЕРНИМ КОЈИ ГРУДИМА СВОЈИМ ОТВОРИШЕ ВРАТА СЛОБОДИ И ОСТАШЕ ОВДЕ КАО ВЕЧНИ СТРАЖАРИ НА ПРАГУ ОТАЏБИНЕ"* [To the giant

heroes, the fearless and faithful who by their own breasts opened the door].

Serbian chapel
of Prophet Elias
at Kajmakcalan mountain

The internal space consists of one room. There is a small altar where one can find icons and Serbian military emblems. In the main room of the chapel there is a specific area destined to the lighting of candles and a marble amphora which contains the ashes of the Swiss journalist Archibald Rudolph Reiss (1875–1929), who enlisted in 1915 in the Serbian army and followed its course while recording Serbian victories. When he died in August 1929, he demanded to be buried at the cemetery of Topcider in Belgrade and his heart to be placed in a shrine at the chapel of Prophet Elijah. On this shrine we find the following inscription: *"ОВДЕ У ОВОЈ УРНИ НА ВРХУ КАЈМАКЧАЛАНА ЗЛАТНО СРЦЕ СПАВА ПРИЈАТЕЉА СРПСКОГ ИЗ НАЈТЕЖИХ ДАНА ВОЈНИКА ПРАВДЕ, ИСТИНЕ И ПРАВА, ШВАЈЦАРЦА РАЈСА 8. Августа 1929. г."* [Here, in this shrine, on the top of Kajmakcalan, lies the golden heart of the friend of the Serbs in most difficult times, the soldier of Justice, of Truth and Right, the Swiss Reiss, August 8, 1929].

The fences are built from metal material used in the war such as shells and barbed wire. By the chapel there is a small belfry that can still be used and two small buildings, dating from 1928, and destined to house the persons in charge of maintaining the chapel. These have been abandoned decades ago. At a distance of 200 m from the chapel and in the Greek territory there is an ossuary of the dead of the Serbian army during the battles of Kajmakcalan. It is a simple rectangular building surrounded by fences in order to prevent various animals to enter. Due to the bad weather for the biggest part of the year the ossuary is underground. One has to go down and through an iron hatch in order to see the bones and skulls of many of the fallen Serbs in the battles of Kajmakcalan in August and September 1916.

On the outside, the ossuary bears the following inscriptions; *"1916. 17. Септембар"* [1916, 17 September], *"Мир јунацима"* [Peace for the heroes], *"Овде су упокојени див јунаци. Пали за уједињење Југославије"* [Here lie the giant heroes who fell for the union of Yugoslavia], *"Спавајте мирно орлови српски"* [Sleep peacefully Serbian eagles].

C. Florina **Serbian Monument at Vevi**

At the far side of the village of Vevi, at a distance of 15 km from Florina in the direction towards Amintea, there is an almost abandoned monument

of WWI. In particular, the monument is located to the north and near the football ground of the village, right by the side of the small military cemetery of the Greek Civil war (1946–1949).

The monument subsists in a very good shape, it has four sides and measures 4 m in height. It is stone built with processed stones from the region and has the form of a fort. It is divided in 3 sections. The foundation has 3 steps, the first level is 1,7 m in height and the third level is 1,2 m in height. The monument contains an opening which leads to the interior and two more openings at the first level. At the second level, right above the entrance of the monument, there must have been an inlaid commemorative plate which has been taken. At the top of the monument and in a more recent period a cement paving was added as well as a small wall. We presume that the monument was used in the period of German Occupation (1941–1944) or the Greek Civil war as a watch either by the German or the Greek army.

There is a lack of information regarding the identity and the use of the monument. Nevertheless, its shape and the character of its construction bear an important resemblance to the monuments of Lofi and Chrisi as well as to the former French cemetery in Goumenissa. We cannot easily figure out its use. The fact that the interior is void, the existence of an entry as well as its position near the cemeteries of the village lead to the conclusion that its purpose was either monumental and that it might have been an ossuary.

Serbian Monument at Lofi of Florina

The monument is located on the intersection of the highway Thessaloniki – Florina and the village of Lofi in the region of Florina. It was built in 1917 to honor the important victories of the Serbian and French armies in Western Macedonia in 1916.

It is a four side construction measuring 3 m in height and 1,5 m in width. It consists of a pedestal measuring 40 cm in height while its main section measures 2 m in height. There is also an architrave founded upon 4 short columns. The architrave is decorated with the Serbian double-headed eagle. At the front side we find the figure of Peter, King of the Serbs, and symbols of the Serbian army. On the right and the left side of the monument the names Kajmakalan and Bitola are written to honor important Serbian victories of 1916.

At the back, the monument figures an inscription both in Serbian and

French: "Војници и болесници I завојушта Дринске дивизије својим и савезничким друговима Палим за Право и Слободу 1917", "1917. L' ambulance de la division Drina à leurs frères Serbes et aux allies tombes pour la justice et la liberté" [The section of medical assistance of the Drina division to our Serb brothers and the allies who fell for justice and freedom].

These are not the only Serbian monuments that still exist in Greek Macedonia. We have information that there are signs of other cemeteries and of course there are WWI trenches from Cerna reka valley, to Kajmakalan, Golo Bilo mountains, Dobro Polje plateau that in some cases are well preserved.

Documentation of these monuments is a very difficult issue. There is a lack of documents and records in Greek archives (state and private) and local people don't know anything about the existence and the identity of these monuments.

In Greece, WWI and the Macedonian Front remained in dark, as part of a political suppression of the responsibilities of monarchy itself and the remembrance of the National Discord between the Prime Minister Venizelos and the King Konstantinos. WWI did not become the subject of heroic narration by the Greek writers. However, the publication of Stratis Myrivilis' books, who voluntarily had fought in the Balkan Wars, the Macedonian Front and Asia Minor Campaign, marks the beginning of antiwar literature in Greece.¹⁰

The situation is just as complex when it comes to the collective memory. In the Macedonian land, which had been hollowed with bombs and trenches for years and had sheltered thousands of dead, war memory was violently eradicated. The defeat of the Greeks in Asia Minor resulted in the Lausanne Treaty which provided for the mandatory exchange of population between Greece and Turkey. Via the Neilly treaty, the Bulgarians of Macedonia were exchanged for the Greeks of Bulgaria. Almost half the population of Macedonia was forced to abandon their land during 1923–1924, whereas since 1922 almost twice as many refugees had already arrived in Macedonia. They knew nothing about the Macedonian Front or the armies who had fought in it. The trenches, the battlefields and also the cemeteries were unknown to them. Refugees carried along with them their own memory, the lost homelands memory.¹¹

.....
¹⁰ Stratis Myrivilis, *Life in the Grave*, Mytilini, 1924 [in Greek]. Stratis Myrivilis, *Life in the Grave*, Athens, 1930 [in Greek].

¹¹ Vlasis Vlasidis, 'This is not Our War: Macedonian Front War Memory', Judith Devlin (ed.) *Proceedings of the Conference, "World War I in Central and Eastern Europe. Politics, Culture and Memory"*, Dublin, 9–10 May 2014, (in print).

So for the documentation of all these monument is necessary the contribution with the Serbian academic community and the Archives of Serbia.

Summary

REDISCOVERING THE FIRST WORLD WAR SERBIAN MONUMENTS IN GREECE – FROM IGNORANCE TO CONSIDERATION OF THE CULTURAL HERITAGE

The Macedonian or Salonika Front holds a significant position in the modern history of the Serbian nation. Key reminders of this era and of the sacrifices of the Serbian people lay on Greek soil: the Serbian Ossuary in Vidos, Corfu Island and the Serbian Military Cemetery in Zejtinlik, Thessaloniki. Besides these monuments, we count other memorials related to the Serbian presence in Corfu, all of which are very well known. On the contrary, in Greek Macedonia region, due to the wars (WWII and Greek civil war), the refugees that came in the region after 1922, and the negligence of the Yugoslav Consulate after 1990, the memorials of the Serbs have been abandoned and destroyed.

For two years now, as a group of Greek historians, we are trying to discover and give prominence to the unknown – for Greece and Serbia- monuments and cemeteries, most of which can be found in the region of Aridea, near Dobro Polje battlefield. The purpose of this contribution is to present to the Serbian scientific audience this effort and address a call for their study and documentation, because they constitute artifacts of the history of the Serbian nation and the history of Macedonia in general.

Alberto Becherelli, PhD¹

Sapienza University of Rome, Rome, Italy

VOLUNTEERS AGAINST AUSTRIA-HUNGARY: THE CZECHOSLOVAK LEGION IN ITALY (1918)

Abstract: During WWI Czechoslovak volunteer armed forces, generally known as Czechoslovak Legions, fought together with Russian, French and Italian armies against the Austro-Hungarian troops. They fought on the side of the Entente for the national independence of their homelands from the Dual Monarchy. Supported by the political activity of Milan Rastislav Štefánik and of the Committee for Czechoslovak Independence, in Italy the Czechoslovak Legion was officially formed in early 1918 by Czech and Slovak prisoners and deserters with the aim to join the Italian combat units. The creation of the Legion was an important example that attracted to the Italian Army also volunteers of other Slavic nationalities, such as Poles, Serbs and generally Yugoslavs, ready to fight the Austro-Hungarian domination. In the following summer, the Czechoslovak Legion was involved in the battles fought by the Italian troops in the territories between Lake Garda and the Piave River, where the Czechoslovak soldiers proved to be an important element for the Italian army's military strategies. In October the Legion had largely increased the number of its components and was transformed into a Corps, joined to the 6th Italian Army and composed of the 6th and 7th Divisions with a total of 25,000 soldiers. At the beginning of 1919, the Czechoslovak Corps was repatriated to the new Czechoslovak state together with the prisoners released after the Armistice of November 3.

Key words: World War I, Volunteers, Czechoslovak Legion, Italy.

.....
¹ **Alberto Becherelli**, PhD Sapienza University of Rome, Rome, 00185, Italy; alberto.becherelli@uniroma1.it

The idea of creating voluntary units in support of the Royal Italian Army with several thousand Czechoslovak prisoners and deserters taken from the Italian prison camps – at the beginning of 1917 their largest concentration was in Santa Maria Capua Vetere, near Naples – originates from the first months of 1916, when the Italian Military Mission in Russia, following the example of what was happening in Russia and France – where Czechoslovak units were fighting against the Austro-Hungarian troops – proposed to General Luigi Cadorna, the Chief of the Italian Army General Staff, the creation of a Czechoslovak reconnaissance battalion.² The proposal was presented to the Italian government, which, however, at the beginning did not approve it, fearing the possibility of political complications. It was still not understood how important could be the contribution of the Slav officers and soldiers of the Austro-Hungarian Army who, for patriotic reasons, passed the frontline risking their lives and joining the Italian troops.³

Besides the Italian opposition to the official creation of Czechoslovak units, however, the Czechoslovak prisoners since the beginning of 1917 had independently organized a "Czechoslovak Volunteer Corps", composed of those who were willing to fight for the independence of Czechoslovakia. The number of volunteers in the Corps from the initial 380 in October increased to more than 3000 men: peasants, artisans and workers led by patriotic ideas, which were disseminated in all the social classes. They were almost exclusively Bohemians and Moravians, with very few Slovaks. Nearly all volunteers were members of *Sokol*, the sport organization created by the circles of Czech nationalists and panslavists.

Things, however, had quickly to change. In 1917, indeed, the war operations for the conquest of Carzano opened the eyes of the Italian military commanders. During the night of July 12, a Czech sergeant belonging to a Bosnian battalion crossed the frontlines at Strigno, in Valsugana, getting in touch with the local Italian command. The Slovenian Captain Ljudevit Pivko, who had a Bohemian wife and had sent the Czech sergeant to the

.....
² On the Italian Military Mission in Russia see: A. Biagini, *In Russia tra guerra e rivoluzione. La missione militare italiana 1915–1918*, Roma: Nuova Cultura, 2010. About the Czechoslovak Legions that fought together with the Russian and French armies against the Austro-Hungarian troops see among the others: J.F. Bradley, *The Czechoslovak Legion in Russia, 1914–1920*, New York, Boulder: East European Monographs – Columbia University Press, 1991; E. Braud, *À l'origine de la création de l'armée tchécoslovaque en France: le général Milan Rastislav Štefánik*, in *Revue historique des armées*, 255/2009, p. 79–83.

³ See W. Hanzal (edited by P. Crociani), *Il 39° Reggimento esploratori cecoslovacco sul fronte italiano*, Roma: Stato Maggiore dell'Esercito – Ufficio Storico, 2009, p. 16–17.

Italians, had agreed with the Czechoslovak officers and soldiers of his units to not fight the Italian troops and to permit them to cross the frontline under their control in order to penetrate deeply into the Austrian defense and reach Trento. Despite the Italian suspicions towards the Czech proposal, initially the operation was successful and Carzano was occupied, even if the success did not last long. Captain Pivko and his followers, however, remained on the Italian side and became the first Czechoslovak group in the Italian army with the task of contacting the Czech soldiers in the Austro-Hungarian Army.⁴

Finally, after long political negotiations with the Italian section of the "Czech National Committee"⁵ and the "Italian Committee for the Independence of Czechoslovakia", and above all with Colonel Milan Rastislav Štefánik – a leading authority, together with Tomáš Masaryk and Edvard Beneš, Czechoslovak exiles in the countries of the Entente – between February and April 1918, the Italian government gave its consent to the creation of early Czechoslovak reconnaissance units (a legion initially formed of seven battalions) placed under the control of the Italian armies.⁶ On April 21, an agreement was signed by Štefánik, the Italian Prime Minister Vittorio Emanuele Orlando and the Italian Minister of War Vittorio Italico Zuppelli. This decision matured in the context of the anti-Habsburg solidarity and collaboration of the Congress of Oppressed Nationalities of Austria-Hungary held in Rome in April 1918.⁷

In order to avoid, in case of capturing, summary executions for high treason, the Czechoslovak reconnaissance units, initially, were not directly involved in war operations. They had the task of carrying coups, collecting information, conducting propaganda in enemy trenches, making contact with the Czechoslovak units in the Austro-Hungarian Army, or, as was the case

.....
⁴ Ibidem , p. 17–19.

⁵ The Italian section of the Committee was led by František Hlaváček, one of the first Czechoslovak officers who deserted in 1916 bringing important information and military documents to the Italian troops. Ibidem, p. 54–75.

⁶ Historical Archive of the Italian Army General Staff (Archivio dell'Ufficio Storico dell'Stato Maggiore dell'Esercito - AUSSME), *Costituzione, formazione, impiego delle truppe cecoslovacche in Italia nella guerra 1915–1918*, p. 1. See also A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800–1920)*, Milano: Vallardi, 1971, p. 374–375.

⁷ About the Czechoslovak national movement for independence during WWI among other publications see: B. Mueggenberg, *The Czecho-Slovak Struggle for Independence, 1914–1920*, Jefferson: McFarland & Co., 2014. On the Congress held in Rome in April 1918 see: A. Carteny, *All Against One: The Congress of Oppressed Nationalities of Austria-Hungary of 1918*, in A. Vagnini (edited by), *The Rise of Nations. Nationalities, Minorities and the Fall of Habsburg Empire*, Rome: Nuova Cultura, 2010, p. 47–60.

with the soldiers located in the area of Mantua, they were used for defensive actions. The Czechoslovaks managed to attract to the Italian Army not only numerous compatriots, but also Serbs and Poles, who, deserting, came to the Italian lines providing valuable and accurate information on the offensives that the enemy was preparing (the day and time of the attack, the start of the artillery fire, the deployment of enemy units, formations, reserves, etc.). Only later Czechoslovak reconnaissance units were placed in direct war operations. As a consequence, on May 3, 1918, the "Czechoslovak Legion of Italy" (initially about fifteen thousand men) was officially recognized and named 6th Division, under the command of the Italian General Andrea Graziani. Organized by Italian officers, the Czechoslovak division began immediately, in Foligno, an intense training that brought it quickly in a favorable condition of moral and material efficiency for the front.⁸ On May 24, in Rome, a representative of the Czechoslovak 6th Division, with a solemn ceremony organized by Štefánik, received its official war flag.⁹

Consisting of individuals whom the Italians considered absolutely trustworthy, the Czechoslovak reconnaissance units within the Italian armies had the force of an infantry regiment or the size of a company. In the following month, the number of Czechoslovak deserters who joined the Italian troops constantly increased. On the evening of June 5, for example, a Czech soldier joined the Italian lines of Montello providing valuable information about the 13th Austro-Hungarian Division. Two days later, in Capo Sile, the Italian troops got in touch with the Czechoslovak soldiers of the 1st *Landsturm* Regiment of the 201st Austro-Hungarian Brigade. On June 9, a unit composed of 50 Czechoslovak deserters carried out a coup at the front of the VIII Italian Corps, capturing numerous prisoners. Another Czechoslovak unit consisting of 5 officers and 40 soldiers carried out considerable information work for the 3rd Army of the XXVIII Italian Corps. On June 11, in the area around Bova Cittadina, the Italian troops were contacted by the Czechoslovaks of the 3rd Infantry Regiment of the 12th Austro-Hungarian Division. Two days later, a Czech soldier of the 9th *Schützen* Regiment at the front of the XX Italian Corps (around the town of San Francesco), confirmed the rumors of the imminent Austro-Hungarian offensive. On July 1, finally, a Czech soldier of the 10th *Schützen* Regiment joined the same Italian Corps in the area of Cornone.

Particularly significant were the Czechoslovak reconnaissance regiments of the Italian armies deployed on the Piave River: on May 30, for example, the I Battalion of the 33rd Czechoslovak Regiment (15 officers and 270 soldiers) arrived from Foligno to the area of Mestre, where it was placed under the 3rd Assault Regiment commanded by Lieutenant Colonel Giuseppe Pavone,

⁸ AUSSME, *Costituzione, formazione, impiego...*, p. 2. See also A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale...*, p. 374–375.

⁹ AUSSME, *Memoria sull'attività di Milano Stefanik in Italia nel periodo 1916–1918*.

within the structure of the 3rd Italian Army. Already on the eve of the Battle of the Piave River (June 15, 1918), the Czechoslovak reconnaissance battalions of the 3rd Italian Army stood out for the crucial significance of their brave operations and for the capturing of many prisoners.¹⁰ General Graziani, in command of the Czechoslovak 6th Division, on May 29 wrote about the 39th Czechoslovak Reconnaissance Regiment:

*From the Stelvio to the [Adriatic] sea our reconnaissance units have raised the most sincere admiration of Italian companions for the serene courage and the skill with which they carry out their delicate service. Among the many valuable episodes I want to mention one that summarizes them all. On the front of the 3rd Italian Army enemy troops in the trenches tried to taunt our scouts putting in doubt their courage. At this provocation the scouts of an entire unit jumped on the parapet of the trench and remained standing still, challenging for a few minutes with arms folded the shots of the enemies lying in the opposing trenches a few tens of meters away. The enemy was shocked. At the same time an enthusiastic yell rose from the Italian trenches that affirmed all the admiration for the brave brothers of the lands of Bohemia and Slovakia. We admire and imitate those companions who first had the honor to affirm proudly the courage of our race in front of the hated enemy!*¹¹

The 39th Czechoslovak Regiment was considered a special unit with reconnaissance and information tasks. It carried out infiltration and sabotage operations – often wearing Austro-Hungarian uniforms – psychological warfare and espionage behind the front line.¹² The statements of General Graziani on the self-assuredness and courage of the Czechoslovak legionnaires might seem exaggerated. However, it needs to be considered that the Czechoslovaks who joined the legion were still considered citizens of Austro-Hungary and knew very well that there was a reward announced for the capturing of the deserters. They were aware that the Military Court would be waiting for them immediately after their capture, so they did not have anything to lose

.....
¹⁰ Ibidem, *Costituzione, formazione, impiego...*, p. 2.

¹¹ Ibidem, Corpo Cecoslovacco d'Italia, comando della 6^a Divisione, oggetto: *Bel contegno dei reparti esploratori*, f.to il Maggiore Generale Comandante del Corpo cecoslovacco Andrea Graziani, 29 maggio 1918. All the citations were translated by the author from Italian into English.

¹² In September 1918, Colonel Attilio Vigeveno, a leading figure of the Italian Army Information Service and a military historian of great importance, was appointed commander of the 39th Czechoslovak Reconnaissance Regiment.

and the death on the field seemed better to them than the one by execution in the hands of the Austrians. During the war, indeed, in addition to the dead and wounded Czechoslovak legionnaires, some volunteers were captured, judged as traitors or deserters, and sentenced to death.

It was not possible to use the entire 6th Czechoslovak Division on the Battle of the Piave River, but only the representation consisting of the I Battalion of the 33rd Regiment that distinguished itself in the area of Capo d'Argine. In early June, in fact, the 6th Czechoslovak Division left Umbria and reached by train the area between the Brenta and Bacchiglione at the height of the Berici and the Euganean Hills, where it was placed under the reservist Assault Corps of General Francesco Saverio Grazioli, within the 9th Italian Army under the command of General Paolo Morrone. At Orgiano, on June 14, the 6th Czechoslovak Division was visited by King Vittorio Emanuele III.

On the evening of 15 June, when the Battle of the Piave River began, the entire 3rd Assault Regiment moved by train from Mestre to Cà Tron Armeni (south-west of Meolo) on the Vallio River, and, on the following day, to Portegrandi (Taglio del Sile). On June 17, the I Battalion of the 33rd Czechoslovak Regiment went to reinforce the Bisagno Brigade of Colonel Giuseppe Barbieri, assigned to the XXIII Corps of General Petitti di Roreto, whose task was to counterattack the enemy, halting first its advance on the line C. Malipiero – C. Bellesine – Cà di Rosa and then pushing it towards Fossalta di Piave Musile. On June 18, the Bisagno Brigade, supported on the right by the Czechoslovak I Battalion, reached the aforementioned line, halting every progress of the enemy: at the dawn the next day, continuing the counterattack, it occupied the line C. Gradenigo – Cascinelle, while the Czechoslovak battalion hit the stronghold of Capo d'Argine (south-west of Fossalta di Piave). At Capo d'Argine, the Czechoslovak battalion met, however, a strong resistance and suffered heavy losses, for which, withdrawing from the front line, it was transferred to the 61st Division until June 25, the date when it was directed towards Mestre for reorganization and then for joining the other units of the 6th Czechoslovak Division sent on June 19 to the Lagarina Valley (the area of Baldo and Altissimo di Nago Mountains) because of the deteriorating situation at the front of Basso Piave.¹³

In the region of Basso Piave, in fact, the harsh battle continued without truce, with the Czechoslovak units that gave their brave contribution.¹⁴ In

.....
¹³ Ibidem, *Operazioni cui prese parte il I Battaglione del 33° Reggimento cecoslovacco sul Piave*.

¹⁴ In the meantime, in Foligno, a new Czechoslovak unit was created, the 35th Regiment,

the new zone, the 6th Czechoslovak Division detached two brigades in the sector of Casina and Campeï, where it replaced the Italian Alpini. On June 23, with the retreat of the enemy after the defeat, as it is well known, the Italian counteroffensive operations began, in which also the Czechoslovak units had an active role with useful coups, supporting the Italian troops that launched the attack from dominant positions.¹⁵

In the following months, the Czechoslovak units continued to distinguish themselves for their merits in the course of operations. Between the end of June and September, their most important actions were the offensive against Austro-Hungarian units for the conquest of Mount Valbella; the offensive for the conquest of the Asolone Mountain (July 31) at the front of Grappa (the sector of the IX Italian Corps of General De Bono) during which the Czechoslovak unit captured an entire enemy garrison; the defense of the sector of the XXIX Italian Corps in the area south of Nago; the offensive on the Asiago Plateau for the conquest of Cima Tre Pezzi.

During the offensive action against the 3rd Austro-Hungarian Division *Edelweiss* for the conquest of Monte Valbella, the Italian attack was led by the 3rd Battalion of the 9th Infantry Regiment (Regina Brigade) reinforced, among the others, by a Czechoslovak company. The Italian troops operated under the XIII Italian Corps that attacked the line Costalunga – Busa del Termine – Monte Valbella. The attack, launched with decision and promptness, defeated the formidable positions of Monte Valbella with the capturing of about 800 prisoners. The Czechoslovak company, which ran along the right of the III Battalion, suffered heavy losses: 63 men (5 officers and 58 soldiers) were killed or wounded. The "Diario Storico" of the XIII Corps under the command of General Ugo Sani, on June 29, 1918, states:

*With elevated heroism and disdain for danger, the Czechoslovak company contributed to the conquest of Mount Valbella that had one officer and 18 soldiers dead and 4 officers and 40 wounded soldiers.*¹⁶

The same General Sani recognizes the courage demonstrated by the Czechoslovak company:

which in September, after having reached the zone of Altissimo di Nago Mountain, became the sixth reconnaissance regiment of the 6th Czechoslovak Division (31th, 32th, 33th, 34th, 35th, 39th).

¹⁵ Ibidem, *Costituzione, formazione, impiego...*, p. 3.

¹⁶ Ibidem, *Operazioni cui prese parte la compagnia cecoslovacca il 29 giugno per la conquista del caposaldo di Monte Valbella (Altipiano di Asiago)*.

*I express my lively satisfaction with the brilliant courage demonstrated yesterday by the Czechoslovak units who participated in the recapturing of Mount Valbella. In the meantime I have heard with sorrow about the loss of many brave officers and soldiers of those units. I am sure that their sacrifice would be less severe having in mind that despite being on the Italian land they are fighting for the freedom and the greatness of their Homeland.*¹⁷

The losses suffered by the Czechoslovak company induced General Luca Montouri (6th Italian Army) to no longer use the Czechoslovaks in offensive actions, since there were no reserve forces to replace the losses and he considered their contribution very significant.¹⁸ The war report ("Bollettino di Guerra") of the Italian High Command (September 22, 1918) also refers to the 6th Czechoslovak Division for the defense action in the sector of the XXIX Corps in the area south of Nago:

*To the south of Nago, yesterday at the dawn, after violent artillery preparation largely with gas shells, two enemy columns attacked the salient of Dosso Alto [...] The intrepid troops of the 6th Czechoslovak Division, which held the position, defended themselves with admirable courage [...] The enemy column [...] was immediately driven back [...] by fierce infighting.*¹⁹

In the clash, around forty Czechoslovaks were dead or injured. Finally, regarding the offensive action on the Asiago plateau, the Italian High Command wrote in the war report ("Bollettino di Guerra") of September 24, 1918:

*At the Asiago Plateau this morning, while a violent storm was ranging, units of Bersaglieri and Czechoslovaks broke into the heavily armed enemy trenches of Cima Tre Pezzi, at the confluence of the Assa with the Ghelpac stream. With heavy losses inflicted to the garrison, in fierce hand to hand combat, and 80 prisoners and 2 machine guns taken, the soldiers participating in the coup returned undisturbed to our lines.*²⁰

.....
¹⁷ Ibidem, Comando XIII C.A. oggetto: *Compiacimento*, f.to Ten. Gen. Comandante C. Armata Sani, 30 giugno 1918.

¹⁸ Ibidem, Comando 6^a Armata, Stato Maggiore, oggetto: *Reparti czeco-slovacchi*, f.to Tenente Generale Comandante dell'Armata Luca Montuori, 2 luglio 1918.

¹⁹ Ibidem, *Bollettino di Guerra del C.S. Italiano in data 22/9/1918 (stralcio)*, f.to Diaz.

²⁰ Ibidem, *Bollettino di Guerra del C.S. Italiano in data 24/9/1918 (stralcio)*, f.to Diaz.

Shortly thereafter, the 6th Czechoslovak Division was transformed into a Corps. After receiving a visit from Beneš (October 3), who gave a patriotic speech to the troops, on October 7, the desire to participate in the Battle of Vittorio Veneto being unanimous, the 6th Czechoslovak Division began the transfer from the Lagarina Valley to the Piave River, positioning itself in the zone Castelfranco Veneto – Piombino Dese – Loreggia – Resana. The transformation of the 6th Division into the Corps was established by the Italian High Command on October 23, at the eve of the battle, a task given to General Luigi Piccione who took the command of the formation (November 26, 1918). The Czechoslovak Corps armed and equipped with Italian materials, was at that point, composed of the 6th and the 7th Division, the first was formed by the 31st, 32nd and 33rd regiments; the second by the 34th, 35th and 39th regiments. Their total strength was about 25,000 men. The formation of the 7th Division and the Corps were under the Italian 6th Army. The command of the 7th Division was entrusted to General Giuseppe Boriani, with the head of the General Staff Colonel Carlo Bergara. For the command of the 6th Division general Gastone Rossi was proposed, with the head of the General Staff the Lieutenant Colonel Vittorio Vernè. Also in the battle of Vittorio Veneto, from October 24, the 39th Czechoslovak Regiment demonstrated great courage.²¹

Czechoslovakia declared independence from Austria-Hungary, on October 28. At the beginning of December, the troops of the Czechoslovak Corps, concentrated in Padua – where the 6th Division arrived from the area of Bassanello and the 7th from that of Mandriola and Monselice – swore allegiance to the new Czechoslovak state. In Prague, the Provisional Government demanded the return of the Czechoslovak Corps to Bohemia and Slovakia and on December 15, the Czechoslovak legionnaires were visited by Vittorio Emanuele III and Masaryk, the first President of the Czechoslovak Republic who came to Padua for the occasion, the Chief of the Italian Army General Staff General Armando Diaz and his deputy Pietro Badoglio, and Leo Borsky, in charge of the Czechoslovak affairs at the Italian government. In the second half of December, the Czechoslovak Army Corps begun its return to its country, with the use of five special trains every day, three thousand wagons to which were added about another seven hundred for the return of the Czechoslovak troops from France, that were repatriated from Italy too.²² The Czechoslovak Corps established in Italy at that time had 25,000 men:

.....
²¹ Ibidem, *Costituzione, formazione, impiego...*, p. 4.

²² See L. Somigliana, *La Legione italo-czeco-slovacca in Slovacchia*, in *La Vita Italiana*, XXII, CCLIV, maggio 1934, p. 67–68.

its losses at the end of the war counted 300 dead, 60 executed by Austro-Hungarians and numerous hundred injured.²³

The Czechoslovak prisoners released after the armistice of November 3, and organized within the 2nd Czechoslovak Territorial Army, created for the most part in Gallarate, where the released prisoners were concentrated, need to be added to this number. The return of the Czechoslovak territorial troops, however, took place later, in early 1919. In Gallarate, Foligno and Avezzano 58 battalions of the Territorial Militia and 20 companies (with more elderly soldiers) were formed from December 1, 1918, to January 31, 1919. These included, overall, about 75,000 men, of which about 4,000 were officers.²⁴ On May 31, 1919, the Italian officers of the command and of the troops of the Czechoslovak Corps, who had led the operations against the Hungarians for the conquest of Slovakia, gave, for their repatriation, their respective positions to the French officers. The repatriation of the Italian officers was the result of the differences that have arisen between them and the Czechoslovak politicians about the military measures that had to be taken towards Hungarians.²⁵ In a few months, this situation led to an extreme difficulty for the exercise of the military command, from which France was able to take advantage. In this way, France supplanted the Italian influence on the Czechoslovak armed forces.

Nevertheless, the Czechoslovak legionnaires kept a good memory of Italy. In 1923, during the celebration of the fifth anniversary of the establishment of the 39th Czechoslovak Regiment, the Italian military attaché in Prague wrote:

*I had a cordial encounter with the Czechoslovak veterans from Italy. Everyone spoke with great sympathy for our country, showing a keen nostalgia for the places where they spent memorable days of their lives. I had the impression that the gratitude for the fraternal treatment that they received in Italy is increasingly deepening in their soul.*²⁶

The Czechoslovak legionnaires in Italy, France and Russia had an important role for the nascent national Czechoslovak Army. Their objective was

²³ W. Hanzal, *Il 39° Reggimento esploratori...*, p. 6.

²⁴ AUSSME, *Costituzione, formazione, impiego...*, p. 6. Other sources, however, sustain that there were less Czechoslovak legionnaires armed and dressed by Italy, around 60.000. See: W. Hanzal, *Il 39° Reggimento esploratori...*, p. 34.

²⁵ On the Czechoslovak Legion's operations in Slovakia see: L. Somigliana, *La Legione italo-czecho-slovacca in Slovacchia*.

²⁶ W. Hanzal, *Il 39° Reggimento esploratori...*, p. 34–35.

the Czechoslovak struggle against Austria-Hungary for the political, cultural and economic independence and thus they willingly joined the armies of the Entente in their fight against the common enemy. Italians and Czechoslovaks shared a common idea and Italy became for the Czechoslovak legionnaires a precious ally that they defended with all their strength and at the cost of any sacrifice, as they would have done for the Czechoslovak state. The Czechoslovak deserters carried out an effective propaganda towards the Slav nationalities of the Austro-Hungarian Army, which was, along with their intelligence service, an important military, political and moral weapon for the Italian Army. In that way, they attracted other Slav soldiers to the Italian side and, more importantly, brought essential military information for the Italian war strategies. Many Czechoslovaks died in the victorious advance during the last Italian offensive, which included the battles at Cima Tre Pezzi and Basso Piave, while the victory at Mount Valbella was one of the most important events of the Czechoslovak participation in World War I. Their sacrifice against Austria-Hungary in June 1918 was the price that they paid for the independence of Czechoslovakia.

Summary

VOLUNTEERS AGAINST AUSTRIA-HUNGARY: THE CZECHOSLOVAK LEGION IN ITALY (1918)

The idea of creating voluntary units in support of the Royal Italian Army with several thousand Czechoslovak prisoners and deserters taken from the Italian prison camps originates from the first months of 1916, following the example of Russia and France, where Czechoslovak units were fighting against the Austro-Hungarian troops. The proposal was presented to the Italian government, which, however, at the beginning did not approve it. Finally, after long political negotiations with the Czechoslovak representatives, on April 21, 1918, the Italian government gave its consent to the creation of early Czechoslovak units placed under the control of the Italian armies. The Czechoslovak units, initially, had the task of carrying coups, collecting information, conducting propaganda in enemy trenches and making contact with the Czechoslovaks of the Austro-Hungarian Army. Only later the Czechoslovak units were placed in direct war operations. Particularly significant

were the Czechoslovak regiments of the Italian armies deployed on the Piave River. Between the end of June and September, their most important actions were the offensive against Austro-Hungarian units for the conquest of Mount Valbella; the offensive for the conquest of the Asolone Mountain (July 31) at the front of Grappa; the defense of the sector of the XXIX Italian Corps in the area south of Nago; the offensive on the Asiago Plateau for the conquest of Cima Tre Pezzi. The Czechoslovak units distinguished themselves for their merits in the course of operations, but also suffered heavy losses. Their objective was the Czechoslovak struggle against Austria-Hungary for the political, cultural and economic independence and thus they willingly joined the armies of the Entente in their fight against the common enemy. Italians and Czechoslovaks shared a common idea and Italy became for the Czechoslovak legionnaires a precious ally that they defended with all their strength and at the cost of any sacrifice, as they would have done for the Czechoslovak state.

András J. Horváth¹
Budapest City Archives, Hungary

**PLAYING WAR IN THE GARDEN,
KEEPING ORDER IN THE FRONT – THE GREAT WAR
IN A MICROHISTORY/EMOTIONAL
HISTORY APPROACH**

Abstract: This analysis is based on a series of correspondence from the wartime years of a family fond can be found in Budapest City Archives. Father, the key figure of the family has been off at the Galician front since September, 1914, where he served until 1917. At the core of the analysis is the correspondence written by the spouse to each other, and by father to his eight-year-old son. How did the World War effect children's behavior? What was the role of it within family communication? What experiences and in what form did father mediate to his children from the front, and what educational intentions did he attribute to those? Doing so, it is aimed to explore the letter writer's coherent attitude, approach and individuality manifested in texts of the letters and of his or her constructions.

Keywords: Private correspondence, homeland scene, family background, child's imagination on war, pop guns, militarism.

The First World War is undoubtedly one of the *big stories*, citing the social historian, who put in contrast the so-called big stories with small stories.²

¹ **András J. Horváth**, PhD Archivist in Budapest City Archives, Hungary; horvatha@bparchiv.hu

² Liz Stanley: On Small and Big Stories of the Quotidian: The Commonplace and the Extraordinary in Narrative Inquiry. In: Narrative, Memory and Ordinary Lives. University of Huddersfield, Huddersfield. p. 5.

I present here a little imprint of this huge story using for it family papers.

”Although great stocks of letters of families have been remained from the years of World War I, this relevant primary source even generates surprisingly little interest – as Christa Hämmerle found it, analyzing the correspondence of an Austrian couple.”³

Present analyses put to the center some characteristics of the connections of members of a family, as well as their aspects of responses to the war using everyday correspondence. Generally speaking, dialogical character of the letter, as replacement to verbal conversation is obvious, however, it shall not be ignored specificities of the genre, as well (effects of self-reflection, perspective of the speaker, etc). So, the private letter’s self-reflexive stance does not, however, mean to switch off narrow or broader personal environment at an analyses. In particular, the majority of private correspondences in those times addressed to all the members of a family, beside of the recipient, and to the relatives, or to a broader scope of any acquaintances. Therefore, it also can be said, that correspondence was befalling between members of smaller or larger epistolary communities.⁴

In the following I try to use one of the richest family fonds of Budapest City Archives to shade some light how members of a family experienced wartime period.⁵ As for this fond preserves interesting series of letters from the years of the First World War. The family were the Léveys. There are many series can be found in this fond from the years of 1914–1917. Some, having importance in this matter. A wife’s series of letters to her husband fighting in the front of Galicia, and her mother’s correspondence to her as well, living in Zagreb. Her husband’s letters to their eight years old son. In addition, some letters from her brother, serving at Pula in the Navy, to their mother. These series is complemented by the wife’s diary started between the years of 1904 and 1914, at the period she was studying in Geneva and which was led in Budapest too, until the outbreak of the War. The group of these sources enables many aspects of analysis.

.....
³ Christa Hämmerle: ‘You let a weeping woman call you home?’ Private correspondences during the First World War in Austria and Germany. In: *Epistolary Selves: letters and letter-writers, 1600–1945*, Ed. Rebecca Earle. Ashgate, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney. p. 153, 168.

⁴ Roger Chartier: Introduction: An Ordinary Kind of Writing. In: *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Polity Press, 1997. p. 19–21.

⁵ Present study is based on the correspondence series of a family fond owned by Budapest City Archives. The original names of the individuals in the study have been changed in accordance with the intentions of the former record holder.

The Léveys was a predominantly ethnic Hungarian upper middle-class family, but also with some Slavonic roots. The heads of the family were of high ranking state officials, or had business-managerial occupations, respectively.

The Family

The father of our story, Stephen Lévy has been got out to the front in Galicia at the age of 40. He served there as a reserve first lieutenant up until the end of 1917. One of his tasks was to manage to bury fallen soldiers on the battlefield and recording their data during 1915. So, after each battles he was strolling about on horseback the battlefield. At the end of his service he was decorated by the king.⁶

His letters written to his wife have not been survived, so we receive information on war and on his experiences, or on his situation, from letters written to Miska, his eight-year-old son. Attitudes about children in the era increasingly characterized by the aim, to get to turn children as soon as possible to the world of adults. In addition to get to insert into child's world the requirements of the moral responsibility, as early as possible. The several exciting requisites of war seemed to be suitable to embed essential elements of values into a male child's fantasy world, in order to he should accept them.

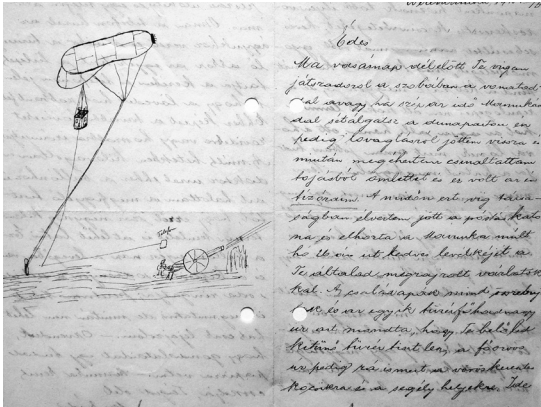
Not absent were from these letters military and military-technical references, descriptions or situations, they could have excited an eight-year-old boy's imagination. The letters possess sometimes some humor or irony, as well. Although the keynote of them is a serious tune of the head of the family, warning his son to the importance of having disciplined behavior, or the need how to follow rules.

The mother informed her husband on children, indulged themselves in war games in letters of rather sentimental toning. But in father's letters, contrary, we meet mostly factual type of accounts avoiding any kinds of illusion. '... Our food is good and I used well lying on the ground. We have been since two weeks in a ragged hungry ranch, artillerymen, cavalrymen,

⁶"Das Goldene Verdienstkreuz mit der Krone am Bande der Tapferkeitsmedaille". 24, August, 1917.

infantrymen and all sorts of other officers. – Counts, Barons and poor lads. All family men thinking on their small families at home, day by day waiting for the late mail⁷ – he writes – to his eight-year-old son...

The significant loss and circumstances of trench warfare have shown their effect during still the beginning of the war, contrary to former illusions linked to martiality and combativeness. Although, considering war, there even existed the general approach, which regarded it, as a special, but even normal solution to problems of life. This can be seen from letters where father combines the vision of a peaceful future with various requirements of the war. 'In my mind ... I'm with you on the red carpet [in the room], and I will build with you beautiful houses, churches, gates. Then, by reading good stories we are talking about war, the Zeppelins, the bombs and everything else that you care about.'⁸

The Observation Balloon

The contemporary warfare technology innovations and ideas provided plenty of ammunition for father and son to be discussed. The military censorship was not too strict by nature, astonishingly. It attests, that father could present to his son precise descriptions and attached to them illustrations actually on the procession of artillery balloon observation.

They had exchanged some correspondence on this matter. The son drawn to Daddy an aircraft flying above a cannon in an earlier letter, what was praised by father and sent to him a detailed description of observing balloon version of it. Consequently, the son and all his classmates were informed, that with balloon it was able to oversee an area 'even of one hundred square kilometers.'⁹

However, the appearance of plane at battlefield, that great technical achievement of the period, even excited more the child's imagination. Therefore, father informed his son in a detailed account e.g. on the manouvre of fighter

⁷ Father's letter to his son, Joseph, 23, October, 1914.

⁸ Father's letter to his son, Joseph, 15, October, 1915.

⁹ Father's letter to his son, Joseph, 3, October, 1915.

planes accompanied the Crown Prince, Charles visited to the Galician front.

Father witnessed the scene that '...over the road to the right and the left planes accompanied the Crown Prince's Automobile, and when he got off there, the pilots weren't able to stop the planes in air, because they would have been fallen down, so they made round flights and loops. Two flights made circles around at 2000 meters high, in order to prevent the enemy planes get closer somehow to it...'10

Parents tried to exploit from educational aspects the political conditions and related environments of the war, too. Father called his son's attention to the importance of Charles IV's coronation. He drew a picture of the crown, sent it to his son, and got him also to draw it. Sent to him as well a drawing of the Charles Cross Medal, with the comment: 'Dad is going to get such one, too...'11

Some humoristic expressions were as well used to involve children and to get them familiar with war-related events. So, Steve didn't come back from the grandparents in autumn, but he *marched into* Budapest; and so Dad was happy that he has learned that the *military moms* felt themselves comfortable enough at home.¹²

Marta's letters were written to his husband after he had been drafted in September 1914, and the following moments have merit to paid some particular attention: positive emotional gestures of almost equal intensity into the direction of her husband and the two children; for, it is as well important in aspect of our subject: how war effected the spouse's fate and attitude in general and their living conditions; but maybe the most interesting elements are: attitudes and modes of behavior relating to the education of children, and the form dealing with them in this aspect.

The tone of mother's letters were although characterized by motives of bitterness, due to the absence of her husband, and the communication constraints and because of the discomfort feeling created by the general situation.

As for personal correspondence can not be seen as a mere version of conversation, letter writer is in position to pass all his or her burden to the partner, so to speak abusing the situation of the trust, – and people in crisis situation tend to as well exploit this possibility.¹³ Another characteristic feature

.....
¹⁰ Father's letter to his son, Joseph, 31, October, 1916.

¹¹ Father's letter to his son, Joseph, s. d. 1917.

¹² Father's letter to his son, Joseph, 15, June, 1915.

¹³ Dutton, David: "Private" papers: the case of Sir John Simon. Archives, London, Vol. 30 (2005) (112), p. 73.

is, which is typical in cases of persons having highly emotional correspondence (and Marta's letters were belonged to these), the so-called processual dynamics phenomena, using Liz Stanley's word. This means that exchanges of letters have been created primarily intended to affirm mutual emotional contact, where specific content items but have secondary importance.¹⁴

By the way, Marta's sendings can be seen as a kind of love letters. Where can be found in them the context of war specificity? Are there hidden in them any kind of history lesson? – we could ask. First of all, it shall be noted, that as letters show, that marriage rested on stable emotional grounds. Modulations of the contact can mainly be explained but by that many years of the absence to her husband.

Generally it can be said, that from Marta's letters unfold a rather from outside controlled woman's picture. It is little known, that in the first years there were opportunities visiting husbands at the front. In this correspondence these are also referred. So, Marta determined to see her husband at the front, too, but later she abandoned the idea, because of the husband's opposition. Regular, daily exchange of letters gave to the relationship a kind of emotional stability. All other kinds of unexpected moments could overthrow established balance of the mind and caused for the wife a long emotional fluctuation. Even some faint possibilities of phone calling, waiting in vain for that, or the unexpected event of a single home visit have later became source of futile longings.

How did a satisfied upper middle-class Christian woman, lived only for her children and husband, consider war in general?

Marta's approach was determined by the fact, that her husband's service was far from the line of fire. So, the war has been becoming for the members of the family somehow a kind of family background-scene, mostly because of the knowledge that father was not in life-threatening situation everyday. For her husband's constant staying behind the front-lines, transformed this circumstance for her to a sort of management training, so she forced to herself a kind of optimism.

'I'm looking at your face, so you looks good ...in the military jacket; What the good Lord made us, we have to be grateful for all the given so far, and if even not only worse...; Gypsy life is so bad here and there being adrift, but it does have a roof over your head, a warm room and not the best, but there is a bed. It's better than should be stayed all outdoors or, God forbid,

.....
¹⁴ Stanley, Liz: *The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences*. Auto/Biography. 2004. p. 12.

somewhere in the trenches' – Marta writes.¹⁵

The couple had two young sons, when the war broke out, the seven

Father and Sons

years old Miska and the two-years-old Joseph. Their daily lives were almost spent fully by the experience of war, after the father being drafted in September. The mother in her letters, have been sent almost every day, recorded also these manifestations faithfully and in a great documentarity. The situation of

war games and role-plays provided the background to the intense emotional identification with the absent father. The public perception of the era regarded militaristic attitudes as positive values in general, and has been associated to them male roles traditionally. Embedding into specific war situations it opened wide the door for the male child to play archetypal roles.

The child was trying to tie any specific war object or situation to the idolized father, whenever it was possible. 'Any officer Miska looks at, each has the father's sword' – we can read it by the mother. 'And he says it in such a Triumph' – she puts it. 'The swords and guns bear a lot of traits of the war games. It is so good that they are even such modest things, because they would have been destroyed since long' – mother informs us on boys' morale, seeing them playing in the garden.¹⁶

Material requisites of real war served for ammunition to children's fantasy world either, even as told or in pictorial form. It was important for adults those times to keep all of these alive, and getting acceptance to them, and to regard them bearing positive values.

Military equipments, objects occasionally had been gotten into the house, served for accepting emotionally the fight, as well. It refers to the typical perceptions of the period, that one of the war's most ruthless weapons, namely the fragmentation grenade found its nice place in the children's room without the least trouble. So, little Joseph created e. g. a canon from books and shoes.

¹⁵ Márta's letter to her husband, Zagreb, 19, July, 1915.

¹⁶ Márta's letter to her husband, Zagreb, 16, July, 1915.

Then he rolled to them two schrapnell-cases on the carpet had been brought by a friend of the family. These items were included almost regularly in the daily game show.¹⁷

The enemy heard in news and in adults' conversations has been occurred in little Miska's and his boyfriends's plays as well, referring to current political modulations. 'In general, the war gets them excited, interested in all the news, and they are especially angry to the Italians. I do not know, but now Miska just want to be a soldier' – writes Marta to her husband after Italy entered war.¹⁸

The Little Soldiers

The two little boys, Miska and Joseph spent summertime in Zagreb usually at grandparents in 1914. The outbreak of the war excited them and grandchildren alike. Grandfather dragged children to inspect the marching soldiers around the city. 'He carved a rifle, struck a tent for the kids next door, where they watched the [imaginative] enemy, and when they see him, shout a hurray, run out to him with a rifle, or with the carved sword.'¹⁹ The mobilization, so to speak, got the peaceful family mobilized as well. So, grandson told her grandmother that he didn't have time to reply to his father's letter, because he was in a hurry to finish occasionally an airplane. Although, certain humanistic motives also had some importance, quasi

supplementing the aggressive combat manifestations. It was highlighted, when they were e.g. playing role of Red Cross nurses.

For the grandparents, their son in law's joining to the army – as he was not too young – filled them and their daughter living in Budapest with anxiety at the same time. As for, grandmother found the occasion to lure her daughter to Zagreb. So, she didn't miss to mention the benefits of the Croatian capital. 'Here the prices of food is not allowed to be risen' – she wrote; or mentioned the more familial atmosphere. Otherwise she tried to strengthen her daughter – as it was fit to a good mother – first with painting her son-in-law's merits;

¹⁷ Márta's letter to her husband, Budapest, 10, November, 1915.

¹⁸ Márta's letter to her husband, Zagreb, 16, July, 1915.

¹⁹ Grandmother's letter to her daughter, Zagreb, 23, August, 1914.

or on the other hand, emphasized the significance of religious elements, generally. 'Now it should be taken out – she said – the highest virtues, faith and hope, adversity can not be thought...' – tried to inspire her daughter, who has ever been remained there in the far and alien Hungarian capital.²⁰

Summary

PLAYING WAR IN THE GARDEN, KEEPING ORDER IN THE FRONT

The upper middle class family analyzed above, was a Lutheran, predominantly ethnic Hungarian one, but having some Austrian-German and Slavonic backgrounds too. The head of the family had a business-managerial occupation. The lecture describes effects of the war to the behaviour of children and to a wife. It tries to make sense the role of it in internal communication of the family. It reveals the father's war experiences and the way, how he informed his son on the situation. The stress of the lecture won't put a deep account on any matters of public history. The mostly used approaches are analyses of attitudes and behaviours, and some interpretation emphasizes characteristics of mailing partners' connections. The focus is on the dialogic, conversation-substitute character of the letters. The most widely used approach was to discover 'the own world' of the individual. Considering war, for persons of those times existed the general approach, which regarded it, as a special, but even normal solution to problems of life.

²⁰ Grandmother's letter to her daughter, Zagreb, 22, September, 1914.

Prof. dr. sci. Azem Kožar¹

Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla

ARHIVI I ARHIVSKA GRAĐA U TOKU RATA I O RATNIM ZBIVANJIMA

Apstrakt: U radu se govori o teorijskim i pragmatičnim aspektima zaštite arhivske građe u vrijeme ratnih okolnosti, kao i o problematici zaštite arhivske građe o ratnim zbivanjima. Radi se o dva veoma kompleksna društvena, naučno multidisciplinarna i stručna pitanja, čije uspješno rješavanje zahtijeva sinergijsku angažiranost svih sudionika zaštite arhivske građe u vrijeme rata, odnosno o ratu. Ovdje se prije svega misli na djelatnost arhiva i arhivista, kao i na planski usmjereno djelovanje historičara, putem stručnih i naučnih asocijacija i institucija historijske nauke, ali i svih nauka koje predmet svojih naučnih saznanja crpe iz arhivske građe. Od ogromnog značaja u svemu tome je odnos vladajućih političkih struktura, te države i društva u cjelini.

Ključne riječi: arhivska građa, arhivi, arhivisti, arhivistika, rat, međunarodna pravna i društvena akta, arhivski propisi, nauka, historiografija, historičari

Svaki oružani sukob zaraćenih strana (rat), u osnovi predstavlja nastavak politike drugim sredstvima, sa težnjom da se silom promijeni odgovarajući sistem vrijednosti. Ratovi uglavnom nastaju kao posljedica destrukcije ljudskoga uma, a obuzdavaju se isključivo razumom kojim je čovjek obdaren. Ratova ima različitih vrsta: osvajačkih, odbrambenih, nepravednih, pravednih, svjetskih, regionalnih, lokalnih, građanskih, vjerskih itd. Međutim, svaki rat donosi stradanja i razaranja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara.²

¹ **Prof. dr. sci. Azem Kožar**, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla, Bosna i Hercegovina; kozar.azem@bih.net.ba

² Azem Kožar, „Arhivistika u teoriji i praksi“, Knjiga 1, Tuzla 1995, 161.

Na području zemalja eks Jugoslavije ratovi različite vrste i intenziteta su u 19. i 20. stoljeću bili konstantno prisutni, među njima su i dva svjetska rata: Prvi (1914–1918) i Drugi (1941–1945), te ratni konflikt u procesu disolucije SFR Jugoslavije u posljednjoj deceniji 20. stoljeća. Svi su oni, posebno na ratnim zbivanjima zahvaćenim područjima, između ostaloga uzrokovali enormna stradanja arhivske građe, kako one koja je nastala prije određenog ratnog konflikta, tako i one o datom ratnom sukobu. Međutim, razmjere stradanja nisu pravovremeno i cjelovito utvrđivane niti za jednu od naznačenih struktura arhivske građe, tako da se, osim posljednjeg rata, o tome više zna (odnosno može znati) na bazi onoga što je na neki način sačuvano a u komparaciji sa onim što je nastalo.³

Konkretni pomaci na planu zaštite arhivske građe u toku rata i arhivske građe ratne provenijencije, na međunarodnoj i nacionalnim (državnim) razinama učinjeni su tek nakon Drugog svjetskog rata. Naime, međunarodna zajednica je (oličena u organima i organizacijama Ujedinjenih nacija – UN, posredstvom UNESCO-a pripremila i 1954. godine u Hagu donijela „Konvenciju o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba“ (tzv. „Haška konvencija“), kojom je uređen i sistem zaštite arhiva i arhivske građe u toku trajanja ratnog sukoba.⁴ Kasnije je taj sistem donošenja međunarodnih pravnih akata ove vrste unaprijeđen donošenjem drugih konvencija, a i sama „Haška konvencija“ je više puta dopunjavana. Istovremeno su u okviru Međunarodne arhivske organizacije (International Council for Archival Science – ICA), kao kolektivne članice UNESCO-a, donijeta brojna uputstva i preporuke namijenjena zemljama članicama UN-a – kao međunarodna društvena akta. Socijalistička Jugoslavija je, kao i kasnije sve njene federalne jedinice kao samostalne države, potpisala „Hašku“ i druge konvencije o zaštiti kulturnih dobara (pa i arhivske građe), i potom, u nekoj mjeri iste ugradile u svoja nacionalna (državna) zakonodavstva.⁵

³ Radi se o neophodnom, pa i obaveznom, arhivističkom pristupu pri kompletiranju arhivske građe koja je nastala u određenom, najčešće historijskim granicama omeđenom, historijskom razdoblju, u okviru koga su postojale određene institucije i drugi stvaraoci arhivske građe. Više o tome vidi: Saneta Adrović, Azem Kožar, „Historijat institucija – važno naučno-arhivističko pitanje“, *Zbornik radova*, Društvo arhivskih radnika Vojvodine, Novi Sad 2009, 84–90.

⁴ Vladimir Brguljan, „Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara“, Beograd–Zagreb, 1985.

⁵ Više o tome vidi: Azem Kožar, „Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, Tuzla 1997, 13–36. Međutim, ovdje treba konstatovati da se u vrijeme ratnih okolnosti u procesu disolucije eks Jugoslavije, od strane nekih političkih i vojnih struktura, nisu poštovali ni međunarodni

Bitno je napomenuti da je u većini zemalja eks Jugoslavije tek nakon Drugog svjetskog rata ustrojena institucionalizirana arhivska služba (osim Slovenije, Hrvatske i Srbije), sa prevashodnim ciljem da čuva arhivsku građu o radničkom pokretu, Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, koje je usmjeravala i vodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). To je došlo do izražaja u arhivskoj teoriji (odgovarajuća pravna regulativa) i praksi (posebno vrednovanje i preuzimanje u arhive arhivske građe nastale prije okončanja Drugog svjetskog rata). U kontekstu takvih opredjeljenja našla se i arhivska građa nastala do i u toku Prvog svjetskog rata.

Arhivska građa o Prvom svjetskom ratu u zemljama eks Jugoslavije je uglavnom pohranjena u državnim (ranije republičkim) arhivima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Makedonije, osim građe vojne provenijencije koja je (iza Drugog svjetskog rata) usmjerena u Vojnoistorijski institut u Beogradu.⁶ Regionalni arhivi posjeduju uglavnom samo manji broj zbirki ratnih dokumenata, te dokumente koji se čuvaju u okviru ličnih i porodičnih fondova i zbirki. Primjera radi, najznačajniji fondovi i zbirke dokumenata iz Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini nalaze se u sljedećim arhivima: Arhiv Bosne i Hercegovine (8 fondova i zbirki), Historijski arhiv Sarajevo (18 fondova i zbirki), arhivi u Mostaru, Bihaću i Banjaluci posjeduju po jedan arhivski fond, te Arhiv u Tuzli više manjih arhivskih fondova i zbirki.⁷ U suštini, arhivska građa o Prvom svjetskom ratu je veoma fragmentarna što otežava cjelovita historiografska i druga naučna istraživanja.

ni nacionalni propisi, što je dovelo do ogromnih stradanja kulturnih dobara a među njima i arhivske građe. Više o tome vidi : Azem Kožar, „Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine“, *Sodobni arhivi*, broj 21, Maribor 1999, 287–292.

⁶ Podaci uzeti iz edicije „Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ“, koji su osamdesetih godina prošlog stoljeća objavljeni u posebnim tomovima po socijalističkim republikama.

⁷ Podaci su crpljeni iz vodiča bosanskohercegovačkih arhiva. Ovdje je važno istaći činjenicu da je ove građe sve manje, posebno kada se uzme u obzir njeno permanentno stradanje u Drugom svjetskom ratu i usljed požara i poplava koje s vremena na vrijeme pogađaju i arhive. Najsvežiji primjer je stradanje najznačajnijih fondova iz vremena 1914.-1918. uslijed požara od 7. 2. 2014. godine na objektu Arhiva Bosne i Hercegovine.

Vrednovanje ratne produkcije arhivske građe do 1991. godine

Različita interpretacija događaja i procesa koji su nastajali i razvijali se tokom 19. i 20. stoljeća na prostorima eks Jugoslavije, a koja je kulminirala u ratnim zbivanjima, uzrokovala je i različit odnos institucija sistema prema ratnim produkcijama arhivske građe. Te razlike i neslaganja dolazili su iz centara političke moći, da bi preko poslušne historiografije direktno uticali i na arhivistička stajališta i ponašanja. Arhivistika se tako svodila na sluškinju politike i historiografije, što nikome nije donijelo neku trajnu vrijednost, već naprotiv, osjećaje nelagode zbog takvih ponašanja. Kako je vrijeme odmicalo u socijalističkoj Jugoslaviji, historičari i arhivisti su se pokušavali osloboditi diktata ideologije i politike, što je polučilo određene pozitivne rezultate i odrazilo se na pojačanu brigu o arhivskoj građi i na sve naučniju historio-grafsku interpretaciju ratnih zbivanja iz 19. i 20. stoljeća.⁸

Posebna pažnja svih sudionika brige o arhivskoj građi (država, historio-grafija, arhivska djelatnost), pokazana je na zaštiti i preuzimanju arhivske građe iz radničkog pokreta i Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije (1941–1945). Donijeti su arhivski i drugi propisi o osnivanju i djelovanju više kulturnih (među kojima su i arhivi) i naučnih ustanova, koji su do sredine sedamdesetih godina 20.-tog stoljeća bili jedinstveni na nivou Jugoslavije a od tada zasebni po socijalističkim republikama.⁹

Jugoslovenskim i republičkim arhivskim propisima i vrednovanju arhivske građe o ratnim zbivanjima posvećena je posebna pažnja. Svi arhivski propisi nastali od 1945. do 1991. godine su utvrđivali obavezu registratura da nadležnom arhivu predaju zatečenu registraturnu građu nastalu do kraja Drugog svjetskog rata, tj. do 15. 5. 1945. godine. U Bosni i Hercegovini je,

.....
⁸ Između ostaloga o stanju historiografije (i arhivistike) raspravljano je i na „Savjetovanju o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945–1980.“ održanom u Sarajevu 1980. godine, a koje je imalo karakter općejugoslavenskog naučnog skupa. Tada je, između ostaloga, bilo riječi o nekim nedovoljno istraženim zbivanjima iz prošlosti a među njima i o periodu Drugog svjetskog rata. Konstatovano je da je uzrok tome, kao i u obradi drugih etapa naše prošlosti (Prvog svjetskog rata i sl.), u velikoj mjeri nedostatak arhivske građe kao historijskog izvora. Zbog toga je kao jedan od prioriteta u budućem razvoju historiografije, istaknuta potreba za unapređenjem rada u arhivima sa čime su bili apsolutno saglasni i predstavnici arhivske djelatnosti (*Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine 1945–1980*, Sarajevo 1982).

⁹ Za područje NR Bosne i Hercegovine je 1947. godine osnovan Arhiv Bosne i Hercegovine a potom i mreža regionalnih arhiva. *Uredba o Državnom arhivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine* donijeta je 12. decembra 1947. godine, a objavljena je u: „Službeni list NR BiH“, broj 55/47.

na primjer, *Zakonom*¹⁰ utvrđeno da su imaooci i stvaraoci registraturne građe „dužni da registraturski materijal i arhivsku građu, koji su nastali do 15. maja 1945. godine predaju nadležnom arhivu“, i to u roku od godinu dana nakon stupanja na snagu ovoga zakona. Sva pitanja arhivističkog sređivanja i obrade, uključujući i vrednovanje, trebala su se odvijati u arhivu. Dakle, na području cijele eks Jugoslavije ratnoj produkciji arhivske građe je pridavan poseban značaj. Razloga za takva stajališta je svakako više. Prije svega to su politički razlozi, jer je trebalo popularizirati NOR i socijalističku revoluciju, čemu je trebala da doprinese historiografija koja to nije mogla adekvatno uraditi bez arhivskih izvora. Na arhivskoj djelatnosti je bilo da izvršava ciljeve jednih i drugih, jer je u osnovi na arhivistiku gledano sa aspekta potreba politike (servis za vlastodršce) i historiografije (u najboljem slučaju kao pomoćne historijske nauke).¹¹

Posebno je pitanje kako su primijenjene (u obimu i sadržaju) naznačene zakonske odredbe o obaveznoj predaji arhivima registraturne građe starije od 15. 5. 1945. godine. Podaci potvrđuju da ni do kraja postojanja socijalističke Jugoslavije (1991.) te odredbe nisu ispoštovane u cjelosti. Tako se, na primjer, u Bosni i Hercegovini 1991. godine nalazilo oko 1.000 metara dužnih takve građe van arhiva.¹² Slično stanje je i u nekim drugim federalnim jedinicama eks Jugoslavije. Ratnoj produkciji preuzete arhivske građe je posebna pažnja pridavana u postupku njenog vrednovanja. U stvari ova građa je prevrednovana, na način da je sačuvan veliki broj ratnih dokumenata koji nemaju vrijednost arhivske građe. Ovo se posebno odnosi na arhivsku građu iz Drugog svjetskog rata. O tome su arhivisti iznijeli svoja stajališta tek nakon disolucije bivše SFR Jugoslavije, utvrđujući potrebu za njenom revalorizacijom.¹³

.....
¹⁰ *Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj službi*, „Sl. list SR BiH“, broj 21/87. O arhivskim propisima na nivou socijalističke Jugoslavije i njenih federalnih jedinica u periodu od 1945. do 1987. godine više vidi: Jovan Popović (priređio), *Zbirka propisa iz arhivske delatnosti*, Beograd 1987.

¹¹ Azem Kožar, „Historiografsko promišljanje arhivistike“, u: *Sodobni arhivi*, broj 25, Centar za interdisciplinarnu studiju Univerziteta u Mariboru, Maribor 2003, 112–127.

¹² Azem Kožar, „Potrebe i mogućnosti arhiva u Bosni i Hercegovini za preuzimanjem arhivske građe od imalaca“, *Glasnik arhiva i DAR BiH*, broj 31, Sarajevo 1991, 38.

¹³ Ešefa Begović, „Valorizacija građe socijalističkoga perioda u Arhivu Tuzlanskog kantona“, u: *Arhivska praksa*, broj 5, Tuzla, 2002, 74–78; Mina Kujović, „O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe“, u: *Glasnik arhiva i DAR BiH*, broj 36, Sarajevo 2004, 40–49.

Vrednovanje i preuzimanje ratne produkcije arhivske građe u aktuelnim arhivskim propisima

Jedinstvena i općeprihvatljiva načela i kriteriji vrednovanja arhivske građe, pa otuda ni ratne produkcije arhivske građe, na razini arhivističke struke i nauke ne postoje. Postoje, ipak, neka dominirajuća stajališta koja su primjenljiva u većini zemalja svijeta. Kada se radi o ratnoj produkciji arhivske građe, moglo bi se konstatirati da dominiraju shvatanja o potrebi njene posebne valorizacije, bez obzira o kojoj se vrsti ratnog konflikta radi (svjetski, regionalni, lokalni). Takvo opredjeljenje potvrđuju stajališta međunarodne zajednice, koja se, između ostaloga očituju u izmjenama i dopunama postojećih i donošenju novih međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara u toku rata, te u brojnim preporukama UNESCO-a i njegovih stručnih asocijacija – među kojima je i arhivska. U skladu sa svim tim stajalištima, među arhivskim stručnjacima i naučnicima je preovladalo stajalište da su ratovi zaista specifični i važni događaji, te otuda i arhivska građa ratne provenijencije zaslužuje posebnu valorizaciju, što svakako podrazumijeva i odgovarajuću zaštitu i druge odgovarajuće postupke u ophođenju sa istom. Takva opredjeljenja stručnjaka našla su mjesta u naučnoj arhivističkoj literaturi, između ostaloga i u stajalištima slovenačkog arhiviste Vladimira Žumera.¹⁴ On je među 13 načela i kriterija vrednovanja uvrstio kriterij „Specifičnost događaja i pojava za koje je potrebno sačuvati više gradiva ili gradivo u cjelini“.¹⁵ Ovakva promišljanja nisu posebno problematizirana u arhivskoj teoriji, međutim, praksa je nešto drugačija, uglavnom sve je u zavisnosti od odnosa vladajućih političkih struktura prema karakteru određenog rata.

Naime, nakon ratnih disolutivnih procesa socijalističke Jugoslavije u posljednjoj deceniji 20. stoljeća, arhivska građa o ratnim zbivanjima različito je tretirana. Na tlu jugoslavenske federacije nastale su, tačnije uobličene su, nezavisne i samostalne države: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Kosovo je takođe proglasilo nezavisnost, dok se Crna Gora koja je bila u državnoj zajednici sa Srbijom osamostalila nešto kasnije mirnim razlazom putem referenduma. U novonastalim arhivskim propisima svaka država je na svoj način vrednovala historijsku etapu prove-

.....
¹⁴ Vladimir Žumer, *Valorizacija dokumentarnega gradiva za zgodovino, znanost in kulturo*, Ljubljana, 1995.

¹⁵ Dodatna pojašnjenja o kriterijima vrednovanja arhivske građe V. Žumer je iznio u članku pod nazivom „Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i kritički aspekti“, u: *Arhivski vjesnik*, broj 42, Zagreb 1999, 53–87.

deni u socijalističkoj Jugoslaviji pa i prema Drugom svjetskom ratu. Iz ugla novoprofiliranih političkih elita određen je odnos prema arhivskoj građi iz Drugog svjetskog rata, a naročito iz vremena disolutivnog ratnog konflikta. Prije svega na političkoj razini je došlo do polarizacije stajališta o Drugom svjetskom ratu, posebno o narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije. Između ostaloga do 1991. nespornu distancu između snaga fašizma, kao kolaboracionista okupatora, i snaga antifašizma na čelu sa KPJ kao snaga otpora okupatoru, određene političke elite nastoje marginalizirati i učiniti relativnom, tako da su npr. za jedne četnici antifašisti a komunisti fašisti, za druge su ustaše antifašisti a komunisti fašisti itd. Na takvim paušalnim prekrajanjima historije, postepeno se mijenja i odnos prema ustaljenom sistemu vrijednosti kada se radi o arhivskoj građi iz vremena 1941.–1945. godina. Pri tome se relativiziraju postojeća stajališta o toj građi i ratnom se građom dominantno tretira ona produkcija registraturne građe nastale u procesu ratne disolucije. Očito se na taj način nastoji interes vladajućih političkih struktura staviti u prvi plan, što je direktno miješanje politike(a) u struku, jer arhivisti u tome ne učestvuju.

Različiti pristup prema ratnoj produkciji arhivske građe iz vremena disolucije eks Jugoslavije, najbolje se može pratiti na primjeru Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Naime, u osamostaljenoj Republici Hrvatskoj novi arhivski zakon¹⁶ nije, kako je to bilo prije disolucije, u fokusu interesovanja imao pitanja ratne produkcije arhivske građe. Ova pitanja su u početku riješena tako što su na snazi ostala prijeratna podzakonska akta, a među njima i „Pravilnik o arhiviranju i izlučivanju registraturne građe“,¹⁷ kojim je, kao i u drugim federalnim jedinicama eks Jugoslavije, arhivska građa iz radničkog i komunističkog pokreta, te iz Drugog svjetskog rata posebno vrednovana. S obzirom na činjenicu da je vladajućim političkim elitama iz vremena „Domovinskog rata“ apsolutno odgovarao ovakav vrijednosni sud o ratnoj građi, to je i arhivska građa iz toga razdoblja posebno vrednovana, što će postepeno biti uobličeno u novim arhivskim propisima. U tome se otišlo i dalje, tako da je osnovan poseban arhiv, kao specijalni Arhiv „Domovinskog rata“, a ratna arhivska građa je intenzivno preuzimana odmah nakon rata. O tome Josip Kolanović, direktor Državnog arhiva Hrvatske između ostaloga kaže: „Zbog specifičnih ratnih i političkih okolnosti arhivi su preuzeli i manje količine arhivskog gradiva nastaloga nakon 1990. godine. Riječ je uglavnom o gradivu državnih tijela iz razdoblja domovinskog rata koji se odnose na

¹⁶ *Zakon o arhivskom gradivu i arhivima*, u: „Narodne novine“, broj 105/97.

¹⁷ *Narodne novine*, broj 36/81.

ratne štete i kontakte sa međunarodnom zajednicom (Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Ministarstvo informiranja, Hrvatski ured pri Parlamentarnoj komisiji Europske zajednice i drugo), te o gradivu paraupravnih i paravojnih organizacija na tada okupiranom području Republike Hrvatske¹⁸.

Primjer Bosne i Hercegovine u kojoj je ratno razdoblje trajalo od 1992. do 1995. godine je znatno drugačiji. Naime, specifičnost toka i rezultata rata uvjetovali su i specifičan odnos u ratu zaraćenih strana, a nakon rata određenih administrativnih cjelina – država, entiteta, kantoni, prema ratnoj produkciji arhivske građe. Odmah nakon rata je prijeratno udruženje arhivista Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, uspjelo uobličiti konkretna stručna rješenja u ophođenju sa ratnom produkcijom arhivske građe, tako što je na Prvom poslijeratnom arhivskom savjetovanju, održanom 1996. godine na Zlači kod Banovića, zauzelo stajalište o posebnom vrednovanju ratne građe i njenom obaveznom i hitnom preuzimanju u arhive. Međutim, ova stajališta su prihvaćena samo na području jednog entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine, ali ne i na području drugog entiteta – Republike Srpske. Čak je i na području Federacije BiH, u pojedinim kantonima, različito definirana tj. vrednovana ratna produkcija arhivske građe. Posebno vrednovanje ratne produkcije registraturne i arhivske građe u periodu 1992–1995. izvršeno je u svega četiri arhivska zakona: na nivou Federacije BiH, te u još tri kantona: Unsko-Sanskom, Sarajevskom i Tuzlanskom. Činjenica da stajališta struke nisu našla mjesta u svim arhivskim zakonima, apsolutno potvrđuje konstataciju da je to posljedica utjecaja, tačnije dominacije politike(a) nad strukom. One političke strukture koje su bile i ostale opredijeljene za odbranu i očuvanje Bosne i Hercegovine su više sklone zaštiti ratne produkcije arhivske građe, mada i one u tome nisu apsolutno dosljedne, dok se tome protive vinovnici rata, nacionalisti i nosioci nacionalnih i državnih destrukcija različitih vrsta, neovisno od toga kojem konstitutivnom narodu (Srbi, Hrvati, Bošnjaci) pripadaju. Vapaji podijeljene stručne javnosti da su takva ponašanja suprotna međunarodnim pravnim aktima, na čiju se primjenu obavezala i dejtonska Bosna i Hercegovina, nemaju bitnijeg odraza i utjecaja na stvarnu promjenu stanja. Ipak, zaključno sa 2005. godinom, u devet bosanskohercegovačkih arhiva¹⁹ je došlo do preuzimanja 74 arhivska fonda koji se djelimično ili u

¹⁸ *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, svezak I. i II, Zagreb 2006, XXII.

¹⁹ Prema podacima dostavljenim autoru ovoga priloga to su arhivi: Arhiv BiH Sarajevo, Arhiv Federacije BiH Sarajevo, Arhiv RS u Banjaluci, te kantonalni arhivi u Bijaču, Travniku, Tuzli, Mostaru, Sarajevu i Širokom Brijegu (Azem Kožar, „Arhivski fondovi i zbirke u arhivima Bosne i Hercegovine“, u: *Zbornik radova sa Prvog kongresa arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2006, 39–52).

cjelosti odnose na ratno razdoblje, sa ukupno 724 metra dužna arhivske građe. Od toga se samo na rat odnose 23 arhivska fonda (Arhiv BiH Sarajevo – šest, Arhiv u Tuzli – šest, Arhiv u Bihaću – pet, Arhiv Federacije BiH – četiri i Arhiv u Mostaru – dva).²⁰

Razlike u shvatanjima značaja ratne produkcije arhivske građe iz vremena disolucije eks Jugoslavije, došla su do punog izražaja od strane određenih političkih struktura osamostaljenih država, a na primjeru građe Arhiva Međunarodnog suda pravde u Hagu. Naime, kada se usljed planiranog okončanja rada toga Suda u medijima postavilo pitanje sudbine njegove arhivske građe, koja se dominantno odnosi na ratne konflikte u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, među političarima je došlo do polarizacije na one koji su za prijenos te građe u Sarajevo, gdje je predviđeno da ovaj Sud nastavi djelatnost do okončanja poslova, odnosno u Beograd, Zagreb ili na neku lokaciju izvan prostora eks Jugoslavije. Iz tih reakcija se jasno moglo prepoznati ko je i zbog čega za adekvatnu zaštitu i korišćenje te građe, a ko je protivu toga. Arhivska služba Bosne i Hercegovine je tada iskazala svoje stručno stajalište koje je preferiralo očuvanje cjelovitosti fonda i njegovo zadržavanje u Hagu, tj. na lokaciji svima podjednako dostupnoj. Cijenimo da to i jeste najbolje rješenje, kako sa stručnog stajališta, tako i zbog još uvijek svježih negativnih ratnih iskustava koja upućuju na moguća nastojanja da se sa ovom građom manipulira ili da se ona selektira po mjeri nekih centara moći.²¹

Azimut mogućih rješenja

S obzirom na sve što je naprijed naznačeno, postavlja se opravdano pitanje: šta sve treba poduzeti da se stanje ratne produkcije arhivske građe i zaštite arhivske građe u toku rata popravi? Razumljivo, postoji više mogućnosti za to, a među njima ističemo sljedeće:

Zaustaviti dalju eroziju izvora ratne provenijencije općenito, bilo koji razlozi da su u pitanju (uticaji politike, nemar države i društva, nemar stvaraoaca i imaoaca ratne arhivske i druge građe bilo koje vrste, necivilizacijsko ponašanje vojnih i drugih struktura prema kulturnim dobrima u vrijeme rata

²⁰ Više o tome vidi: Azem Kožar, „Vrednovanje arhivske građe o ratnim zbivanjima u zemljama u tranziciji“, u: *Atlanti, Časopis za savremenu arhivsku teoriju i praksu*, broj 18, Trieste 2008, 317–325.

²¹ Više o ovome vidi: Azem Kožar, „Arhivistički aspekti osnivanja Arhiva Međunarodnog suda pravde u Haagu“, u: *Atlanti, Časopis za savremenu arhivsku teoriju i praksu*, broj 21, Trieste 2011, 187–196.

itd), ponajprije stvaranjem političke, kulturne i naučne klime da se donesu odgovarajući pravni propisi o tome (arhivski, muzejski, bibliotečki i drugi zakoni), kojima bi ova pitanja bila cjelovito i adekvatno riješena;

Pokrenuti aktivnosti na kompletiranju i završavanju dokumentacione osnove minulih ratova (svakako uključujući i Prvi svjetski rat), između ostaloga odgovarajućim arhivističkim i historiografskim istraživanjima, te prikupljanjem dokumenata o ratu i veteranima rata (sjećanja, ratne zabilješke – dnevnici, pisma, lični dokumenti i sl.), putem stalno otvorenih poziva građanstvu da u tome dade svoj doprinos;

Uspostaviti prisniju saradnju između arhivistike i drugih nauka (posebno historije), odnosno između arhivske i drugih djelatnosti iz oblasti kulture (muzejske, bibliotečke i sl.), jer se samo sinergijskim djelovanjem svih sudionika brige o kulturnom naslijeđu, pa i o ratnom naslijeđu, može postići odgovarajući pomak naprijed u odnosu na postojeće prilično nedostatno stanje...

Ratovi su događaji posebne vrste. Njima se nastoje riješiti krupna politička, nacionalna, teritorijalna, privredna i druga pitanja među zaraćenim stranama. Zbog svega toga je sa aspekta arhivistike, ali i historije i drugih nauka, potrebno pa i neophodno poseban značaj dati ratnoj produkciji arhivske građe. To je na području eks Jugoslavije i bila arhivistička praksa, nastala kao rezultat društvenog opredjeljenja, kada se radilo o arhivskoj građi iz ratova vođenih u 19. i 20. stoljeću, posebno o građi iz Drugog svjetskog rata koja je posebno vrednovana, o čemu su politička i stručna stajališta bila apsolutno kompatibilna. Socijalistička Jugoslavija je prihvatila i potpisala međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara u ratnim okolnostima, što su uradile i sve zemlje slijednice, a što je dobra osnova za njihovu implementaciju u nacionalne (državne) propise.

Vrednovanje ratne produkcije arhivske građe iz vremena ratova koji su vođeni u procesu disolucije eks Jugoslavije, je veoma različito. U jednom broju novonastalih država koje su prošle kroz određenu ratnu kataklizmu, arhivska građa je posebno vrednovana, u čemu je karakterističan primjer Republike Hrvatske. U drugima, pak, kakva je Bosna i Hercegovina, stajališta o ovom pitanju su podijeljena: neki administrativni nivoi su ratnu produkciju arhivske građe posebno vrednovali, dok su drugi ovo pitanje riješili palijativno ili ga se nisu ni doticali. Razlozi za takva ponašanja su dominantno političke prirode. Arhivska struka, pak, nije dovoljno profesionalna i autonomna da može oblikovati stručno-naučno najučinkovitija rješenja. Ovakvo stanje je apsolutno anahrono i sa aspekta primjene odgovarajućih međunarodnih pro-

pisa (konvencije, preporuke, uputstva i sl.).

Postojeće nedostatan stanje odnosa prema arhivskoj građi ratne provenijencije treba urgentno i radikalno mijenjati. To je krupan stručni, naučni i uopće društveni projekat, koji zahtijeva sinergijsko djelovanje institucija struke i nauke uz sveobuhvatnu podršku i pomoć države i društva. Preuzimanjem i prikupljanjem arhivske i druge dokumentarne građe, između ostalog, arhivi postaju središta važnih i trajnih informacija od značaja za svaku nauku i za sve građane korisnike, čime se bitno unapređuje njihov status, a arhivska profesija dobija na aktuelnosti i značaju. Međutim, imajući u vidu odnose snaga na širem jugoslavenskom prostoru spram pitanja koja se tiču problematike vrednovanja i preuzimanja ratne produkcije arhivske građe, očekivati je da će se o tome u stručnoj, kulturnoj, naučnoj i široj javnosti još dugo raspravljati.

Summary

ARCHIVES AND ARCHIVAL MATERIALS DURING THE WAR AND WAR EVENTS

Wars are a special kind of events. They try to solve the big political, national, territorial, economic and other issues between the warring parties. Because of all this from the aspect of archival science, and history and other sciences, it necessary to give special importance to the war production of archival material. In was the case in the area of former Yugoslavia as archival practice, the result of social commitment, when it came to archive material from the wars in the 19th and 20th centuries, especially about the structure of the Second World War, which is particularly valued, and political and professional positions were absolutely compatible with this issue. Socialist Yugoslavia accepted and signed the International Convention for the Protection of Cultural Property in the circumstances of war, what they had done and all countries successor, which is a good basis for their implementation in the national (state) regulations.

Evaluation of war production of archive material from the time of the wars in the process of dissolution of former Yugoslavia, is very different. In a number of emerging countries that have gone through a certain war cataclysm, archival material is especially valued, what is a typical example of the Croatia. In others, however, such as Bosnia and Herzegovina, views

on this issue are divided: some administrative levels of the war production of archive material are particularly valued, while others have addressed this problem by palliative treatment or did not even touch the issue. The reasons for such behavior are predominantly of political nature. The archival profession, however, is not enough professional and autonomous that they can form a professional-scientific-effective solutions. This situation is absolutely anachronistic and in terms of the application of relevant international regulations (conventions, recommendations, guidelines etc.).

Existing insufficient state relationship to archival materials of war provenance should be urgently and radically changed. This is a huge professional, scientific and general social project, which requires a synergistic action of institutions of experts and scientists with comprehensive support and assistance of the state and society. By collecting archival and other documentary material, among other things, the archives become the center of important and permanent information of huge importance for each science and for all citizens, which significantly enhances their status, and the archival profession becomes topical and important. However, given the balance of power in the wider Yugoslav territory towards questions concerning problems of valuation and obtainment of archive material produced during a war, it is expected to be debated in the professional, cultural, scientific and general public for a long time.

Зоран Вељановић¹

Историјски архив Суботица, Суботица

АРХИВСКА ГРАЂА О СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ СУБОТИЦА

Прилог за историју српских добровољаца у Првом светском рату

Апстракт: У раду су дати преписи документа који доносе податке о српским добровољцима у Првом светском рату који су се после рата настанили у Суботици. Документи су писани руком самих добровољаца (манускрипти) и у њима су подаци о њиховом ратном учешћу у српској војсци током Првог светског рата. Набројане су војне јединице и фронтови у којима су војевали као и имена непосредних команданата. Иако малог обима из докумената се могу сазнати и други веома битни подаци о добровољцима и њиховом учешћу у Првом светском рату.

Кључне речи: Историјски архив Суботица, архивска грађа, Први светски рат, Србија, Срби, Суботица, српски добровољци

Српски добровољачки покрет баштини дугу традицију а свој врхунац је достигао током ослободилачких ратова Срба у 19. веку. Ослањајући се на историјско искуство српског добровољачког покрета пред почетак Првог светског рата, српска Врховна команда је донела Наредбу и Упут о формирању и начину дејстава четничких одреда који су били предвиђени за ратна дејства против непријатеља и који су се састојали од добровољаца. Отуда се убрзо оснивају четири четничка одреда: Јадарски, Златиборски, Руднички и Горњачки која су бројала

.....
¹ **Зоран Вељановић**, историчар, виши архивиста, Историјски архив Суботица, Суботица, Република Србија; zoran.veljanovic@suarhiv.co.rs

преко 2500 добровољаца.² Иако су, због специфичног деловања и учешћа у најсложенијим војним акцијама добровољачки одреди имали велике губитке број добровољаца је стално растао. После Церске и Колубарске битке из редова заробљених аустроугарских војника у српске добровољце пријавило се више стотина, углавном Срба.³ Током 1915. године мајор Војин Поповић је у Крагујевцу формирао Први добровољачки батаљон, а у Ужицу мајор Војислав Танкосић Други добровољачки батаљон.⁴ У јесен 1915, мајор Војин Поповић – војвода Вук од четника и добровољаца формира Власински добровољачки одред са преко 3.600 бораца. За потребе одбране Београда формира се Сремски добровољачки одред, док се у далекој Одеси на пут према Србији преко Црног мора и Дунава упутило око 3.500 добровољаца из редова аустроугарске војске који су били заробљени од руске војске.⁵ За ступање у српске добровољачке јединице, бивши аустроугарски војници, односно заробљеници, су по наређењу Министарства војске Краљевине Србије Врховној команди од 22. октобра 1914. требали да писмено дају изјаву о томе да од своје воље ступају у добровољце.⁶

После албанске голготе, на острву Крфу су формиране две добровољачке јединице: Прва, од преживелих добровољаца из Власинског одреда којом је командовао Војвода Вук, и Друга којом је командовао капетан Алимпија Марјановић, и која се састојала од око пет стотина Срба из црногорске војске који су одлучили да наставе са борбом у редовима српске војске.⁷ Оне су се заједно са српском војском пребациле на Солунски фронт и учествовале у жестоким борбама током августа–септембра када је заузет врх планине Нице – Кајмакчалан. Услед великих губитака добровољачки одреди су до краја 1917. године расформирани, а преживели борци су распоређени у 4. и 6. пук Дринске дивизије, и у јединице Моравске дивизије.

У јануару 1916. године, према инструкцији председника владе Краљевине Србије Николе Пашића, српске дипломате у Русији су предале руском цару Николају II ноту о формирању добровољачких

² П. Павловић, *Добровољци и њихове категорије*, у: Добровољачки гласник, Београд бр. 8, 1996, 9–11.

³ А. Јовановић, *Добровољачки одреди српске војске у Првом светском рату*, у: Добровољачки гласник, Београд, бр. 8, 1996, 9.

⁴ Исто, 11.

⁵ *Историја српског народа VI–2*, Београд 1983, 58.

⁶ Исто.

⁷ И. Петровић, *Верници отаџбине*, Нови Сад 2000, 144

јединица, а већ у фебруару Руска влада је преузела обавезу финансирања и снабдевања добровољачких јединица које се буду формирале на њеној територији. А када је у марту у Русији стигло сто тридесет и два српска официра као официрски кадар за добровољачку јединицу у формирању процес је узео маха међу близу 200.000 аустроугарских заробљеника југословенског порекла. Отуда је Прва српска добровољачка дивизија формирана 29. априла 1916, а њен командант је био пуковник Стеван Хацић, док је Друга добровољачка дивизија којом је командовао генерал Михаило Живковић формирана 26. јула 1916. године.⁸ Прва и Друга дивизија узеле су учешће у борбама на Румунском фронту у Добруци, Амзачи, Кокарци и Енци Махали против румунских и бугарских војних снага.

У јесен 1917. одлучено је да се српски добровољци пребаце преко луке Архангелска и Баренцовог и Северног мора у Солун и прикључе Солунском фронту. Део добровољаца је упућен ка Солуну и преко Сибира и Порт Артура а и преко далекоисточне луке Дајрене.⁹ Од аустроугарских заробљеника југословенског порекла у италијанским логорима на Солунски фронт приспело је око хиљаду добровољаца, док је на Италијанском фронту војевао „Пивков батаљон“ који је бројао око деветсто четрдесет три добровољаца.¹⁰

Велики губици српске војске у прве две године рата изискивали су мобилизацију свих расположивих снага. У том правцу, крајем 1916. године послати су војни и политички емисари и у прекоморске земље Северну и Јужну Америку, Аустралију и Нови Зеланд. Потом је Српска, француска и британска Врховна команда потписала Конвенцију о прикупљању и транспортовању југословенских добровољаца из Америке, Аустралије и Новог Зеланда, а од Француске је испослован кредит у ту сврху.¹¹

⁸ Прва српска добровољачка дивизија бројала је 16.570, а друга око 20.000 бораца. Види: М. Мицић, *Формирање Прве српске добровољачке дивизије*, у: *Attendite*, Гласник историјског архива у Кикинди, Кикинда, бр. 10, 2014, 105–108.

⁹ Из Русије је на Солунски фронт стигло око 13.000 добровољаца. *Историја српског народа VI-2*, Београд 1983, 211; М. Мицић, нав. дело, 108.

¹⁰ Поводом агитације Српске владе и Југословенског одбора, италијанска влада је вршила опструкцију не желећи да јача војску свог такмаца на Јадранској обали. Б. Храбак, *Југословенски заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915–1918*, Нови Сад 1980, 137; Ђ. Станић, *Др Људевит Пивко и Пивков батаљон*, у: *Добровљачки гласник*, Београд, бр. 24, 2004, 95; Б. Храбак, нав. дело, 161–191.

¹¹ Услед неутралности САД, прихватни центри (Ванкувер, Монреал, Торонто, Халифакс) и регрутни кампови (Виндзор, Лумс, Монреал, Флагерсфал) били су на територији Канаде. *Историја српског народа VI-2*, Београд 1983, 217; П. Опачић, *Попуна*

Ради агитације 29. и 30. новембра 1916. године, у Питрограду је одржан Велики збор исељеничких удружења. Отуда је у периоду 1916–1918, око четири хиљаде српских добровољаца стигло у француске атлантске луке Авр и Бордо, а потом у средоземну луку Марсељ и коначно у Бизерту (Тунис) на војну обуку. После обуке пребачени су на Солунски фронт.

Како је на Солунски фронт из Русије стигло око 13.000, а из САД око 4.000 добровољаца формирана је Југословенска добровољачка дивизија фебруара 1918. године.¹² За њеног команданта именован је пуковник Војислав Живановић. Била је размештена на линији фронта код Доброг Поља и учествовала је у његовом пробоју, а потом и у ослобођењу отаџбине.

За то време Влада Краљевине Србије која је била смештена на острву Крфу је одредила правац решавања добровољачког питања у поратном времену. Већ 1916. године појавила се одлука о изради Уредбе о насељавању у новим крајевима, по којој ће се добровољцима у српској војсци давати државна земља. На седници Владе Србије од 17. марта 1917, одлучено је да се добровољци награде за „верност отаџбини“: „(...) да се југословенским добровољцима који се боре у српској војсци, ако су уврштени у ред бораца, даје пет хектара земље, а ако су у редовима небораца по три хектара. Југословенски борци не губе право на ову награду ни у случају ако би од добијених рана или тежих болести преминули, као последица ратних напора делимично или сасвим постали неспособни за војну службу“.¹³

У пробоју Солунског фронта, уз две српске армије, учествовале су и добровољачке јединице из југословенских земаља. Од момента када је Друга српска армија 15. септембра 1918. године, у жестоком и јуначком јуришу пробила непријатељски фронт, па до ослобођења Београда, прошло је свега **46 дана**. До крајњег североисточног циља Темишвара и Суботице, која је ослобођена 13. новембра, прошло је **60 дана**.¹⁴ Са српском војском су стигли и добровољци, од којих се један број населио у Суботици или у добровољачким колонијама у њеној ближој или даљој околини.¹⁵

српске војске добровољцима, у: Добровољачки гласник, Београд, бр. 8, 1996, 37.

¹² Њен састав су чинили борци расформиране Вардарске дивизије и добровољци приспели из Русије, САД, Аустралије и Јужне Америке.

¹³ П. Павловић, *Добровољци и њихове категорије*, у: Добровољачки гласник, Београд, бр. 8, 1996, 7–8.

¹⁴ З. Вељановић, *Југославија потреба или заблуда: Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918*, Кикинда 2006, 134–142.

¹⁵ З. Вељановић, *Добровољачке колоније у Северној Бачкој, Архивска грађа о аграрној*

Рад на прикупљању и објављивању докумената о српским добровољцима у Првом светском рату, покренут је, при самој завршници Првог светског рата, а потом и у минулим временима са већим или мањим успехом.¹⁶ Осим државних установа и институција, значајан допринос је давало Удружења српских ратних добровољаца из ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године, које је основало значајну архиву са картотеком добровољаца.¹⁷ Осим публикација, или стручних радова на ову тему, које су објављене у научним установама, јављале су се и спорадичне иницијативе појединаца које су са променљивим епилогом указивале на овај важан догађај из наше националне историје. У новије време, односно у последње две декаде, интересовање јавности као и писаца историје за тему српских добровољаца, аграрну реформу и добровољачке колонизације, па и оснивање добровољачких колонија у Војводини поново је оживело. Таквом стању је умногоме допринео снажан подстицај Удружења српских ратних добровољаца из ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца које је покренуло и часопис *Добровољачки гласник*. Чланство Удружења српских добровољаца осим што доприноси подизању свести у народу о потреби и значају колективног памћења о важним догађајима и личностима из Првог светског рата, вредно ради на прикупљању или попуњавању празних страница из националне прошлости.¹⁸

У суботичким установама културе Градском музеју, Градској библиотеци, Међуопштинском заводу за заштиту споменика културе, није било интересовања нити усмеравања пажње и рада за тему српских добровољаца у Првом светском рату.¹⁹ До скоријег времена ни у ИАСу

реформи, добровољцима и добровољачким колонијама у Северној Бачкој, Први део, у: Луча, Суботица, бр. 4, 2009, 33–42.

¹⁶ Колико „из виших политичких разлога“, толико и властите индолентности, у већини случајева, био је скрајнут на маргине друштва, а самим тим и науке, будући да није приведен крају, бар не у оном обиму колико ова тема заслужује.

¹⁷ Током окупације у Другом светском рату рад удружења је обустављен, да би после ослобођења из идеолошких разлога био забрањен, а велики део архиве девастиран и уништен. Залагањем академика Радивоја Кашанина, рад Удружења српских добровољаца је обновљен 1969. године. Види: З. Вељановић, *Добровољачка колонија Мишићево 1918–1941*, Нови Сад 2012, 9–13.

¹⁸ У неким случајевима прикупљени подаци су нестали или су систематски уништени за време мађарске окупације и денационализације Бачке, током 1941–1944. године.

¹⁹ Међуопштински завод за заштиту споменика културе, односно његове стручне службе, обрађивале су суботичка гробља. Том приликом Српско војничко гробље није

није било иницијативе нити рада на прикупљању и објављивању докумената о српским добровољцима.²⁰ Нису постојали сакупљени или систематизовани нити публиковани документи о добровољачким, четничким и комитским или другим војним удружењима и њиховим члановима у Суботици, а и шире у регији у периоду 1918–1941. године. У ИАСу није постојао ни један фонд или збирка о српским добровољцима, нити је прављена изложба која би третирао тему Првог светског рата, добровољачког покрета или добровољачких колонија, односно насеља.²¹ Такође, није постојала ни издавачка делатност у којима би се објављивали текстови о добровољцима.²²

Отуда смо, подстакнути новом иницијативом Удружења српских ратних добровољаца, почели деведесетих година прошлог века, од самог почетка. Најпре смо поводом **осамдесетогодишњице пробоја Солунског фронта** учествовали заједно са Архивом Војводине и Удружењем српских ратних добровољаца у реализацији изложбе и каталога за изложбу у Дому војске у Суботици: „Напред у отаџбину и славу“ (1999), а потом написали неколико радова који су објављени у стручној и општој периодици: З. Вељановић, Добровољачке колоније у „Северној Бачкој од 1918–1941. године“, „Архивска грађа о аграрној реформи“, „добровољцима и добровољачким колонијама у Северној Бачкој“, у: Луча, часопис за културу, уметност и науку, Суботица, бр. 4/2009, бр. 1/, 2010, бр. 2–3/2010 итд.; и објављене две књиге З. Вељановић, „Мишићево 1925–1996“, „Прилози за монографију насеља Мишићево“, у издању Историјског архива Суботица 1996. и З.

било узето у обраду. Види: Анте Рудински, *Суботичка гробља и надгробни споменици*, Београд 1980 (специјалистички рад на последипломским студијама из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа на Архитектонском факултету у Београду), Српско војничко гробље више не постоји, а надгробни споменици уништени седамдесетих година прошлог века када је неразумном одлуком општинских власти, а на његовом простору направљен стадион. Надгробни споменици, који су сведочили о јунацима Првог светског рата су такође нестали, односно уништени. Међу њима је био и споменик комитској хероини Ризни Радовић званој Стојан Комита. Види: *Девојка-четник у чети Косте Војиновића*, у: *Време*, 12. март 1927, 3.

²⁰ На прсте једне руке могли су да се изброје књиге и радови који говоре о српским добровољцима или српским добровољачким колонијама на северу Бачке. Готово ниједна да је писана према методологији научноистраживачког рада или архивистичким упутствима и правилима.

²¹ ИАСу, Регистар фондова.

²² З. Вељановић, *Историјат и делатност Историјског архива Суботица у 1994–1995. години*, у: *Ex Pannonia*, Суботица, бр. 1, 1996, 209.

Вељановић, „Добровољачка колонија Мишићево 1918–1941“, Нови Сад 2012; 3. Вељановић, „Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941“, у: Бачка кроз векове, Слојеви култура Бачке, Зборник радова, Вукова Задужбина, Београд 2014.

Како нисмо имали претходника у истраживањима на тему о српским добровољцима у првом светском рату, наше истраживање овог пута смо усмерили на оне фондове и збирке у Историјском архиву Суботица где смо по искуству ранијих истраживања очекивали да их буде, а које нисмо обимније користили у досадашњим објављеним радовима или књигама,²³ а то је фонд бр. 47, Сенат града Суботице – Суботица, 1918–1941.²⁴ У овом фонду сложене структуре са својих седамнаест одељења пронашли смо, примарна и секундарна докумената који говоре о српским добровољцима, аграрној реформи и колонизацији. Највећу количину докумената нашли смо у одељењима „Економско одељење“, а појединачна документа и у одељењима „Уред градоначелника“, „Уред градског великог бележника“, и „Финансијског одељења“.²⁵ Пронађени

²³ Током протекле две декаде истраживали смо на тему српских добровољаца, српског добровољачког покрета, аграрне реформе и насељавање добровољаца у Војводину, односно северну Бачку: у Архиву Војводине у Новом Саду и Историјском архиву у Суботици, односно архивску грађу која се налази у фондovima: Жупанијски аграрни уред Суботица (1920–1923), Жупанијски аграрни уред у Новом Саду, Фонд за ликвидацију комисије аграрне реформе (1920–1941), Савез аграрних задруга С.О.Ј. – Нови Сад (1923–1947), Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929–1941). Тамо где смо очекивали да бисмо могли пронаћи већи број докумената, наишли смо, нажалост, на информацију о несачуваности документације. Није сачувана архивска грађа Министарства пољопривреде у делу који се односио на питања аграрне реформе нити регистарске књиге (деловодни протоколи, именски и предметни регистри). Само у фрагментима су сачувани делови неких његових подручних органа – Комисија за ликвидацију аграрне реформе. Стога, истраживања и резултате истраживања у Архиву Југославије у Београду (једно време Архив Србије и Црне Горе), где се налази обједињени архивски фонд *Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941*. Није донео, по нас, значајне резултате. Наше напоре на истраживању и прикупљању документарног материјала о српским добровољцима, после обраде и систематизовања, сабрали смо у новооформљени фонд: Ф. 428, Збирка докумената добровољаца из ослободилачких ратова 1912–1918. У Збирци се налазе подаци о литератури о добровољцима, добровољачким колонијама, затим о добровољачким колонијама на северу Бачке, документа и фотографије добровољаца, породица колониста итд. У обиму је једне архивске кутије.

²⁴ Сазнање да се у фонду бр. 47, Сенат града Суботице 1918–1941, налази извесни број докумената о српским добровољцима добили смо приликом истраживања о постојању и локацији „Српског војничког гробља“ у Суботици.

²⁵ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице. Интересантни су и подаци из „Војног

документи, односно подаци не спадају у ону групу целовитих нити крунских али сваки од њих чини ону честицу која је неопходна да се употпуни прича или састави мозаик о догађају или личности.²⁶ Можда, по својој важности се издваја докуменат који носи у себи податак о постојању „Српског војничког гробља“ у Суботици. Податак, који је свакако потпуна непознаница, колико за историјску науку толико и за локални миље који се бави прошлoшћу града. Отуда, сваки од њих је више или мање важан, али свакако незаобилазан. Како до сада нису били објављивани, а по нашим сазнањима готово некоришћени, сматрали смо да је вредно њихово објављивање и стављање на увид истраживачима ове теме. Припрема и објављивање је веома важан и комплексан архивистички посао у коме нема места брзању и исхитрености. Обавља се према архивистичким правилима и упуствима.²⁷ У документима које смо припремили за објављивање у релативно кратким текстовима појављују се низ података: од тога ко су добровољци (име и презиме), одакле су, где су и када су ступили у добровољце, у којим јединицама и на којим фронтима су војевали, где су и у којим борбама рањени. Такође садрже податке о томе где су се после рата колонизовали, под којим условима итд.

Предмете и писма даћемо у целости и без икаквих стилских или правописних исправки. Текст који је нечитак, ставили смо у заграде и означили тачкама (...):

Насељавање српских добровољаца, молба за помоћ

Славном Градском сенату вароши Суботице.

Учтиво долепотписани нас петоро добровољаца, који смо за време овог светског рата борили се у редовима храбре српске војске за (... народно...) ослобођење и уједињење, молимо славни Сенат вароши Суботице да нам изволи издати онаку исту помоћ у новцу, дрвима и

одељења“ који говоре о преласку, односно молбама аустроугарских официра за прелазак у српску војску.

²⁶ О српским добровољцима у Првом светском рату који се помињу кроз документа фонда Сенат града Суботице, у литератури постоје одређени подаци али они ни издалека не осветљавају њихове личности и ратну улогу. Подаци се углавном свде на помињање имена и презимена у набрајању добровољаца на фронтима у Добруци или Солуну, некад чак ни то

²⁷ Б. Лекић, *Архивистика*, Београд 2006, 221–241.

храни (житу) као и осталим добровољцима из Суботице.

Истина је да ми нисмо родом Суботичани, него смо из Призрена, Далмације и Лике, но ипак наша је намера да постанемо Суботичани јер смо овде добили земљу која нам припада као добровољцима, овде смо се поженили (неки са Српскињама, други са Буњевкама) и овде смо се већ и настанили ради сталног живљења тако да се ми већ и сада рачунамо као Суботичани, ма да није протекао број година који је потребан за надлежност опћинску.

Осим тога ми смо људи бједни и пуки сиромаси, који после демобилизације и отпуштања из војске немамо никаквих средстава за живот, тако да нам је та помоћ нужна већ и због тога да би се ... преко зиме прехранити и огрејати.

Надамо се, да Суботички сенат неће оставити петоро добровољаца српске војске гладне и хладне преко зиме.

19. новембар 1919.

Суботица

Потписали: Драгутин Ардаловић из Призрена, Петко Томић из Призрена, Тодор Огњановић из Далмације, Ђорђе Станковић из Призрена, Тодор Мирић из Лике, Петар Егења, из Петровца Босна

Штамбиљ)

СЕНАТУ ГРАДА – СУБОТИЦЕ

Приспело: 21. НОВ. 1919.

Број. 18212

(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, V бр. 1085/1919, стр. 1)

Суботичани добровољци, молба за помоћ

Суботички одбор добровољаца.

Градском сенату вароши Суботице!

Градски сенат изволио је поделити добровољцима Суботичанима извесну помоћ у новцу, дрвима и житу. Од решења ове одлуке стигли су у Суботицу још и следећи Суботичани добровољци: Антоније Бошњакковић, Љубомир Дујић, Витомир Грбић, Стеван Огњановић и Тима Бороцки, који су досада били у својим јединицама, а сада су по извршеној демобилизацији добровољаца вратили се својим кућама.

Према томе Суботички одбор добровољца има част молити градски сенат да и горе наведеним добровољцима подели исту помоћ као и осталим добровољцима Суботичанима.

Мил. Георгијевић
Перовођа

Др Драгомир Димитријевић
Председник

(Штамбиљ)
СЕНАТУ ГРАДА – СУБОТИЦЕ
Приспело: 30.НОВ.1919.
Број. 18654
(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, V бр. 1085/1919, стр. 4)

Суботичани добровољци, у саставу Руске армије у борби против „Црвених“

Славном градском сенату
Вароши Суботице

Славни сенат приликом поделе новчаних помоћи добровољцима Суботичанима одредио је и за мога сина потпоручника добровољца Сергију Манојловића 1000 круна новчане помоћи.

Пошто се мој син потпоручник Сергије Манојловић одсутан и налази се у добровљачком пуку С. Њ. С (мајора Благотића) у саставу руске армије адмирала Колчака у Сибиру, те како није могао примити лично новчану помоћ молим Славни Сенат, да исту помоћ исплати мени као његовој удовној матери пошто ми је та иста помоћ потребна.

У исто време изјављујем да се мој син одриче свакога захтева односно ове помоћи ако се она мени исплати.

Суботица

28. 11. 1919.
удова Јоце Манојловића

(Штамбиљ)
СЕНАТУ ГРАДА – СУБОТИЦЕ
Приспело: 28.НОВ.1919.
Број. 18555
(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, V бр. 1085/1919, стр. 6)

Српски добровољац, Михаило Куртеш, молба за помоћ

Славном
Сенату града Суботице

У Месту

Добровољци Суботичани октобра мјесеца пр. године поднели су молбу Славном Сенату ради брзе помоћи, коју је Славни Сенат у претрес узео и решио тако, да је долепотписао без одређене новчане помоћи оставио, само зато што долепотписати није родом из Суботице.

Ја сам од 1906. године стално у Суботици изузимајући овде ратне године, а у варош сам се вратио 1918. год. Са 8. Пјешадијским пуком.

Пошто сам тако дуго у Суботици, да сам и по закону стекао право надлежности, стога молим учтиво Славни Сенат да ми пружи ону новчану помоћ која је и осталим добровољцима дата.

Очекујући повољно решење моје молбе, остајем

Са дубоким поштовањем
Михаило Куртеш

Суботица 27. – II – 1920.

(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, V бр. 1085/1919, стр. 15)

Српски добровољац Сава Растовић, молба за помоћ

штамбиљ нечитак

(.....) 764

10

десет

13 1920

.....

Министру Војном и Морнарице.

Београд.

зовем се Сава С. Растовић родом сам из села Срба среза Лапца округа. Госпића, Лика стар сам 35. година служио сам код 8. пешадијског пука Дунавске Дивизије у 2. Југословенском пуку као потпоручник Добровољац учествовао у свијем борбама на Добруђи и на Солунском фронту у бијо сам више пута рањен.

Па како друге професије немам него сам земљоделац и сада сам отпуштен из војске а код куће немам никаког иметка да би мога да живим.

Пак сам поднио молбу Министартву за Социјалну политику да ми се изда уверење да би мога добити обећану земљу које обећано ријешењем Министарског Совјета (бр. 200) и саопштено наредбом Министра војног од 21. фебруара 1917. год и напослетку зајамчено предходним одредбама (параграф 9:) од 25. фебруара 1919 године пак како још нијесам добио уверења за којем сам поднио молбу још 1. маја ове године па још ни данас нијесам добио!

Зато молим господина Министра да ми се уверење што пре изпошаље јер овако немогу да живим без службе и без земље и без свега или пак да ми се даде једна служба са којом би мога да живем код Жандар капије или код Пограничне трупе као што је и обећато када се је Огитирана кад су се добровољци купили и формирали онда је сваком обећавато да ће сваком добровољцу бити осигуран живот кој остане жив и које земљорадникдобиће земљу а ко је за службу добиће службу пак и ја мислим да сам заслужија да се и ја овим наградим ко је сам до 1. маја ове године био под пушком проти Мажара!

Остајем у нади да ће господин Министар овој мојој молби што пре изићи на сусред.

13/7 1920 год.

Суботица

сапоштовањем

Сава С, Раствовић

IV. кварт бр. 238 (.....) улица

Суботица

штамбиљ

КРАЉЕВСТВО СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

(отисак грба)

15/VII 20

МИНИСТАРСТВО ВОЈНО И МОРНАРИЦЕ

ОПШТЕ ВОЈНО ОДЕЉЕЊЕ

ЂЕНЕРАЛШТАБНИ ОДСЕК

ф/Ђ бр. 12.936

3 авг. 1920 год

у Београду

Министарству за Социјалну Политику Кр. – У вези уредбе о добровољцима чл. I част ми је достављати овај предмет с молбом на сагласност (...)

По закону Мин. Вој. и Мор. за начелника,

Ађутант Њ. В. Краља, Генерал. пуковник
(...) *нечитак потпис*

(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, V бр. 1340/1920)

Насељавање српских добровољаца и њихових породица

Жупанијски Аграрни Уред
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Број 13334
5. XI 1924
У НОВОМ САДУ

На основу наређења Министратва за аграрну реформу бр. 42363 од 28.X.1924.г. а у смислу чл. Закона о добровољцима и чл. Наредбе о устројству Аграр. Дирекције Новосадске овај уред

решава:

Да се добровољцима борцима:

1. Благоју Мاستиловићу из Гацког (округ Мостар.)
2. Шпиру за оца Васиља Мاستиловића из Гацког (округ Мостар.)
3. Ружи за мужа Михајла Мастиловића из Гацког (округ Мостар.)
4. Живку Мастиловићу из Гацког (округ Мостар.)
5. Обраду за оца Крсту Мастиловића из Гацког (округ Мостар.)
6. Јакову Мастиловићу из Гацког (округ Мостар.)
7. Спасоју Мастиловићу из Гацког (округ Мостар.)
8. Мари за мужа Симу Мастиловића из Гацког (округ Мостар.)
9. Миловану Елезу из Гацког (округ Мостар.)
10. Спасоју Шупићу из Гацког (округ Мостар.)
11. Алекси Шупићу из Гацког (округ Мостар.)
12. Лази Елезу из Гацког (округ Мостар.)

додели по једна добровољачка борачка парцела (8 кј. 1102 кв. хв.)

У ту сврху има се употребити:

1. на имању дра. Јосипа Војнића у Бајши 80 кј. 193 кв.хв.
2. на имању Стипана Војнића у Бајши, Пачиру и Суботици – 14. Кј. 1172 кв.хв.
3. на имању удове Луке Војнића у Суботици и Пачиру 11 кј. 1599 кв.хв.

Именовани дужни су надодељену им земљу населити се, у законом прописаном року, те своју земљу сами са својом породицом обрађивати јер ће им се у противном случају земља одузети.

Ово се решење саопштава:

1. Министарству за Аграрну реформу;
2. Аграрно Техничком Одсеку овог Уреда
3. Општинском Поглаварству у Бајши, Пачиру, и Суботици.
4. Свима горе именованим добровољцима.

Шеф Агр. Уреда
Инспектор,
(*нечитак потпис*)

Печат Жупанијски аграрни уред у Новом Саду
Краљевине Срба, Хравата и Словенаца

(Штамбиљ)
СЕНАТУ ГРАДА СУБОТИЦЕ
SENATU GRADA SUBOTICE
31707 8. НОВ.1924.

(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, XV бр. 368/1924)

Српско војничко гробље у Суботици

СРПСКА ПРАВ: ЦРКВЕНА ОПШТИНА У СУБОТИЦИ.

Ц.О. бр.21. из 1930.

СЛАВНОМ СЕНАТУ ГРАДА СУБОТИЦЕ У СУБОТИЦИ.

Црквени одбор српске прав. Црквене општине у својој седници држаној 13. Фебруара о.г. међу осталим предметима решио је то: да се српско прав. Гробље ограда.

Црквена се ова општина више пута обраћала Градској управи, да она ограда наша гробља која стоје грунтовно на имену града Суботице. Но Град је увек на то одговарао, да Град није дужан иста оградити, него је то дужна Црквена Општина.

Да би се дискутовање у томе питању прекинуло, Црквени Одбор је решио, да гробља огради о своме трошку.

Пошто је ограђивање истих скопчано са великим материјалним издацима то је црквена општина принуђена, да умоли Градску Управу да општини притекне у помоћ.

За ограђивање гробља осим осталог материјалног прибора потребно нам је још и 250. Комада багремових стубова у висини од 2.1/2 мет. То учтиво молимо Градску Управу, да нам исте стубове бесплатно уступи из градског слагалишта, како би били у стању да приступимо ограђивању одмах, јер је срамота видети наша гробља у садашњем неограђеном стању.

У Суботици, 27. Фебруара 1930. године.

Ђурђевић Петар
перовођа.

Печат ПСЦО у Суботици

(потпис нечитак)
председник

Сенат града Суботице

Број 3176/1927 сен.

1013 инж.

Предмет: Ограђивање Војничког српског гробља у Суботици
Одлука:

Градски сенат решава, да се постави нова ограда око војничког српског гробља у Суботици.²⁸ Ова се ограда има да изведе са багремовим стубовима обичним летсвама и пречницама у висини од 1,25 м.

Упућује се градско Инжињерско одељење да то изведе у својем делокругу са сталним радницима на толико, да издатак за материја и рад не премаши дин 10.000 (десет хиљада). Ова се свота дозначује на рачун „Куће III.“

О овоме се извештава 1.) гр. Инж. Одељење „,) Гр. Рачуноводство
3.) Команда Места у Суботици.

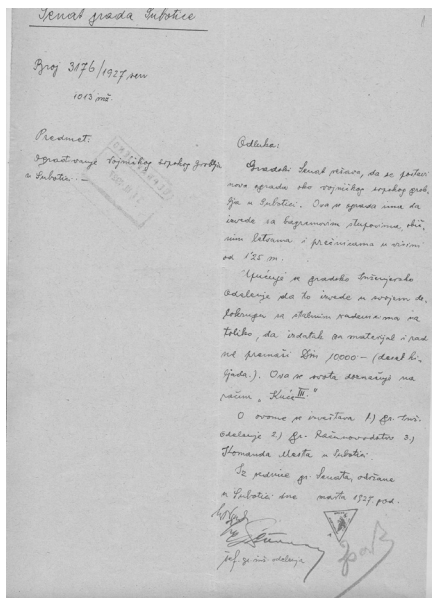
Из седнице гр. Сената, одржане у Суботици дне марта 1927. Год

Потпис нечитак

Шеф гр. Инж. одељења

(ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, XV бр. 199/1925)

²⁸ ИАСу, Ф. 47, Сенат града Суботице – Суботица, XV бр. 327/1923.

ИАСу, Ф. 47 Сенат града Суботице
1918–1941. Албанска споменица
Павла Александрића

ИАСу, Ф. 428, Збирка докумената
добровољаца из ослободилачких ратова
1912–1918. Факсимил документа који
говори о Српском војничком гробљу

Summary

ARCHIVAL MATERIALS FROM THE HISTORICAL ARCHIVES OF SUBOTICA ABOUT SERBIAN WAR VOLUNTEERS

Addition to the History of Serbian Volunteers in the First World War

This paper contains transcripts of the documents which hold data about Serbian volunteers in the First World War which resided in Subotica after the War. The documents were hand written by the volunteers and they contain data about their participation in the War in the Serbian military. They write about military units and fronts at which they were in battle and the names of the direct commanders. Although the documents themselves are not long, they do provide significant information about the two volunteers and their participation in the War.

Мср Драгана Ћираковић¹
Архив Војводине, Нови Сад

СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ КОРПУС У РУСИЈИ 1915–1917.

Апстракт: У време Првог светског рата аустроугарска војска је претрпела велике губитке на Руском фронту, при чему је значајан контингент војника различитих националности заробљен. Ови губици дешавали су се паралелно са губицима које је 1915. и 1916. на Балканском фронту претрпела српска војска. Имајући то у виду, генералштаб руске, али и генералштаб српске војске дошли су на идеју да од јужнословенских заробљеника формирају добровољачке формације, које би биле употребљене против саме Аустро-Угарске. У том погледу масован одзив био је углавном код Срба, а знатно мањи код других Словена из редова заробљених аустроугарских војника. Посебан добровољачки контингент чинили су исељеници српског порекла из САД, као и британских доминиона. У раду је посебна пажња посвећена добровољачким јединицама формираним под окриљем Руске царевине, и њиховим ангажовањем од 1915. до Октобарске револуције 1917. године.

Кључне речи: Велики рат, Источни фронт, Русија, Србија, Аустро-Угарска, аустроугарска војска, заробљеници, добровољци

Појава добровољаца у армијама које су учествовале у Првом светском рату била је масовна и, за разлику од Другог светског рата, у највећем броју случајева није била мотивисана политичким, већ националним идејама. Добровољаца је било у армијама Централних сила, војскама

.....
¹ **Мср Драгана Ћираковић**, архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија; dragana.c@arhivvojvodine.org.rs

Антанте, али се Српска војска издвајала као један посебан случај. Док су добровољци у војскама централних сила били њихови сопствени грађани, или држављани савезничких земаља, код Антанте то није увек било тако. Масовна појава добровољаца у Српској војсци утицала је и на међународно ратно право у каснијем периоду. Добровољци су најчешће потицали из редова Срба и мањег броја других Словена, махом пребеглих из редова аустроугарске војске или њених заробљених припадника, међу којима је било и неких врло занимљивих примера (Мирослав Крлежа одбачен због неповерења још у време балканских ратова и враћен у Земун, где му се судило као српском шпијуну, Алојзије Степинац, побеглао из италијанског заробљеништва и придружио се српској војсци на Солунском фронту, из рата изашао у чину потпоручника). Нешто добровољаца стигло је и из тада неутралних земаља, попут прекоокеанских (САД), чији су бродови потом постали мета подморница Централних сила.² Ипак, када је о добровољцима у српској војсци реч, посебно се издваја стварање јединица те врсте у Русији.

Русија је неговала тесне политичке и војне везе са Србијом, а након повлачења српске војске преко Албаније, када је њен број био сведен на око 130.000 људи, појавила се потреба њене попуне. Томе су у прилог ишли порази аустроугарских јединица у Галицији и Буковини, и масовно заробљавање њихових припадника, који су у великом броју били Словени. Склоност да се приступи једној од армија против које се до тада ратовало исказао је велики број до тада војнички немотивисаних Срба, који су се махом предавали, али и мањи број осталих, међу којима је било и нешто Хрвата.

Први знаци стварања добровољачког покрета у Русији појавили су се током 1915. године, када се међу српским заробљеницима, мобилисаним од стране Аустро-Угарске, јавила идеја о одласку у Србију, на коју је припреман нови непријатељски напад, састављен од удружених немачко – аустроугарско – бугарских снага. Међутим, питање формирања добровољаца од заробљених војника аустроугарске војске није било лако решити, с обзиром на то да је у питању била нова појава на међународној ратној и политичкој сцени. Та појава отварања је и важна питања међународног ратног права, које су бар формално прихватиле све учеснице, а које као припаднике супротстављене стране не препознаје своје војнике који су дезертирали, или су се из заробљеништва прикључили непријатељу. То је за добровољце који су

² Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 352–356.

сакупљани и организовани у Русији, без обзира на чин, био велики проблем, јер би у случају заробљавања од своје бивше армије били третирани као дезертери и изведени пред војни суд, а исход суђења био је сасвим предвидив.³

Ипак, српско посланство у Петрограду, после знатног залагања, успело је у току лета 1915. године да ослободи поједине групе заробљеника и да их упути у Србију. После напада Бугарске на Србију 14. октобра 1915. године настала је нова ратна и политичка ситуација на Балкану⁴, којом је и добровољачко питање у Русији ушло у фазу бржег решавања.⁵

Иако се начин за попуњу Српске војске крајем 1915. и почетком 1916. године видео у окупљању добровољаца, до тада се још увек није јавила идеја о стварању неке веће војне формације у Русији. Иницијатива за прикупљање добровољаца предузета је у Одеси, када је богати трговац Александар Ћирковић предложио српском конзулу Марку Цемовићу да се од неколико десетина добровољаца формира стражарска чета за чување његових складишта робе.⁶ Цемовић је прихватио предлог и замолио цара Николаја II, када је боравио у том граду почетком новембра 1915. године, да питање прикупљања српских добровољаца повољно реши. Дозвола за формирање стражарске чете је добијена, што је било веома важно, јер је она представљала зачетак каснијег Добровољачког корпуса.⁷

Догађај који ће убрзати овај процес било је сазнање цара Николаја II о савезничком саботирању превоза Срба са албанске обале на Крф. Упоредо са царевом претњом о раскидању савеза упућеном британском краљу и француском председнику, српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић и Цемовић су упутили ноту руској Влади и штабу Врховне команде – Ставки, у којој су изнете следеће молбе:

Да сви трошкови формирања, снабдевања и одржавања добровољачких одреда, до момента сједињења са српском армијом, иду на терет руских војних издатака.

Да се сви заробљени „Југословени“ групишу у једну од централних руских губернија

.....
³ Војин Максимовић, *Споменица прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926, 8–9.

⁴ Pierre Renouvin, нав. дело, 265–267.

⁵ Војин Максимовић, нав. дело, 9.

⁶ Никола Поповић, *Србија и Русија 1914–1918*, Београд 1977, 281–282.

⁷ Војин Максимовић, нав. дело, 9.

Да се привремено командовање повери мајору Живојину Пејовићу, под надзором српског војног изасланика у Русији, Бранислава Леонтијевића.

Ове молбе су позитивно решене за само неколико дана и врло брзо се приступило формирању Првог добровољачког одреда у Одеси.⁸ У току јануара 1916. године број добровољаца је био толико велики да је формиран Први пук српског добровољачког одреда. С обзиром на потребу образовања нових војних јединица, руска влада је решила да добровољци буду под командом српских официра. Српска врховна команда је указом од 24. фебруара 1916. године, за команданта Прве српске добровољачке дивизије поставила пуковника Стевана Хаџића. Пуковник Хаџић је у Одесу стигао 29. априла 1916. године, у пратњи 130 официра, подофицира и војника.⁹ Тада је окупљено укупно 9.733 добровољаца, претежно Срба из Босне, Војводине и Лике.¹⁰ Од добровољачких јединица Хаџић је 12. маја 1916. године и званично формирао Прву српску добровољачку дивизију.¹¹

Нове прилике настале су укључивањем Румуније у рат на страни Антанте 17. августа 1916. године. Русија се обавезала да ће садејствовати са њом у Добруци, са једним корпусом против аустроугарских снага. Када је Румунија 27. августа 1916. године објавила рат Аустроугарској, по наређењу Ставке и уз сагласност српске владе, Прва српска добровољачка дивизија укључена је у новообразовани 47. руски корпус, коме је била намењена операција у Добруци. Борбе у Добруци против здружених бугарско-немачких снага, којима је командовао фелдмаршал Аугуст фон Макензен, трајале су од краја августа до краја октобра 1916. године.¹² Добровољачка дивизија, иако недовољно опремљена, борила се добро, али је претрпела велике губитке. Пораз и слаб војнички потенцијал румунске војске, уз сазнање да је Румунији обећан Банат, имали су негативан одраз на стање у дивизији. С друге стране је руски цар, када је сазнао за изванредно држање добровољаца, наредио стварање Друге српске добровољачке дивизије. Указом регента Александра Карађорђевића, српског врховног команданта, од 26. јула 1916. године, формиран је

⁸ Никола Поповић, нав. дело, 283.

⁹ Војин Максимовић, нав. дело, 13.

¹⁰ Андреј Митровић, *Надрастање пораза и подела*, у: *Историја српског народа VI/2*, Београд 1983, 218.

¹¹ Никола Поповић, нав. дело, 287.

¹² Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984, 247–248.

Српски добровољачки корпус који су сачињавале Прва и Друга српска добровољачка дивизија. За команданта је постављен Михаило Живковић, искусан генерал који је командовао одбраном Београда.¹³

Генерал Живковић се, поред формирања нових добровољачких јединица, бавио и питањем употребе Корпуса и у вези са тим, извлачењем Прве српске добровољачке дивизије из борби у Добруци. О даљој употреби Прве српске добровољачке дивизије постајала су различита мишљења. Прво мишљење је било да се дивизија, после показане храбрости у Добруци, поштеди док се не формира и Друга дивизија и да затим обе дејствују, као корпус, против Бугара или у Србији. Друго мишљење било је Хаџићево. Дивизија је, по њему, требало да остане у саставу руско-румунске армије и да се непрестано попуњава. Треће мишљење је имао Леонткијевић, а оно је било да дивизија остане где је, да искористи одличну репутацију и да се што пре формира друга дивизија. Међутим, пошто је са повлачењем румунске војске на исток нестала свака могућност ангажовања Српског добровољачког корпуса у долини Тимока, поставило се питање његове употребе на Солунском или Руско-румунском фронту. Руска врховна команда, доведена поразом Румуније у неповољан положај, инсистирала је да се Корпус упути на руско-румунски фронт. Против поновног иступања Корпуса на фронту били су генерал Живковић, српско посланство и сви јавни радници окупљени око Корпуса и листа *Словенски југ* који је излазио у Одеси. Они су сматрали да Корпус треба употребити само у одлучујућем, последњем моменту, када би се могао искористити и за запоседање југословенске територије и као основа будуће заједничке војске. Почетком 1917. године за Корпус су се заинтересовали и западни савезници, предлажући да се пребаци на Солунски фронт, са чиме се сложила и српска Врховна команда. Ипак, Спалајковић је последњи пут измолио од руског цара да Корпус поштеди од рата. Корпус је био поштеђен на тај начин што је његово људство упућено на пољске радове. То је била и једна од последњих одлука цара Николаја II Романова која се односила на Србе.¹⁴

На крају, можемо да закључимо да је окупљање и ангажовање добровољаца у Русији био успешан подухват, који је поправио бројно стање српске војске, али и допринео одбрани руских линија фронта у Добруци. То је био једини страни фронт на коме су се српске јединице вољно бориле, и то против својих бивших армија. Њихово пребацивање

¹³ Никола Поповић, нав. дело, 289.

¹⁴ Исто, 302–305.

на Солунски фронт, које је било праћено бројним страдањима, значајно је утицало на попуну српске војске, као и њене даље борбене успехе.

Литература:

1. *Историја дипломатије*, књ. II, у редакцији В. П. Потемкина, Београд 1949.
2. *История первой мировой войны*, т. 1–2, Москва 1975.
3. *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1983.
4. *Југословенски добровољачки корпус у Русији 1914–1918*, Београд 1954.
5. Кенеди Пол, *Успон и пад великих сила*, Подгорица – Београд 1999.
6. Максимовић Војин, *Споменица прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926.
7. Андреј Митровић, *Надрастање пораза и подела*, у: *Историја српског народа VI/2*, Београд 1983.
8. Исти, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
9. Николајевић Ј. Миливој, *Србија и њени савезници – догађаји с јесени 1915. године*, Београд 1923.
10. Поповић Никола, *Србија и Русија 1914–1918*, Београд 1977.
11. Исти, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд – Нови Сад 2000.
12. Renouvin Pierre, *Европска криза и Први свјетски рат*, Zagreb 1965
13. Трубецки Николајевић Григорије, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.
14. Фишер Фриц, *Савез елита*, Београд 1985.

Summary

SERBIAN VOLUNTEER CORPS IN RUSSIA 1915–1917

Appearance of volunteers in the armies which fought in the First World War was massive. Serbian army was specific, since in the beginning its volunteers were mostly Serbs and small number of Slavs, mainly soldiers who escaped from Austro-Hungarian army and its prisoners of war. There were also volunteers who came from overseas. First signs of establishing the volunteer movement in Russia appeared in 1915 when Serbian prisoners of war, who had been mobilized by Austro-Hungary, decided to go back to Serbia, which was again under the new enemy attack. Very soon the First Volunteer Unit was formed in Odessa, and at the beginning of 1916 number of volunteers was so great, that it was formed the First Regiment of Serbian Volunteer Unit. Later on, in May 1916 the First Serbian Volunteer Division was formed from volunteer units. However, beside failure in first battles in Dobruja, Russian Emperor ordered forming the Second Serbian Volunteer Division. By the Decree of Serbian Supreme Commander from the 26th of July 1916, the Serbian Volunteer Corps was formed, composed of First and Second Volunteer Divisions. Transporting of Serbian volunteers in Salonika Front was significant for manning the Serbian troops, so as its later successful fought in the battlefield.

Илија Комненовић¹
Музеј Војводине, Нови Сад

ПРВА СРПСКА ДОБРОВОЉАЧКА ДИВИЗИЈА ЗАСТАВЕ, ПОХВАЛЕ И ОДЛИКОВАЊА

Апстракт: Русија је већ на почетку Великог рата започела кампању за помоћ свим јужним Словенима који су желели да ступе у српску војску. Током 1915. године специјална делегација послата у Русију од стране српске Владе, радила је на пребацивању добровољаца, састављених од јужнословенских заробљеника из редова аустроугарске војске. Међутим, оваква активност делегације обустављена је уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, чиме је пресечен пут којим су добровољци пребацивани на Источни фронт. Паралелно са напорима српске Владе да се обезбеди превоз војника који су преко Албаније настојали да се пребаце на Крф, радило се на формирању војних формација састављених од Јужних Словена, пре свега Срба у Русији. Руска врховна команда (Ставка) дала је сагласност да се формира 1. чета Српског добровољачког одреда почетком јануара 1916, а затим и 2. чета. Наредбом од 20. јануара наређено је да се формира 1. пешадијски пук. Организација и формација пука била је по шеми руских пукова. Са завршетком формирања јединица одлучено је да се свим пуковима предају ратне заставе, што је симболично означавало наставак традиције српске војске и пукова који су остали без људства на другим фронтovima после повлачења преко Албаније. Своју храброст и пожртвованост на фронту доказала је највишим одличјима који су припадници дивизије добили од стране својих савезника.

.....
¹ **Илија Комненовић**, музејски саветник, Музеј Војводине, Нови Сад, Република Србија; ilija.komnenovic@muzejvojvodine.org.rs

Кључне речи: Српски добровољачки одреди, Русија, заставе, традиција, одличја.

Формирање српских добровољачких јединица отпочело је у Русији новембра 1915. године. И пре настанка добровољачких јединица Русија је помагала све оне јужне Словене који су желели да добровољно ступе у српску војску. Због тога је јула 1915. српска влада упутила у Русију делегацију да организује пребацивање јужнословенских ратних заробљеника који су изразили жељу да се у редовима српске војске боре против заједничког непријатеља. Од краја августа до уласка Бугарске у рат, 15. октобра 1915, успело се послати у Србију око 3.500 добровољаца. Пошто је Бугарска ушла у рат пресечен је једини пут којим су добровољци могли бити транспортовани, река Дунав, а самим тим и веза између Русије и Србије. Узрок овако релативно малог броја упућених добровољаца лежи у краткотрајности рада ове делегације.

Кључни моменат за формирање српских добровољачких јединица десио се почетком 1916. Председник српске владе, Никола Пашић упутио је 15. јануара свим српским посланствима очајнички телеграм о држању Италије, односно о саботирању и отежавању исцрпљеној српској војсци да се што хитније и организованије транспортује италијанским бродовима на Крф. Уочи слања овог телеграма у Петрограду српски дипломатски представници завршавали су ноту руској влади и руској врховној команди о организовању добровољачких јединица. Заједно са пристиглим телеграмом и припремљеном нотом документи су 19. јануара уручени руском цару.

Сазнавши за саботирање евакуације Срба са албанске обале на Крф и за све тешкоће са којима се српска војска суочава, руски цар Николај II шаље телеграм председнику Француске Ремону Поенкареу и енглеском суверену, краљу Џорџу VI у коме је изричит да прекида савезништво уколико се не учини све да се српска војска спаси. Истовремено је одобрено да се организује српска добровољачка војска у Русији. Оба захтева су решена позитивно.

Руска врховна команда дала је сагласност да се формира 1. чета Српског добровољачког одреда почетком јануара 1916, а 11. јануара 2. чета. Наредбом од 20. јануара наређено је да се формира 1. пешадијски пук. Организација и формација пука била је по шеми руских пукова.

У духу своје одлуке да у Русији образује Прву српску добровољачку дивизију, указом од 24. фебруара 1916. српска Врховна команда за

команданта дивизије поставља пуковника Стевана Хаџића. На Крфу заједно са командантом дивизије одређен је и потребан број официра, подофицира, војних чиновника и редова, укупно 132 човека који су 23. априла 1916. стигли у Одесу.

До пристизања команде дивизије у Одесу формиран су 19. марта 2. пешадијски пук, 31. марта 3. пешадијски пук и 23. априла 4. пешадијски пук. Одмах по доласку команданта дивизије Хаџића, његовом наредбом број 19. од 29. априла 1916. и званично је оформљена 1. српска добровољачка дивизија, а комплетирање дивизије завршено његовим наређењем од 27. јуна када је формиран Допунски батаљон 1. српске добровољачке дивизије.

Председник српске владе Никола Пашић, боравећи у службеној посети Русији посетио је 16. и 17. маја Прву српску добровољачку дивизију, одржао смотру над 1, 2. и 3. пуком и упознао се са ситуацијом у дивизији. Држање пукова на смотри оставили су на њега дубок утисак.

Према претходном договору са Пашићем и по одобрењу руских војних власти, командант дивизије наредио је да официри и војници положе српску војничку заклетву. Њу су положили 1. и 2. пешадијски пук 28. маја пре подне, 3. пешадијски пук 29. маја а 4. пешадијски пук по завршетку формирања 27. јуна. Заклетва је положена на верност српском краљу Петру I и према српском Закону о устројству војске. Војници и подофицири положили су заклетву усмено, а сви официри су заклетву положили писмено.

Са завршетком формирања јединица одлучено је да се 1. јула свим пуковима на пригодној свечаности предају ратне заставе. Команди кадар који је стигао са Крфа понео је добровољцима заставе расформираних српских пукова. Овде морамо истаћи да ниједна ратна застава српских јединица приликом повлачења преко Албаније није заробљена од стране непријатеља нити изгубљена у преживљеној голготи. Пуковске заставе су као светиња ношене и пренесене на Крф. Акт војводе Степе Степановића, команданта II армије, упућен Врховној команди, пренео је жељу команданата дивизија „да се ове заставе предају на чување којој војној установи у позадини, пошто немају могућност да ове војничке светиње чувају у штабу дивизијском са онолико пажње и пијетета колико је то потребно”².

Предајом застава „симболизован је и васкрс ових славних пукова славне српске војске, а њихова традиција, преко њихових славних застава,

² АВИИ, бр. 14/1, ф. 5, 1.1 кут. 268.

везана за будућност младих добровољачких пукова”³. Свечаности предаја застави присуствовао је командант Одеског војног округа, а верски обред и чинодејствовање је обавио одески митрополит уз саслужење руског и српског свештенства⁴.

Командант дивизије, пуковник Хацић је постројеним јединицама одржао говор испред одеске православне Саборне цркве, истичући велику захвалност Русији за све што је учинила за формирање дивизије и све словенске добровољце.

Заставе су додељене командантима пукова овим редом:

Првом добровољачком пуку припала је застава Другог пешадијског пука II позива,

Другом добровољачком пуку припала је застава Шестог пешадијског пука II позива,

Трећем добровољачком пуку припала је застава Седмог пешадијског пука II позива,

Четвртном добровољачком пуку припала је застава Једанаестог пука II позива.

Доделом застави завршено је формирање дивизије и комплетирање њеног борачког састава укључујући и Допунски батаљон као резерву за поуну губитака.

Поред ових застави у току добровољачког окупљања и нарастања у добровољачки корпус, као посебан израз наклоности највиших руских кругова према српском добровољачком покрету из Москве је донета у Одесу и предата Добровољачком корпусу лична застава генерала Черњајева под којом се он са руским добровољцима борио у српско – турском рату 1876. Ова застава се чувала у српском Подворју у Москви, а уз дозволу руског цара и као његов лични поклон, уз специјалну пратњу и звоњење свих православних московских цркава испраћена и предата 1. децембра 1916. команданту Добровољачког корпуса генералу Михаилу Живковићу⁵.

На борбена дејства дивизије није се дуго чекало. Према уговору Антанте са Румунијом о уласку у рат, Русија се обавезала да ће са једним корпусом садејствовати у операцијама румунских трупа у Добруци. По наређењу руске Врховне команде, а уз пристанак српске владе и Врховне

.....
³ В. Максимовић, Прва српска добровољачка дивизија, Споменица 1916–1926, Београд 1926, 31–32.

⁴ Исто, 32.

⁵ Српске новине бр. 102 од 1/14. децембра 1916.

команде, Прва српска добровољачка дивизија је укључена у 47. руски корпус коме су намењени оперативни задаци у Добруци. До 14. августа дивизија се концентрисала код града Ренија и распоређена на простору између реке Прут и речице Калуга. На дан смотре команданта 47. корпуса Зајанчовског, у чијем се саставу дивизија налазила, бројно стање је било следеће: 625 официра, 35 чиновника, подофицира, каплара и редова 17.322.

Уласком Румуније у рат против Централних сила 27. августа 1916. на фронту у Добруци отпочињу борбе против бугарско-немачких трупа којима командује фелдмаршал Аугуст фон Макензен. У борбама против непријатеља дивизија је у биткама и бојевима учествовала 34 дана. По својој физичкој спремности и борбеном моралу Прва српска добровољачка дивизија је била елитна јединица. Храброст, пожртвовање и жртвовање старешина и војника није било довољно да се заустави непријатељ. Примери борбе између непријатељске коњице и добровољаца који су голим рукама рушили коњанике из седла, јединствени су примери храбрости у историји ратовања. Нажалост премоћ непријатеља у наоружању, опреми и искуству, успели су да поразе неискусну румунску војску, мада херојска борба добровољаца и њихове велике жртве нису могле допринети да се спречи пораз. Дивизија је у борбама претрпела губитке од 53% од целокупног састава. Укупно погинулих, рањених и несталих било је 8.539 бораца, 244 официра и 8.259 војника⁶.

Својим храбрим држањем и успесима на фронту у Добруци дивизија је стекла велики углед код савезника. За резултате исказане храбрим држањем у одсудним тренуцима у вођеним биткама дивизија је од стране Српске врховне команде наредбом О. Бр. 4920 од 11. септембра 1916 похваљена за храброст у борбама под Добричем, за иста дела у нападним бојевима под Амзачом од стране команданта 47. корпуса генерала Зајанчовскога по наредби руског цара Николаја II, 3. октобра 1916, а за одбрамбене бојеве код Едилкоја наредбом српског војног министра 10. октобра 1916.⁷

Одликовања су додељивана у више наврата. Генерал Павле Јуришић Штурм је прва одликовања доделио, њих 70, официрима 28. октобра код Исакче. Поред официра одликовани су наредбом команданта дивизије заслужни подофицири и војници. Тога дана одликовано је Златним војничким Орденом Карађорђевог звезде 19 подофицира и војника, а

⁶ АВИИ, П 10, К 13, ф. 2, бр. 15/4, Л. 2.

⁷ В. Максимовић, н. дело, 180.

39 сребрном Карађорђевом звездом.⁸ За изузетну храброст одликовано је војничком Златном медаљом „Милоша Обилића“ за храброст 38, а Сребрном медаљом „Милоша Обилића“ за храброст 567 подофицира и војника.⁹

Са руске стране, наредбом команданта 47. корпуса и царским указом укупно је одликовано 849 подофицира и војника Крстом Светог Ђорђа IV степена и подељено 530 медаља Светог Ђорђа, а официрима 230 официрских Ордена Георгијевског крста¹⁰.

Румунски краљ Фердинанд I одликовао је орденима официре а медаљама подофицире и војнике у мају 1917. Вредно је истаћи да је овом приликом одликовано највишим румунским одликовањем Орденом Михајла Храброг (Витеза) 10 српских официра, међу њима и командант дивизије пуковник Хацића.¹¹

У августу 1917, шест официра одликовано је официрским Орденом Крста Св. Ђорђа IV степена, а Орден је тада добио и новоунапређени генерал Хацић¹².

Последња одликовања дивизији у августу 1919, и то искључиво официрима, доделио је Врховни командант, престолонаследник Александар. Додељено је 65 одликовања официрима кадровским и резервним који су са Крфа дошли у Добруцу и 234 официрима добровољцима, за храбро превођење добровољаца у операцијама 1. српске добровољачке дивизије, у 1916. години. Тада је први пут уведена пракса да се одликовања додељују постхумно и одликована су девет активних и 33 погинула официра добровољца.

Када је као министар војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

.....
⁸ На предлог министра војног пуковника Радивоја Бојовића, 28. маја 1915. установљен је војнички Орден Карађорђеове звезде са мачевима, у златној и сребрној класи. Овим орденом могли су бити одликовани само подофицири, каплари, значари и редови свих позива „за изванредну показану личну храброст и пожртвовање“.

⁹ Медаља за храброст „МИЛОШ ОБИЛИЋ“ установљена је 12. јула 1913. поводом избијања рата са Бугарском. Медаља је рађена у златној и сребрној класи, а додељивана је за осведочену храброст на бојишту. Додељивана је официрима и подофицирима.

¹⁰ Установљен је 13. фебруара 1807. према декрету руског цара Александра I и имао је четири класе. Додељивао се као награда официрима, подофицирима и војницима за изузетну храброст у борби с непријатељем.

¹¹ Орден Михајла Храброг (Витеза) установљен је 26. септембра 1916. и имао је три класе. Додељиван је за изузетну храброст исказану у борби са непријатељем. Установио га је румунски краљ Фердинанд I. У току Првог светског рата додељено је укупно 364 ова одликовања, од којих су 43 припала војним јединицама.

¹² В. Максимовић, н. дело, 180.

генерал Хацић путовао у посету Чехословачкој, 11. новембра 1919. у кругу касарне „Штефанек” у Прагу поделио је одликовања официрима, Чехословацима који су се борили у редовима 1. српске добровољачке дивизије. Орденима и медаљама укупно је одликовано 69 Чехословака од којих је осам додељено породицама оних који су погинули у борбама у Добруци¹³.

Укупан број додељених ордена и медаља, а сва одличја, њих 2.657 су за храброст, говори нам са каквим су борбеним моралом и пожртвованашћу официри и војници водили борбе са надмоћнијим непријатељем при томе трпећи губитке које ни на који начин нису ову дивизију поколебали у њеном основном циљу у борби ка УЈЕДИЊЕЊУ СВЕ НЕСЛОБОДНЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ БРАЋЕ. Њихово јунаштво остаће као један од најсветлијих примера јунаштва у историји српског народа. Свој ратни пут добровољачка дивизија завршиће на Солунском фронту под новим именом Југословенска дивизија, а део људства ће бити распоређен у разне пукове српске војске.

Summary

FIRST SERBIAN VOLUNTEER DIVISION FLAGS, PRAISES AND MEDALS

At the very beginning of the Great War, Russia started the campaign in providing help to all South Slavs, who wanted to join Serbian Army. During 1915 special delegation was sent by the Serbian Government to Russia, and it was working on the transfer of volunteers, gathered from South Slav prisoners who escaped from Austro-Hungarian Army. However, this activity of Delegation was suspended when Bulgaria joined the War on Central Powers side, and by that the route of transferring volunteers to the Eastern Front was cut. Along with efforts of the Serbian Government to provide transport for the soldiers who were trying to cross from Albania to Corfu, there were activities to form military formations made of South Slavs, mostly Serbs in Russia. Russian High Command (Stavka) gave consent to be formed the First Troops of Serbian Volunteer Detachment in January 1916, and soon after the

.....
13 Исто, 180–181.

Second Troops. By the command from the 20th of January it was ordered to form the First Infantry Regiment. Organisation and formation of the Regiment was arranged by patterns of Russian Regiments. After the troops were formed, it was decided that all of them get the war flags, which symbolically marked the continuity of tradition of Serbian Army and Regiment which lost many soldiers on other fronts after the retreat from Albania. Their courage and self-sacrifice in front they proved by highest medals which members of the Division got from their allies.

**Зборник радова са Међународне конференције
Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату
29–30. октобар 2014. године**

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Дунавска 35
www.arhivvojvodine.org.rs

Штампа
Alfa-graf NS, Novi Sad

Тираж
1.200 примерака

2014. године

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94 (100) „1914/1918“ : 930.25 (082)
94 (100) „1914/1918“ : 316.774 (082)

**МЕЂУНАРОДНА конференција Архив, медији и култура сећања у
Првом светском рату (2014; Нови Сад)**

Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији
и култура сећања у Првом светском рату, Нови Сад, 29–30. октобра 2014. /
[организатор] Архив Војводине ; [уредници Драгана Ћираковић,
Мирослав Јаћимовић]. –

Нови Сад : Архив Војводине, 2014 (Novi Sad : Alfa-graf NS). – 392 стр. :
илустр. ; 24 цм – (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине).

Текст ћир. и лат. – Тираж 1.200 - Библиографија уз већину
радова. – Summaries.

ISBN 978-86-80017-32-7

1. Архив Војводине (Нови Сад)

а) Први светски рат 1914–1918. – Архиви – Зборници

б) Први светски рат 1914–1918. – Медији – Зборници

COBISS.SR- ID 292313351

ISBN 978-86-80017-32-7